N. IORGA

MATERIALE PENTRU O ISTORIOLOGIE UMANĂ

Fragmente inedite
publicate de
LILIANA N. IORGA

Cuvînt înainte
de
D. M. PIPPIDI

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
București — 1968

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro

N. Iorga

Materiale pentru o Istoriologie umană

www.dacoromanica.ro

Coperta de: STOIAN EUGEN

www.dacoromanica.ro

Cuvînt înainte

De la moartea tragică a lui Nicolae Iorga s-a vorbit, în cercurile noastre ştiinţifice, în repetate rînduri de opera căreia marele învăţat i-a închinat ultimele luni ale vieţii. Puţinul ce se ştia despre ea n-a împiedicat pe nimeni să-şi spună cuvîntul şi, dacă îndeobşte aprecierile oglindeau cea mai respectuoasă admiraţie, ele trădau la autorii lor o ignoranţă totală nu numai a stării în care lucrarea ne-a ajuns, dar pînă şi a conţinutului. Titlul însuşi a fost interpretat în felurite chipuri, atît e de adevărat că „istoriologie" nu-i dintre termenii ce trezesc în minte asociaţii familiare, atît e de adevărat că — decît să se resemneze a nu şti — omul preferă să născocească. S-a emis astfel părerea că ne-am găsi înaintea unui tratat de „teorie" sau de „filozofie" a istoriei, s-a presupus iarăşi că ar fi vorba de o codificare a regulilor susceptibile să-i asigure acesteia demnitatea unei ştiinţe, fie în înţelesul pe care i-l atribuia Paul Lacombe într-o lucrare altădată celebră[1], *fie în acela folosit pînă în zilele noastre de „comparaţiştii" grupaţi în societatea „Jean Bodin" din Bruxelles, năzuind să asigure cercetărilor lor o precizie comparabilă cu acea a ştiinţelor naturii.*

Asemenea confuzii ar fi putut fi lesne evitate, dacă s-ar fi arătat mai multă luare aminte Prefeţii *publicate în 1941, prin grija prof. N. Bănescu, în* Buletinul Secţiunii Istorice *a Academiei Române*[2]. *Alături de vederi de cel mai înalt interes asupra metodei pe care autorul îşi propunea s-o folosească, s-ar fi găsit în acele pagini postume — singurele pînă astăzi editate, cu excepţia fragmentului reprodus de mine într-o conferinţă din 1944 — deslușiri suficiente asupra ţelului şi planului operei în pregătire, ba chiar şi indicaţii de natură a permite apropierea ei de preocupări mai vechi ale autorului.*

N-a scăpat, într-adevăr, cititorilor lui Nicolae Iorga faptul că, încă din 1937, în cuvîntarea rostită cu prilejul inaugurării Institutului de Istorie care-i poartă numele, neobositul cercetător îşi anunţa hotărîrea de a repune în lucru încercarea de sinteză a istoriei omenirii, *publicată în 1926 în condiţiile ştiute*[4], *cu gîndul de a o preface într-o „mare istorie universală în românește", înfăţişînd concluziile la care — după nenumărate lucrări pregătitoare — se oprise în diferitele probleme particulare*[5]. *In aceeaşi cuvîntare, făcea cunoscut — în legătură cu economia lucrării proiectate— că, după ce vreme îndelungată îşi întreprinsese cercetările după metodele istoriografiei tradiţionale, întrevăzuse, o dată cu concepţia „unităţii absolute a vieţii omeneşti în orice margine de spaţiu şi de timp", posibilitatea unui nou mod de expunere, a cărui însemnătate i se părea deosebită şi*

[1] *De l'histoire considérée comme science*, Paris, 1894. O a doua ediţie a fost publicată în 1928.
[2] XXII 1, p. 5—12.
[3] *Nicolae Iorga, istoric al antichităţii*, Bucureşti, 1945, p. 27.
[4] *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, 4 vol., Paris, 1926—1928.
[5] *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a (Bucureşti, 1944), p. 216.

www.dacoromanica.ro

căruia-şi propunea să-i dea numele, niciodată folosit pînă atunci, de istoriologie. Această „istoriologie — nu uita el să precizeze — trebuie desfăcută foarte neted de acea meta-istorie [preconizată de Lamprecht], de care am vorbit în alt loc, şi de tendinţa, întrupată într-o îndrăzneaţă şi frumoasă operă a altui învăţător al meu, Xenopol, de a supune faptele istorice la legi care nu se pot stabili, nu se pot verifica şi, într-o concepţie cuminte, trebuie să cedeze locul la altceva, anume la similitudini, la paralelisme, la repetiţii istorice, elementele înseşi din care se alcătuieşte istoriologia de care vorbesc" [6].

Nu cred să mă înşel afirmînd că, în opera lui Nicolae Iorga, cuvîntul „istoriologie" apare aci pentru întîia oară. Dar, dacă termenul era nou, ideea pe care o exprimă era mai puţin nouă, în înţelesul că — cu mulţi ani înaintea discursului citat — fusese formulată de istoricul nostru întîmplător, înainte de a îmbrăca, în Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité, aspectul unei expuneri sistematice şi rigoarea unei vederi doctrinale.

Cel dintîi text la care am făcut aluzie e o pagină din Observaţiile unui nespecialist asupra istoriei antice, în care, relevînd perpetuarea de-alungul veacurilor a anumitor creaţii colective — bunuri culturale sau forme de organizare politică —, Nicolae Iorga scria, în stilul înflorit care-i face cărţile atît de atrăgătoare, chiar dacă mai anevoie de asimilat: „Nu e vorba în viaţa lumii de dezvoltări răzleţe, ci de curente care, trecînd asupra unor fenomene elementare de viaţă omenească... le fac cunoscute urmaşilor şi, în ce[illegible]tatea lor contemporană, le înviorează. Ele sînt ca undele de primăvară, care nu creiază grîul ce aştepta supt zăpadă, dar, cînd raza caldă de soare a creat curentul viu, înviorează prin el ceia ce fusese sămănat încă de cu toamnă" [7].

Cu toate că închinată unei perioade istorice determinate, lucrarea din care e scos acest citat îmbracă în intenţia autorului o semnificaţie generală. Concluziile ei îi apăreau valabile pentru întreaga istorie a omenirii, şi aceste concluzii sînt că, anumite aspiraţii ale sufletului obştesc fiind învestite cu un caracter etern sau permanent, eterne sau permanente au a fi socotite şi instituţiile create pentru a le da satisfacţie. În cazul special care ne reţine atenţia, aspiraţia care, după Nicolae Iorga, le-ar întrece pe toate în însemnătate şi intensitate, e aceea pe care istoricul o numeşte „necesitatea de viaţă unitară a umanităţii" [8]. De aceea, în ochii lui, ideea imperială rezumă vicisitudinile milenare ale istoriei universale, ale cărei nenumărate peripeţii n-ar fi decît reeditarea — pe scene diferite şi cu alţi actori — a unei drame vechi cît lumea. „Imperiile — citim într-un alt loc al aceleiaşi cărţi — ... reprezintă o sforţare aşa de colosală a spiritului de organisaţie umană, încît, o dată fixat un tip, el se continuă cu alte dinastii şi cu alte frînturi de popoare, rămînînd în esenţa sa acelaşi lucru. S-a întemeiat în Asia străveche un Imperiu în Egipt şi unul în Mesopotamia, legate poate în trecut, legate chiar fără a putea urmări lucrul. Deci, îndată ce în părţile Mesopotamiei s-a fundat mai sus de regalităţile divine un Imperiu de concentrare a zeilor şi oamenilor, naţiile vor veni pe rînd să reprezinte cu forţele lor şi supt numele lor acest Imperiu. Astfel şi Asiria nu înseamnă altceva decît familii mai din Nord, ostaşi mai din sus cari vin în regiunile babiloniene, dînd interpretarea, trecătoare, „asiriană" Imperiului care fusese întemeiat de babilonieni. Şi, prejudecînd asupra lucrurilor ce vor veni pe urmă, vom spune că Alexandru

[6] *Generalităţi*, ediţia a III-a, pp. 216—217.
[7] *Observaţii ale unui nespecialist asupra istoriei antice*, Bucureşti, 1916, p. 56.
[8] *Op. cit.*, p. 198.

www.dacoromanica.ro

cel Mare... nu arată prin gloria lui de cuceritor macedonean decît un lucru : că vechile imperii se continuă. Babilonieni, asirieni, mezi, perși, Alexandru cel Mare, toți nu sînt decît forme efemere, prin alte dinastii, cu alte oștiri, ale aceleiași vechi noțiuni fundamentale, ale imperiului asiatic de origine divină și cu caracter, pînă la sfîrșit, divin" [9].

Limitată în aplicarea ei la studiul unui fenomen particular, ceea ce ni se înfățișează aci, cu mult înainte ca autorul să se fi gîndit să-i consacre o operă specială, e ideea că totul nu e nou pe lume, că sînt fapte ce se repetă și că, a ști să distingă între accidental și permanent, între ceea ce nu se va mai întîlni vreodată și ceea ce — la intervale mai mult sau mai puțin regulate — va readuce sub ochii noștri împrejurări cunoscute, ar putea deveni ambiția cea mai înaltă a istoricului. „Evenimentele istorice — citim în prefața la Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité *— nu sînt decît foarte rare ori noi : dacă le privim mai puțin superficial, vedem că se repetă. Sînt nume care se schimbă, accidente care diferă, dar în fond este același eveniment, aceeași situație. Pămîntul însuși, care nu se schimbă, determină situații care de la un veac la altul, deseori la răstimp de mai multe veacuri, corespund perfect între ele. Există în elementele temeinice ale rasei atribute care dau aceeași interpretare unor situații ale căror motive se aseamănă. Dacă n-ar fi decît pămîntul și rasa și elementele esențiale prin care se manifestă ființa omenească în anumite condițiuni, și încă ar trebui recunoscută această corespondență a situațiilor, să zicem statice și dinamice ale istoriei"* [10].

Cine e cîtuși de puțin familiarizat cu gîndirea lui Nicolae Iorga n-a întîrziat să recunoască, în frazele abia reproduse, întîia formulare a unei concepții ce avea să i se impună cu vremea tot mai mult, acea a „permanențelor" istoriei — pămîntul, rasa, ideea, — singure în stare, după părerea lui, să explice desfășurarea evenimentelor, și cărora, în 1938, avea să le închine o importantă comunicare la congresul internațional de istorie din Zürich [11]. *Aceste permanențe — aflăm acolo — „unesc prin timp și spațiu capitolele organismului în mers care e istoria, ele stau îndărătul divergențelor care te izbesc mai întîi și a capriciilor care atrag curiozitatea. A te sprijini pe ele, înseamnă să adaugi un schelet solid la ceea ce pare supus tuturor fluctuațiilor. A le desprinde din țesătura complicată a istoriei înseamnă a pune notele fundamentale ale adevăratei ei comprehensiuni"* [12].

Unde duce o asemenea comprehensiune s-a putut vedea din cuvîntarea rostită la inaugurarea Institutului de istorie, pe care am avut prilejul s-o citez : la concepția unității în timp și spațiu a oricărei vieți istorice, la constatarea „similitudinilor", „paralelismelor" și „repetițiilor" din care i se înfățișa împletit șirul evenimentelor și care, în ultimă instanță, se reduc la „manifestarea, totdeauna egală, a rațiunii omenești și a faptelor ce decurg dintr-însa, chiar în împrejurări care nu se aseamănă în toate elementele lor" [13].

Această lungă introducere nu va fi fost inutilă, dacă, așa cum nădăjduiesc, ne va îngădui să înțelegem mai bine țelul și mijloacele de realizare ale operei astăzi date la iveală. Știm acum că, în intenția autorului ei, Istoriologia umană *n-avea să fie nici*

---

[9] *Observații ale unui nespecialist*, p. 76.
[10] *Essai de synthèse*, I, p. VII, și acum *Generalități*, ed. cit., pp. 152—153.
[11] *Les permanences de l'histoire*, „Rev. hist. du Sud—Est européen", XV, 1938, retipărită în *Generalități*[3], pp. 237—255.
[12] *Generalități*, ed. cit., p. 255.
[13] *Op. cit.*, p. 153.

www.dacoromanica.ro

un manual de teorie, nici o metodologie a istoriei, ci o istorie universală — *sau, cum lorga prefera să se exprime, o* istorie a omenirii— *concepută după un plan original și propunîndu-și să îmbrățișeze, în cadrele unei dezvoltări unitare, vicisitudinile sufletului omenesc în funcția-i de creator de cultură, de cînd se poate vorbi de om altfel decît sub raport antropologic pînă în zilele noastre* [14]. *Din acest vast proiect, prea puțin a putut fi realizat, dar acest puțin e de un interes covîrșitor, prin posibilitatea pe care ne-o dă de a pătrunde oarecum în laboratorul uneia din mințile cele mai puternice ale vremii, ca și prin tot ce ne aduce nou ca sugestii, apropieri și metodă de expunere.*

Acesta e motivul pentru care, la aproape trei decenii după moartea autorului și în preajma sărbătoririi centenarului nașterii lui, Academia Republicii Socialiste România a găsit cu cale să-i asigure publicarea. Se va putea prețui astfel efortul impresionant depus de Nicolae lorga în puținele luni hărăzite Istoriologiei, *ca și masa imensă de materiale adunate — numai pentru istoria străveche și imperiile Răsăritului — de acela pe care critici fără conștiință nu s-au sfiit să-l învinuiască de informație superficială și de generalizări pripite. Se va putea vedea iarăși că autorul atîtor lucrări monumentale n-a fost nicicînd mai stăpîn pe pana și pe știința lui, și că opera de care am fost lipsiți prin moartea-i năpraznică n-ar fi fost o carte ca toate cărțile, ci, așa cum s-a spus cu dreptate, „cea mai întinsă și, poate, cea din urmă istorie universală scrisă de un singur om"* [15].

Această istorie — sau, mai curînd, această istoriologie, de vreme ce, între un termen și altul, trebuie făcută deosebirea că istoria „spune tot ce se știe, pentru a-l spune", iar istoriologia „nu se oprește", pentru a-l comenta, „decît la faptul caracteristic, expresiv" [16]— *nu-și propunea de altminteri să depășească istoriile existente nici prin acuitatea criticii, nici prin abundența documentării* [17]. *Amîndouă fiind subînțelese, trăsăturile prin care autorul năzuia să-și întreacă înaintașii erau, mai întîi, o selecție în masa faptelor politice și culturale, apoi chipul de a le pune în valoare, la rîndu-le subordonat unor considerații cînd logice și cînd artistice.*

În ce privește selecția, dacă e de la sine înțeles că totul nu-și poate găsi loc într-o sinteză demnă de acest nume, nu e mai puțin interesant de notat că o deosebire hotărîtă urma să fie făcută între evenimente, după chipul cum „colaborează și concurg la acel mare lucru, cel mai mare din toate, care e viața omenească însăși". Din toate evenimentele, al căror număr e nesfîrșit — citim, în această privință, în primele pagini ale Istoriologiei, *— singure au a fi reținute acele caracteristice și chiar „și pentru acelea care au rămas după această alegere sînt de făcut apropieri, cum s-au încercat ra-*

---

[14] Cf. *Essai de synthèse*, I, p. 2 : «Il n'y a de „préhistoire" que pour les géologues... et pour les anthropologues... Aussitôt qu'on trouve l'art humain, qui, à lui seul, présuppose toute une élévation de moyens spirituels et toute une organisation de ceux qui forment le milieu matériel, aussitôt qu'apparaît la coexistence pacifique d'êtres humains disposant de tout ce qu'il faut pour se défendre et s'entraider, *on a affaire à l'histoire proprement dite*».

[15] M. Berza, în „Rev. hist. du Sud—Est européen", XX, 1943, p. 22.

[16] V. mai departe p. 16.

[17] Din acest punct de vedere, era inevitabil ca între diferitele secțiuni ale lucrării să existe un decalaj pe care înaintarea în timp a expunerii nu putea decît să-l accentueze : mai sumară și mai dependentă de izvoare secundare în istoria străveche și veche, aceasta urma să devină fără îndoială mai precisă și mai întemeiată pe documente originale pe măsură ce avea să se apropie de epoci ale căror surse narative și documentare lorga avusese putința să le cerceteze decenii de-a rîndul ca nimeni altul.

www.dacoromanica.ro

reori — cînd și cînd, de un Heinrich Gelzer și de un Eduard Meyer — cu alte evenimente corespunzătoare, în altă epocă și la alte grupuri umane" [18].

Scurt exprimată, regăsim aci ideea formulată de Nicolae Iorga cu mai multe amănunte în prefața la Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité, și anume că, dată fiind unitatea în timp și spațiu a întregei vieți istorice, ca și asemănarea anumitor situații constatate uneori la foarte lungi intervale, cînd se întîmplă să ne lipsească informațiile „pentru o epocă, pentru un teritoriu, pentru o națiune", sîntem îndreptățiți să le căutăm aiurea, „deseori la o mare depărtare în timp". Numai cît — ține el să adauge, și această rezervă spune mult despre inconvenientele unei metode mai ușor de preconizat decît de aplicat — „pentru a recunoaște faptul corespunzător, trebuie să cunoști în primul rînd mai mult sau mai puțin istoria întreagă, pentru că a nu da o interpretare oarecare este foarte neplăcut, dar a da o interpretare greșită, pentru că ai folosit o corespondență care nu există, este încă și mai rău" [19].

Acestei prime dificultăți trebuie să-i adăugăm pe aceea decurgînd din subiectivitatea alegerii — risc inevitabil, de care Iorga se arăta deplin conștient. „E evident" — se grăbea el să declare — că o asemenea întreprindere „e în legătură cu individualitatea acelui care face alegerea și caută legăturile. Pentru această sarcină nu folosesc prea mult, oricît ar fi de utile în altă privință, rețetele de lucru din seminariile universitare, menite să fabrice necontenit... cercetări de o presupusă obiectivitate. Trebuie să aibă cineva curajul de a întreprinde opera și de a-i primi toată răspunderea" [20].

Un curaj intelectual egal îi era fără îndoială necesar pentru a formula, cu privire la folosirea materialelor astfel adunate, vederi ce nu se depărtează mai puțin de deprinderile inveterate și de modul obișnuit de a scrie istoria. „Răspingînd sistemul săltarelor și săltărașelor de spițerie în care se vinde în detaliu istoria universală — scria, încă din 1916, într-o carte pe care am mai avut prilejul s-o citez —, căutăm principiul de viață al civilizațiilor și, o dată ce-l găsim, îl cercetăm în dezvoltarea lui, și fiecare element nou se fixează astfel acolo unde el înrîurește viața omenirii" [21]. În prefața Istoriologiei, aceste deslușiri se regăsesc împreună cu altele, de natură a le dezvălui înțelesul. „Elementele caracteristice — citim aci — intră apoi într-o construcție dinamică. E vorba doar de tragedia acestui neam omenesc și în ea, dacă sînt scene care expun, sînt și acte care duc mai departe conflictul. În jurul actorilor sînt atîția care nu vorbesc, pentru că n-au rost de a vorbi, dar și cei care vorbesc, în mijlocul acestor tăcute κωφὰ πρόσωπα n-au cuvîntul oricînd, ci numai atunci cînd prin ce spun și fac se merge mai departe. Între ei sînt corifei și asupra lor se îndreaptă atenția, în momentul cînd ei sînt, astfel, «în frunte» (κορυφή). În tragedia ateniană din cînd în cînd se aude zvonul corului : el comentează, el judecă. Istoricul îndeplinește acest rol și el n-are dreptul — de fapt n-are nici putința — de a-l părăsi. Și, în sfîrșit, nimeni nu intră în scenă, la momentul său, fără a fi prezentat și cunoscut altfel decît prin nume care pică necunoscute și din-colo de care se trece fără a le cunoaște. Aceasta e concepția dinamică a istoriologiei, opusă acelor prezentări statice care informează, dar nu interesează și nu lămuresc decît prin ieftine artificii" [22].

[18] V. mai departe, p. 1.
[19] *Essai de synthèse*, I, p. VII.
[20] V. mai departe, p. 1.
[21] *Observații ale unui nespecialist*, p. 53.
[22] V. mai departe, pp. 1—3.

www.dacoromanica.ro

„M-am oprit asupra oricărui eveniment — mărturisește el în alt loc — oricării situații, oricării psihologii, ca și cum întîia oară ar fi fost vorba de dînsele. Am căutat a convorbi *cu el și cu ei* fără interpret, *și astfel socot că nu o dată le-am smuls măcar o parte dintr-o taină pe care, întreagă, n-o vor destăinui nimănui. Chiar dacă m-am oprit la părerea obișnuită, ea s-a înnoit prin aceea că am căutat să aflu ceva nou într-însa. Dacă ar fi fost altfel, nici n-aș fi scris această carte. Căci după atîtea cărți, cetite, ale altora, după cîte le-am făcut eu, am ajuns la desgustul, ba chiar la groaza cărții inutile"* [23].

„Inutilă", de bună seamă, n-ar fi fost Istoriologia, *de n-ar fi decît prin puținul pe care l-am citat, atît de sugestiv ca fond, atît de făcut să înlesnească descoperirea unui nou chip de a înfățișa faptele, în care strălucirea stilului s-ar fi ridicat la înălțimea bogăției de apropieri neașteptate și de considerații ingenioase. „Este un obicei, la cercetătorii de amănunte și la sufletele uscate — observă, în această ordine de idei, Nicolae Iorga —, a căror «obiectivitate» nu e decît neputința de a fi subiectiv, acela de a considera ca diletantism tot ce se prezintă în alt veșmînt decît al unor simple formule de transmisiune. De la Ranke și Michelet încoace. . ., cele mai mari opere istorice au în ele și poezia simțirii și poezia stilului. Felul acesta de înfățișare a rezultatelor cercetării e, dealminterea, o* necesitate. *„Adevărurile" istorice sînt* de discernămînt, *nu de simplă constatare și reproducere. Pentru a le prinde, se cere tot ce cunoștința adîncă a limbii, tot ce fantasia creatoare de definiții poate găsi mai fin și mai delicat. A vorbi despre oamenii și lucrurile trecutului în vocabularul curent e a greși de la un capăt la altul. Aș fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent «poetic» pentru a fi mai aproape de adevăr"* [24].

Această ultimă frază merită a fi meditată. Într-o formulă impresionantă, ea închide experiența unei întregi vieți închinate muncii ca unei religii, brutal trunchiată înainte de a o fi părăsit. Începută cu cincizeci de ani în urmă, sub semnul „scientismului" celui mai riguros la care ajunsese vreodată cercetarea trecutului, la școala de Înalte Studii din Paris, activitatea lui Nicolae Iorga se încheie cu această invocație adresată poeziei pe care ar fi iscălit-o Michelet și care e, totodată, o mărturisire și o lecție. Mărturisirea e că, în ciuda cercetărilor de arhive celor mai migăloase și mai întinse întreprinse de vreun istoric în zilele noastre, sufletul învățatului n-a încetat să vibreze în atingere cu tot ce e frumos și mare, omenia lui să se apropie cu dragoste mereu reînnoită de „faptele și suferințele acestei ființi sălbatece, violente, brutale, bune, nobile, liniștite, a acestei ființi pătate și pure, care e noi înșine" [25]. *Cît privește lecția,*

[23] V. mai departe, p. 4.

[24] V. mai departe, p. 5. — În aceeași ordine de idei, sînt de ținut în seamă și reflexiile despre modul de folosire a izvoarelor narative privitoare la epoci depărtate în timp, formulate într-o lucrare de tinerețe la care am mai avut prilejul să mă refer; „Mai sînt încă de părere că orice încercare de a preface povestirea izvoarelor contemporane în stil *actual* este o greșală: că, dacă ar fi vorba de o expunere narativă, ea ar trebui să reproducă din Herodot, din Tucidide paginile pe care ei, contimporanii, le consacră lucrurilor întîmplate. Orice încercare din partea noastră de a înlocui acel stil, care oglindește perfect felul de a cugeta și simți al unei epoce, prin stilul nostru, care, oricît l-am tortura pentru a-l adapta la lucruri așa de vechi, reproduce totuși felul nostru de a cugeta și simți, este greșită".

[25] Ranke, *Weltgeschichte*, IX, p. XV.

www.dacoromanica.ro

ea e cuprinsă în cele ce preced, vreau să spun că, astfel procedînd, cum s-a observat cu dreptate, „Nicolae Iorga a dezlegat într-adevăr una din marile taine ale istoriei, care trebuie să-și caute mereu izvorul nu numai în litera moartă a trecutului, ci în apele vii ale vieții" [26].

★

Cum e îndeobște știut, Istoriologia *reprezintă ultima trudă pămîntească a lui Nicolae Iorga. După informațiile oferite de familie, „materialele" date astăzi la iveală au fost strînse în puținele luni ale verii și toamnei 1940, în toiul încercărilor de tot felul la care era supusă țara și care, mai mult decît în oricine, trebuie să fi găsit un răsunet dureros în cugetul aceluia care, de departe, văzuse venind primejdia și o vestise cu bărbătească hotărîre* [27]. *Împrejurarea se cuvine ținută în seamă de cine vrea să-și explice starea fragmentară în care lucrarea ne-a ajuns și imensitatea unei sforțări care ar fi cerut altora mai mulți ani de muncă. Tristețea zilelor cînd scria (referința la o comunicare a lui Charles Virolleaud datează anumite pagini din octombrie 1940* [28]*) trebuie să fi înzecit puterile istoricului ; pentru a-și ostoi propria amărăciune, pentru a dărui patriei mutilate o operă în stare să-i trezească mîndria, Iorga desfășura o vigoare pe care, la vîrsta lui, alții o pierduseră de mult. În patetica-i încleștare cu Soarta, era scris ca omul să cadă. Va rămîne totuși în amintirea viitorimii, prilej de neistovită admirație, imaginea învățatului smuls de la masa-i de lucru, răpus în plină rîvnă creatoare, încordat într-o sforțare pe care singur ar fi putut-o duce la capăt.*

În lipsa acestui opus maximum, *ceea ce ne-a rămas sînt optsprezece caiete de însemnări, — note de lectură și reflexii inspirate de lectură, — îmbrățișînd epocile cele mai întunecate ale istoriei umanității, de la primele manifestări ale omului pînă în pragul mileniului I înainte de era noastră. Ieșite din condeiul oricărui alt învățat, astfel de însemnări pregătitoare — așternute fără altă ordine decît a lucrărilor consultate, de lungimi variind între cîteva rînduri și cîteva zeci de pagini — s-ar fi înfățișat, probabil, ca niște fișe amorfe, material împrumutat în care prea puțin ar fi trecut din simțirea ori gîndul împrumutătorului. Asemenea fișe, între fragmentele* Istoriologiei, *sînt rare. Aproape niciodată Iorga nu se mulțumește să transcrie, și în puținele cazuri cînd o face e vorba de detalii materiale sau de precizii cronologice. Altminteri, informația scoasă din cărțile specialiștilor e asimilată în actul citirii, capătă o formă care nu mai e a izvorului, se integrează în sistemul de cunoștințe al celui ce — din acea clipă— „realiza" și interesul știrii și locul ei în expunerea viitoare* [29]*. Valoarea documentară*

[26] Gh. Brătianu, Cuvînt-înainte la ediția a III-a a *Generalităților cu privire la studiile istorice*, p. 5.

[27] Cf. N. Bănescu, *Nicolae Iorga, martir al libertății popoarelor*, în „An. Acad. Române, Mem, Secțiunii Istorice", XXVII, 1944—1945, mem. 3 : T. Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*. București, 1966.

[28] V. mai departe, p. 190.

[29] Astfel, în legătură cu desfășurarea istoriei mesopotamiene timp de mai multe milenii, reflexiile sugestive de la p. 195 ; „Toată această sîngeroasă istorie de rivalități între cetățile-altare, de expansiune a monarhiei unite spre Estul elamit, Vestul sirian al «mării celeilalte», spre Nordul mult timp neglijat și disprețuit al Asiriei, de lupte între sumerieni, semiți și elamiți dă, în nenumăratele cărămizi comemorative, nume, date, mențiuni de bătălii victorioase, de înfrîngeri, de clădiri, dărîmări și refaceri de temple, dar atît. O luptă e ca alta, campaniile se repetă, stăpînitorii se succedă sau se înlocuiesc, supt nume mai sigur sau mai nesigur descifrate, dar se trăiește

www.dacoromanica.ro

a crîmpeielor e astfel întrecută de răgazul pe care ni-l prilejuiește de a urmări procesul de creație al istoricului, ceea ce numai impropriu s-ar putea numi „metoda" de lucru a lui Nicolae Iorga. De metodă, în înțelesul curent al cuvîntului, nu poate fi vorba. O metodă se transmite, e o îmbinare de reguli aplicabile în orice cercetare, de orice cercetător: „metoda" practicată în Istoriologie nu-i din acelea ce se pot deprinde, nici la îndemîna cuiva mai puțin înzestrat decît născocitorul ei sub raportul cunoștințelor și al talentului. S-a spus, în această ordine de idei, și s-a repetat — cîte o dată cu admirație, alte ori cu răutate — că Iorga „avea memorie", că darul lui de căpetenie ar fi fost memoria. Astfel limitată, caracterizarea e inexactă — și e o prostie. Singură memoria n-a făcut niciodată un istoric, și Iorga a fost unul din cei mai autentici istorici din cîți a cunoscut lumea. Memoria lui, cu adevărat fabuloasă, n-a fost decît tezaurul de referințe al unei facultăți mai rare, aceea de a distinge unitatea în multiplicitate, statornicul în fluxul neîntrerupt al devenirii. La rîndu-i, o operație de felul aceleia de care vorbesc se întemeiază pe o putere de asociație puțin comună, și numai în măsura în care va fi oferit acestei aptitudini alimentul unor uriașe lecturi, se poate spune că memoria a ținut un loc de seamă între calitățile lui Nicolae Iorga.

Lucrul nu era greu de ghicit nici din citirea cărților mai vechi; se desprinde însă cu evidență din examenul manuscrisului Istoriologiei, a cărui cercetare se va impune de-aci înainte oricui va căuta să-și lămurească alcătuirea unei atît de uluitoare personalități. Ceea ce ni se dezvăluie în paginile trunchiate e mecanismul elaborării intelectuale la autorul lor, chipul cum în mintea lui Iorga — în marginea unui document sau a unei știri — prindeau chip și glas făpturile trecutului, împrejurări uitate, instituții încă în ființă. O imaginație plastică rareori întîlnită îl făcea să vadă lucrurile de care vorbea, să-și înfățișeze în concretul sau specificul lor noțiuni care pentru cei mai mulți din noi sînt simple cunoștinți abstracte. Icoanele astfel văzute rechemau în minte-i alte icoane și, cu o rapiditate în care stă secretul imensei lui opere și despre care tot ce se poate spune e că ține de geniu, în puținele clipe necesare așternerii pe hîrtie a cîtorva rînduri sau a unei pagini, apropierea era făcută, filiația sau dăinuirea stabilită, o judecată — categorică sau reținută — formulată[30]*. În liniile-i mari, procesul e același*

---

pe același fond, cel străvechi, religios tradițional. Imperii se formează, decad, recapătă viața, lucru al oamenilor cari pe alăturea cîștigă bogăția și se bucură de dînsa și pentru opere de artă, dar umbra grea a zeilor inițiali se lasă, înăbușitoare, peste toate. Literatura, acea artă însăși ajung prin silinți, din care s-au păstrat uneori forme intermediare, la o formă stabilită, dar ea nu evoluează. În ele, ca și în fisionomia și acțiunea regilor nu se vede *osebirea sufletească, intrarea curagioasă în uman, cu dreptul, cu instinctul și nevoia diferențierilor, care singure dau interes istoriei*, ba chiar formează ele singure istoria".

[30] Cf., cu titlu de exemple, cîteva interesante notații prilejuite de știri care, într-o minte mai puțin înaripată, n-ar fi trezit desigur atîtea ecouri și asociații. La p. 271, în legătură cu colonizarea feniciană, citim; „Fenicienii au fost și mari negustori de sclavi pentru alții, pe lîngă aceia pe care ei înșii îi întrebuințau. Amănuntele acestui comerț nu le putem cunoaște, dar e destul să ne gîndim la ceea ce au făcut în acest domeniu, fără nici o considerație de creștinătate, negustori italieni din evul mediu, venețienii mai puțin, dar în cea mai largă măsură genovezii. Ca și aceștia, ... fenicienii au întrebuințat pentru colonizările lor, care nu erau decît *scale* de comerț, fie și cu o administrație proprie ca și a consulilor, casierilor *massari* și tălmacilor genovezi, un alt sistem decît al neamurilor cuceritoare. Pretutindeni se încheia cu prințul barbar local o convenție de stabilire, supt forma unei închirieri fără termen, cu o despăgubire periodică pentru stăpînul care-și păstra, de altfel, drepturile". Tot așa, în altă parte, cu privire la un aspect obscur al religiei grecești; „«Heroii» greci sînt zeii locali... a căror situație a scăzut. Ei sînt zeii de la țară, ...zeii călăto-

www.dacoromanica.ro

la toți cercetătorii : toți adună materiale mai mult sau mai puțin abundente, toți procedează la confruntări și eliminări, toți consemnează cu mai multă sau mai puțină cursivitate rezultatul propriilor elaborări. În mod obișnuit, cele trei momente se succed însă în timp, uneori la lungi intervale. La Nicolae Iorga ele se confundă, vreau să spun se petrec instantaneu, într-o străfulgerare care-i dezvăluie ideea și forma în care aceasta se cere rostită. Gînd și expresie se întrepătrund, ca în orice creație de artă, și amîndouă țîșnesc în actul parcurgerii izvorului sau documentului cu o spontaneitate ce nu cred să fi fost vreodată egalată.

Din acest punct de vedere, titlul Materiale pentru o istoriologie umană— *care e al editoarei și care are meritul de a sublinia aspectul de nedesăvîrșire al cărții— e numai în parte adevărat. Multe din crîmpeiele aci publicate se prezintă așa cum ar fi trebuit să figureze în operă— perfecte din clipa redactării. Singur locul lor în ansamblu rămînea să fie găsit, și acest loc nu-l vom ști niciodată*[31]. *Abia dacă trebuie să precizez, într-adevăr, că ordinea în care sînt dispuse textele în ediția de față e o ordine convențională, impusă de nevoia de a înlesni cititorului o orientare în vasta masă a fragmentelor*[32]. *Cînd logică și cînd cronologică, după natura unui material inegal repartizat înlăuntrul feluritelor capitole,* această ordine nu-i cîtuși de puțin a autorului, *care s-a împotrivit întotdeauna împărțirii „în săltare și săltărașe" a faptelor trecutului și după al cărui gînd, dezvăluit cu ani în urmă, „în sistemul de a înfățișa dinamic - istoria universală, fiecare factor se prezintă în momentul cînd exercită influența sa, sau cînd expunerea trecutului său este necesară ca să se înțeleagă faptele noi care se desfac din ele. . ."* [33].

---

rilor pe mare... Trebuie ținut samă că-i cunoaștem numai la o epocă mai înaintată a literaturii elenice, cînd ei serveau ca element poetic de simbolizare sau de împodobire. La alte popoare eroii, ca Ghilgamiș haldeianul, îmbrăcat cu o legendă de activitate supra-umană, e un ideal, un model de imitat. În unele părți eroul (pînă la Romulus) a supt laptele unui animal sălbatec, moștenind vitejia lui. Unii, de la Moise, aruncat pe Nil, la Hellen, strămoșul hellenilor, la Romul și Remu, lăsați în pădure, sînt copii părăsiți. În ultima formă, ei sînt creați de-a dreptul pentru ca să explice un nume de oraș sau de alt element geografic, *eponimii*, care merg pînă la fabulele din «Anonimul notar al regelui Bela», care născocește astfel pe Gelu, Salan, Kean, Menumorouth... La noi, o explicație a numelui nației a dat în cronica slavonă pe întemeietorii Roman și Vlahata, înainte ca Renașterea să fi inventat pe Flaccus, colonizatorul «valahilor»". — În sfîrșit, caracteristice, chiar dacă nu cu totul noi, sînt și reflexiile de la p. 347, inspirate de o trăsătură deosebitoare a istoriei chineze ; „Viața țărilor e hotărîtă, nu de pămîntul pe care stau, ci de marea spre care privesc. Prin aceasta Suedia și Norvegia reprezintă lumi deosebite, ca și Catalonia și Portugalia, ba chiar cele două Grecii, egeică și ionică. Dar China, sprijinită pe munții din vest, a fost îndreptată spre Pacific, pe cînd Mesopotamia, care niciodată n-a avut o îndreptare sigură spre Golful Persic, ...era atrasă spre Marea cea mare — pentru ea ca și pentru sciți, Marea Neagră, Marea Caspică, părînd niște lacuri mai mari decît lacurile Urmiah și Van, Pacificul, ...era marea fără vecini și fără direcție, *o mare de sfîrșit de lume*. De aceea și mitologia cosmografică a chinezilor, în care nu are nici un rol marea, cerul, de o complicată alcătuire, sprijinindu-se undeva, în vag pe patru stîlpi nevăzuți. De acolo și ideea lor că sînt singurul popor pe lume, ...căci nici un nume de vecinătate nu se întîlnește în acele mituri religioase și «istorice»".

[31] Tot ce se poate spune, pe baza indiciilor spicuite în text, e că în intenția autorului civilizațiile mesopotamiene și, îndeobște, asiatice ar fi fost tratate înaintea Egiptului. Vezi mai departe pp. 96, 137, 185: de asemenea, pentru alte indicații întîmplătoare, paginile 101, 133.

[32] Din aceeași preocupare se inspiră titlurile și subtitlurile feluritelor capitole, *care sînt adăugate* și în privința cărora manuscrisul nu dă vreo deslușire.

[33] *Observații ale unui nespecialist*, pp. 76—77.

www.dacoromanica.ro

S-a renunțat deci la orice tentativă de a contopi fragmentele într-o unitate ce n-ar fi putut fi decît factice[34]. *S-a păstrat individualitatea fiecăruia, subliniată prin asteriscul despărțitor, din convingerea că orice altă procedare ar fi fost o impietate și că cititorul va prefera efortul de a lega mental „membrele împrăștiate" unei intervenții care ar fi trădat intențiile autorului. Singura libertate asumată în raport cu textul original a fost aceea de a rîndui, în josul anumitor fragmente, unele note — cele mai multe trimiteri bibliografice — în manuscris distincte; pentru a putea fi deosebite de celelalte, asemenea note sînt precedate de semnul tipografic —. S-a sporit astfel temeiul documentar al anumitor afirmații și s-a făcut loc în operă unei munci ce se cerea cunoscută. Ceea ce nu însemnează că* toate *însemnările bibliografice ale manuscrisului au putut fi astfel publicate. Un număr considerabil, cum și numeroase bibliografii speciale, întocmite pentru nevoile autorului, la începutul diferitelor capitole, au fost lăsate la o parte. După socotința editoarei, sacrificiul tipăririi lor, în împrejurările actuale, ar fi fost disproporționat cu folosul pe care l-ar fi putut aduce. Nimeni nu va consulta* Istoriologia *pentru a se pune la curent cu „literatura" unei probleme, și iubitorii de bibliografii „la zi" vor fi dezamăgiți de indiferența arătată de Iorga față de „ultima carte". Cu excepția săpăturilor arheologice, unde era firesc ca interesul lui să se îndrepte spre cel mai nou stadiu al cercetărilor*[35], *în relatarea și judecarea evenimentelor dintotdeauna cunoscute prețuirea istoricului nu-i pentru scrierile cele mai recente, ci pentru cele mai pătrunzătoare sau sugestive. Astfel se explică, în capitolul închinat istoriei străvechi, folosirea unei cărți ca* La Création *a lui Quinet, astfel se explică, în numeroase alte cazuri, împrumuturi făcute unor lucrări depășite științificește, dar cărora calitatea scrisului sau originalitatea planului le-a păstrat pînă astăzi o valoare necontestată.*

Această din urmă trăsătură de spirit a lui Nicolae Iorga nu era făcută să ușureze munca de stabilire a textului. Pentru verificarea miilor de referințe — unele cu totul sumare — a fost nevoie de laborioase investigații în biblioteci publice și particulare, neurmate măcar de satisfacția de a fi descoperit toate lucrările căutate. Dacă nu le scuză, această mărturisire explică eventualele greșeli, pe care rîvna și pietatea editoarei n-a izbutit să le elimine cu totul. Ele ar fi fost probabil mai numeroase,

[34] Din aceleași considerații, s-a evitat unificarea indicațiilor cronologice referitoare la evenimente insuficient cunoscute, datate de specialiști felurit, după „sistemul" adoptat de fiecare. Asemenea nepotriviri, precum și eventualele contraziceri, ca, de pildă, aceea privind originile civilizației egiptene ar fi fost de bună seamă înlăturate de autor, cu prilejul revederii materialelor, în clipa redactării. Iorga însuși releva pentru sine nevoia acestei operații, într-o însemnare ce ni s-a păstrat (caietul VI, fila 85 a manuscrisului), după care își propunea să caute a pune de acord anumite știri din Kittel cu altele din alt izvor.

[35] Chiar și în acest domeniu, era inevitabil ca informația de care cineva putea dispune în 1940, în București, să nu fie îndestulătoare, fără a mai vorbi de împrejurările cu totul neobișnuite în care Iorga era constrîns să lucreze. Astăzi, ca urmare a avîntului excepțional cunoscut de săpăturile arheologice pe întreg întinsul globului (incluzînd regiuni niciodată explorate înainte), caracterul desuet al documentării folosite în fragmentele *Istoriologiei* e încă și mai evident. Dar, cum s-a remarcat în mai multe rînduri în text, aceasta nu-i o carte după care să-și pregătească cineva examenele, nici un rezumat conștiincios al ultimelor rezultate obținute în diferitele compartimente ale istoriei universale; e o interpretare personală a dezvoltării civilizației în ansamblu, o meditație bogată în sugestii și puncte noi de vedere asupra drumului parcurs de omenire de-a lungul mai multor milenii, văzut într-o perspectivă originală și zugrăvit cu mijloace preconizate aci pentru, întîia oară.

www.dacoromanica.ro

fără ajutorul mai multor prieteni și colegi care au contribuit cu sfatul lor la fixarea locului fragmentelor și îndeosebi la clasarea materialului „preistoric". Mulțumiri se cuvin de asemenea Secției de Științe Istorice, care a îmbrățișat cu căldură ideea publicării acestor pagini inedite, cum și Editurii Academiei, care nu și-a precupețit sacrificiile pentru tipărirea în cele mai bune condiții a lucrării.

În anul celei de a treizecea aniversări a fundării Institutului „Nicolae Iorga", dînd trup unui gînd înscris din capul locului în planul de lucru al așezămîntului, editorii Istoriologiei sînt bucuroși de a-și fi adăugat truda modestă la activitatea pe care cercetători de toate vîrstele o desfășoară fără preget în umbra tutelară a Întemeietorului[36].

D. M. P.

Aprilie 1967

[36] Pentru motive lesne de înțeles, nu putea fi vorba să se reia în acest cadru examenul scrisului istoric al lui Nicolae Iorga în ansamblu, nici măcar al concepției lui istorice, în legătură cu care literatura acumulată în ultimele trei decenii e abundentă, fără ca justificarea unei bune părți din această producție să apară evidentă. Dintre cercetările mai importante consacrate gîndirii istorice a lui Iorga, după paginile lui N. Bagdasar, în volumul *Filozofia contemporană a istoriei*, București, 1930, pp. 221—237, menționăm în primul rînd memoriul lui M. Berza ; *Știință și metodă istorică în opera lui N. Iorga*, în „An. Acad. Rom., Mem. Secț. Istorice", XXVII, 1944—1945, pp. 245—308 (de același și lunga *Introducere* la N. Iorga, *Pagini alese*, București, 1965, I, pp. V—LIX), studiile lui Al. Elian : *Nicolae Iorga și istoria universală* (în „Studii", XVIII, 1965, pp. 1261—1274) și *Histoire et sociologie d'après Nicolas Iorga* (în „Revue Roumaine d'Histoire", IV, 1965, pp. 1091—1100), în sfîrșit, Șt. Pascu, *Concepția istorică a lui N. Iorga*, în „Acta Musei Napocensis", II, 1965, pp. 1—15. De ținut în seamă sînt și interesantele contribuții ale lui Eugen Stănescu la ceea ce s-ar putea numi „biografia spirituală" a lui N. Iorga (în „Studii", XVIII, 1965, pp. 1275—1312, și în „Secolul 20", XII, 1965, pp. 13—24), precum și două judicioase note ale lui Dan Zamfirescu ; *Meseria de istoric* (în „Amfiteatru", I, 1966, pp. 121) și *Gîndirea istorică a lui N. Iorga* (în „Tribuna", X, 1966, 49, p. 6). Alte contribuții în aceeași direcție pot fi aci trecute cu vederea, în așteptarea lucrărilor adîncite pe care de bună seamă le va suscita apropiata celebrare a 100 de ani de la nașterea învățatului.

www.dacoromanica.ro

Prefață

Această lucrare, plănuită pentru mai multe volume, cîte mi le va îngădui vrîsta și putința de a lucra, nu reprezintă prin titlul ei o pretenție, cum s-ar putea crede[1].

N-am iluzia unei descoperiri. Dar mi s-a părut că oricît de folositoare ar fi pentru două categorii de studii ; manualele și cercetările de specialitate, prezentarea însăși a evenimentelor care, în formă necritică, se găsesc, de altfel, în izvoare, se cere ca ele să fie înlănțuite altfel decît prin succesiunea lor cronologică sau prin anume considerații particulare, și anume prin felul cum ele colaborează și concurg la acel mare lucru, cel mai mare din toate, care e viața omenească însăși.

Pentru aceasta trebuie făcută o strictă selecție între ele. Nu toate fac parte din țesătura însăși a acestei vieți de-a-lungul timpurilor. Foarte interesante în ele însele, valoarea lor raportată la întreg poate să fie slabă, uneori chiar nulă. Numai ce e caracteristic trebuie ales din mulțimea de știri care, mai ales pentru epoca mai nouă, e copleșitoare. Și pentru acelea care au rămas după această alegere sînt de făcut apropieri, cum s-au încercat rareori, cînd și cînd de un Heinrich Gelzer și de un Eduard Meyer, cu alte evenimente corespunzătoare, în altă epocă și la alte grupuri umane.

Evident, aceasta e în legătură cu individualitatea acelui care face alegerea și caută legăturile. Pentru această sarcină nu folosesc prea mult, oricît ar fi de utile în altă privință, rețetele de lucru din seminariile universitare, menite să fabrice neconținut, pentru carieră mai ales, cercetări de o presupusă obiectivitate. Trebuie să aibă cineva curajul de a întreprinde opera și de a-i primi toată răspunderea.

Procedînd așa, pentru a face din prezentarea istorică o știință, în sensul, deosebit, al legăturilor logice în tot ceea ce s-a hotărît a cuprinde, istoricul, pentru a-i păstra numele obișnuit, nu face concurență sociologului. Pe acesta îl interesează anume credințe și anume forme de viață, pe care le urmărește de la un colț al lumii la altul, de la o margine a vremii la alta, puind alături constatări care, după părerea lui, s-ar lumina pentru această apropiere, așa încît să emane legi în a căror valoare se crede. Faptele *ar servi* numai pentru aceasta, pe cînd, în concepția noastră de istoriologie, ele *intră vii în structura* creațiunii ce se urmărește.

Elementele caracteristice intră apoi într-o *construcție dinamică*. E vorba doar de *tragedia acestui neam omenesc*, și în ea, dacă sînt *scene* care *expun*, sînt și *acte* care duc mai departe *conflictul*. În jurul actorilor sînt atîția care nu vorbesc, pentru că n-au rost de a vorbi, dar și cei care vorbesc, în mijlocul acestor tăcute κωφὰ πρόσοπα n-au cuvîntul oricînd, ci numai atunci cînd prin ce spun și fac se merge mai

[1] Țin să spun că nu e o „știință a istoriei", cum o predica, admițînd legi de un caracter deosebit de al științelor naturale, A. D. Xenopol (v. și Octav Botez, *Alexandru Xenopol, teoretician și filosof al istoriei. Studiu critic*, București, 1928), nici în sensul ce se dă astăzi „științii istoriei" în Germania (v. Aloys Meister, *Grundriss der Geschichtswissenschaft zur Einführung in das Studium der deutschen Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, Leipzig—Berlin, 1906—1927).

2 — c. 5103

www.dacoromanica.ro

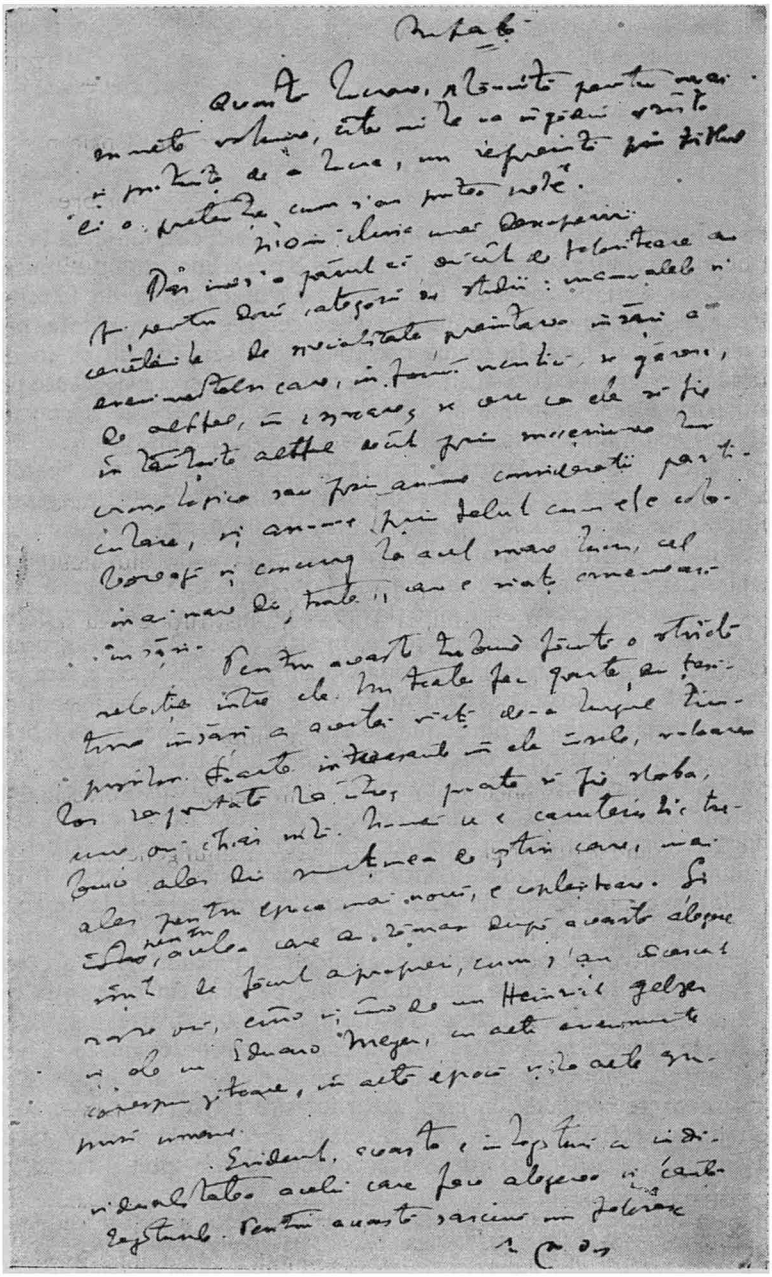

Fig. 1. — Prima pagină din Prefața *Istoriologiei*.

www.dacoromanica.ro

departe. Între ei sînt *corifei* și asupra lor se îndreaptă atenția, în momentul cînd ei sînt astfel „în frunte" (κορυφή). În tragedia ateniană din cînd în cînd se aude zvonul corului : el comentează, el judecă. Istoricul îndeplinește acest rol, și el n-are dreptul — de fapt n-are nici putința — de a-l părăsi. Și, în sfîrșit, nimeni nu intră în scenă, *la momentul său*, fără a fi prezentat și cunoscut altfel decît prin nume care pică necunoscute și dincolo de care se trece fără a le cunoaște.

Aceasta e concepția dinamică a istoriologiei, opuse acelor prezentări statice care informează, dar nu interesează și nu lămuresc decît prin ieftine artificii.

După cele spuse și în cuvîntarea de deschidere a Institutului ce am putut întemeia, nu socot că mai trebuie să insist asupra acestor deosebiri. Mă voi mulțămi, în puținul ce urmează, la arătarea acestor două lucruri : cum am căutat prin lucrări anterioare, să mă pregătesc pentru această sarcină și, apoi, ce folos îmi închipui că s-ar putea trage din ceea ce cutez a încerca aproape de capătul unei vieți care a cunoscut multe osteneli.

Încă de la redactarea primei *Istorii a Românilor* în colecția Heeren și Uckert, condusă atunci de neuitatul pentru mine Lamprecht, declarînd că nu am intenția de „a prezenta lucrări critice de seminariu pe albi părești goi" — ceea ce a supărat pe unii chiar în Germania, fecunda mamă a tuturor seminariilor — ,am răspins, cu tinerească hotărîre, vechiul sistem de a împărți viața poporului nostru după domniile libere, cu ceilalți români în margine, și n-am voit să pun de-o parte o istorie politică pe ani, cu descrieri de bătălii, iar, de alta, „instituțiile", ca și cum ele înseși n-ar fi efluxul aceleiași stări de spirit care dă și evenimentele, ci am cutezat să trec peste planul însuși al lucrării, dînd, nu fără un scop politic, cu generoasa îngăduire a marelui revoluționar în domeniul istoriei, *Istoria poporului românesc în cadrul formațiunilor lui de State*. Capitole sintetice strîng împreună toate manifestațiile de vitalitate. Și n-am fost ținut de rău pentru aceasta, deși spiritele ușoare de la noi s-au adresat totdeauna mai bucuros la *Istoria*, din nenorocire învechită ca fapte și poate chiar ca judecată, cu toată așa de marea valoare a gînditorului, a lui Xenopol. S-a recunoscut că am trecut astfel mult mai presus de planul general al acestei colecții.

În deosebite ocazii și în legătură cu jumătatea de veac de cursuri la Universitatea din București, unde pot zice că am fost primul profesor de istorie universală și, în sensul ce am dat cursurilor mele, singurul, am umblat după legăturile a căror revizuire o încep, în același timp cînd adaug și atîtea altele. Pentru antichitate chiar am prezentat rezultatele unei tendințe spre sinteză în colecția de conferințe pentru o societate de doamne, pe care am publicat-o supt titlul de *Părerile unui nespecialist* ; pe multe din ele le voi reține aici.

Am căutat apoi, în două serii de volume, să stabilesc raporturi noi, mai largi și mai precise, în același timp, pe de o parte între felurile de viață omenească de-a lungul istoriei și, pe de alta, între instituțiile ce au ieșit din dezvoltarea deosebitelor grupări sociale.

Am început cu prezentarea evului mediu, în prima lui perioadă, supt formele universale care acopăr totul ; *Papi și împărați* și am trecut apoi la formele următoare de colaborare omenească ; state și națiuni, revoluții înnoitoare.

Paralel cu aceasta, așezămintele s-au înfățișat în felul cum derivă unele din altele.

www.dacoromanica.ro

Cum anume forme politice, ca Imperiul bizantin şi cel otoman, reprezintă viaţa unei întregi părţi a umanităţii şi lămurirea înaintării şi decăderii lor nu era decît, oricare ar fi fost cadrul ce ni s-a impus, tot o operă de istorie universală.

Aş adăugi chiar că, pentru a da o *Istorie a Românilor*, acum în urmă, în cele zece volume isprăvite cu cîţiva ani mai înainte, caracterul vieţii noastre în trecut, care stă aşa de mult în legăturile cu tot mediul înconjurător, a fost, începînd încă din epoca preistorică, o solidă preparaţie pentru acelaşi scop.

Am încercat să aduc înaintea unui public mai larg rezultatul atîtor cercetări şi a unei gîndiri independente, şi am dat atunci cartea în patru volume mari care e *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*.

Această prezentare, întrecută astăzi de studiile mele şi chiar de concepţii care s-au dezvoltat pe urmă, nu e o carte pe care, pentru aşa de puţinul succes ce a întîmpinat, în ţară şi în străinătate, să o reneg.

Îmi explic sentimentul de neîncredere ce a provocat prin obişnuinţa ca fiecare să se ţie într-un domeniu restrîns, dar mai ales prin faptul că în ea, ca în tot ce am dat de la Marele Război încoace, sînt sparte săltărăşele geografice şi cronologice comode pentru cine caută numai fapte şi situaţii prezentate cu artă.

Cînd eşti criticat sau dat la o parte pentru gîndirea ta originală nu e rost să te superi şi nici să te descurajezi. Că ultima urmare a nenorocului *Sintezei* nu s-a produs, o arată sarcina nouă pe care o iau pe umerii bătrîni, fără măcar speranţa că, data aceasta, voi fi mai mult înţeles.

În ce priveşte folosul ce-l pot avea dintr-o astfel de lucrare, dacă nu aceia care, ca un tînăr specialist francez în istoria Bretaniei singure şi pentru singurul secol al XIV-lea, care, în *Revue des questions historiques*, declara că în *Sinteza* mea „compunerea e mai puţin decît embrionară", cred că orice cugetare independentă poate trezi interes pentru aceia care, în loc să caute un amănunt, şi anume la locul chiar unde-şi închipuie că neapărat trebuie să se afle, îşi dau osteneala de *a ceti* o carte şi nu de *a o consulta* şi, pe lîngă aceasta, binevoiesc s-o judece potrivit cu ideea dominantă a autorului.

Dar oricare cetitor, chiar şi acela care vrea numai *să ştie*, va găsi aici şi altceva. N-am crezut că trebuie să reţin popoare şi indivizi, aşa cum ei au intrat în tradiţie. Şi aici, n-am admis suverani „ambiţioşi", cînd nu era conceptul însuşi al ambiţiei, acţiuni de „glorie", cînd ideea gloriei nu răsărise la orizont, stăpîniri teritoriale atunci cînd teritoriul nu exista supt raportul politic, fapte făcînd parte dintr-un plan, atunci cînd elé sînt evident accidentale, consideraţii teoretice la oameni şi rase totdeauna străini de lumea de abstracţii în care sîntem deprinşi noi a trăi. M-am oprit asupra oricărui eveniment, oricărei situaţii, oricărei psihologii, ca şi cum întîia oară ar fi fost vorba de dînsele. Am căutat *a convorbi* cu ele şi cu ei *fără interpret* şi astfel socot că nu o dată le-am smuls măcar o parte dintr-o taină pe care, întreagă, n-o vor destăinui nimănui. Chiar dacă m-am oprit la părerea obişnuită, ea s-a înnoit prin aceea că am căutat să aflu ceva nou într-însa.

Dacă ar fi fost altfel, nici n-aş fi scris această carte. Căci, după atîtea cărţi, cetite, ale altora, după cîte le-am făcut eu, am ajuns la desgustul ba chiar la groaza cărţii inutile.

www.dacoromanica.ro

Mai ales astăzi cînd omenirea e prinsă în strașnice dureri, mîngîindu-se măcar cu credința că sînt dureri de naștere, astfel de cărți inutile, oricîte fapte ar cuprinde și chiar oricît talent ar manifesta, trebuie respinse cu cea mai mare hotărîre. Fiind vorba de multele volume pe care mi le închipui, aș fi socotit că fac un păcat împovărînd literatura noastră cu inutilitatea unui exercițiu de bătrîn pensionar, căruia un decret-lege a avut filantropia de a-i impune odihna ultimilor ani.

Mai am datoria de a lămuri *cum am lucrat*.

Am avut — tot din dorința de a întreba epocile înseși în mărturiile contemporane, intrînd în atingere astfel cu oamenii de care vorbesc printr-o comunicație sufletească directă — nevoia de a recurge întîi la izvoare, căutînd *pe urmă* numai anumite corectări la interpreții lor. Așa am făcut pentru *Istoria Imperiului otoman* — nu mai e nevoie să o spun, și pentru prima formă a *Istoriei Românilor* — ,așa am făcut pentru *Istoria vieții bizantine*, pe care un istoric rus, dl. Ostrogorski, a binevoit s-o judece scrisă în fugă, atunci cînd am munții de note care mi-au servit pentru a reface și întregi o carte apărută în limba engleză acum peste treizeci de ani · așa aș fi voit s-o fac și pentru această grea lucrare. Am destul deprinderea de a găsi imediat esențialul pentru ca s-o pot încerca. Întru cît am avut la îndemînă cărțile sau *extrase din ele* în lucrări de a doua mînă, așa am și procedat. Dar adese ori n-am avut decît scrieri din ultima categorie.

În ce le privește, cercetîndu-le, n-am făcut deosebirea, care se impune mai ales tinerilor, între ,,ultima carte" și cele care au precedat-o, unele de multă vreme, și despre care va fi vorba în ,,Introducerea" care urmează[2].

Iată care a fost criteriul meu față de această literatură în care experiența mai adîncă, gîndirea mai serioasă nu e a celor veniți mai de curînd.

În sfîrșit cred că e bine să vorbesc despre *forma literară* a acestei opere.

Este un obicei, la cercetătorii de amănunte și la sufletele uscate, a căror ,,obiectivitate" nu e decît neputința de a fi subiectiv, acela de a considera ca diletantism tot ce se prezintă în alt veșmînt decît al unor simple formule de transmisiune.

De la Ranke și Michelet încoace — acesta din urmă fiind un vizionar, uneori voit, dar nu o dată și un *gîcitor* — cele mai mari opere istorice au în ele și poezia simțirii și poezia stilului. Felul acesta de înfățișare a rezultatelor cercetării e, de alminterea, *o necesitate*. ,,Adevărurile" istorice sînt *de discernămînt*, nu de simplă constatare și reproducere. Pentru a le prinde se cere tot ce cunoștința adîncă a limbii, tot ce fantasia creatoare de definiții poate găsi mai fin și mai delicat. A vorbi despre oamenii și lucrurile trecutului în vocabulariul curent e a greși de la un capăt la altul.

Aș fi vrut ,din partea mea, să am mai mult talent ,,poetic", pentru a fi mai aproape de adevăr.

---

[2] Pentru a nu lăsa să se creadă că bibliografia citată a putut fi și utilizată, voi spune de la început că în cea mai mare parte e pusă pentru a putea fi la îndemîna acelora care vor lucra în marile biblioteci ale lumii, care și ele au numai cîte o parte din informație.

www.dacoromanica.ro

Introducere

I

Istorie universală, Istorie generală, Weltgeschichte, în sensul „istoriologic" în care ne aflăm pentru această scriere, s-a făcut mult înainte de a se ivi în mintea cuiva datoria sau numai impulsul de a scrie, nu o cercetare de amănunt asupra unui punct care poate fi interesant numai pentru autor, ci istoria unei cetăți, unui imperiu considerat în el însuși, a unui popor.

Cînd, afară de listele de regi din Mesopotamia și de prezentarea istorică pe pereții templelor egiptene, s-a alcătuit prima operă istorică, a lui Herodot din Halicarnas, în lumea dorică din Asia supusă de veacuri și menită a fi totdeauna supusă marilor monarhii universale, acest fapt însuși dădea istoriografiei un caracter mondial. Oriunde, chiar dacă s-ar fi considerat, ca elin, și în afară de cetatea originilor, scriitorul era *la dînsul acasă*. Unitatea politică, și chiar morală, a umanității era pentru el o realitate actuală și permanentă, dar în același timp *o necesitate a lucrurilor*. A vedea universal era ceea ce se impunea de la sine spiritelor cînd regele Persiei stăpînea și în Ninive și în Babilon și în Teba și în Memphis, și cînd el nu declarase niciodată că își părăsește drepturile asupra elenismului liber.

De aceea la omul care, participînd la entuziasmul elenic pentru mici victorii din care se făcuse un nou *athlon* al lui Herakles, nu se simțea legat de un loc și de un trib, nevoia de a cunoaște personal pe toți actorii unei mari drame pe care, din „naționalism", el o îndrepta, egoist și superficial, spre Marathon, Salamina și Plateia.

Și altceva se adăugia pentru ca și Herodot, ca și ceilalți alcătuitori, abia pomeniți, de λόγοι (noțiunea fiind legată de „logică" și de culmile metafizice și mistice ale gîndirii), să nu se îngrădească în margini de loc și de timp și să nu se oprească asupra singurelor realități observate acolo și atunci. E doar vremea cînd primii „filosofi", adecă „urmăritori ai științei care e și înțelepciune", caută să afle în potrivirea, echilibrul și colaborarea elementelor rostul naturii. Așa și el, Herodot, trebuie să caute elementele vieții umane, de pretutindeni și de totdeauna, în *sublima sforțare de a înțelege*.

Dacă la Tucidide e vorba numai de cetățile care se înfruntă, cu coloniile lor cu tot, și, în fund, abia o viziune indistinctă a mediului universal, e pentru că, de fapt, atenianul, trăind în mijlocul luptelor și triumfurilor tribunei în *agora*, nu face un λόγος, o istorie, ci, cu discursuri plăsmuite după cele atît de adesea auzite, el pledează pentru toți grecii, din toate clanurile, procesul atenian al „războiului peloponesiac". Și tot în sensul atenian Xenofonte va prezenta prin *Elenice* evenimentele vremii sale, ceea ce se petrece în Persia cu participarea sa proprie fiind

www.dacoromanica.ro

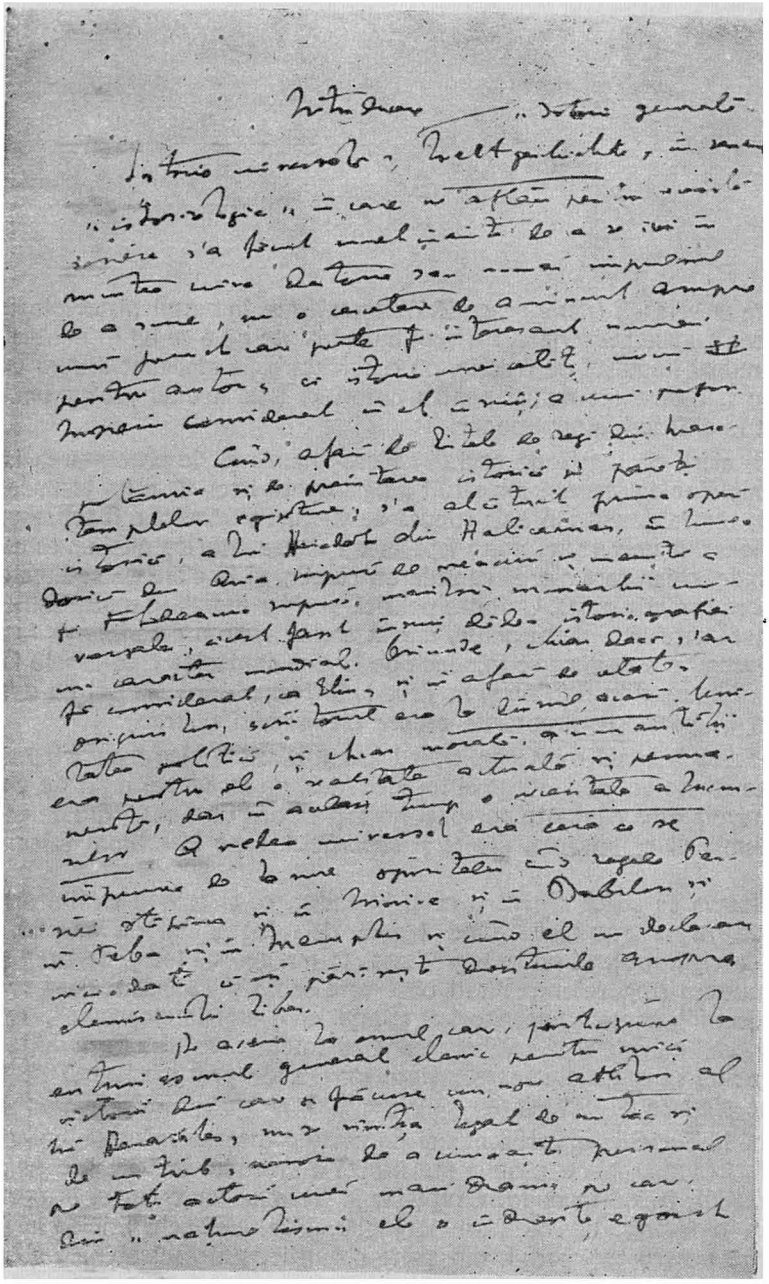

Fig. 2. — Prima pagină din Introducerea *Istoriologiei*.

www.dacoromanica.ro

pentru el numai memorii de campanie sau romanul pedagogic din *Ciropedia* sa fabuloasă.

Istoria însăşi a Atenei ori a Spartei, ori a altui grup cetăţenesc, n-o scrie nimeni.

Dar cu Polibiu, ca şi cu Plutarh, ne-am întors la istoria universală înţeleasă „istoriologic".

Pentru cel dintîi ca şi pentru cel de-al doilea, grecitatea în noile ei forme de coaliţie şi Roma acum în progres cuceritor sînt *un singur lucru*, Orientul rămînînd de-o parte numai pentru că, pînă la cucerirea, care e *o reintegrare*, a lui Alexandru cel Mare, caracteristic factor de sinteză a vieţii omeneşti în antichitate, el însuşi s-a izolat. Şi acest lucru se cere, pentru primul, explicat pînă la ultima fibră, cu excursuri şi reveniri, întocmai cum le înţelegem astăzi „istoriologic". La celălalt, care caută, ca dascăl, pentru tineri pe care-i creşte, icoane pedagogice, lumea întreagă-i stă deschisă pentru a culege din ea tipurile eroice care-i convin mai mult.

Pentru Diodor din Sicilia, insulă, între Grecia, Africa şi Italia, care e însăşi un punct central de istorie generală, totul interesează la toate naţiile şi în toate locurile şi, în această atmosferă, care e acum romană, el merge şi pînă la originile etrusce ale cetăţii dominante şi-i vîntură legendele.

Dacă Roma, prin Titu-Liviu, se opreşte în istoriografie la propriile ei fapte, e pentru că acum ea ajunsese *a rezuma umanitatea politică* şi, trecînd intelectual la elenism, a lua asupră-şi idealele Greciei. Nu e o mîndră osebire, ci lăsarea la o parte a ceea ce s-a înfundat de la sine în trecutul unde acest retor, care scrie de comandă după o concepţie oficială, nu crede că trebuie să se coboare pentru a-l descoperi.

Şi de acuma înainte tot ce e roman ca istorie e prin aceasta chiar universal, dincolo de orizontul mediteranean, „elenic", nefiind decît barbarii care sînt activi în istoria lumii numai prin invaziuni şi devastări.

II

Concepţiei romane i-a urmat concepţia creştină, de acelaşi caracter universal, şi mai puternic afirmat.

Interesează acum, în loc de *orbis romanus*, *Ecclesia Christi*. A-i povesti suferinţele şi triumfurile e a face, cu Eusebiu, Teodoret, Evagriu, Sozomen, istorie a lumii.

Ideologia creştină dă acestei expuneri o perfectă unitate prin *acel etern element dinamic care* e *voinţa lui Dumnezeu şi opera de mîntuire a omului*. Cum din trecutul evreiesc s-a păstrat *Biblia*, din care, dată fiind slăbiciunea organizaţiei politice a unui aşa de mic popor, mediul universal, mesopotamian şi egiptean nu lipseşte, se complectează acest orizont al „celor patru stihii ale lumii".

Oprindu-se asupra unor biografii de sfinţi sau de suverani, unor serii de evenimente, scriitorii de istorie ai acestei epoci de peste o mie de ani nu desprind numai ceea ce priveşte un „stat", o „naţiune". Cînd se produc cele mai mari acţiuni medievale, ele sînt sau încercări de a restaura, prin campaniile germane în Italia, ordinea romană universală, sau sforţări comune de a restitui creştinătăţii acel

www.dacoromanica.ro

sfînt centru al tuturora, care e locul patimilor Domnului. Istoria Cruciatelor e istorie universală, revenire la Orient pentru a-i confunda noua realitate în viața Occidentului prăbușit asupră-i.

Dar istorie universală în cel mai deplin înțeles al cuvîntului e aceea pe care o dau bizantinii. Aceasta și cînd ei manifestă punctul de vedere general al ortodoxiei supranaționale și cînd îi stăpînește mai mult, în epocile de revenire la antichitate, ideea romană a vechiului *orbis*.

Epoca modernă, legată de regi, de dinastii, restrînge mult cercul vederii. Dar, cîtă vreme a stăpînit spiritul Renașterii, mediul romano-elenic e același pentru toți și umanitatea cuprinde și covîrșește totul. Aceia care, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, scriu în Italia „Istoria timpului lor" — și pe urmele lor merge, într-o operă scrisă latinește pentru intelectualii de pretutindeni, de Thou, Thuanus — nu fac decît continuă firul istoriei universale, cu îndemînări „istoriologice" în legături care nu sînt totdeauna ale cronologiei.

Mari lucrări analitice în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au același caracter de universalitate. Adaug că, trezindu-se spiritul de cruciată contra Imperiului otoman în decadență, luptele la care participă alături cu imperialii atîtea grupe militare de caracter național, o bucată de vreme supt hegemonia mondială a monarhiei spaniole — și de aceea Ranke a avut ideea fericită de a grupa istoria vremii supt rubrica acestor două monarhii : a lui Filip al II-lea și a lui Soliman cel Măreț — repetă în același sens general vechile sfinte *Gesta Dei per Francos*, aducînd cu ele o istoriografie în care nu mai apar deosebirile între state și nații.

Ideea „filosofică" restabilește și dezvoltă concepția istoriologică. După Leibniz, pentru care există, ca și pentru Descartes, o singură Europă intelectuală, cel dintîi recomandînd cruciata în Egipt lui Ludovic al XIV-lea, celălalt fiind acasă ca și în Franța la calvinii din Olanda și la Curtea reginei Cristina a Suediei, Voltaire, reprezentantul și apărătorul „omului" cu drepturile lui, va da noua istorie universală, *concepută în spirit*, a secolului al XVIII-lea, pentru ca de acolo să plece, la germani, un întreg grup de „istorici ai lumii", în fruntea cărora se așează omul cu adîncă gîndire care a fost Schlözer[1] și contemporanul Gatterer[2], iar în Elveția Johannes von Müller, întîi istoric „național", apoi, pe rînd, și chiar în același timp, admirator al lui Frederic de Prusia și al lui Napoleon, caracter de un servilism naiv.

Și interesul public pentru ce privește trecutul tuturor națiilor e așa de mare încît se fac tovărășii de învățați pentru a da, în volume separate, părțile istoriei universale, în Anglia întîi, prin Gray și Guthrie, apoi și în Germania[3].

---

[1] Asupra vieții ca om a acestui gînditor puternic și de o rară originalitate față de secolul său, v. lucrarea despre fiica lui, prima doctor în filosofie, *Dorothea von Schlözer, Der Philosophie Doktor. Ein deutsches Frauenleben um die Jahrhundertswende 1770—1825* de Leopold v. Schlözer (Stuttgart—Berlin—Leipzig, 1923). Am intenția de a consacra acestei vieți înseși, de care se va vorbi de altfel în volumul respectiv, un studiu de atmosferă morală la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui următor.

[2] V. și cartea mea, *Generalități cu privire la studiile istorice* (ediția a III-a, București, 1944, p. 289).

[3] *Allgemeine Weltgeschichte. Im englischen herausgegeben von Wilh. Guthrie und Joh. Gray, übersetzt und verbessert von verschiedenen deutschen Gelehrter*, Troppau-Wien, 1784—1804.

www.dacoromanica.ro

După această concepție, „omul", care ar fi în fond același, trebuie căutat în toate locurile și descoperit supt toate formele, dar fără a putea, a trebui chiar să i se recunoască adesea fundamentalele osebiri. Dar *un nou element dinamic* se *adaugă* : *concepția nelimitatului progres uman*, în care, ca într-o dogmă, se crede. Cum iese omenirea din „tenebre", de supt apăsarea „superstiției" religioase și a „tiraniei" monarhice, cum se îndreaptă spre „libertate", care e de același fel la toți acuma, precum fusese în antichitate, cum e o datorie ca spiritul intelectualilor să ajute această indispensabilă eliberare, aceasta constituie marele element de legătură între tot ce fac oamenii răzlețiți pe fața pământului.

Veacul al XIX-lea, chiar cînd romantismul retrograd, religios și monarhic, pare a se opune „filosofiei" compromise prin excesele iacobinismului care se reclamă de la dînsa, păstrează aceste concepții dominante, a căror generozitate atrage în chip firesc sufletele cele mai nobile. Precum Gibbon, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, combătea contra „tiraniei", arătînd decadența Romei tîrzii și a Bizanțului, Michelet luptă pentru o nouă revoluție mîntuitoare, iar Ranke, care nu e un militant, se simte om al lumii. Cînd Mommsen, oricît ar fi influențat de politica de realități a Germaniei dominate de Prusia, prezintă istoria Romei, el pare a prezenta modelul unei noi hegemonii în condițiile neapărate pentru aceasta. Cantù, în Italia, pleacă de la concepția lui *genre humain* al „filosofilor".

După 1850 întreprinderile de librărie servesc, cu sacrificii adesea răsplătite, această tendință. Oameni ca Rotteck, călduros aderent al ideilor Revoluției franceze, care a dat un interesant studiu, care ar merita retipărit, despre dezvoltarea modernă a studiilor istorice în Germania, la „Memoriile Academiei de științe morale și politice"[4] din Paris, la 1841, ca Schlosser (n. 1776), format la Göttingen, ca Schlözer și Spittler, ca Planck, istoricul Bisericii[5], ca asociația Corvin și Helo, sprijinită de librarul Spämer, care apoi se adresează pentru o refacere complectă lui Kaemmel, ca Weber care, pentru caracterul practic al capitolașelor sale, va fi tradus în limba franceză, onoare de care s-a împărtășit numai Cantù, de o ideologie personală și superioară, întreprind singuri această strivitoare sarcină, fără putința de a generaliza și talentul lui Ranke. Popoare mai mici, ca ungurii, imită cu sacrificii mari[6].

[4] Savants étrangers, I, p. 633 și urm. El pomenește ca reprezentanți contemporani ai genului, pe lîngă Heeren și Schlosser, care a scris și o foarte bună istorie a secolului al XVIII-lea, și pe Schneller și Pfizer, pe Herder (pp. 652—6, 660 și urm. și p. 661, nota 2). „Spiritul universal" se simte în această generație și prin recunoașterea rolului Revoluției franceze. V. și E. Brandes, *Ueber einige Folgen der französischen Revolution für Deutschland*, 1793. În *Biografia universală* a lui Schröckh — la care adăugim publicațiile franceze de la jumătatea secolului al XIX-lea, *Biographie générale* și *Nouvelle biographie générale* — se află și contribuții prețioase (de ex. de Léon Renier).

[5] Friedrich Christoph Schlosser voise să scrie și istoria iconoclaștilor. A scris și istoria secolului al XVIII-lea. V. „Jahrbuch der illustrierten Monatshefte", XIX, p. 484 și urm. În volumul precedent se dă și biografia lui Schlözer. A se adăugi și H. Dittmar, *Die Geschichte der Welt vor und nach Christus, mit Rücksicht auf die Entwicklung des Lebens in Religion und Politik, Kunst und Wirtschaft, Handel und Industrie der welthistorischen Völker*, 6 vol. E interesantă concepția și în ce privește „popoarele de istorie universală",

[6] Pentru problema istoriei culturale, v. Albert Richter, *Die Kulturgeschichte in der Volksschule*, Gotha, 1887 ; Johann Bengel, *Geschichte der Methodik des kulturgeschichtlichen Unterrichts*, Wiesbaden, 1896, și broșura mea, *Generalități cu privire la studiile istorice* (ed. III-a, București, 1944).

www.dacoromanica.ro

Cînd cercetările speciale ajung la mari rezultate noi, colaborări se înjgheabă pentru istorii universale „în prezentări particulare" (*Einzeldarstellungen*). Oncken ocrotește o astfel de întreprindere, și apoi, — reluînd opera lui Heeren, el însuși spirit universal [7], și Uckert-Lamprecht care, înnoitor al istoriei poporului său, n-a ajuns însă, după fixarea unei noi teorii a istoriei, la înfățișarea pe aceste linii a trecutului umanității întregi. În Franța, Lavisse, istoric al Prusiei lui Frederic al II-lea, și Rambaud, care a străbătut un secol din Bizanț și istoria Rusiei, fac o istorie universală de capitole încredințate specialiștilor și, în volume întregi, cu unele indicații ale organizatorului, Henri Berr, pune la cale, cu intenții sintetice care lipsesc însă aproape complect la colaboratori, o nouă și vastă *Istorie universală* în fragmente. Alături, librăria întreprinzătoare a Franței biruitoare în Marele Război dă colecția lui Glotz, istoricul vechii Grecii, a lui Halphen și Sagnac și aceea, cu mai puțin succes, dar de un tineresc avînt, a lui Cavaignac. Se încearcă și istorii universale supt forma de manuale, începînd cu acela, atît de onest lucrat, al lui Gabriel Monod și Ch. Bémont.

Pînă și Anglia, al cărei interes se mărginise atîta vreme asupra propriului trecut, e prinsă în acest avînt entuziast și astfel Universitatea din Cambridge, chemînd, ca și Lavisse și Rambaud, chiar și colaboratori străini, dă o mare istorie generală, în care capitolele nu se aseamănă și nu se complectează.

În acest timp Germania datorește numai spiritului vioi al lui Helmolt o nouă *Weltgeschichte*, cu aceeași colaborație internațională, în care se încearcă o nouă bază antropogeografică, în țara lui Ratzel, rasele inferioare americane avînd, într-un volum întreg, mai mult loc decît Grecia creatoare.

Nu vreau să las la o parte interesanta întreprindere a unui catalan așezat în America, spirit îndrăzneț, J. Pijoan, care a dat unei edituri din Barcelona o *Istorie universală* admirabil ilustrată, în care nu o dată se încearcă un nou fel de orînduire. Ea a trebuit să pătrundă larg în țările americane de limbă spaniolă.

Încercările librăriei Hachette de a populariza prin ilustrații alese cartea de școală a lui Albert Mallet sau aceea a altui librar parizian, Quillet, de a face să se redacteze de Petit, Allain, Ganem o altă istorie „a țărilor și popoarelor", cu aceeași ilustrație superioară textului, nu folosesc nimic științii [8] — așa cum încearcă a o face lucrarea de față, care, în afară de metoda arătată în Prefață, poate reclama aceste două însușiri: *de a nu fi o compilație și de a răsturna noțiunile convenționale.*

---

[7] V., de el, și *Manuel historique du système politique des Etats de l'Europe et de leurs colonies depuis la découverte des deux Indes*, (tr. fr.) Paris, 1821, și *Essai sur l'origine et les principes des théories politiques et sur l'influence qu'elles ont exercée dans l'Europe moderne.*

Cărțile de *spirit universal* au pentru noi mai multă însemnătate decît acelea despre toate țările și națiile, dar căror acest spirit le lipsește. În acest sens poate să aibă valoare și o carte ca Häberlin, *Vollständige Geschichte der politischen Historie des 18-ten Jahrhunderts*, lîngă aceea, cu același titlu, a lui Schlosser. Ele arată o înțelegere totală a unui secol încheiat cu o caracteristică definită. Poate fi în această concepție și o influență a celor două lucrări de relativă sinteză ale lui Voltaire, *Siècle de Louis XIV* și *Siècle de Louis XV*. Ele se pot așeza lîngă istoriile *europene*, fie și în formă cronologică și pentru un anume timp, din aceeași epocă, *Die europäische Forma*, 1702—1734 și *Die neue europäische Forma, 1735—1756* (în 197 caiete), chiar F. v. Raumer, *Europa vom Ende des 17-ten Jahrhunderts bis zum Ende der amerikanischen Kriege* (1763—1783), Lipsca, 1839.

[8] Nu rezolvă nimic nici „Istoria", tradusă și în alte limbi, a unui scriitor englez de valoarea lui Wells. Cf. și D. Mardner, *Weltgeschichte*, 1892 (și cu table cronologice).

www.dacoromanica.ro

Şi în aceasta nu se cuprinde o pretenţie. Doar Ettore Pais, cu ale cărui legături mă onorez, a spus cîndva: „E un caracter al oamenilor cu mic bagaj intelectual, dar în schimb cu o mare prezumţie, elogiul neschimbării cugetării. Şi istoriografia se dezvoltă cu evoluţia patrimoniului ştiinţific şi cu maturizarea împrejurărilor sociale şi politice contemporane" [9].

Din toate aceste silinţi, dintre care nu e nici una care prin spiritul sau prin rezultatele ei să nu tindă la întărirea marii idei a comunităţii umane, se desface principiul pe care aşa de frumos il enunţa, vorbind totuşi de statul naţional căruia-i aparţinea, Bluntschli:

„Dezvoltarea omenirii nu presupune numai libera manifestare şi concurenţa naţiunilor ca fiind condiţia fundamentală, ci ea pretinde tocmai legătura naţiunilor spre mai înalta unitate" [10].

Niciodată mai mult ca astăzi nu trebuie afirmată cu hotărîre, contra oricărui principiu, oricărui interes şi oricării puteri, această dogmă.

---

[9] „È proprio degli uomini di piccolo bagaglio intellettuale, ma in cambio di grande presunzione, l'elogio dell'immutabilità del pensiero. Anche la storiografia si evolve con l'evolversi del patrimonio e col maturare degli eventi sociali e politici contemporanei".

[10] „Die Entwicklung der Menschheit setzt nicht bloss die freie Offenbarung und denWettkampf der Nazionen als Grundbedingung voraus, sondern sie verlangt hinwieder die Verbindung der Nazionen zu der höheren Einheit", *Die nationale Staatenbildung und der moderne deutsche Staat*, Berlin, 1870, p. 31. Cf. şi Julius Schäffer, *Die Zerstörung des Volksgedankens durch die Rassennatur*.

Asupra problemei rostului individualităţilor în istorie faţă de fenomenele de massă, am arătat punctul meu de vedere încă în discursul de intrare la Academia Română. — Asupra valorii relative a „manualelor" fără note, observaţiile mele în revista *Le Mois* din iunie—iulie 1933, p. 153 şi urm. (*L'histoire universelle et les exigences du présent*).

Pentru ideile filosofului german Eucken contra „historismului", v. articolul său *Die Überwindung des Historismus*, în „Schmollers Jahrbuch", 1938, pp. 191—214.

Asupra legilor în istorie şi Fr. Eulenburg, *Über Gesetzmässigkeiten der Geschichte*, *Historische Gesetze*, în „Archiv für Sw. und Sprache", II, 34 (1912).

Asupra concepţiei sociologice mai nouă, Fr. Oppenheimer, *System der Soziologie*, Jena, 1929 (*Sozial und Wirtschaftsgeschichte Europas*) ; A. de Bella, *Corso di sociologia*, 1889.

Despre istoria din punctul de vedere actual al raselor, e luminoasă cartea lui Hedler, *Rassenkunde und Rassenwahn*, 1932 : K. F. Wolt, *Rassenlehre*, 1927.

www.dacoromanica.ro

Alte desluşiri metodologice

Istoria, în proporţii mai largi, se poate scrie în trei feluri:

Prin compilaţia celor din urmă scrieri asupra deosebitelor materii.

Prin întrebuinţarea aproape exclusivă a izvoarelor, cum am făcut-o pentru *Istoria românilor*, ca şi pentru istoria Bizanţului şi a Imperiului otoman.

Dar şi prin adăugirea la aceste două sisteme de informaţie şi a aceluia care recurge la orice a fost idee sau sugestie la înaintaşi mai depărtaţi, unii de o mare superioritate intelectuală, pe lîngă tot ce pot aduce uneori acei care au făcut ei înşişi descoperirile, şi la orice caracterizări prin formule fericite, decît care nu s-au găsit ori nu se pot găsi mai bune.

Aşa am procedat.

◇

Metoda pe care am urmat-o e aceea a studiilor medievale, rareori urmată pentru istoria contemporană şi chiar pentru antichitate. Ea consistă în a recurge la izvor, în a nu-l pune împreună cu ştiri mai nouă şi cu elemente poetice, lăsînd însă drumul deschis ipotezelor, neapărate, care se sprijină pe dînsul, pe dînsul şi pe paralelismele geografice şi istorice care ajută aşa de mult lămuririle.

◇

Nu se poate o istorie cu capitole culturale anexate, ca în prezentarea arheologică. Elementele cuprinse supt numele de cultură trebuie să intre şi ele ca element viu în fiziologia dezvoltării istorice, în care au uneori un rost esenţial. Nu însă toate, căci unele enumerări de instituţii nu au mai mare loc într-o astfel de expunere de cum, astăzi, ar avea-o înşirarea tuturor formelor, aşa de complicate, ale societăţii contemporane.

◇

Neputîndu-se da o adevărată expunere istorică, se caută în istoria Babiloniei şi Asiriei a o înlocui cu aşa-numite capitole culturale. Ele nu fac decît să distragă atenţia de la firul principal al expunerii, intercalînd pagini de *prezentare statică*. Ne vom feri să o facem.

Astfel de intercalări cuprind în ele însele mari posibilităţi de a greşi. Se caută a li se da o unitate, şi aceasta e mai totdeauna artificială. Se leagă împreună consta-

www.dacoromanica.ro

tări care vin din alt mediu și aparțin altei epoci. Acel care le unește are în vedere termenul ultim, mai bogat și mai clar, și forțează restul pentru a-l putea armoniza cu_acela.

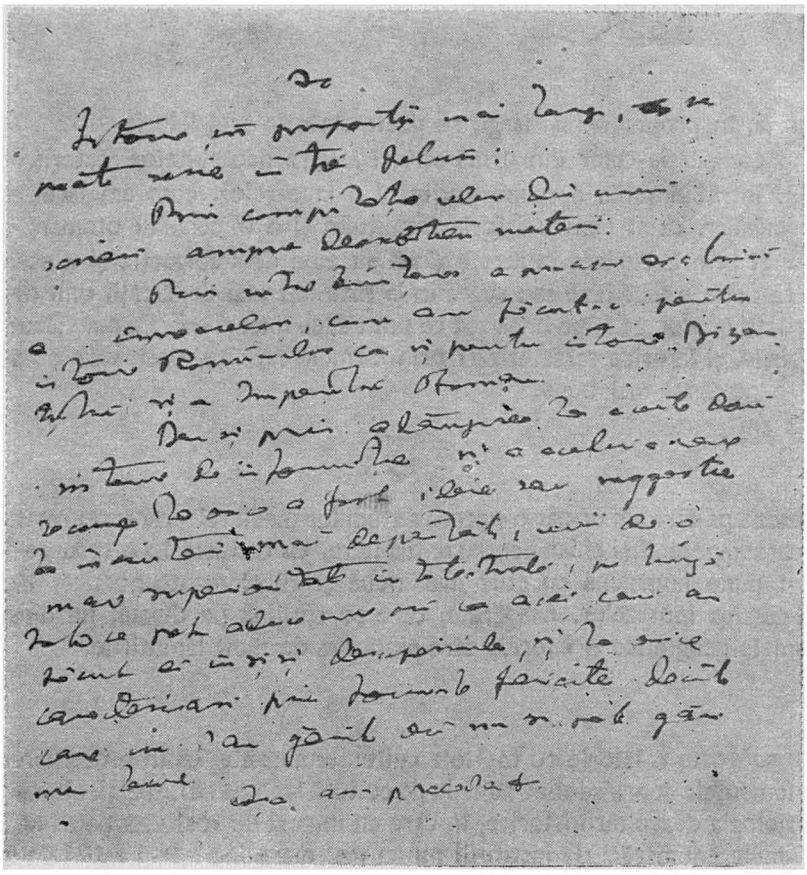

Fig. 3. — Fragment din cap. *Alte deslușiri metodologice*

Deosebirea fundamentală e între istoria care spune tot ce se știe, pentru a-l spune, și istoriologia care nu se oprește decît la faptul caracteristic, expresiv, pentru a-l comenta.

www.dacoromanica.ro

I • PREISTORIA

www.dacoromanica.ro

Note asupra dezvoltării studiilor de preistorie

Încă de la 1800 încep descoperirile de unelte de piatră în Anglia prin John Frere, fără a li se fi recunoscut însemnătatea [1]. Pe urmă numai a venit seria curajoasă a cercetătorilor francezi, de la Boucher de Perthes la Mortillet, cu săpături care merg de la Chelles, Moustier și Solutré...

◇

Dezvoltarea studiilor de preistorie merge de la danezii Thomsen și Worsaae, cercetătorul așa-numitelor kjoekkenmoeddings, pe care le compară cu constatările lui Darwin în Țara de Foc asupra mîncătorilor de scoici, prin Steenstrup, apoi Sophus Müller și Montelius, care și-a întins cercetările personale și în Asia Centrală și Africa, pînă la Undset, cu cercetările asupra culturii de fier și pînă la reprezentanții de astăzi ai acestei științi.

◇

Pentru începuturile studiilor de preistorie, încă din 1734, v. și H. Le Hon, *L'homme fossile en Europe, son industrie, ses moeurs, ses oeuvres d'art*, Bruxelles, 1878, după descoperirile lui Boucher de Perthes, apoi cele de la Aurignac, cele din Belgia, ca peștera de la Chaleux, lîngă Dinant, un „adevărat Pompei" preistoric, cu vre-o 30 000 de unelte găsite (pp. 62 și urm., 110 și urm.) și cartea lui Carl Vogt, *Leçons sur l'homme, sa place dans la création et dans l'histoire de la terre*, tr. fr., Paris, 1878, și Charles Lyell, *L'ancienneté de l'homme*, 1864. El dă șirul peșterilor în legătură cu această primă umanitate (pp. 71 și urm., 105 și urm.), osebește peșteri de iarnă, cu vetre, și peșteri de vară, fără ele (*ibidem*, pp. 89—90). La el se află și desemnuri îngrijite, demne de reprodus.

Ca mari lucrări germane înainte de 1870 sînt a se cita: Adolf Bastian, *Der Mensch in der Geschichte*, Lipsca, 1860 și Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker* (1859—1871).

◇

Primitive culture (Londra, 1871) a lui Edward B. Tylor, care dăduse, la 1865, *Researches into the early history of mankind*, a fost tradusă în limba franceză de Pauline Brunet în 1876 [2]. Încă din 1865 Lubbock tipărise *Prehistoric times* [3].

◇

---

[1] Teohari Antonescu, *Lumi uitate — studii literare și arheologice* — Iași, 1901, p. 17 și urm.

[2] Și traducerea germană și rusească. El însuși dă bibliografia lucrărilor sale anterioare în prefața acestei lucrări capitale.

[3] John Lubbock, *Prehistoric times, as illustrated by ancient remains and the manners and customs of modern savages*, Londra-Edinburgh, 1865.

www.dacoromanica.ro

Ca bibliografie nouă, pe lîngă cunoscuta lucrare a lui J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, 5 vol., 1908—1931; J. de Morgan, *L'humanité préhistorique*, Paris, 1924, *Les premières civilisations*, Paris, 1909; G. de Mortillet, *Le Préhistorique: origine et antiquité de l'homme*, Paris, 1900; René Guérin, *Les hommes avant l'histoire*; F. Boas, *General anthropology*; C. Furon, *Manuel de préhistoire générale*, Payot, Paris, 1939; A. Vayson de Pradenne, *La Préhistoire*, Paris, 1938; dr. L. Capitan, *La Préhistoire*, 1913; René Verneau, *Les origines de l'humanité*, Paris, 1926; de Nadaillac, *Les premiers hommes*; E. Hamy, *Précis de paléontologie humaine*, Paris, 1870; E. Cartailhac, *La France préhistorique, d'après les sépultures et les monuments*, Paris, 1889.

Bibliografia la noi e foarte bogată pentru teritoriul nostru şi ce e în legătură cu noi, de la I. Andrieşescu prin V. Pârvan la şcoala de preistorie a acestuia. Dar pentru preistoria *generală* aici, trebuie să trecem de la interesanta broşură neobservată a lui Grig. C. Buţureanu, diletant plin de entuziasm, *Preistoria şi popoarele arice, pentru trebuinţa elevilor de liceu, cursul superior, şcoalele normale, primare*, etc., Iaşi, 1897 (îndrăzneaţă şi ideea, care nu s-a exprimat aiurea, a introducerii acestei ştiinţi, şi astăzi numai în formaţiunea ei însăşi, cu atîta mai mult în adaptarea ei la istorie, în învăţămînt) şi de la articolele altui diletant, repede trecut la alte ocupaţii, G. Diamandy, la recentul manual, aşa de bine făcut, al lui D. Berciu (*Îndrumări în preistorie*, Bucureşti, 1939).

www.dacoromanica.ro

Considerații asupra metodei în cercetările preistorice

Reconstituirea vieții primitive a omenirii se poate încerca și prin cercetarea copilului, care o reproduce. În această privință erau de mare folos desemnurile copilărești originale pe care Karl Lamprecht le aduna în ultimul timp al vieții sale și care nu știu dacă n-au dat loc la o publicație, nici unde se mai păstrează.

◇

De sigur că, în lipsa mărturiilor scrise sau ușor interpretabile din această istorie de atîtea mii de ani a omenirii, singurul mijloc, afară de o așa de nesigură cercetare a dezvoltării pe care o repetă, în primii săi ani, copilul, e aceea a cercetării popoarelor care pînă astăzi continuă stadiul epocii de piatră, chiar dacă întrebuințează uneori și uneltele unei vremi mai înaintate, pe care li le-a adus comerțul sau luarea în stăpînire.

◇

De mult s-a recunoscut folosul ce se poate trage din cercetarea felului de viață al australienilor și Quinet, care într-o operă de genială divinație, *La Création*, nu fără a fi întrebuințat cercetările lui Huxley, plînge sfîrșitul acestei lumi, căreia i s-a luat mediul în care împărățea singură pe lume, pierzînd pădurea virgină, marea liberă și suferind acel contact cu albii, „a căror vedere însăși îi ucide"—el cerea pentru dînșii măcar un refugiu ca pentru pieile roșii în America de Nord— a dat toată atenția cuvenită acelora care au putut păstra pînă ieri, ca să nu zic: pînă azi, formele materiale și morale ale umanității pierdute în miile de ani ale paleoliticului [4].

S-a făcut însă observarea că și la cei din urmă dintre „oamenii sălbateci" nivelul e „mult mai ridicat" decît la începătorii neamului omenesc [5].

◇

Asupra rasei „artistice", care, în ce privește structura, „e pe același plan cu locuitorii insulelor Fidgi sau cu negrii australieni și mult mai jos decît maorii din insulele Sandwich", trebuie în adevăr să ne oprim, în ce privește minunatele ei însușiri, la părerea unui cercetător englez: „Sînt multe uimitoare probleme în arheologie, dar nici una care să aibă mai multă nevoie de soluție" [6].

◇

[4] V. mai ales *op. cit.*, Paris, 1870, I, pp. 350—362.

[5] Édouard Westermarck, *Origine du mariage dans l'espèce humaine*, (trad. H. de Varigny), Paris, 1895, p. 6.

[6] Charles H. Read, în *Encyclopaedia britannica*, ed. 13-a, II, p. 347 ; Henry Christy și Edouard Lartet, *Reliquiae Aquitanicae*, ed. T. R. Jones, Londra, 1865.

www.dacoromanica.ro

Rasele primitive din Australia [7], din insula Tasmania sau pre-australienii din Noua Guinee [8], amestec de negritos și de pre-dravidieni, în legătură deci cu India, prezintă nu numai forme de civilizație preistorice, dar craniul lor și acela de la Neanderthal oferă evidente asemănări. Polinezienii sînt arătați și ei ca trăind în formele culturale ale epocii neolitice, dar și aici se admite o imigrare din Indonezia, fie și acum 1500 de ani, pe lîngă melanezienii principali [9].

Oricum, în Noua Guinee trăiește încă o civilizație neolitică înfloritoare, cu topoare și măcîuci de piatră, cu o artă a țesăturii, ba chiar cu o scrisoare de semne ideografice [10].

◇

Pentru comparațiile cu stările de lucruri actuale, o dificultate se prezintă: aceea a nesiguranței mărturiei pe care o aduc călători cărora le lipsește simțul critic și care erau, de multe ori, străini de limba ca și de obiceiurile indigenilor, iar, cînd e vorba de misionari, ei sînt așa de străbătuți de credințele religioase pe care le predică încît sînt dispuși să vadă în orice declarație a „păgînilor" ceva care să poată fi punctul de plecare pentru o salvatoare convertire.

◇

Dar metoda, de sigur recomandabilă, și de care se folosește așa de mult știința, vecină, a sociologiei, nu e fără mari pericole. În adevăr, nu e unul din acele popoare care să nu fi primit anume influențe, pe care să le fi interpretat într-un fel pe care nu-l putem urmări și înțelege. Astfel avem a face la ele, de fapt, nu cu păstrarea unei stări materiale și, mai ales, morale, care să se fi oprit în loc atîtea milenii, ci cu o sinteză rudimentară și confuză.

Și apoi felul cum ea ni se comunică nu e o reproducere științifică, făcută cu prudentă grijă, a stărilor de fapt, ci avem a face cu tot felul de mărturii, și ele înrîurite de psihologii diverse, ale unor călători nepregătiți, care doresc uneori să prezinte o umanitate mai simplă și mai pură, iar alte ori sînt prinși de ispita curiozității exotice și a caricaturii. Aceasta, fără a mai vorbi, cu deosebită apăsare, de tendința misionarilor, catolici și mai ales protestanți, de a descoperi la dînșii elemente primordiale, înnăscute, pe care să se poată altoi mai ușor propria lor predicație.

O unitate de prezentare nu e cu putință. În adevăr, materialul de care dispunem nu e numai puțin și atît de greu de interpretat, dar el e răzleț. Avem înaintea noastră doar un număr de insule pe care hazardul le-a scos la suprafață dintr-un continent istoric, răspîndit pe toate cele cinci continente geografice, care zace încă acoperit

[7] V. și Heinrich Hauser, *Australien*, 1937.

[8] V. și L. Joleaud, *Éléments de paléontologie*, Paris, 1923, II, pp. 148—149. Asemănarea între aurignacieni și negrillii sud-africani, *ibidem*, p. 152. Pentru asemănări actuale cu rasa de la Cro-Magnon, *ibidem*, p. 153.

[9] R. R. Marett, *Anthropology*, pp. 120—121.

[10] D'Albertis, *La Nouvelle Guinée*, pp. 170 și urm., 198, 200—201, 218—9, 287, etc. Și mori de scoică, *ibidem*, pp. 200—1.

www.dacoromanica.ro

și a cărui aducere la lumină, fiind dată toată civilizația care s-a clădit deasupra, va rămîne o imposibilitate.

Aceasta nu înseamnă că legături nu se pot stabili între ceea ce s-a aflat de o parte și ceea ce-i corespunde, adesea pe cu totul altă latitudine cronologică, de altă parte. E chiar necesar să se stabilească după putință corespondențele și să se încerce a determina, organizîndu-le în aceste margini așa de restrînse, caractere comune [11]. Aceasta nu se poate cere nici geologului, nici arheologului, nici chiar sociologului; pentru istoric e însă o datorie. Păcat numai că el, intrînd în domeniul fără mărturii scrise, dar totuși cu monumente expresive, se lasă cu totul stăpînit de concepțiile și metodele acelor ce cultivă, pentru scopuri deosebite, alte științi. Îmi va fi îngăduit, păstrîndu-mi felul de gîndire și metoda de lucru, să nu-i urmez, folosindu-mă însă de tot ce pot da științele vecine.

◇

Disprețuirea acestei istorii, care nu e multă pentru că vorbește prin monumente și luminează prin alăturări, a făcut pe Ettore Pais să spuie, în ediția franceză a *Istoriei Romei* [12]: „Studiul acestor prime stadii are uneori mai mult raport cu zoologia umană și antropologia decît cu istoria propriu-zisă politică".

◇

Pentru tot acest timp, nesfîrșit de întins, materialul e dat de două științi vecine, ale căror rezultate sînt date de-a gata, dar de ale căror metode, de simplă prezentare, *statică*, precum spunea Ion Andrieșescu, firește că istoria nu are a se servi: antropologia, pentru oase, și arheologia pentru obiecte, etnografia lucrînd pe drumul ei, alături.

În folosirea acestor rezultate, istoricul nu poate păstra acele numiri după locul unde s-au găsit întîi oasele (omul din Heidelberg, din Neanderthal, lîngă Düsseldorf, deși alte exemplare ale tipului au apărut apoi aiurea), nici conform cu tradiția arheologilor, după acela unde s-au dezgropat uneltele (de la Aurignac, Moustier, la Madeleine, Mas d'Asil, Hallstatt: aurignaciene, mousteriene, magdaleniene, asiliene, hallstattiene), la care am mai adaus Cucutenii și Sălcuțele noastre, care n-au fost încă primite aiurea.

Înlăturînd această continuă piedică pentru înțelegere și urmărire, pe baza faptului că noi descoperiri îndreptățesc tot mai puțin prima numire, se poate merge pe urma dezvoltării singure.

Și se va evita și greșala de a crede că într-un loc anumit sau în vecinătatea lui imediată erau numai *acei* oameni și *acele* unelte.

◇

Pentru ca reconstruirile de „istorie culturală" să fie în adevăr autentice, ar trebui ca locul și vremea fiecărui obiect să fie ținute în samă, pentru ca orice încercare

[11] S-a observat și de alții marea asemănare, în deosebite domenii, a civilizației vechi americane cu a Chinei și chiar Indiei (C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 350).

[12] *Histoire romaine des origines à l'achèvement de la conquête* (trad. J. Bayet) Paris, 1926, p. 26.

www.dacoromanica.ro

de a generaliza să nu întreacă aceste margini decît numai atunci cînd s-ar avea dovada sigură a menținerii unui tip.

◇

Istoria pămîntului însuși nu intră nici ca introducere în cadrul acestei înfățișări, deși J. Pijoan [13] începea prin înfățișarea admirabil ilustrată a fazelor și formelor prin care a trecut globul. Singure momentele acestei dezvoltări care au influențat pe oameni trebuie semnalate [14].

◇

Este, la toate popoarele, o foarte lungă perioadă în care lipsește orice cronologizare și individualizare, care, în anume condiții, și pe trepte de cultură mai înalte, nici nu e necesară. Aceasta se vede în civilizațiile, de atîtea sute de milioane, a indienilor și chinezilor pînă astăzi.

O cercetare locală și „națională" a creațiunilor și dezvoltărilor în asemenea perioade sau și permanențe de-a-lungul secolelor și miilor de ani e ruperea unității de dezvoltare, peste toate deosebirile, a omenirii. Creațiunile minții în viața oamenilor trebuie prezentate prin urmare împreună, chiar notînd ceea ce condițiile locale impun într-un loc, fără ca pentru aceasta să se împiedice transmisiunea aiurea și adaptarea lucrurilor o dată dobîndite.

Aceasta nu e însă sociologie, care adună fără deosebire de loc și timp anume semne și tipuri din viața societăților umane, pentru a le clasa static.

[13] *Historia del Mundo*, Barcelona, 1926.

[14] V., pentru o repede orientare, Franz Kossmat, *Paläogeographie* (*Geologische Geschichte der Meere und Festländer*), Lipsca, 1908, în colecția populară Göschen.

www.dacoromanica.ro

Vremurile preistorice

1. Apariția omului. „Rasele" primitive

Mediul glacial pentru apariția omului, urmînd căldurilor întinse pînă la pol pe la mijlocul terțiarului, a căutat să se explice prin altă atitudine a pămîntului față de soare și prin urmările climaterice ale ridicării șirurilor de munți [15], ceea ce satisface așa de puțin. Nu se vede îndeajuns legătura între marile ploi ce ar fi fost atunci și formațiunea unor ghețare uriașe, care prin topirea lor ar fi produs rîuri cu o curgere prăpăstioasă. S-a scos un argument din găsirea unui noroi care nu poate veni decît din această topire. Dar a trebuit să se recunoască intervale de climă mai blîndă, așa de numeroase și așa de vagi, încît se clatină întreaga teorie general admisă și pînă în timpurile noastre.

◇

Ca bază geografică pentru ce ar fi putut fi încă de atunci un început de omenire, o platformă unică pentru Europa și America de Nord actuală, continuată spre Sud printr-o alta, între America de Sud și Africa, unde era ceea ce numesc geologii „continentul Gondwana", prăbușit în epoca terțiară, „poate numai în așa-numitul neogen". Atlantida, rămășiță a primei legături, se dărîmă numai în quaternar. Un continent a dispărut unde e acum Oceanul Indian, și se admite ipotetic că un vechi pămînt locuit se afla și supt Pacific.

În ce privește Europa, șiruri de munți care s-au strîns și au pierit, lăsînd numai rămășițe, se întindeau, ni se spune, de o mare știință vecină, care vorbește de „Caledonizi" și „Altaizi", „din Scandinavia în Scoția și din Bretania în Canada", fără interçalare de ape oceaniene, pe cînd Alpii mergeau de la unitatea teritorială formată de Spania și partea vecină a Africei pînă în Antile [16].

◇

Pe lîngă fabula Atlantidei, și pînă astăzi se aude prin Africa legenda „podului uriaș din Africa de miazăzi pînă în India" [17].

◇

După afirmația categorică a lui Quatrefages [18], Haddon admite dezvoltarea omului din antropoid într-o „regiune relativ limitată" [19], care ar fi sudul Asiei apusene;

[15] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 345.
[16] Pierre Termier, *Les grandes énigmes de la Terre*, Paris, 1935, pp. 22, 60, 63.
[17] Revista „Natura" din București, XXVIII, 9, p. 383.
[18] De Quatrefages, *Histoire générale des races humaines*, Paris, 1887, p. 131.
[19] A. C. Haddon, *Les races humaines et leur répartition géographique*, trad. A. van Gennep, 1930, pp. 270, 272.

www.dacoromanica.ro

pe cînd cel dintîi căuta, pomenind ipoteza că ar fi fost, în același continent, locul unde se întîlnesc izvoarele tuturor rîurilor care pleacă în toate patru direcțiile [20] și „în vecinătatea marelui masiv asiatic", acesta preferă totuși pe baza faunei de acolo, dar și a paleontologiei umane, ținuturile cele mai depărtate din nord.

◇

S-a observat cu dreptate că numai o climă temperată — ca a Asiei mijlocii — ar explica putința de dezvoltare a ființei omenești [21].

◇

Ceea ce e sigur, singurul lucru cu desăvîrșire sigur, e că omul a apărut, dacă nu între plantele și animalele vremii de astăzi, dar pe o hartă și în împrejurări care nu se deosebesc prea mult de cele de acum, că între existența lui capabilă de progres și condițiile actuale este o strînsă și, de sigur, neapărată legătură.

◇

Discutînd cu o superioară inteligență și cu acel simț al divinației în legătură cu gîndirea poetică, Edgar Quinet, care cunoștea din Huxley *Locul omului în natură*, în traducerea lui Dally [22], răspingea coborîrea dintr-o categorie de maimuțe care nu i se părea a fi fost propusă într-un chip definit.

El observa că între maimuțe și chiar prima formă a omenirii nu se putea încrucișarea, ceea ce e, de sigur, o constatare importantă [23].

Singur omul, adăugia el, nu scade, pînă la nevoile zilei de azi, pe cînd animale se închircesc, ca în America, în Scoția (calul, după Darwin) și o nesățioasă nevoie de progres mînă necontenit înainte pe acela în care natura ajunge a se recunoaște, devine prin el „istorie" [24].

◇

Quinet s-a gîndit că pentru a stărui în mersul în picioare a putut folosi „vedere muntelui", dar mai ales nevoia de a-l sui și aceasta-l aduce să caute ca rudă a umanității nu pe orangutan, ci pe gibbon, singura maimuță care simte nevoia de a se urca [25].

◇

S-a constatat că maimuțele antropoide se apropie de om și pînă la îngroparea celor moarte. Dar cel care relevează multe posibilități „umane" ale acestora, încheie

---

[20] De Quatrefages, *op. cit.*, p. 132.

[21] R. Broom, *Les origines de l'homme*, Paris, 1934, pp. 223—4.

[22] [*De la place de l'homme dans la nature*, trad. E. Dally, 1865].

[23] *La création*, p. 285 și urm. El găsește „miriadele de secole", între maimuțele aflate în eocen, și între om, *ibidem*, pp. 280—281, 286, 291—293. O „furioasă gimnastică" a fost necesară pentru ridicarea în picioare a omului, *ibidem*, p. 283. El era pentru un singur punct de răsărire a omului, invocînd cazul plantelor ; cel mult, s-ar putea admite „certains centres", p. 298.

[24] P. 347. V., *ibidem*, p. 317 și urm. El vedea în uno din America un megateriu degenerat, *ibidem*, p. 321.

[25] *Ibidem*, pp. 278—284.

www.dacoromanica.ro

spuind că între ele și om e „o adîncă prăpastie" (*Kluft*). Numai cînd de la *cățărători* pe copaci se ajunge la *călători*, omul există [26].

◇

Mult timp după genialele sugestii ale lui Edgar Quinet, Broca putea să declare că nu vede legătura între maimuță și om [27].

◇

Fiecare os de gorilă poartă o întipărire prin care-l poți deosebi de osul uman corespunzător [28]. Și „planul general e foarte deosebit și corespunde la două feluri de viață bine distincte" [29]. Unele dezvoltări se fac în sens invers [30].

S-a observat și aceea că nici cea mai inferioară formă de vechi craniu uman, a celui aflat la Neaderthal, „n-are nimic simiesc" [31]. Se dă și forma de craniu din Castenedolo [32]. Alte capete, aflate în Franța, mai ales din „La Truchère" [33].

Dar un argument hotărîtor că omul e *altă creațiune* stă în chiar faptul unei dezvoltări atît de încete, trecînd prin toate gradele civilizației, repetînd întreaga scară a cuceririlor rasei, pînă ce se ajunge la întreaga stăpînire a mijloacelor cucerite de înaintași.

◇

S-au găsit, de la Huxley și Broca înainte, argumente împotriva acestei afirmări atît de măestrit sprijinită, a minunii spontanee a omului, răsărit de sine, *proles sine matre creata* [34]. S-a observat că deosebiri anatomice s-au aflat între deosebitele spețe de maimuțe, mai mari decît acelea dintre unele din ele și omul [35]. Darwiniștii nu s-au obosit căutînd astfel de „probe", de opus „probelor" celorlalți.

◇

Cum au dovedit-o ultimele experiențe asupra oricării creșteri care se face prin salturi, Berthelot răspingea darwinismul ca să puie în loc „anomalii" ale hazardului, care se transmit [36].

◇

În același sens ca Edgar Quinet, dar plecînd nu de la admirația față de însușirile osebitoare, de la început, ale omului, ci de la considerații pur antropologice, Virchow a negat hotărît explicația darwiniană, dar fără a o putea înlocui cu vre-o alta.

---

[26] Rob. Hartmann, *Die Menschenähnlichen Affen*.

[27] — Pentru asemănările și deosebirile structurale între om și maimuță, Edward B. Tylor, în *Encycl. brit.*, II, p. 109 și urm.

[28] A. de Quatrefages, *Histoire générale des races humaines. Introduction à l'étude des races humaines*, p. 55.

[29] *Ibidem*.

[30] *Ibidem*, p. 56.

[31] *Ibidem*, p. 59.

[32] *Ibidem*, pp. 60—61, 67—68, 69.

[33] *Ibidem*, pp. 70—71, 72—73, 158. Aiurea, *ibidem*, pp. 106, 116 și urm.

[34] V. și Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, Paris, 1870, p. 51 și urm. Astfel, p. 58 ; „La pensée est virtuelle, comme la vie dans tout germe d'être, quelque inférieur qu'il soit".

[35] *Ibidem*, p. 121 și urm.

[36] A. Boutaric, *Marcellin Berthelot*, Paris, 1927, p. 208.

www.dacoromanica.ro

◇

S-au încercat, recent, în America, supt influența darwinismului, o legătură între om și maimuțele de tipuri existente[37]. Dar formula lui Carl Vogt rămîne cea adevărată: „Trebuie contopite caracterele antropoide ale celor trei antropomorfi (gorila, orangutanul, cimpanzeul) și chiar ale mai multor altor maimuțe, ca să alcătuiești o formă compusă din care să poată coborî omul"[38].

◇

Înainte de a se găsi, la 1856, de Fuhlrott, scheletul complect de la Neanderthal, încă din 1848 un craniu fusese dezgropat la Gibraltar[39].

◇

„Omul din lava" e așa de puțin sigur, încît s-a putut spune că nu e de fapt decît „un énorme gibbon"[40].

◇

La Șu-ku-Tien s-a găsit omul numit „sinanthropus", de așezat între așa-zisul „pitecantropul" din lava și mousterianul european[41].

◇

Din craniul omului de la Heidelberg nu s-a păstrat decît o falcă, din cel de la Piltdown, în sudul Angliei, „patru foarte mari părți, cu cea mai mare parte a fălcii de jos", „cu caracter de cimpanzeu", din cel din lava craniul n-are fața și falca; asupra celui din Rhodesia nu sînt lămuriri suficiente. Mai bine păstrate, sînt două cranii de *sinanthropus*, iar „omul de la Gibraltar", găsit la 1848, nu pierduse decît falca inferioară.

Virchow, cercetînd craniul de la Neanderthal[42], lîngă Düsseldorf, găsea că „omul" descoperit cu un vîrf cranian foarte înaintat trebuie să fi suferit de vre-o boală, dar s-au găsit complectări ale tipului la Chapelle-aux-Saints, sau la Corrèze, cu fața, lăsînd să se vadă un nas mare, și falca de jos întregi.

S-a construit astfel chipul brutal al unei ființe încă nesigure în ținuta dreaptă[43].

---

[37] V. Édouard Le Roy, *Les origines humaines et l'évolution de l'intelligence*, Paris, 1928, p. 149.

[38] *Ibidem*, p. 151. Cf. și *ibidem*, p. 170. El citează (p. 186) discuția între Gregory și Osborn în „Science„ din America, 20 mai și 24 iunie 1927.

[39] Hedler, *Rassenkunde und Rassenwahn*, p. 20.

[40] Luschan, în *Mémoires sur le contact des races, publiés par G. Spüller*. Anonimul care a dat studiul din *L'Encyclopédie par l'image, La Préhistoire*, Paris, 1930, crede că descoperitorul, Eugène Dubois, ar fi fost îndrumat, în 1890, de însuși Virchow, ceea ce pare dubios (p. 5).

[41] — Asupra unui *australopithecus* descoperit în Africa de Sud la 1925 și care ar fi tipul cel mai apropiat de om, precum și a altor exemplare de antropopiteci (și cunoscutul *sinanthropus*, găsit în China), Arthur Keith, *New discoverings relating to the antiquity of man*, 1931, R. Broom, *Les origines de l'homme*, (cu înfățișarea craniului ; se anunță acolo și o lucrare a lui Dart, descoperitorul, pp. 123—124).

[42] — Excelente reproduceri ale craniului de la Neanderthal, a uneltelor chelleene, a renului sculptat, a unor piuliță preistorice, precum și vederi de kjoekkenmoeddings și de dolmene în A. de Quatrefages, *Histoire générale des races humaines*.

[43] — Alte descoperiri la Spy, la Krapina (Croația). Pentru toate v. Broom, *Les origines de l'homme*, p. 147 și urm.

www.dacoromanica.ro

S-a putut emite părerea că „omul, aşa cum îl vedem astăzi, nu se coboară din niciunul din tipurile acestea"[44].

◇

Odinioară, pe lîngă omul de la Neanderthal şi de la Heidelberg, se făcea caz de falca de jos găsită la Moulin Quignon, în Franţa, şi de cea de la Naulette, în Belgia[45].

◇

Identitatea între omul din Neanderthal şi australieni a fost răspinsă de alţi cercetători[46].

◇

Omul paleolitic s-a mai găsit şi lîngă Caşovia, deşi discuţii îndelungate s-au întins în această privinţă, şi în Slovacia apuseană (aurignacian, magdalenian), în cea răsăriteană, în Maramureş[47].

◇

În Germania, pe lîngă rămăşiţele, mult discutate, de la Neanderthal şi Heidelberg-Mauer, cea de la Ehringsdorf, lîngă Weimar, şi în Mecklemburg, dar fără cranii[48]; în Danemarca, la Borreby[49].

◇

Resturi de viaţă omenească s-au mai aflat la Taubach, pe rîul Ilm şi la Schussenried, lîngă Ulm[50].

◇

În Danemarca (Borreby), în Toscana (Arezzo), s-au găsit resturi omeneşti din epoca terţiară, în Alsacia ca şi în Saxonia şi în Mecklemburg[51].

◇

La 1910 s-au mai găsit unelte de piatră la Ipswich, la Foxhall[52], la Campigny, în peştera de la Spy, în Belgia, la Willendorf, în Austria de Jos[53], la Steinheim, la Ca-

[44] *Ibidem*, p. 174. Dar v. şi pp. 189—190. Autorul ar prefera un tip asemenea cu cel găsit în Africa de Sud. Pentru tipuri „prea moderne", *ibidem*, p. 175.

[45] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, p. 115.

[46] Harry Johnston, în *Mémoires sur le contact des races, publiés par G. Spüller*, p. 363. Acolo consideraţii, fireşte, foarte ipotetice, asupra coloarei feţei acestui strămoş al omenirii. Coloarea n-ar fi însă un lucru determinant şi definitiv. Coloarea galbenă se observă la pruncii negrilor. Şi despre coborîrea buşmanilor din regiunea Nigerului de sus.

— Asupra posibilităţilor de amestec între rasele primitive şi raportul lor cu australienii, silinţi de a se ajunge la precisiuni, Luschan, în *Mémoires sur le contact des races, publiés par G. Spüller*, p. 19 şi urm. Cf., în genere, L. Capitan, *La préhistoire*, 1913 ; în româneşte, nota lui I. G. Savin, în „Fîntîna darurilor", 5 mart 1939.

[47] Jos. Skutil, în *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique, Bucarest, 1—8 septembre, 1937*, Bucureşti, 1939, p. 385 şi urm.

[48] Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 126 şi urm. Şi despre oasele de copil de la La Quina (Charente), *ibidem*, p. 135.

[49] Le Hon, *L'homme fossile en Europe*, p. 140.

[50] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, Lipsca, 1902, p. 5.

[51] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, p. 114.

[52] H. Breuil, în *L'anthropologie*, 1922.

[53] Le Roy, *Les origines humaines et l'évolution de l'intelligence*, p. 247.

www.dacoromanica.ro

stadt — Boucher de Perthes, căruia totuși i se datorește așa de mult în această privință, și-a comandat la lucrătorii săi, ca să aibă dovezi umane, pe lîngă obiectele găsite, falca de la Moulin Quignon[54] —, iar osemintele de La Chapelle-aux-Saints, la Ferrassie, la La Quina[55], la Chancelade, în insula Téviec (Bretania), la Grimaldi[56], la Monte Circeo, la Steinheim, la Ofnet, la Piltdown, la Swanscombe[57], la Kanam, în Africa.

◇

În afară de Europa descoperirile, dar numai de obiecte, nu și de oseminte, au fost doar întîmplătoare: în Caucaz ca și în Liban, în India ca și în Mongolia, cu același caracter ca în continentul nostru[58], în Africa, de la un capăt la altul, în America, de la New-Jersey în Brazilia[59].

◇

Resturi de oameni fosili, aparținînd la două rase, una de tip negrito, s-au găsit în 1906 la Santiago del Estero, în Argentina[60].

◇

De la 1814 încă, un Koing semnalase rămășițe umane fosile în insula Guadelupa.

◇

Un craniu găsit în Ecuador n-are nici o asemănare cu ale celor de acolo, semănînd cu unele australiene[61].

◇

S-au găsit în Asia Mică[62] și în Siria, inclusiv Palestina (și la muntele Carmel), urme de viață paleolitică, iar în Mesopotamia măcar pentru paleoliticul superior[63]. Englezii au găsit ceva în India de Nord și de Sud, cum lor li se datoresc singurele descoperiri în Africa de Est[64] unde a lucrat Leakey, dar șiî n Uganda și în partea de sud a continentului[65]. Cercetările din 1925 ale lui Dart privesc Africa de Sud[66]. Prin 1870, șeful serviciului geologic al Statelor-Unite, Whithey, credea

---

[54] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 347.
[55] Le Roy, *Les orig. humaines*, p. 175, nota 2.
[56] *Ibidem*, p. 178.
[57] Punerea împreună a celor mai vechi cranii în ilustrația de la D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 84.
[58] A. de Quatrefages, *Histoire générale des races humaines*, pp. 78—79, 121.
[59] *Ibidem*, p. 80 și urm. Craniu brazilian, *ibidem*, pp. 83, 86, 87.
[60] V. Alfredo Castellanos, în *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, p. 345 și urm.
[61] Broom, *Les origines de l'homme*, pp. 184—185.
[62] D-ra Afet, în *Compte-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, p. 446 și urm.
[63] Eug. Pittard, *ibidem*, pp. 26—27.
[64] M. C. Burkitt, *ibidem*, p. 391.
[65] *Ibidem*, p. 395 ; Francis Cabu, *ibidem*, p. 488 și urm.
[66] D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 40. E vorba de antropopiteci, strămoșii poate ai cafrilor. Ei seamănă cu cei găsiți de Davidson Black lîngă Peching (așa-numiții sinanthropi), *ibidem*, pp. 40—41. Alături descoperirile discutate din lava, *ibidem*, pp. 42—43, sau de la Steinheim, în Germania, p. 44.

www.dacoromanica.ro

că a găsit pe coasta Pacificului rămășițele omului terțiar [67]. Asupra quasi-omului din lava a fost mult timp discuție [68]. O descoperire recentă e aceea de la Cohuna, în Australia [69].

Egiptul a dat marea civilizație de la Badari și atîtea împărțiri ale neoliticului [70].

Recente sînt și descoperirile de preistorie în Industan. În Siria s-au făcut noi decoperiri la Ras-Șamra. Japonia are o vîrstă de piatră, și numai respectul mormintelor și lipsa de comunicații științifice împiedică de a o fixa și pentru China. În Africa descoperiri întîmplătoare s-au făcut în Congo, pe malurile Zambezului, în Somalia [71].

◇

O civilizație hoa-binhiană se cercetează astăzi în Indochina pentru epoca paleolitică [72].

Nesiguranța în ce privește stratul în care s-au găsit rămășițele umane a făcut, ca și discuția îndelungă asupra „eolitelor", să se puie la îndoială existența „omului terțiar" [73]. În ultimul timp s-ar fi găsit bucăți de cremene în care natura ajunge pentru a face ceea ce se atribuie intervenției omului [74].

◇

Constatînd că nu s-a făcut dovada existenței omului terțiar, Virchow era de părere că nu trebuie pentru aceasta a o tăgădui [75].

◇

Existența omului terțiar a fost apărată cu argumente tari de A. de Quatrefages [76].

◇

S-a încercat [77] și atît de hazardata reconstituire a tipului inițial, neîmpărțit încă, al umanității, creînd ființa primitivă cu părul roșu, fața galbenă, ochiul cîrpit și falca de sus proeminentă. Modificările care despart astăzi așa de adînc rasele, și nu numai după coloare, pot rezulta din influența de atîtea ori milenară a me-

---

[67] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, p. 116, nota 1.

[68] V. și Teohari Antonescu, *Lumi uitate*; citează pe E. Dubois, *Pithecanthropus erectus, eine menschliche Uebergangsform aus Java*, Batavia, 1894.

[69] Le Roy, *Les origines humaines*, p. 175, nota 1.

[70] V. și D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 236 și urm. (după O. Menghin și Elliot Smith, *The ancient Egyptians and the origin of civilisation*, 1923). Se intră în epoca istorică prin civilizația de la El Amrah, lîngă Abydos.

[71] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 349.

[72] V. *Comptes-rendus de l'Académie des inscriptions*, Paris, 1939, p. 357.

[73] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 344.

[74] *Ibidem*, pp. 344—345.

[75] *Die Urbevölkerung Europas*, p. 47.

[76] *Histoire générale des races humaines*, p. 88 și urm. V. și inciziunile, care nu sînt întîmplătoare, *ibidem*, pp. 96—98.

[77] De Quatrefages, *op. cit.*, p. 156 și urm.

www.dacoromanica.ro

diului. Dar mai mari sînt schimbările pe care ea le-a produs la deosebitele rase ale animalelor.

◇

E cu neputință a ne face o idee complectă a formei exterioare, pe care a putut-o avea omul din epocile cele mai îndepărtate. Descoperirile de oseminte s-au făcut întîmplător — astfel abia dăunăzi s-a mai găsit o stație magdaleniană în Dordogne, la Roc Saint-Cirq [78] — , și nu se poate stabili firește o metodă de cercetare. Rezultatul este că materialul nu reprezintă decît o cantitate infimă din ce au cuprins cimitirele și gropile izolate ale epocei preistorice. Pe o astfel de bază, care poate fi oricînd răsturnată, nici antropologia, nici științile istorice nu pot clădi nimic durabil.

◇

Asupra rămășițelor trupului omenesc, concluziile nu trebuie trase prea repede. Nu știu dacă nu e iluzie în afirmarea că fluierul de la piciorul „sinopitecului" pechinez arată mersul în picioare. Iar capacitatea craniană, cu atîta grijă cîntărită, nu poate fi un criteriu al inteligenței, ea fiind, cum o observa Fouillée, în *Psychologie du peuple français* [79], în legătură cu statura, măcar cu dînsa.

◇

Cît de puțin temeinice sînt unele rezultate pe care ni le dă antropologia, se vede din concluzia lui G. Montandon că, negroizi aflîndu-se și în Bretania, iar tipuri europene atît în Africa engleză de Est, unde acum se poartă războiul, cît și în cea de Sud, ar urma un amestec de rase din timpuri imemoriale [80] a cărui explicare logică, dată fiind greutatea comunicațiilor la o asemenea epocă, lipsește.

◇

Rasa zisă aurignacensă, căreia-i aparține „omul religios" și „omul-artist", cuprinde un tip care a fost întîi descoperit la Combe-Capelle, lîngă Montferrand, în departamentul francez Dordogne, pentru ca apoi să fie recunoscut și în Moravia (Brno), în Anglia de Sud și aiurea. Proporțiile (1,92 m) sînt mai mari ca pentru rasa, dispărută, de la Neanderthal [81]. Se va vorbi de acum de rasele de la Cro-Magnon, Furfooz, Grimaldi [82].

„S-a ajuns din partea antropologiei la rezultatul că împărțirea în cranii lungi și cranii scurte, care a adus nespus de multă rătăcire, trebuie părăsită cu totul [83],

---

[78] H. H. Kidder, în *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, Buc., 1939, p. 382 și urm.

[79] Paris, 1898, p. 130.

[80] *La race, les races. Mise au point d'éthnologie somatique*, Paris, 1933.

[81] Hedler, *Rassenkunde und Rassenwahn*, p. 21.

[82] *Ibidem*.

[83] Hedler, *Rassenkunde und Rassenwahn*, p. 38. — S-a atribuit (Broom, *Les origines de l'homme* pp. 191—192) regimului alimentar crearea tipului cu craniu „scurt", brahicefal, din al celor ce „strivesc" hrana, din cel cu capul ţuguiat, dolihocefal, al celor care o „triturează", și se citează exemple din lumea cîrtițelor.

www.dacoromanica.ro

◇

Încercările antropologilor[84] de a determina rase după anume caractere fizice, care, de altfel, se găsesc amestecate pretutindeni[85], și de a împărți o istorie, altfel necunoscută, după rătăcirile, ciocnirile și așezările raselor mediteraneană, alpină, mongoloidă, etc.[86], se vădesc zadarnice, îndată ce e vorba de aplicarea precisă asupra unei anumite regiuni și formațiuni umane.

◇

În această privință, a raselor primitive, e mai bine a se ține la vechea părere a lui Virchow, în 1874. „N-a venit încă vremea de a hotărî, fie și numai cu o siguranță aproximativă, situația popoarelor preistorice, a adevăratei populații primitive a Europei din epoca pietrei"[87].

◇

Conduși de asemănări uneori dubioase între deosebitele rase umane, paleontologii au riscat o întreagă istorie de migrațiuni pentru care lipsesc nu numai alte dovezi, care nu se pot cere, dar însăși posibilitatea unor astfel de drumuri[88]. Dar plantele din locuințele lacustre ale Elveției s-au constatat a fi aceleași ca și cele din Africa[89].

◇

Încercările de a introduce mișcări în viața umanității preistorice nu se dovedesc întemeiate, nefiind motivul și condițiile (drumul, etc.) pentru aceasta. S-a pretins, pe baza unor „fapte de ordin cultural", așa de controversabile, că „ mousterienii erau un popor de imigranți în Europa occidentală și nu o dezvoltare locală a omului din paleoliticul inferior", așa încît „pare foarte îndoelnic că omul paleolitic . . . să fi fost o parte alcătuitoare a omului ulterior". Ființa care a lăsat obiectele din Aurignac ar fi fost altă rasă, cu mai multe nuanțe, de „neantropi", veniți din Africa de Nord și se merge pînă la precizarea datei lor de sosire : „către 12 500" (și 500. . .) „înainte de era creștină". Și la noii veniți se deosebesc eur-

---

[84] Asupra raselor europene, v. și Alfred Fouillée, *Psychologie du peuple français*, p. 75 și urm. Se semnalează confuzia numirilor și caracterelor.

[85] V. *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, etc., p. 284 și urm.

[86] Și europeană, arabică.

[87] „Noch ist die Zeit nicht gekommen, die Stellung der prähistorischen Völker der Steinzeit der wirklichen Urbevölkerung Europas auch nur mit annähernder Sicherheit zu bestimmen", *Die Urbevölkerung Europas*, Berlin, 1874, p. 46. Tot acolo vorbește el despre uneltele de piatră, observînd că ele au putut fi păstrate pentru motive de tradiție sau de simbolism religios, și el arată și ce rol mare se atribuie pietrei în legendă, pp. 41—42.

[88] Astfel la Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, pp. 180—181 ; „Un groupe (mongole) dérivé de populations jaunes venues du Vieux Monde... La migration en masse de ces hommes originaires d'Asie, demeurée impossible tant que les glaciers s'étendaient largement dans l'Amérique du Nord, se serait produite dès le début de la période post-glaciaire". Despre o „invazie mediteraneană" în Franța, *ibidem*, p. 184. O migrare de alpini brahicefali spre Vest, *ibidem*, p. 191. Pentru *căi de comerț* preistorice, *ibidem*, pp. 189—190.

[89] După Oswald Heer, în Virchow, *Die Urbevölkerung Europas*, p. 39.

www.dacoromanica.ro

africanii şi rasa de la Cro-Magnon, din care ar veni şi „vechii saxoni". Dar civilizaţia solutreană ar fi opera „oamenilor loess-ului", cărora li urmează creatorii celei magdaleniene, aflătoare şi în Moravia: „ei par să fi aparţinut unui vechi val al grupului de popoare ce apar mai tîrziu în Europa septentrională supt numele de nordici şi cari vor fi fost răspinşi spre 9 500 (şi 500...) dincolo de Euro a". Alte valuri aduc civilizaţia neolitică, „atlantică", „mediteraneană", cu capete dolihocefale. Intrată în „Spania sud-orientală", civilizaţia neolitică s-a răspîndit pe cea mai mare parte a Europei, plecînd din valea Dunării, aducînd olăria de spirale şi meandre, pe care învăţaţi germani, după ce o admiseseră „mediteraneană", vreau s-o aducă apoi din Nord. Dar iată că alături, „varietatea mai mică a Alpo-Carpatienilor din stockul *brahicefal* eurasial se întinse din Asia Mică pînă în ţările înalte ale Europei centrale şi ajunse la capăt Atlanticul", nu şi fără o îndreptare către paleoliticul superior. Acuma, după alpo-carpatieni, vine „varietatea mai mare, zisă ilirică, adriatică sau dinarică". La Hallstatt şi la La Tène, alpinul s-ar fi unit cu dolihocefalul blond al Nordului, „care a subjugat toate popoarele ce a întîlnit", precum pe malul Egeii s-ar fi înfrăţit „anatolieni şi mediteranieni", dînd un popor de marinari, ale căror urme s-ar găsi şi pînă în Wales, ducînd cu ei aur, chihlimbar, „poate şi aramă", cu sistemul îngropării în „tumuli megalitici". Aceasta cu multe reveniri şi „posibilităţi", răsărind şi „protonordicii", ajungîndu-se astfel şi pînă la epoca de ceramică zugrăvită „între 2700 şi 1700 a. Chr."[90].

◇

Tipul de negroizi aflat pe Riviera genoveză, la Grimaldi[91], a dus firește la concluzii cu privire la o aceeaşi rasă ligură locuind pe ambele maluri ale Mediteranei, pentru ca partea africană să fie răspinsă de intercalarea unei rase inferioare pînă în sudul continentului negru[92].

◇

Deosebirea între rasele omeneşti e numai, precum o arată şi numele care li s-au atribuit, aceea a colorii feţei, datorite unor pigmenţi a căror stabilitate s-a arătat nesigură la locuitorii din sud-estul Africii, unde copiii negrilor se nasc mai mult albi, şi prin caracterul părului lins sau creţ, prin buzele mari şi nasurile turtite ale negrilor fără deosebire, cred, sau prin ochii prelungi şi oblici ai galbenilor, la care e să se adauge, după mărturia acestora şi după ceea ce se constată la negri, mirosul particular al fiecărei rase şi animalele, mai ales cîinii, recunosc după miros pe oameni şi individual. Cheresteaua trupului e aceeaşi.

Încercarea s-a făcut de a stabili că rasele se deosebesc prin capacitatea craniană şi prin „unghiul facial" rezultînd din altă înfăţişare a fălcilor[93]. Ba chiar în

[90] A. C. Haddon, *Les races humaines et leur répartition géographique*, p. 102 şi urm. Urmează distribuţia pe regiuni.

[91] V. M. Boule, *Les grottes de Grimaldi*, 3 vol., 1906—1919. Cf. şi Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, pp. 149, 151.

[92] *Ibidem*, p. 174. Pentru această rasă inferioară, aşa-numiţii bantusi, şi revista florentină „L'Universo", XVIII, 12, p. 1007.

[93] —S-a observat că omul primitiv mesteca întocmai ca o capră, prin mişcări transversale ale fălcii de jos (Dhanis, în „Mouvement géographique", 6 april 1890; Le Hon, *L'homme fossile en Europe*).

www.dacoromanica.ro

forma pelvisului și proporția deosebitelor părți ale scheletului. Dar n-a fost greu să se arate mari deosebiri în mijlocul rasei presupuse unice, chiar fără încrucișare cu alte tipuri umane[94].

Și în sfîrșit, dacă unele rase europene în India și în insulele Sondei devin infecunde, dacă odraslele englezilor în peninsula indiană trebuie să fie trimise acasă la șapte ani, corcirea între acele rase rămîne totdeauna posibilă și, în deosebire de ceea ce se petrece la împărecherea din cal și asin, metișii, quarteronii (cu a patra parte de sînge negru), rezultatele amestecului din vestul Americei de Sud dintre pieile-roșii, pe un grad cu totul inferior de dezvoltare, fie și de regresiune, și creoli, nu numai că sînt oameni puternici și frumoși, dar au și capacitatea de a transmite fără margini viața.

◇

„Oameni", din care să se poată admite descendența, ar fi cei de la Predmost și mai ales tipul de la Cro-Magnon, ori de la Combe-Capelle, cu statura hotărît dreaptă[95]. S-a făcut comparația lor cu actuali reprezentanți ai speciei umane în Australia[96] și Africa de Sud.

◇

S-a renunțat cred, pretutindeni, la ideea părechii umane unice, ai cării moștenitori s-ar fi întins apoi— nu se poate înțelege pe ce căi și din ce motiv— peste tot, ajungîndu-se și la explicații bizare asupra apariției, supt influența unui nou climat, a pigmentării, care a dat rasele de mai multe colori, ca și cum ea n-ar fi în legătură cu atîtea alte caracteristice, toate în legătură cu unitatea anatomică și fiziologică. Menținerea, multă vreme, a acestei idei de unicitate primordială, se datorea tradiției biblice, care și ea pleacă de la iluzii religioase și mitologice din Mesopotamia, vechile popoare orientale ținînd la prejudecata că de la ele, prin acea presupusă părechе binecuvîntată de puterea cerească, s-a tras tot restul omenirii, fiecare avîndu-și în tradiție sau și în literatură, Adamii și Evele[97].

Se interpretează astăzi „monogenismul" în alt sens decît cel biblic, adică derivarea dintr-o singură formă intermediară[98].

◇

Cînd ne găsim înaintea primelor morminte, care prin însuși ritul de înmormîntare înseamnă o scară mai înaltă de dezvoltare, Europa, cea care a dat mai mult material, arată o populație de cîteva rase deosebite. Se poate închipui cît a trebuit să treacă, nu de la *prima*, *ci de la primele părechi*, care, de altfel, prin înrudirea cu maimuțele cele mai evoluate, nu se puteau găsi decît în regiunile unde poate trăi acest gingaș animal.

---

[94] Ed. B. Tylor, în *Encycl. brit.*, I, p. 113. Cf. J. Deniker, *The races of man*, Londra, 1900.

[95] Broom, *Les origines de l'homme*, pp. 177—178. Și palestinieni, de la muntele Carmel și de aiurea.

[96] Și Roland B. Dixon, *The racial history of man*, despre tipul proto-australoid.

[97] Și Iosef Müller, *Über Ursprung und Heimat der Urmenschen*, Stuttgart, 1824, la Teohari Antonescu, *Lumi uitate*, p. 23.

[98] V. și Hedler, *Rassenkunde und Rassenwahn*, p. 20.

www.dacoromanica.ro

2. Trezirea inteligenței: graiul, cîntul, numărătoarea, scrisul

În această perioadă a inteligenței omenești, acum trezită, capitolele se desfac de la sine astfel:

Întîi definirea, tot mai clară, a legăturilor cu lumea înconjurătoare, supt alt raport decît al apărării și al hrănirii.

Apoi definirea legăturilor cu alte ființi omenești.

Și, în al treilea rînd, cele dintîi gîciri ale omului în ce privește propria sa ființă, ceea ce presupune simțul propriei sale individualități.

◇

Omul a apărut în cea mai mare parte gol. Nici rasele cele mai înapoiate, nici acelea care sînt expuse frigului celui mai grozav, nu se înfățișează păroase peste tot. În primele reprezentări, din peșterile magdaleniene, ale ființei omenești, ea apare cu totul fără apărarea păroasă.

Chiar și în ce privește acoperirea organelor reproducției și aceea ce e în legătură cu sexul nu e nimic comun cu ce se întîlnește la animalele mai asemenea cu omul. Maimuțele scot la iveală ceea ce la om este acoperit.

El nu e însă numai gol, ci și fără apărare. Puterea lui e inferioară aceleia a atîtor dobitoace. Unghiile îi sînt moi, iar pentru a putea să întrebuințeze mai bine dinții la apărare, unii dintre sălbateci îi ascuțesc și le dau vîrf.

Așa fiind, contra frigului și contra dușmanilor, omul n-are decît un mijloc de apărare: *gîndirea.*

Ea singură-i poate da ceea ce-l apără de o moarte care ar fi altfel inevitabilă: *adăpostul* și *unealta. Ele reprezintă întîia manifestare a puterii lui de a crea.*

◇

Dezvoltarea inteligenței umane, care formează craniul[99], e determinată, la o viețuitoare goală și relativ așa de slabă, de nevoia de a-și găsi în ea o *armă*[100].

◇

Un element nou, de cea mai mare importanță, e puterea de abstracție, dincolo de marginile unui concret oricît de bine cunoscut și de dibaci exploatat. Ea nu apare la toate popoarele în același timp, și va trebui să se arate cum, atunci cînd marea civilizație egipteană e lipsită de normele de drept pînă la care s-a ridicat cea mesopotamiană și chiar de instinctul creațiunii politice pe care aceasta o are, *abstracția* creatoare a apărut, printr-un privilegiu de naștere, la o rasă care n-avea pe departe mijloacele de tehnică, organizarea complicată și averile acumulate ale locuitorilor văii Nilului.

◇

Cu creșterea inteligenței, omul n-a mai simțit aceeași nevoie de ascuțimea simțurilor. Ochelarii erau necunoscuți și în antichitate, auzul sălbatecului prinde și foșnetul unei frunze în pădure; mirosul animalelor nu se poate asemăna cu ce

[99] „L'hôte intérieur qui l'a habité", Quinet, *La création*, p. 332.
[100] *Ibidem*, p. 334 și urm.

www.dacoromanica.ro

au păstrat oamenii ca mijloc de orientare și recunoaștere; gustul singur, cu o alimentație variată, s-a dezvoltat foarte mult. Mijloacele fizice vor fi tot mai înlocuite cu artificii. Se pare chiar că, în ciuda intelectualității noastre, am pierdut și din posibilitatea de a da expresie în gesturi și schimbări ale feței sentimentelor, ideilor și intențiilor noastre! Lakeman (Mazar-Pașa), ofițerul englez în serviciul Turciei, care s-a așezat la București, spune din contactul său cu cafrii că el putea recunoaște, la o vizită a lor, după față, care le era scopul [101].

S-a pus în legătură dezvoltarea creierului cu întreaga activitate mai vioaie, de alergări și sărituri, a animalelor din care va răsări omul [102], iar „varietatea atitudinilor ce trebuie neapărat să iea animalele cățărătoare care stau pe copaci e o pregătire vădită la atitudinea verticală" [103].

◇

S-a arătat ușor de zoologi, care atribuie sistemului nervos trecerea însăși la vertebrate, că, o dată stînd drept, strămoșul omului și-a avut mîinile libere pentru prins, fălcile pentru mestecat numai, mușchii care ridică pe cea de jos încetînd de a se retrage cu vîrsta spre creștet pentru a opri dezvoltarea craniului și ajutînd chiar la jocul creierului; nasul prin plecarea înainte a capului va căpăta linia profilului uman și buzele pot să încerce mișcări expresive. Ochii urmează aceeași mișcare din același motiv de echilibru al capului [104]. Dar aceeași linie ar fi trebuit să fie urmată și pentru anume maimuțe și ele cățărătoare, și, cum nu e cazul, enigma rămîne întreagă, îngăduind cercetătorilor care și-au păstrat credința să recurgă la o intervenție supranaturală, ca și pentru însăși originea vieții, orice ar aduce înainte chimia.

◇

S-a făcut socoteală că proporția creierului uman față de al saurienilor preistorici e de 3000 la 1. Diplodocul, lung de cinci metri, avea creierul cît un ou de găină [105].

◇

De alminterea s-a părăsit de mult părerea că massa creierului hotărăște, pentru a se ajunge la aceea a numărului circumvoluțiilor, care înseamnă *suprafața* lui. Aceste circumvoluții sînt *efectul* întîi și apoi cauza actului, de natură înrudită cu electricitatea, al cugetării. Ce se petrecea în mașina de execuție a gîndirii pe care o avea omul din Heidelberg sau din Neanderthal, aparținînd unei rase de sigur dispărute, nu vom putea gîci niciodată și e inutil a ne întreține cu iluzii.

◇

Semnele de înțelegere prin strigăte diferite se întîlnesc la animale al căror „grai" nu e încă deplin descifrat prin răbdare și inteligență. Expresia vocală, fie

[101] *What I saw in Kaffir-Land*, Edinburgh—Londra, 1880, pp. 242—243.
[102] Edmond Perrier, *La terre avant l'histoire. Les origines de la vie et de l'homme* (în colecția *L'évolution de l'humanité*, Paris, 1921), p. 378.
[103] *Ibidem*, p. 381.
[104] Edmond Perrier, *op. cit.*, pp. 382—384.
[105] După W. W. Watts, în revista florentină „L'Universo", XVIII, 12, p. 1065.

www.dacoromanica.ro

cea mai elementară, aparține omului, și s-a observat că la primitivii din America de Sud există limbi mărginite la un grup foarte restrîns de indivizi, comunicația cu alții nefiind necesară din cauza felului de viață cu totul izolat, permițînd întreaga îndestulare a nevoilor [106].

◇

Limbajul e mult timp legat de gest așa de mult, încît dușmanii nu se pot înțelege pe întunerec [107].

◇

Graiul a început prin sunete, a trecut la interjecții, la aglutinări, fiind în toată această enorm de lungă epocă neorganic [108]. Organizarea asemănătoare cu a ființelor vii s-a produs, ca și aceasta, de la sine, și flexiunea, cu toate urmările ei, și sufletești[109], nu e altceva decît fiziologia și chimia organică a limbilor.

◇

Dintre cele două metode ce se pot folosi pentru a pătrunde în tainele celei ma vechi umanități,. nu se poate întrebuința, pentru originea graiului, aceea a cercetării popoarelor care, prin împrejurări asupra cărora nici o întețire nu le poate face să revie, au rămas inferioare. În adevăr, la dînsele, dacă pînă în starea lor de astăzi, în alte privinți, nu s-a produs o înaintare, dacă uneltele lor sînt încă de piatră lustruită — poate și din lipsa în acele părți a metalelor și a legăturilor cu popoarele care cunoșteau tehnica lor, pînă la europenii care aduc gata făcute aceste unelte —, în schimb nevoile vieții i-au făcut să dezvolte de multe ori uimitor mijlocul de înștiințare întîi, de convorbire pe urmă — cum vom vedea, aceste două trepte de dezvoltare se succedă — a graiului. La dînșii, ca la cafri, de exemplu, și la alți negri de pe coasta apuseană a Africei, pentru a nu vorbi și de abisinieni, care și ei, înainte de cultura bizantină, care i-a transformat, aveau de sigur o limbă dezvoltată, se întîlnesc forme extrem de complicate, covîrșitoare și de un lux care ar părea că uzează inteligența, și există deosebiri de flexiune după împrejurări, pe care noi le înlocuim cu alăturarea mai multor cuvinte.

Copiii însă, această umanitate în mic, o dată ce au văzut lumina zilei, precum înainte de aceasta reproduc, de la embrion, dezvoltarea ființei vii, pot servi, în greutatea cu care ajung a vorbi, ca lămurire pentru felul cum *vorba* [110] (a se analiza cuvîntul aric de unde vine și germanul *wort*, în deosebire de grecul φωνή) s-a format de-a-lungul sutelor de mii de ani și chiar, înainte de copii, ceva se poate găsi în felul de a se înțelege al unora dintre animale.

La cele mai multe din cele cu glas nu există mai multe feluri de expresie, ci doar o deosebire se pronunță cînd e vorba de îmbiere și chemare, de îndemn către

[106] Éd. Westermarck, *Origine du mariage dans l'espèce humaine*, p. 46.
[107] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, Paris, 1882, p. 14.
[108] „Ca o curiozitate în ce privește originea limbii cu «teoria wau-wau» și «teoria pah-pah»" (!), v. W. Rösch, *Ueber das Wesen und die Geschichte der Sprache*, Berlin, 1873, p. 13 și urm.
[109] V. mai ales Wilhelm Wundt, *Die Sprache*, Lipsca, 1900. (ed. II-a, 1904),
[110] V. și E. Renan, *De l'origine du langage*, 1858.

www.dacoromanica.ro

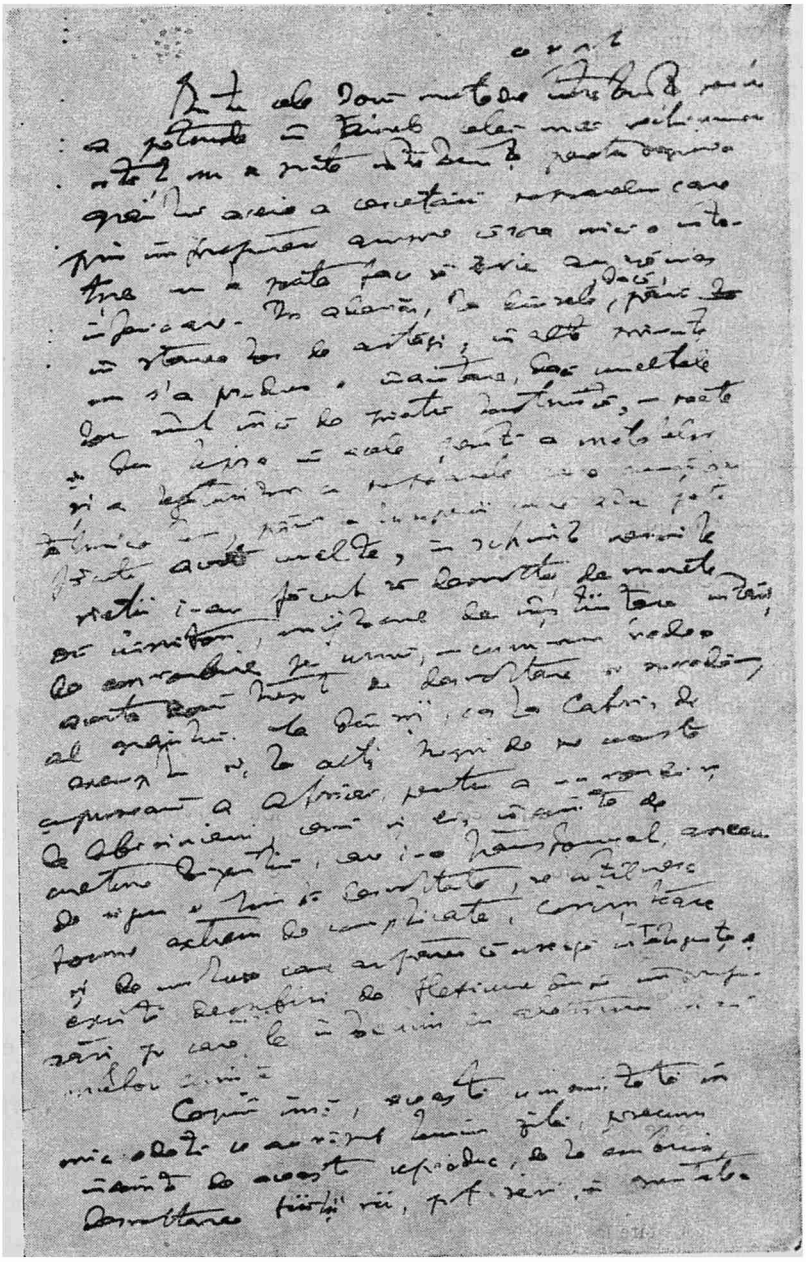

Fig. 4. Fragment din cap. *Preistoria*.

www.dacoromanica.ro

împărechere și de durere (așa și la atît de inteligentele pisici și, de sigur, la toată speța din care fac parte, leul avînd un alt sunet, temutul răget, pentru a înspăimînta prada avută în vedere). La animalele amestecate cu viața omului, păsările, în deosebire de cele libere, care n-au decît ciripitul, cu oarecari modulații, și imnul de iubire, au mijlocul de a înștiința, de a chema, de a manifesta triumful pentru oul care asigură transmisiunea speciei; curcanul întrebuințează gușa pentru a cîștiga iubirea. În ce privește cîinii, în timpul din urmă s-au făcut încercări din partea unor cercetători de o mare răbdare pentru a deosebi felul de a-și comunica vești și de a chema în sprijin, aceasta pe lîngă urletul durerii și acela al tainei pe care o simt că se petrece ori s-a petrecut: sînt nuanțe imperceptibile, care au toate un înțeles, și se pot deosebi chiar unele note individuale. Clémence Royer găsea la maimuțe nu numai alte sunete de expresie, dar și silabe articulate [111]. Și de altfel, pînă astăzi s-a păstrat la chinezi ca mijloc de desosebire a sensului tonul dat uneia și aceleiași silabe.

◇

Copilul începe prin interjecții corespunzînd nevoilor elementare ale ființii sale; ele înlocuiesc țipetul care și el își are modulațiile , sigur vrednice de studiu. De acolo se trece la repetițiile aceleiași silabe. Trebuie ajutorul plin de stăruință al crescătorului fără care, de la sine, el n-ar ajunge să treacă mai departe de primele forme elementare. Fapte interesante în această privință s-au relevat, în cazurile, prezentate ca autentice, ale copiilor crescuți în pădure, de fiare: ei nu ajung, păstrînd strigătul, la mai mult de vre-o patruzeci de cuvinte, corespunzînd unei mentalități pe care nimic, nici îngrijirea, nici autoritatea, n-o poate face să înainteze.

Gestul înlocuiește uneori vorba, el o interpretează și o întregește la popoarele inferioare [112].

◇

Supt influența armoniilor naturii, omul a trebuit să cînte înainte de a vorbi [113].

◇

S-a văzut ca origine a urmăririi frumosului prin sunete necîntate *interjecționismul* și icoanele răzlețe [114].

◇

Cîntecul uman se deosebește de al animalelor prin două însușiri: el e *individual*, pentru ca din inițiativa unuia să se ajungă prin acceptări și potriviri la o nouă întrebuințare generală, și el e *adaptabil* la deosebite stări de spirit și simțire chiar în raport cu unele împrejurări sau situații. Cîntecul de triumf, cîntecul de durere.

---

[111] *Origine de l'homme et des sociétés*, pp. 71—72, 313—314.
[112] Ed. B. Tylor, *La civilisation primitive*, tr. fr., Paris, 1876, I. p. 193 și urm.
[113] E. Quinet, *L'esprit nouveau*, ed. III, Paris, 1875, p. 20.
[114] Pentru primele manifestări „literare" ; Ch. Letourneau, *L'évolution littéraire dans les diverses races humaines*, Paris, 1894.

www.dacoromanica.ro

cîntecul de adorație sînt astfel capabile de o necontenită și nemărginită dezvoltare, pe cînd animalul care strigă pentru a înștiința, a înspăimînta, n-are decît la unele păsări cîntecul care chiamă la iubire, celelalte făcînd apelul prin întreceri în luptă sau, ca în cazul urșilor, prin acela al suirii în copaci.

◇

Simplu element de ritual și mai tîrziu, muzica nu e creată pentru plăcerea pe care o procură. Cum se va fi observat, efectul ei magic, care atrage pe unele animale, pînă la șoarece și la păianjen, care face să urle cîinii și oprește în loc lupii care se aținla pradă, e întrebuințat și pentru îndepărtarea duhurilor rele. Cînd, la evrei, David cîntă din harpă înaintea lui Saul, în accesele acestuia de nebunie, el duce lupta contra prigonitorilor nevăzuți care strică și încurcă mințile oamenilor. De aceea și harpiștii de pe reprezentațiile atîtora din vechile popoare ale Orientului, începînd cu soția regelui din Egipt, care bate din tobă cînd soțul ei aduce jertfa pe altar.

◇

Instrumentele de muzică, lira, se găsesc și la negrii niam-niam [115].

◇

S-a arătat [116] cum în epoca bronzului nordic instrumentele arată o dezvoltare a muzicii, care întovărășia ceremoniile sacre.

◇

Din picior de cerb se fac șuierători [117].

◇

Simțul timpului a fost unul din primele cîștiguri și s-a arătat că, plecînd din impresionantul schimb dintre zi și noapte, s-a ajuns la numărătoarea pe degete, de unde și decada [118], sau, în Mexic, dubla decadă. Dar necesitatea acestor socoteli era în legătură cu aprovizionarea, cu socotirea momentului cînd o fază a lunii permitea un anume vînat sau călătoria. Dar sînt și astăzi popoare, ca bușmanul adus în Europa de exploratorul prinț de Wied, cărora exprimarea numărului nu le reușește încă și după trei-patru numere adaugă un „multe-multe" [119].

◇

Numărătoarea se face prin prezentarea degetelor și ea se oprește cu numărul lor. Dar bușmanii procedează dincolo de trei, margine a putinții noastre de vi-

[115] Alphonse Bertillon, *op. cit.*, p. 53.
[116] Friedrich Behn, în *Propyläen-Weltgeschichte*. Berlin, 1931, I, p. 150.
[117] Le Hon, *L'homme fossile en Europe*, p. 95.
[118] Svante Arrhenius, *Über den Ursprung des Gestirn-kultus* în „Das monistische Jahrhundert" a lui Wilhelm Ostwald, I, 1912, p. 42 și urm.
[119] Amintirile reginei Elisabeta a României (v. „Cuget clar", 11 August 1940, p. 69).

www.dacoromanica.ro

ziune [120], prin duplicare și înmulțire, dar și așa nu întrec zece [121]. De alminterea, în limbi evoluate, ca acele romanice, se întrebuințează numeralul de zece, sau și douăzeci (*quinze-vingt*) pentru socoteli mai ridicate. Cafrii vînd oile una cîte una[122]. Pluralul însuși se poate face prin reduplicare. Astfel la hotentoți *koin* (om) dă, pentru oameni, *koin-koin* [123]. În părțile Senegalului calculul, probabil supt influența europeană, ajunge mia, dar socoteala se face cu bucăți de lemn de grosimi diferite, și s-a observat că a *calcula* vine de la pietricica română, *calculus*, pe care o întrebuințează de altfel și negrii (cf. boabele la ciobanii noștri) [124].

◇

Felul de a socoti cu unu, doi, mulți sau „nesfîrșit de mulți", există la tasmanieni și botucuși, la cei din Noua Zelandă. În Groelanda sînt însă și locuri unde se poate merge și mai departe, chiar pînă la douăzeci [125]. Dar trebuie pentru aceasta o obișnuință, dacă nu cu negoțul, măcar cu schimbul. În cifrele care se dau pentru armate și numărul de morți, de prizonieri, pînă aproape de timpurile noastre, e o urmă a acestei ameteli a primitivului.

◇

S-a crezut că s-a descoperit și un alfabet preistoric, a cărui apariție a fost salutată cu bucurie de spiritul totdeauna deschis pentru noutăți al lui Salomon Reinach. Adunînd tot ce putea să-i sprijine teza în monumente din Portugalia, în peștera Madeleine, în Périgord, la Mas d'Azil, cu raportări la alfabetul cipriot, invocînd opinia lui Sayce că în Troia preistorică ar fi fost aflate litere, a lui Flinders Petrie despre o scrisoare „lineară" la Abydosul egiptean, el nu numai că primea entuziast descoperirea de la Glozel, dar era gata să admită că și cretanii și egiptenii au luat din „izvorul primitiv al scrisurilor neolitice" [126]. N-a fost greu să se observe asemănarea acestor caractere cu cele latine. După îndoieli cu privire la bună credința proprietarului, care prezenta descoperirile mediului diletant prin care s-a comunicat zgomotos revelația, cercetări ale poliției au ajuns să afle însuși misterul fabricației. S-a băgat de samă și necontenitul „progres" în scoaterea la lumină a „literelor". Academia de Inscripții din Paris, înaintea căreia se adusese procesul, a trebuit să găsească forma interzicerii unor noi discuții pentru ca, fără a jigni pe un om de marea valoare a lui Reinach, întreaga afacere să se considere ca fiind definitiv clasată [127]. Dar Le Hon credea că vede „semne fetișiste" pe oase de elefant [128]. Și astăzi, semnalîndu-se

[120] Sistemul duodecimal vine tot de la limita de trei.

[121] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 15 ; v. și pentru tasmanieni, cu 4 reprezentat prin 3+1, *ibidem*, p. 224.

[122] *Ibidem*, p. 38.

[123] *Ibidem*, p. 16.

[124] *Ibidem*, p. 74.

[125] Tylor, *La civilisation primitive*, I, p. 286.

[126] V. *Éphémérides de Glozel, Mars 1924 à Mars 1928*, Paris, 1928. Cf. și C. Moisil, în „Universul" din 10 Iulie 1939, pentru niște scrijelături pe monede dace.

[127] V. felul cum se exprimă în această privință și Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, pp. 168, 173.

[128] *L'homme fossile*, p. 76.

www.dacoromanica.ro

semnele magice din peşteri iberice, la La Pasiega, Santander, se arată aplecare spre admiterea unor caractere şi pentru explicaţia figurilor [129].

◇

Pentru Salomon Reinach [130] „scrisul" nu era altceva decît încă un element al magiei stăpîne pe minţile oamenilor.

Fără a se gîndi la aceasta, Flinders Petrie admitea semne străvechi de alfabet pe vase preistorice [131].

◇

E îndrăzneţ a presupune că anume semne aflate în peştera de la La Pasiega sau pe nişte pietricele de la Mas d'Azil ar însemna litere: un ciudat M în două forme [132] ar provoca dubii asupra autenticităţii.

◇

În timpul din urmă, R. Pittioni găsise într-o salină din Tirol, pe nişte fragmente de lemn, litere care seamănă cu ale etruscilor din nord [133].

3. Epoci şi perioade. Critica împărţirilor tradiţionale

În celebrele versuri:

Arma antiqua manus ungues dentesque fuerunt
Et lapides et item siluarum fragmina, rami ;
Posterius ferri uis est aerisque reperta:
Et prior aeris erat, quam ferri, cognitus usus, [134]

Lucreţiu dădea întreaga dezvoltare a civilizaţiei umane [135].

◇

Se vorbeşte prea mult de „epocei" ale preistoriei, calificîndu-le după materialul întrebuinţat pentru unelte (pentru piatră se ţine samă şi de felul lucrării), dar e sigur că în acelaşi loc, după clase, poate şi după indivizi, se găseau alături unelte mai vechi lîngă cele nouă, aşa cum astăzi în aceeaşi ţară se poate vedea plugarul întrebuinţînd ieftinul plug de lemn alături de acela care şi-a putut cîştiga unul de fier sau

---

[129] În *L'Encyclopédie par l'image, La préhistoire*, p. 30 şi urm. Şi urme de cruci, p. 34.

[130] *L'art et la magie à propos des peintures et des gravures de l'époque du renne*, în revista „L'Anthropologie", XIV, (1903), pp. 257—266 : „Revue Archéologique", Mart—April, 1903, p. 290.

[131] Pentru J. Capart, *Les débuts de l'art en Égypte*, Bruxelles, 1904, p. 274, mai toată vechea artă, *şi acolo în Egipt*, are caracterul magic.

[132] Friedrich Behn, în *Propiläen-Weltgeschichte*, I, p. 108. S-a crezut (*Ibidem*, p. 109) că se recunoaşte în două urme de picioare o hieroglifă pentru „a merge".

[133] D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 9.

[134] *De rerum natura*, V, v. 1281 şi urm.

[135] Citate întîi de Tylor, *La civilisation primitive*, I, p. 70.

www.dacoromanica.ro

acela care-şi poate comanda un tractor, iar, în alt domeniu, arhaica unealtă de ţesut, cu mijloacele mecanice cele mai perfecţionate. Să nu se uite că, dacă pe atunci clasele sociale nu erau în destul de osebite, unele naţii, ca sciţii, aveau o clasă dominantă, de alt sînge, de altă cultură şi de alt rost decît rasa inferioară din aceeaşi tovărăşie războinică şi cu atît mai mult decît popoarele învinse, robite şi supuse dijmei produselor. E deci mai prudent a se vorbi de culturi, păstrînd în minte faptul că ele pot coexista şi pot concura între ele.

◇

Ca un început de periodizare — şi ce perioade sînt acelea care întrec aşa de mult pe ale noastre, cele mai largi ! — s-a fixat şi aceea, determinată mai ales de fauna care s-a găsit alături de rămăşiţele trupului sau activităţii omului. De o parte ar fi o eră a mamutului, de alta aceea a elefantului *primigenius*, cu enorme deosebiri de climă şi cu prezicerea că aceasta se poate repeta, e vorba şi de o epocă interglaciară care ar fi înconjurat cu o climă mai blîndă lenta dezvoltare a omului.

Toate aceste afirmări ale geologiei propriu-zise sau ale unui romantism geologic, care crede că poate crea *viziunea* însăşi a unui asemenea mediu, trebuie luate cu multă prudenţă, cu mult *granum salis*. Ca locuinţă a „vechilor oameni" din quaternarul geologic se recunoaşte peştera, pe care aceşti reprezentanţi ai primitivităţii umane o împărţiau cu „ursul peşterilor", *ursus spelaeus*, fără ca o speţă să poată distruge pe alta şi, iarăşi, fără ca omul să ajungă la domesticirea vecinului şi rivalului său. Dar locuinţa în peşteră presupune o climă rece, şi atunci se pune întrebarea: în ce fel locuia omul din epoca în care clima temperată de azi a Europei era înlocuită printr-una de o foarte mare căldură ? Nu putem fixa supt raportul climei nici pe oamenii din locuinţele lacustre, decît doar că aceste locuinţe pe stîlpi în apa lacurilor — sau probabil şi unor lagune ca ale Veneţiei — presupun o relativă blîndeţe a climei, căci cu ghiaţa aproape continuă apele n-ar prezenta niciun mijloc de siguranţă.

Se poate observa şi aceea că, dacă în Siberia s-a găsit un mamut perfect conservat, fără resturi umane de orice fel în acea regiune, în părţile europene nicăiri mamutul n-a fost găsit astfel, *in situ*, ci numai oasele lui.

Istoricul nu poate să discute, firește, rezultatele prezentate ca absolut sigure, dar la momente deosebite ale dezvoltării ştiinţei care nu e, supt acest raport, numai ajutătoare, ci şi dictatorial hotărîtoare, a geologiei. Aceasta în afară de faptul că descoperirile cele mai multe s-au făcut de profani ai geologiei, incapabili de a fixa exact păturile, care o dată deranjate, nu pot fi examinate cu folos de specialist. El poate pune însă o întrebare căzînd greu în judecata acestor lucruri pe atît de măreţe, pe cît de delicate: o dată ce s-au găsit cranii omeneşti de un conţinut plin de posibilităţi pentru creierul pe care, *probabil*, dar numai probabil, îl conţineau, fără a i se putea bănui circumvoluţiile, cum se face că de acolo au trebuit acele milioane sau şi numai sute de mii de ani de care se vorbeşte ca să se ajungă la adevăratul *homo sapiens*[136], cînd în epoca monumentelor pe care le putem numi „expresive", nici zece mii de ani n-au trebuit pentru imensele progrese ale umanităţii, care, în ultimele timpuri, au cerut o întindere aşa de redusă a timpului ? Şi, iarăşi, cum o aptitudine

[136] Găsesc explicaţia şi la Teohari Antonescu, *Lumi uitate*, p. 22.

www.dacoromanica.ro

umană ca puterea de observație, de reținere în memorie, căci n-avem a ace cu o *pozare* a animalelor sau a aproapelui uman, și de capacitate de a găsi mijloacele tehnice așa de mari ca la omul magdalenian, cu reproducerile, aptitudine care nu poate fi izolată în mijlocul celei mai desăvîrșite primitivități, adăugîndu-se că aici e vorba de vrăjirea vînatului, deci o operație intelectuală destul de ridicată, a rămas fără nici un fel de transmisiune pentru cine a venit pe urmă pînă în timpurile noastre? Dispariția, pentru care nu se caută nici o explicație, măcar de mediu climateric, a rasei făptuitoare, nu ajunge, căci clima nu omoară niciodată o rasă, cu atît mai puțin una care dovedește astfel de resurse.

◇

Nimeni nu ridică îndoieli cu privire la trecerea din străvechea Africă europeană, cu palmierii ei și dobitoacele țărilor celor mai calde, la epoca ghețarilor coborîți din nord și aducînd pentru multe mii de ani o iarnă veșnică, dar geologii nu s-au înțeles cu climatologii pentru a căuta explicația acestor schimbări, care arată a nu fi fost catastrofale și n-ar fi adus deci o prefacere subită în existența raselor sau în adaptarea lor.

◇

În terțiar o Mare puțin adîncă era la Paris și la Maiența, pe Rin, în stepa rusă, separînd în Urali cele două continente, ca să se retragă apoi pe încetul [137].

În quaternarul mai cald de după pliocen, dar supt influența imenselor prefaceri din soare, cu coborîri de ghețare, și anume, în patru rînduri, pînă foarte jos, mari părți din Europa și America, unde massele de gheață merg pînă la New-York, sînt nelocuibile din această din urmă cauză. Se înseamnă astfel Insulele Britanice, toată Scandinavia, regiuni întinse din Rusia și chiar o parte din Germania. Mai tîrziu vine „epoca renului", și ea întreruptă" [138].

◇

Termenii de terțiar și quaternar nu sînt chiar așa vechi și, cu împărțirile celui din urmă în aluvial și diluvial, postglaciar și glaciar, nici nu-s de întrebuințare generală la toate națiunile. Ne vom folosi deci rar de dînsele și de încercările de reconstituire făcute în jurul lor [139]. S-a obiectat cu dreptate că „a fost o succesiune de înaintări și retrageri ale ghețurilor" [140].

◇

Adesea se prezintă, și în forme de popularizare, „hărți" reconstituite pe bazele date de geologie, ale continentelor în deosebitele epoci ale schimbării scoarței globului; mai ales s-a cheltuit osteneală pentru reconstituirea hărții Europei, care a pierdut

---

[137] Edmond Perrier, *La terre avant l'histoire*, p. 336.

[138] *Ibidem*, pp. 61—62 (la sfîrșit, hărți).

[139] Pentru apariția omului „la hotarul quaternarului și terțiarului", v. Le Roy, *Les origines humaines*, p. 171. Și *ibidem*, p. 171 ; „Je répète que le tertiaire supérieur se fond dans le quaternaire par degrés insensibles".

[140] *Ibidem*, p. 218.

www.dacoromanica.ro

ceva în vremile mai noi, dar a cîștigat enorm față de vremea cînd nu răsărise Franța de astăzi decît în mică parte și Marea Sarmatică, în care se vărsa o Dunăre enorm revărsată, pînă supt munții, ei înșii ridicați la o anumită epocă geologică, acoperea toată stepa de răsărit a Europei.

În ce privește cronologia, socoteli ca „78 000 ani pentru chelean și acheulean, 11 000 de ani pentru solutrean, 33 000 pentru magdalenian" sînt cu dreptate calificate de „curată fantasie" [141].

S-a putut vorbi de cei „350 000" de ani ai urmelor din Mexic [142].

Ca argumente contra criteriilor geologice se menționează juxtapunerea păturilor quaternare, subțirimea lor. O deplină siguranță nu o pot da nici constatările cu privire la floră și faună [143].

◇

Epoca glaciară a fost socotită ca durînd pînă la nouă sau zece milenii înainte de era noastră [143].

◇

Pentru a se vedea deosebirea de cronologie e de ajuns să se observe că vechimea epocii pietrei brute e socotită „între 30 000 și 10 000 de ani" [145].

◇

S-a prezentat socoteala de 10 — 12 000, ba chiar 15 000 de ani pentru distanța între preistorici și epoca noastră și „totul arată. . . că, în această epocă, vîrsta renului, omenirea era acum destul de veche" [146] și aceasta înseamnă nespus de puțin față de

---

[141] Le Roy, *Les origines humaines*, p. 217. Nu se admite nici cronologizarea după schimbările geologice, care sînt calculate după felul cum se produc astăzi și fără a ține samă de ce a stat împotriva lor, *Ibidem*, p. 218. Dar însuși admite „cel puțin 10—12 000 de ani în urmă", pentru începutul neoliticului, *ibidem*, p. 218.

Pentru epoca de după magdalenian, la D. Berciu, *op. cit.*, „cronologia absolută" de 12 000—10 000, sfîrșitul magdalenianului, 10 000—5000, mesoliticul I, 5000—3500, mesoliticul II (p. 102). Chibzuiri cronologice pentru neolitic, *ibidem*, p. 152 și urm. Pentru a bronzului, *Ibidem*, p. 171 și urm. (ar fi „pe la 1800—1700 a. Chr."), dar în Creta „de la 2700 a. Chr." ; în Egipt „pe la 3000". — C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 351, socoate, pentru bronz ; în Creta 3000, în Sicilia 2500, în Franța centrală 2000, în Marea Britanie și Scandinavia 1500. Acolo și împărțirile cronologice ale bronzului. Mai mare siguranță pentru epoca fierului ; perioada Hallstatt (900—500 a. Chr.), perioada La Tène (500—1). Dar v. Berciu, *op. cit.*, pp. 209—210, pentru deosebiri locale.

În genere, N. Aberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, 5 vol.

[142] V. și D. Berciu, *op. cit.*, p. 83.

[143] Le Roy, *op. cit.*, p. 219. Păr. Teilhard, în *La paléontologie et l'apparition de l'homme*, a pus la îndoială, în ce privește d. ex. Africa, și criteriul obiectelor de piatră. Cu mai mult optimism, D. Berciu, *op. cit.*, p. 24 și urm.

[144] Virchow, *Die Urbevölkerung Europas*, p. 48. Le Hon vorbește de 6000 de ani pentru epoca pietrei lustruite, *L'homme fossile en Europe*, p. 94.

[145] Hedler, *Rassenkunde und Rassenwahn*, p. 21.

[146] Pierre Termier, *Les grandes énigmes de la Terre*, p. 75. Astfel de cronologii în preistorie ar fi : 5 000—7 500 de ani pentru neoliticul european, 14 000 (*sic.*) pentru Creta, 20 000 precis pentru Haldeia și Egipt ; Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 184. Pentru locuitorii palafitelor ; 4 000 de ani în Elveția, 6—8 000 în Asia, *ibidem*, p. 188.

www.dacoromanica.ro

epocile geologice ante-umane, „cosmice", terţiarul şi quaternarul formînd 55—65 de milioane de ani, paleozoicul, pînă la aşa-numitul cambrian, 360 —540 de milioane, din fericire cu această rezervă : „toate acestea sînt verosimile şi totuşi foarte nesigure"[147].

◇

Unul din ultimii sintetizatori ai rosturilor mediului natural în legătură cu omul, Edmond Perrier, a putut scrie mai de curînd : „se poate socoti deci ca foarte verosimil că sînt aproape 40 000 de ani de cînd omul a început a se răspîndi pe pămînt. . ." „A se răspîndi", nu a exista în exemplare răzleţe condamnate nemişcării şi poate unei dispariţii obscure[148].

◇

La aceste socoteli adăugim pe aceea, tot aşa de puţin sprijinită, a lui Franz Weidenreich : „omul de la Heidelberg aparţine celei mai vechi epoci diluviale şi trebuie să fi trăit cel puţin cu 450 000 de ani înainte. . . Omul din Neanderthal trăia oricum în ultima epocă interglaciară şi la începutul ultimei epoci glaciare, într-o perioadă care poate să fie cu 110 000 pînă la 183 000 de ani în urmă"[149].

◇

Ca mijloc de datare s-au întrebuinţat şi „eroziuni verticale de două la trei mii de picioare engleze în rocile cristaline" de pe coasta Pacificului, în America de Nord, pentru a se fixa vechimea omului în terţiarul mai adînc[150]. Danezul Steenstrup vede în fiecare pătură de pădure : pini, stejari, fagi, din turbierele ţării sale, epoci geologice corespunzătoare[151].

◇

După perioadele de viaţă se vorbeşte de „viaţa veche" : paleozoicul, de „viaţa mijlocie" : mezozoicul, şi de cenozoic, „viaţa nouă". Dar peste aceasta se aşează perioadele arheologilor, după locurile unde ei au făcut descoperirile lor, împărţire de origine franceză.

◇

Numele de civilizaţie solutreană, între cea aurignaciană şi cea magdaleniană[152], de epocă numită de la Cro-Magnon, deşi aria se întinde şi în multe alte părţi din Franţa, la Grimaldi, lîngă Genova, în Germania (Obercassel, lîngă Bonn), în Ţara

---

[147] Pierre Termier, *op. cit.*, p. 39.

[148] *La Terre avant l'histoire*, p. 37. Pămîntul a trebuit să aibă o viaţă anterioară de sute de milioane, fiind solid „de un miliard sau două de ani", *ibid.*

[149] În *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 86.

[150] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, p. 116, nota 1.

[151] Teohari Antonescu, *Lumi uitate*, pp. 6—7.

[152] În *Encyclopédie par l'image, La préhistoire* (excelent studiu, foarte bogat), epocile se prezintă aşa ; préchelléen, chelléen, acheuléen, moustérien, aurignacien (în paleoliticul inferior), solutréen, tardenoisien, maglemosien, campignien (mesolitic), p. 9. Autorul anonim admite schelete vechi de... 25 000 de ani precis, p. 30.

www.dacoromanica.ro

Galilor, în alte părți din Europa, ba chiar la Bougie, în Algeria [153] sau în Asia, de la Caucaz pînă la Pacific, și la Ainoși, în Japonia — generalizări puțin temeinice — , e artificial și n-a găsit primire în alte țări.

4. Neoliticul: caractere, mediu, îndeletniciri

Numele de neolitic a fost însuși atacat, cu puternice argumente. Unul, fără replică, e acesta : cum n-ar fi putut paleoliticii din caverne să lustruiască silexurile lor, care în adevăr nu s-au găsit, cînd se vede ce frumos lustruiau oasele pe care și-au făcut săpăturile ? [154] Întrebuințarea osului ar putea să explice neglijarea lucrului mai departe al pietrei, cînd ea putea fi întrebuințată cu folos și fără aceasta. Pentru găsirea stratului de cremene se întrebuințează unelte de os[155]. De altfel în Islanda s-ar afla și unelte de piatră lustruită.

◇

O dezvoltare de tehnică în lucrul pietrei nu s-a constatat la trecerea din miocenul în pliocenul superior al epocei terțiare [156].

◇

Se consideră neoliticul ca o epocă de mari migrații, pentru ca în aceea a bronzului să fie mai multă stabilitate, cu o climă călduță „subboreală" și lărgirea spațiului de locuit, iar în epoca de fier o climă mai umedă să ridice din nou pădurile [157].

◇

Un mare grup preistoric a dat Italiei tezaurul de arme și unelte preistorice din neolitic, mergînd pînă în epoca bronzului, la Schio [158] (*esculetum*) [159], lîngă Vicenza. Împodobirea vaselor e asemenea cu a celor din valea Dunării. Săpături s-au făcut și în regiunea lacului de Como, în insula lacului Varese, în marginea lacului Baudronna, și încă în două locuri din această regiune [160].

◇

Ca păstrători ai vechilor forme de cultură se citează, pentru piatra lustruită [161], locuitorii insulelor oceaniene Fidji, Salomon, Samoa, ai Noii Zelande, ai Noilor

---

[153] Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, pp. 174—175, 178.
[154] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 348.
[155] *Ibidem.*
[156] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, p. 398.
[157] M. C. Burkitt, în *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, p. 394.
[158] V. și *Le cento città d'Italia, Schio.*
[159] Locuitorii își zic ; Scladensi.
[160] *Ibidem, Varese.*
[161] După lucrarea *Au pays des Canaques, La nouvelle Calédonie, Les habitants en* 1889 (Paris. 1893).

www.dacoromanica.ro

Hebride, ai Noii Caledonii și chiar ai insulei Tahiti, iar pentru epoca bronzului daiacii din Borneo [162].

Oricît de mari ar fi descoperirile și progresele realizate de popoare în epoca istorică, ele nu se pot pune alături de ceea ce a făcut aproape fără instrumente, întrebuințînd multă vreme o piatră care nu se putea găsi oriunde — cum observa la 1867 Le Hon pentru Belgia — și care trebuia deci procurată, ca material, sau prelucrată, printr-un comerț începător, această nenorocită umanitate preistorică, necunoscînd nici una din tainele teribile ale naturii pe care a trebuit să le descopere una după alta.

Deprinzînd cu nespuse greutăți, de pe urma unui impuls interior care nu se va putea defini niciodată, nobilul mers drept, cîștigîndu-și, fără animale domestice în jurul său, hrana din culegerea vegetalelor bune de mîncat, pe care le-a scos apoi din pămînt prin descoperirea capitală a plugului, și din vînarea unor animale în mare parte mult mai mari decît dînsul, acest strămoș, care, printr-o stranie excepție față de toate spețele dobitoacelor, era gol în mijlocul unei clime capricioase chiar cînd era mai caldă ca azi în acele locuri, și-a făcut veșmîntul din piei pe care a învățat a le curăți și săra, cusîndu-l cu acul de os în care prindea fibrele renilor. Descoperitor al cerealelor, el a trecut din peșteră la prima locuință. Cu silinți a căror biruință nu se va putea niciodată explica, acești înaintași atît de îndepărtați ai noștri au putut să ridice pietre de mii de chilograme și să facă din ele imense clădiri de pomenire sau să înșire alei nesfîrșite întru cinstea unor zei necunoscuți. Dar, mai presus de toate, adevărat Prometeu, el și-a supus focul care-l îngrozia.

În domeniul moral, el a intrat primul în atingere cu misterele cele mari. A căutat să se apere de ele prin vrăji care au dat, de o parte o artă pe care ca adevăr n-am putut-o întrece și, de alta, cea dintîi credință, pioasă față de morți, plină de venerație față de străbuni și împodobind cu o poezie religioasă adîncă cerul în imensitatea căruia nu vedea, ca noi, numai strivitoare elemente materiale, mergînd de la nimic la viață și de la viață la moarte în puterea unor legi de fier care ne descurajează prin voința lor inexorabilă.

Cea dintîi iubire pentru cei de aproape, apărați în fiecare ceas cu jertfa vieții ; cea dintîi camaraderie a bărbatului cu femeia ; cea dintîi milă de copii, mai presus de instinctul simplu al animalelor gata de împărechere cu odraslele abia scoase de supt îngrijirea lor, de la dînșii vin. Ei au creat nu numai din nevoie, ci din spirit de devotament, familia, ei au alcătuit ceata și au organizat tribul.

Făcînd din strigăte indistincte un grai a cărui alcătuire a cerut sforțările eroice de-a-lungul miilor de ani, ei au creat prin limba articulată și capabilă de flexiune ceea ce numim noi națiile, legîndu-le, ceea ce nu e cazul totdeauna astăzi, prin evlavie în fața acelorași altare, supt ocrotirea acelorași zei, în care ei primii au cutezat, cu o nobilă mîndrie pentru speța lor, să recunoască o figură umană și să li dea un nume ca și ale lor însele [163].

[162] Dr. M. A. Legrand, *La longévité à travers les âges*, Paris, 1919, pp. 32—33.

[163] O mare parte din aceste descoperiri, ca și a roții, a scrisului chiar, au fost atribuite de un cercetător englez „Estului apropiat", pentru englezi, ceea ce înseamnă Sud-Estul european. Cf. cuvintele lui Julian Huxley, („*Race*" *in Europe*, *Oxford pamphlets on world affairs*, n. 5, Oxford, 1939, p. 27) ; „It is quite certain that the great steps in civilisation, when man learned to plough, to write, to build stone houses, to transport his goods in wheeled vehicles, were first taken in the Near East".

www.dacoromanica.ro

◇

Încă din epoca pietrei se cunoștea focul [164], care la început era produs numai de trăsnet, originea lui apărînd deci cerească. E vorba, bine înțeles, nu de viziunea lui prin trăsnet ori prin flacăra vulcanilor și a gazurilor aprinse, ci de producerea lui artificială. El a putut fi „descoperit" prin scăpărarea pietrelor cînd se lucrau, înainte de a se întrebuința, ca astăzi încă, la unele popoare înapoiate, învîrtirea bățului într-o gaură anume pregătită a pietrei. Dar la altele, focul împrumutat sau găsit din întîmplare ori cu o deosebită greutate, se poartă din loc în loc, cu grija de a nu se stinge.

De altfel s-a observat[165], cu dreptate, că focul poate servi pentru lumină și căldură, ori pentru a speria fiarele și a le ține la o parte[166], sau pentru anume rituri, fără ca pregătirea alimentelor să se facă prin el ori intervenția lui să fie necesară pentru producerea vaselor de pămînt. Bucătăria aparține lacustrilor.

El a fost necesar pentru focurile de păstori, la nomazi și la popoarele care aveau, ca și astăzi, obiceiul ducerii la păscut, noaptea, a cailor.

Ajunși la o înaltă treaptă de dezvoltare, grecii au putut vedea în focul dăruit de titanul Prometeu marea binefacere care le-a deschis toate căile progresului.

O dată găsit focul, el a îngăduit și facerea, pentru iarnă, a proviziilor de carne afumată.

◇

Focul, o dată căpătat, se păstra cu cea mai mare îngrijire, se ducea din loc în loc iar, în caz de stingere, se recurgea la vecini, și s-a observat că prin acest împrumut s-au putut îndruma bune legături între grupele umane. Așa s-a ajuns la „domesticirea elefantului" și la „sfințirea" lui și a vetrei. I s-a acordat un mare rol și în salvarea omului de frigul groaznic, coborît din munții Scandinaviei asupra unei umanități care avea așa de puține mijloace de apărare contra lui. Mai tîrziu numai se ajunse la sistemul producerii flăcării prin frecare în găurile lemnului, cum se face încă nu numai la negri, la samoani, la pieile roșii, la locuitorii din Ceylan și la eschimoși, ci și la păstorii gauchos din pampasele Americei de Sud, alături cu descoperirea ușoară de făcut, după ciocnirea cremenei, a focului din piatră. Iasca (*polyporus igniarius*) va fi fost găsită întîmplător, și o aflăm la locuitorii caselor pe lacuri din Elveția [167].

◇

Siușii și astăzi capătă focul prin învîrtirea bucății de lemn bine uscat printr-o funie care se desface iute [168]. Tot așa, încă mai greu, australienii, dar se duc în călătorii cărbunii aprinși sau se iau cu împrumut [169].

---

[164] Pentru rase, care azi încă nu cunosc focul, precizări la Lubbock și Tylor, *op. cit.*

[165] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, p. 403 și urm.

[166] *Ibidem*, p. 407. Considerații metafizice asupra valorii focului care distruge materia pentru osebirea elementului sufletesc, la Otto Caspari, *Die Urgeschichte der Menschheit, mit Rücksicht auf die natürliche Entwicklung des frühesten Geisteslebens*, 2 vol., Lipsca, 1877.

[167] După Heinrich Schurtz, *Urgeschichte der Kultur*, Carl W. Neumann, în revista „Universum" din Lipsca, XXX, nr. 24, p. 575 și urm.

[168] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 104.

[169] *Ibidem*, p. 210.

www.dacoromanica.ro

◇

A încerca să se fixeze pînă în oarecare amănunte felul de viață în neolitic, pentru deosebite regiuni din Europa centrală, cum au voit s-o facă unii istorici germani [170], e a trece în domeniul imaginației creatoare.

◇

Mediul animalic mergea de la o speță dispărută la elefant și de la zimbru, de la ursul din peșteri (nu lupul), de la hienă, de la cerb, la micile rozătoare, ca iepurele [171].

◇

În această faună intră, pe lîngă *elephas antiquus* și *elephas meridionalis*, și *rhinoceros megarhinus* și *varietatea tychorhinus*, pe lîngă marele ipopotam, *hippopotamus maior*, trăind pe unde astăzi se află o înaltă civilizație industrială a Franței, și alte varietăți ale faunei [172]. Numai prin analogie se crede că era și vecinătatea, desigur foarte neplăcută, a mastodontului, a dinoteriului și a altor exemplare ale faunei uriașe care, neavînd scînteia inteligenții omului, care rămîne marele mister, nu s-au putut adapta schimbărilor de climă.

În ce privește flora, îndoielile sînt mari și orice poate da analogia cea mai dibaci întrebuințată tot nu le rezolvă.

◇

Tovarășii animali, deocamdată numai în atitudine de dușmănie, ai primului om au fost elefantul *primigenius*, rinocerul cu nările despărțite (*tychorhinus*), așa-numitul *megaceros hibernicus*, spețele de peșteri dintre urși, hiene și pisici — una e între figurile de la Font de Gaume [173] — , calul încă sălbatec. Apoi, în epoca noului frig, admirabilul ren, cerbul mărunt al zăpezilor, care va fi fost și cel dintîi domesticit, zimbrul spre care, în cutare scenă, înaintează, cu bățul pe umăr, un vînător și care se înfățișează în cutare desemn în ocru năpustindu-se furios asupra omului dușman, spețele *bos primigenius* și *bos mosquatus*, mai multe feluri de cerbi și căprioare, pe lîngă dobitoace mici, rîși, iepuri, cîini (în Danemarca) — oaia apare în Danemarca în epoca bronzului — , castor, guzgan și, ca păsări, cocoșul sălbatec și chiar cucuvaia [174].

◇

O populație, trăind din culegerea scoicilor în mare, a fost descoperită și în Portugalia [175].

◇

Rămășițe de vechi bucătării la mărginașii mării s-au găsit, în sfîrșit, și în Japonia [176].

---

[170] V., de ex., Friedrich Behn, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 132 și urm., pentru Germania.

[171] V. P. C. Schmerling, *Recherches sur les ossements fossiles des cavernes de la province de Liège*, 1833—1834.

[172] V. Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, p. 115.

[173] V. *La préhistoire*, în *L'Encyclopédie par l'image*, p. 64.

[174] Le Hon, *L'homme fossile*, pp. 64—65, 86—87, 116 și urm.

[175] — Pentru kjoekkenmoeddings, și Carl Neumann, în „Universum" din Lipsca, XXX, nr. 14, p. 330 și urm. Le descopere Japetus Steenstrup, pe la 1850.

[176] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, I, p. 349. În Danemarca, ele se atribuie unei vech rase asemănătoare cu laponii, *ibidem*, p. 350.

www.dacoromanica.ro

◇

Mitologia omului primitiv s-a putut împopora cu animalele dispărute, a căror vînare a fost ajutată pentru el de o decadență provocată de condiții noi de climă [177].

◇

Un meșteșug de război fu găsit prin urmărirea animalelor pînă la groapa sau prăpastia în care trebuiau să cadă, cum o arată, la Solutré, „oasele a cel puțin 40 000 de cai sălbatici" [178].

◇

Arcul era întrebuințat încă din preistorie, atunci cînd astăzi sînt semințiile australiene și sud-africane care nu-l cunosc [179].

Domesticirea animalelor e încă un caracter osebitor al omului. Nu s-ar putea fixa data, locul și condițiile în care, cu nesfîrșite osteneli, omul preistoric a făcut aceste neprețuite cuceriri, dovada unei mari inteligențe și a unei răbdări fără pereche.

Sînt animale care folosesc pe altele: furnicile întrebuințează pe puricii de frunze pe care-i așează pe dosul foilor și-i mulg, dar domesticirea de către om aduce *legătura morală de credință și iubire.*

◇

Quinet a observat că, în legăturile dintre oameni și animale, cei dintîi au învățat de la cei de-al doilea, care le-au *arătat* ce li putea fi de folos și i-au făcut să se ferească de ce știau că este periculos. Ursul din peșteri a fost călăuză pentru primul adăpost uman. Prin blana lor înțelege cum se poate apăra de frigul care-l mușca. Pe urma fiarelor și maimuțelor el găsește izvorul. În afară de drumurile firești ale vînătorului, la început ușoare, oamenii au urmat, ca iacuții de astăzi, care astfel gîcesc cataclismele cosmice, drumurile pe care le știau renii, nu numai pentru că aceștia le puteau servi de hrană [180].

◇

Cel mai vechi animal domesticit, și care este astăzi mai strîns legat de om în regiunile cele mai aspre ale Nordului, e renul [181]. Calul, care se întîlnește în epoca magdaleniană, porcul, vin mai tîrziu. Și animalele sălbatece, ca și acestelalte, au dat prin oasele lor materialul pentru cele dintîi încercări de sculptură.

◇

„Statele de cîini" ale lui Eduard Meyer [182] au, de altfel, forme corespunzătoare la toate celelalte animale.

[177] Quinet, *La Création*, I, pp. 330—331.

[178] Carl W. Neumann, în revista „Universum" din Lipsca, XXX, nr. 24, p. 577.

[179] Quinet, *La Création*, II, p. 21.

[180] „Éducation de l'homme par l'animal" : *La Création*, II, pp. 8 și urm., 14 și urm. El merge pînă acolo încît vorbește de „langues monosyllabiques, semblables au râlement du renne", p. 16. Formula frumoasă, că animalele erau ori zei ori element comestibil (I, p. 328), nu se poate aplica renilor, niciodată adorați.

[181] — De Sanctis admite domesticirea, posibilă, a renului, a antilopei, a cînelui în epoca magdaleniană, *Storia di Roma*, I, p. 131.

[182] *Geschichte des Altertums*, I, 1, ed. IV-a, Stuttgart—Berlin, 1921, p. 7.

www.dacoromanica.ro

◇

Sclavia nu e, de altfel, decît un adaus la domesticirea animalelor, legîndu-se cuceritul, supusul, de viața de familie, fără a putea face vre-odată parte dintr-însa.

◇

Încă din epoca preistorică, prin deosebirea ocupațiilor, păstorul nomad stă înaintea plugarului, a cărui unealtă fiind de lemn și, cum am văzut, adesea simple crăci de copac potrivite, nu s-a putut păstra. Încă de atunci s-au produs hegemonii pastorale asupra celor așezați, dar fără încercarea și putința de a-i stăpîni, și o mîndrie a ciobanului față de vecinul său, pe care o găsim și astăzi la mocanii noștri.

Iată cum descrie Auguste Geffroy caracterul și atitudinea nomazilor presaharieni, rămași neschimbați și pînă astăzi, în tovărășii de triburi, cuprinzînd „fii" (*ulad*), „frați" (*beni*) și purtînd numele strămoșului întemeietor : „Nomadul e suveranul, patronul natural al tuturor populațiilor sedentare, care nu trăiesc decît prin el și ale căror așezări nu sînt dezvoltate decît în vederea nevoilor lui periodice", el plătind cu carnea animalelor sale gradul ce i se dă, și care era odată un tribut datorit celui mai tare pentru a fi lăsat să trăiască. Ei au și un centru religios ancestral : „casa de piele cu păr a părintelui de familie" [183].

Aceeași e atitudinea față de hotentoții așezați a bușmanilor, care, pe o fază mai înapoiată, fără trib, în simple bande de douăzeci-treizeci, fără șef, înarmați cu arce și săgeți otrăvite, cu bețe avînd în vîrf fierul lucrat de ei, vin și pradă pe vecini, declarînd război în numele Soarelui zeu [184].

◇

Păstoritul are și o însemnătate morală : el face omul liber și domn peste sine, peste ai săi, peste turmă, peste „spațiu" [185]. Din nevoile materiale ale popoarelor cu această viață iese exploatarea vecinului așezat, agricultor, și războiul [186].

◇

Anume legi tradiționale au trebuit să se impuie și în legăturile dintre terenurile de pășunat și în raporturile cu vecinii agricultori, așa cum le-am văzut la popoare presahariene de azi, și la osebirile și condițiile teritoriului de cultivat [187].

◇

Supt incași nu exista proprietate personală, ci se lucra de-avalma, întrebuințîndu-se alternanța între ogor și pășune [188]. Împotriva legilor, sistemul a rămas neschimbat și pînă astăzi, și sînt pășuni care sînt ale unui întreg ținut [189].

---

[183] Auguste Geffroy, *Arabes pasteurs nomades*, în *Les ouvriers des deux mondes*.

[184] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, V, pp. 8—10. În Mexic au fortărețe și, în Peru, incașii fac mumii din morți. V. pp. 118 și urm., 147—159.

[185] V. Adolf Gasser, *Alte Volksfreiheit und heutige Demokratie*, din „Zeischrift für schweizerische Geschichte", XVIII, 4, pp. 429—430.

[186] *Ibidem*, p. 429.

[187] V. și Sumner Maine, *L'ancien droit, considéré dans ses rapports avec l'histoire de la société primitive et avec les idées modernes*, tr. fr. J. G. Courcelle Seneuil, Paris, 1874: J. J. Atkins, *Primar Law*.

[188] Paul Walle, *Bolivia*, trad. Bernard Miall, Londra, 1914, p. 144.

[189] *Ibidem*, p. 145.

www.dacoromanica.ro

◇

Nu se pot admite fazele de alimentare a omenirii, care ar fi dus la agricultură[190]. Fiecare grup s-a hrănit după posibilitățile ce i se oferiau. Astfel, cum se vede și astăzi la rasele inferioare rămase pe treapta epocei de piatră, s-a putut ca în cea mai depărtată epocă aceia care aveau inteligența și stăruința necesară pentru a domestici animalele, să fi ajuns a sămăna în pămînt răscolit cu bățul care servea pînă atunci la adulmecarea ierburilor sălbatece și mai ales a rădăcinilor, grăunțele care li se păreau mai gustoase și mai hrănitoare. Un străvechi „plug" se făcea din coarnele renului sau cerbului, cum azi se întrebuințează pe alocuri coaste de balenă, scoici, carapace de broască țestoasă. Pieile roșii și australienii se serveau de asemenea bețe ascuțite la vîrf, și pîrlite ca vechile suliți ale ostașilor noștri. „Pusul" porumbului cu sapa, *vanga* italiană reprezentînd un prim suport, o „pedală" pentru picior, și apăsarea cu călcîiul e un exemplu contemporan. De altfel, unde erau aluviuni mici, aceasta nu era de nevoie, și dacă în Mesopotamia umedă „aratul" în țărna umedă era un lucru ușor, în Egipt Nilul revărsat aducea la o anumită epocă ogorul gata făcut, fără muncă omenească, și, *de aceea, acolo agricultura* e *chiar de la început*. Întrebuințarea puterii animalului e mai tîrzie. Curățirea bolovanilor și sfărîmarea lor se făcea de femeile care întovărășiau pe plugar ori, în Abisinia, cu o piatră grea prinsă de un băț. S-a trecut ușor, în Egipt, la craca dublă, din care o parte săpa, iar alta servea la împingere, *cormana*.

◇

J. G. Frazer vorbește și de binecuvîntarea cu origini preistorice a sămănăturii, cu un sacrificiu uman [191].

◇

Obiceiul de a pune grăuntele cu sapa se întîlnește și astăzi la arabii păstori din părțile Saharei [192], ca și, de altfel, în unele părți, la noi, numai pentru porumb.

◇

Un „plug de lemn" s-a găsit la Georgsfeld, în Olanda, și i s-a atribuit vechimea de 3 500 — 3 000 de ani în. de Chr. [193].

---

[190] După lucrările lui Ed. Hahn, E. Savoy, *L'agriculture à travers les âges*, Paris, 1935 : Georges Renard, *Le travail dans la préhistoire*, Paris, 1927 : Max Ringelmann, *Essai sur l'histoire du génie rural, I, Période préhistorique, Les temps anciens, l'Égypte*, Paris, 1905 : A. Maurizio, *Histoire de l'alimentation végétale depuis la préhistoire jusqu'à nos jours*, Paris, 1932 : Fernande Hartmann, *L'agriculture dans l'ancienne Égypte*, Paris, 1923 : mai ales Suzanne G. de Mortillet, în *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, p. 400 și urm. : M. de Marivault, *Précis de l'histoire de l'agriculture*, Paris, 1837.

[191] Cf. și E. Savoy, *L'agriculture à travers les âges*. — Pentru originea cerealelor, v. Ed. Hahn, în „Zeitschrift fur Ethnologie", XXXV (1903), p. 1007 și urm.

[192] Auguste Geffroy, *Arabes pasteurs nomades*, în *Les ouvriers des deux mondes*.

[193] H. Obermaier, *Urgeschichte der Menschheit*, Freiburg im Breisgau, 1931. — Plugul de la Thorn a fost pus în legătură cu calendarul iacut și secuiesc, cu scrisul bustrophedon și cu etruscii, „Zeitschrift fur Ethnologie", XXXV (1903), pp. 716 și urm., 759.

www.dacoromanica.ro

◇

Plantele din locuințele lacustre au fost obiectul unei cercetări amănunțite [194]. Deosebite de cele care se observă în reprezentările egiptene și al căror caracter e african, ele arată, ca și păstrarea acelorași rase de animale la noi (oi, cai, din săpături și de pe monumente), o *permanență europeană*—fie și cu dispariția sau decadența unor rase—care stă în calea numeroaselor teorii de largi migrațiuni.

◇

Probabil grînele din locuințele lacustre nu erau mîncate prăjite, ci se ajungea la făină și la turtă. „Moara" de mînă, rîșnița, a trebuit să apară încă de atunci.

◇

Nimic nu arată, pînă la epoci mai tîrzii, existența unei clase de sclavi, cruțați de moarte printre învinși, care să primească sarcina de a îndeplini lucrările grele ale agriculturii.

5. Epoca bronzului

Se crede de obicei că omenirea întreagă trece în epoca preistorică de la o cultură la alta, servindu-se pe rînd de alte arme și unelte. De fapt, avem a face cu descoperiri individuale, întinse întîi într-un cerc strict local, unde se întîlnesc elementele înseși ale formei celei noi defensive și ajutătoare. Prin încercarea biruitoare cu cei care au rămas în urmă se ajunge apoi la împrumut, împrumutul prin pradă, prin reducerea la munca pentru alții a învinșilor, pentru ca, pe urmă numai, după multă trecere de vreme, să se ajungă și la negoțul pașnic, adecă schimbul de produse și de fabricate. La St. Acheul a fost un laboratoriu al armelor de piatră perfecționate și cele de bronz n-au putut veni decît din regiunile avînd arama și cositorul, de unde numele de Insule Casiteride dat celor din Oceanul Atlantic.

◇

Se admite astăzi că bronzul n-a mai apărut într-un singur loc [195], ca Spania, unde totuși s-au găsit, la Murcia, cuptoarele de topit, ca și, de altfel, în Britania Mare, dar problema minelor de aramă și cositor, care nu sînt doar pretutindeni, rămîne întreagă. S-a observat astfel că în Cornwall, ca și în China, zăcămintele de aramă și cositor sînt alături și că acolo s-a putut face deci dubla constatare că, pe de-o parte, arma din amestecul lor e mai tare, pe de alta, că topirea se poate face, nu în aerul liber, ci în formă închisă. S-ar fi întîmplat topirea împreună a „impurului"

[194] V. Oswald Heer, *Die Pflanzen der Pfahlbauten*, Zürich, 1865. Cf. și V. Gross, *Les Protohelvètes*, Berlin, 1883, carte al cării titlu însuși afirmă această continuitate. Pentru vasele cu meandre de acolo, M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Chr.*, Viena, 1898, p. 267.

[195] D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 159, Cf. și *ibidem*, p. 160.

www.dacoromanica.ro

element al cositorului. În Haldeia și Egipt unelte de bronz sînt aduse de aiurea, fără a se putea găsi regiunea [196].

◇

Pe lîngă alama, ieșită din amestecul arămii cu zincul, bronzul a apărut o dată cu descoperirea cositorului. Cum el se află, afară de insulele Sondei, numai în insulele Casiteride ale Arhipelagului Britanic, iar în Spania exploatarea lui e socotită ca mai tîrzie, se caută vre-o mină părăsită în părțile orientale, de cea mai veche și mai mare cultură [197].

◇

După danezul J. A. Worsaae, bronzul ar fi venit, prin Balcani și Peninsula Italică ori pe marele drum de comerț al Caspicei, de undeva, din Asia Centrală [198]. Sophus Müller prefera un împrumut de la sumerii arieni ai Mesopotamiei, care au transmis tuturor vechilor popoare și numele pentru cele două metale și acela pentru securea în forma căreia veneau (grecul πέλεκυς). Chestiunea dacă este, și este în de ajuns și ușor de exploatat, alături de aramă, cositorul, nu li se pune cu seriozitatea cuvenită.

◇

Cositor era în India de vest, în Drangiana, după Strabon, la Tebriz, în Kastamuni, cu minele vestite supt turcii otomani, apoi în Europa, nu numai în Portugalia și Anglia, dar și în Toscana, pe alocuri în Franța, în Balcani (?), în Boemia și Germania [199],

◇

Cositorul s-a găsit, de altfel, și în Iberia și Afganistan [200].

6. Apariția fierului

Vîrsta de fier ar începe, la Hallstatt, pe la anul 1000.

◇

La Hallstatt s-au găsit nu mai puțin ca 980 de morminte, cu comoara neprețuită a obiectelor de bronz, în jurul acestor ocne de sare, al căror nume grec, trecut

[196] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 351.

[197] Aldo Mieli, în *Comptes rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, pp. 398—399. Cf. A. Mieli și P. Brunet, *Histoire des sciences, Antiquité*, Paris, 1935. V. și Wilhelm Witter, *Die Kenntniss von Kupfer und Bronze in der Alten Welt*, Lipsca, 1928.

[198] *Des âges de pierre et de bronze dans l'ancien et le nouveau monde*, Paris, 1880. Cf. Sophus Müller, *Ursprung und erste Entwicklung der europäischen Bronzekultur*, Braunschweig, 1884 ; Oskar Montelius, *La civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux*, Stockholm, 1901 ; *Praeclassical chronology in Greece and Italy*, „Journal des anthropologischen Institute", XXVI (1897). Cf. Teohari Antonescu, *op. cit.*, pp. 5—6.

[199] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², ed. a III-a, Stuttgart—Berlin, 1913, p. 837.

[200] Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 192.

www.dacoromanica.ro

desigur și la alte popoare (v. și *Harina* noastră în Ardeal), e pomenit și în forma actuală germană a numelui localității.

◇

Fierul se chiamă *eisara* și la celți.

◇

Se admite în genere că fierul a venit, pe la 1000 în. de Chr., din Sud-Estul european [201].

◇

Fierul suedez, care-și are o așa de glorioasă istorie, ar fi fost scos din minereuri găsite în mlaștinile pe care s-au făcut locuințele palustre, dar la o epocă de abia 500 de ani înainte de era creștină [202].

◇

Pentru năvălitorii din epoca fierului [203] trebuie admisă calea Dunării. Le Hon, cercetător al preistoriei în Belgia, avea dreptate să scrie : „Dunărea a fost marea cale de invazie a popoarelor orientale de la primele migrații pînă la turcii care au asediat Viena în 1529" [204].

◇

Mijloace simple ajută pe cafri, cu ajutorul foilor, să topească fierul [205].

7. Constituirea familiei. Tribul

În tot regnul animal originea descoperirilor stă în nevoia de a păstra și de a transmite viața. Ea zgîndărește potențialul enorm care se găsește, și pînă la ultima întrupare a ființei, la fiecare speță. Ceea ce se numește instinctul social nu e decît unul din rezultatele ei. Dacă furnicile ar fi mai puternice una cîte una, ele nu și-ar împărți funcțiunile în categoria muncitoarelor, a luptătoarelor și a aceleia prin care merge înainte viața. Fără neputința de a se hrăni altfel decît prin sucul florilor, albinele nu și-ar lucra stupul și fagurii n-ar căpăta forma lor perfectă, dacă n-ar fi nevoia de a cuprinde cît mai multă hrană în marginile înguste ale stupului și de a se apăra de frig. Aceeași necesitate face ca acel instinct să adune pe lupii flămînzi, gata însă de a sfîșia pe acela dintre dînșii care e rănit sau moare, în haitele care cuceresc prada și să strîngă în cerc cu copitele afară pe caii atacați de fiare.

---

[201] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 353.
[202] Carl Grimberg, *Schweden*, Stockholm, 1917, p. 26.
[203] Cf. O. Montelius, *Die ältesten Kulturperioden in Orient und in Europa*, Stockholm, 1903.
[204] Dhanis, în „Mouvement géographique", 6 april 1890, p. 32, nota 1.
[205] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 23.

www.dacoromanica.ro

Toate înaintările omului au aceeași origine, dorința de înălțare fiind un produs tîrziu al vremilor [206].

◇

Castorii aleg, pentru a-l tăia, copacul ce se pleacă mai mult, așteptînd uneori vîntul ca să-i ajute. Comunitatea e legată prin datoria lucrului și acela care refuză e izgonit și silit a sta în vreo gaură departe, o iarnă întreagă, rău hrănit, devenind „castorul leneș, cu blană proastă, al vînătorilor" [207].

◇

Pe lîngă castorul arhitect este pasărea „croitoare", „orthotomul", care-și coase cuibul. De fapt pasărea face înțepături în frunză și pe urmă aduce firul pe care-l va petrece prin ele ; întrebuințează firul de păianjen [208]. Firește că și acest mister e explicat prin acel motiv fără sens, care e „instinctul". Cineva a spus însă cu dreptate că instinctul și inteligența se manifestă în felul de a se purta al deosebitelor animale, ca *asociați în proporții variabile*. În „vastele magazine, capabile de a dura douăzeci și cinci sau treizeci de ani și chiar mai mult", pe care și le fac albinele, calculînd perfect „orientarea moleculară", e și altceva decît un vulgar instinct [209].

◇

Unul din argumentele pentru prioritatea turmei umane înainte de familie e și slăbiciunea omului, chiar înarmat cu unelte de piatră, față de uriașele animale ce-i puteau sta împotrivă [210]. Dar se opune acela că înceata dezvoltare a copilului cere o necontenită ocrotire și că femeia, cu fatalitățile și sarcinile ei, n-o poate da singură [211], cum, de altfel, intervenția apărătoare a masculului se întîlnește și la alte animale, fără deosebire. Deci familie și turmă, dezvoltată apoi în trib statornic, au putut coexista.

◇

Nevoia de a se asocia, observa Quinet, a venit și din greutatea de a vîna fiarele mari și de a le împărți trupul, precum se face astăzi în Africa, atunci cînd negrii au reușit să doboare un elefant [212].

◇

Instinctul sexual, acela al maternității crează primele două forme ale familiei. Grupele de cai, de antilope, care se adună pentru apărare, dar și ale vechilor cîini din

---

[206] — Pentru toată scara formelor de organizare, lucrarea lui Lewis H. Morgan, *Ancient society or researches on the line of human progress from savagery through barbarism to civilisation*, New York, 1907. Tratează deci și despre epoca istorică : *gens* greacă, phylobasileia, pp. 215 și urm., 241.

[207] După de Smet, Ferd. Denis, *Les deux Californies*, în „L'Univers Pittoresque", p. 60.

[208] *Le Mois*, mai-iunie, 1933, pp. 309—311.

[209] H. Vigneron, *Les abeilles et la résistance des matériaux*, în „La Nature", 1937.

[210] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, pp. 362—365.

[211] *Ibidem*, p. 366 și urm. Dar v. și *Ibidem*, pp. 390—391.

[212] *La Création*, I, p. 326.

www.dacoromanica.ro

Consta tinopol, care-şi aveau cartierul bine mărginit şi atacau imediat pe congenerul venit din altul, haitele de lupi, de cîini sălbateci în America de Nord — dar niciodată tovărăşii la marii carnivori : leul, tigrul, jaguarul, pantera, pisica sălbatecă, ba chiar, în afară de ei, hiena —, apoi adunarea, numai pentru scopul migraţiei, altfel fiecare familie trăind osebit, a păsărilor, arată corespondentul tribului în mers şi al tribului pentru căutarea pe acelaşi loc a hranei.

◇

Cele dintîi familii s-au grupat în jurul mamei, ale cărei legături puteau fi cu mai mulţi bărbaţi[213], cărora le păsa desigur puţin de progenitura lor. Că fiii şi mai ales fetele rămîneau legate de mamă, însemna un progres uman enorm faţă de lumea animalelor, unde odrasla, îndată ce e în stare a-şi căpăta hrana, e izgonită de mamă; dar e adevărat că la păsări, şi numai la ele, afară de rari excepţii, dar nu la cele domesticite, ambii părinţi poartă grija pregătirii pentru viaţă. Nu trebuie să se uite că un început de familie s-a constatat la maimuţe. Aceasta s-a relevat de altfel şi în „analele chineze", care ştiu că, „astfel, se întîmpla adesea că aceste odrasle îşi cunoşteau mamele, şi nu şi taţii"[214]. Şi e firesc astfel ca, la nevoie, să fie chemat în sprijin fratele mamei, ceea ce face din el la multe popoare înlocuitorul unui părinte uitat sau dispărut[215]. De altfel obiceiul se păstrează şi la vechii germani.

◇

Viaţa în familie, de o mai lungă sau mai scurtă durată, nu aparţine numai progresului uman. Dorinţa nemuririi prin copii se întîlneşte ca instinct la multe animale, şi deci şi la omul primitiv, şi pentru aceasta tovărăşia se impune[216].

◇

Discuţiile vor putea să continue însă multă vreme asupra „căsătoriei" în primele epoci. Ideea promiscuităţii a fost definitiv înlăturată, dar legătura trainică între cele două sexe n-a fost la început decît o coabitare, întărită prin naşterea copiilor[217].

Pentru formele mai complicate, se neglijează asociaţiile temporare pentru găsirea de hrană şi pradă sau şi numai pentru aventură, ca la vechii germani, în *ver sacrum* al tineretului, ale cărei origini sînt de sigur preistorice, ca şi acele razii, *baranta*, ale turanienilor în Iran.

---

[213] Combaterea teoriei la Éd. Westermarck, *Origine du mariage dans l'espèce humaine*, p. 95 şi urm. (dar în cazuri doveditoare pentru contrariu).

[214] Éd. Westermarck, *op. cit.*, p. 9.

[215] *Ibidem*, p. 40 şi urm.

[216] Căsătoria se socoate la mai multe popoare deplină numai odată cu naşterea de copii, Westermarck, *op. cit.*, p. 21 şi urm.

[217] V. Édouard Westermarck, *op. cit.* Sir Henry Sumner Maine, în a sa *Étude sur l'histoire des institutions primitives* (trad. de M. J. Durieux de Leyritz), Paris, 1879, recurge, necunoscînd *zadruga*, „marea familie" la sîrbi, la comunităţile de familie de la indieni (p. 98 şi urm.). V., de altfel, pentru dezvoltarea familiei, şi consideraţiile din Joh. Richard Mucke, *Horde und Familie in ihrer urgeschichtlichen Entwicklung*, Stuttgart, 1895.

www.dacoromanica.ro

◇

O dovadă de caracterul rar și slab al căsătoriei în lumea primitivă stă în izolarea sepulturilor : niciodată nu se află morminte de familie, fiecare fiind îngropat deosebit.

◇

Exogamia, numai în ce privește femeile, trebuie pusă în legătură cu căpătarea sclaviei în altă parte.

◇

Relațiile libere între sexe au făcut ca prima autoritate a grupării familiale să fie a mamei[218]. În Africa neagră, moștenitor e fiul surorii[219], și calitatea socială a mamei e aceea care decide. Și la pieile roșii mama determină tribul[220]. „Lovește-mă, dar nu-mi insulta mama", se spune încă în Senegal[221].

◇

Îngrijirea mamei pentru copii se observă și în cutare frescă din peșterile spaniole și în înmormîntarea unui grup familial în jurul femeii, la Ferrassie[222].

◇

O femeie care a moștenit pe bărbatul său poate fi „soțul" altor femei[223]: copiii pe care-i pot avea acestea, cu oricine, sînt „proprietatea" ei, poartă numele mortului și-l pot moșteni[224]. Mortul trăiește, stăpînește și, dacă soțiile văduvei au copii cu oricine, aceștia sînt ai lui[225]. Se fac nunți de femei ca acelea de bărbați[226]. Dar acolo, proprietatea fiind baza, se face schimbul între membrii familiei și vaci[227]. Dreptul tatălui e exclus cu totul[228]. De altfel copilul soției văduve poate să mărite pe mamă-sa pentru a-și face zestre[229].

◇

Tribul însuși este o formațiune tîrzie[230]. Bușmanii africani nu-l au. Ei trăiesc în grupe „de douăzeci, treizeci", fără un șef[231]. Dar familia există, dacă nu mono-

---

[218] — Pentru matriarcat, Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I[1], ed. a 4-a, p. 21 și urm. — O încercare de a stabili rolul femeii în epocile preistorice e făcută de Jutta Barchewitz, *Von der Wirtschaftstätigkeit der Frau in der vorgeschichtlichen Zeit*, în „Breslauer Historische Forschungen", Heft 3, 1937.

[219] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 72.

[220] *Ibidem*, p. 102.

[221] *Ibidem*, p. 76.

[222] V. și D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 80.

[223] Milorad Raitchevitch, *Sous le soleil de l'Afrique*, București, 1931, p. 108.

[224] *Ibidem*, p. 109.

[225] *Ibidem*, p. 116.

[226] *Ibidem*.

[227] *Ibidem*, p. 110.

[228] *Ibidem*, p. 111.

[229] *Ibidem*, p. 116.

[230] Pe cînd după Kautsky, *Die Entstehung der Ehe und Familie*, în „Kosmos", XII, p. 198, ar fi baza (discuție la Westermarck, *Origine du mariage dans l'espèce humaine*, p. 42).

[231] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 11.

www.dacoromanica.ro

gamia, căci, dacă se poate lua o a doua femeie, şi anume cînd prima a îmbătrînit, e pentru că, baza fiind sclavia femeii, aceasta nu mai poate îndeplini munca. De aici cumpărarea lor şi restituirea, la despărţire, a preţului de răscumpărare, cum se face şi la arabii subarieni [232]. La cafri, bunicii vînd odraslele fetelor lor despărţite, dar nu şi băieţii[233]. Legătura există numai între mamă şi copil, tatăl mergînd în d s-preţul lui aşa de departe încît îl dă pradă leului care-l pîndeşte [234]. Părinţii bolnavi sînt părăsiţi cu hrana pentru doar cîteva zile. Aceasta fiindcă sînt *netrebnici*. Altfel moartea unui membru activ al familiei e regretată pînă la tăiarea unei falange a degetului[235].

◇

De altfel „trib", de la latinul *tribus* (e o legătură şi cu *tribunal*), e un cuvînt întrebuinţat pentru lucruri foarte deosebite în spaţiu şi în timp, pentru formaţiuni care n-au nici aceeaşi origine, nici acelaşi sens.

Astfel ştim ce este tribul arab, în stare de rătăcire şi pînă astăzi, sau păstrînd şi după aşezare amintirea primei forme tribale,cum e cazul coreişiţilor (dar lipseşte un alt trib de acelaşi caracter şi de acelaşi rol în aceeaşi vreme). Dar, alături, tribul evreiesc, introdus de redactorii Bibliei într-o formă genealogică, nu e pe deplin lămurit, deşi se pare că el are aceeaşi însemnătate ca şi acel trib al arabilor pe care l-am pomenit chiar acum. Altfel de triburi, care veneau nu din rătăciri oprite prin aşezare, ci din seminţii deosebite, neaparţinînd propriu-zis aceluiaşi popor, sînt triburile Romei, unde, apoi, tribunii sînt foşti „şefi de naţie", ajunşi apărători ai celor care odinioară fuseseră străini, deci : *proxeni*, şi de la o vreme toate triburile de al doilea rînd formînd un singur bloc, a fost un singur fel de tribuni. Tribul ţigănesc, păstrat şi pînă astăzi, reprezintă cea mai expresivă rătăcire.

Un trib e de fapt o familie mare în mers, cum la sîrbi marea gospodărie e una aşezată, rosturile de muncă împreună, de atribuire a rolului fiecăruia, de judecată — la ţigani şi cu dreptul pentru şef la pronunţarea sentinţii capitale —, de ascultare oarbă faţă de şef, fiind aceleaşi într-un caz şi în altul. Aşa încît deosebirea adînc trasă între un trib şi o familie, aceasta creînd pe acela, nu mai e de menţinut, discuţiile de pînă acum rămînînd fără valoare.

◇

Autoritatea ar reprezenta-o acele „bâtons de commandement"[236] de os din epoca „pietrei vechi", cărora li s-a zis[237] şi „buzdugane", şi în care s-au văzut ceea ce putem numi, mai potrivit, „sceptre". De fapt, ele par să facă parte din materialul vrăjilor, şi cutare cap de cal scrijelat pe unul din ele n-ar fi decît încă o „menire".

◇

---

[232] V. şi *ibidem*, p. 27.
[233] *Ibidem*.
[234] *Ibidem*, p. 11.
[235] *Ibidem*, p. 12.
[236] — Cu privire la aşa-numitele *bâtons de commandement* s-a observat că rolul lor de „sceptru" nu e aşa de sigur : D anis, în „Mouvement géographique", 6 april 1890, p. 23.
[237] D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 81.

www.dacoromanica.ro

La cafri, unde este șeful, care e „moșul", împărțitor de pămînt și hrană, judecător, șef de război, membrii marii familii se adună în punctul central, care e *cotla*, dar numai bărbații[238]. Așa în *zadruga* bulgară e locul de adunare bărbătesc.

8. Primele unelte: arme, ceramică, meșteșugul țesutului

Împărțirea firească a materiei e aceasta :

Întrebuințarea *uneltei*. Dar expunerea trebuie să se oprească în momentul cînd unealta nu servește numai scopul material imediat, de luptă, care se urmărește. Îndată ce apare instinctul de frumuseță, element nou, de o enormă valoare în dezvoltarea sufletului omenesc, toată perfecționarea trebuie să treacă în domeniul creațiunii de ordin moral.

În al doilea rînd, supunerea mijloacelor pe care natura le ține la dispoziția aceluia care este ființa nouă, de o dezvoltare fără margini, afară de cercul fatalităților inevitabile ale vieții.

În al treilea și în ultimul rînd al acestei prime înfățișări a mersului omenirii este, în sfîrșit, întrebuințarea, după acea punere în valoare a ce oferă, pentru deosebite nevoi, regnul vegetal — ceea ce, mai ales în ce privește hrana, e comun cu animalele — ,a celorlalte ființe vii pentru altceva decît pentru alimentarea din ele.

◇

O întîie parte deci se va ocupa de unealtă, atîta vreme cît ea nu este decît un mijloc de luptă, fără acele preocupații estetice care înseamnă un grad mai înalt în dezvoltarea ființii umane, la grelele ei începuturi, de atîtea sute de mii de ani.

◇

Despre această lucrare migăloasă și nu fără preocupări de artă, V. Duruy scria, acum trei sferturi de veac, aceste înțelegătoare cuvinte : „Trebuie să atingem cu respect aceste arme informe ; e prima victorie a spiritului și o cucerire cu mult mai prețioasă atunci decît toate minunile științei moderne. Nimenea nu va putea să spuie cît timp și inteligență s-au cheltuit pentru ca să se ajungă a tăia cremenea, apoi a o lustrui prin *meule* sau *polissoir*, pentru a descoperi arama, felul său de topire, aliajul ei cu cositorul, pentru a face formele în care metalul a fost topit și făcut să curgă. Cu ce putere s-a găsit înarmat cel dintîi care a ținut în mîinile sale un topor de metal ! Din ziua aceea numai omul n-a mai fost ființa desmoștenită a creațiunii. El nu mai invidie iuțeala păsării sau puterea ursului, căci săgeata lui merse mai iute ca șoimul și toporul său zdrobi fiara"[239].

◇

A arunca piatra sau bățul, cum o fac unele maimuțe, nu e și a *se servi* de aceste mijloace, care nu sînt încă unelte, fiindcă asupra lor nu s-a întins o acțiune de adap-

[238] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 28.

[239] *Histoire des Romains, depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des Barbares*, Paris, 1881, III, pp. 99—100.

www.dacoromanica.ro

tare la scop prin transformare ; iar dacă la castori găsim instinctul arhitecturii, cu tăierea lemnului și baterea lutului cu coada, nu e nimic care să deosebească de talentul de a-și face cuibul, ca la pasărea-croitor, sau de edilitatea furnicilor și de fagurii albinelor. E vorba de o singură acțiune, la un moment dat, fără putință de progres. A lua un băț în „mînă" e pentru orangutan același lucru ca și a pleca o cracă din arborele sprijinitor și apărător.

◇

S-a observat că maimuțele[240] nu luptă, ci lasă să cadă asupra dușmanului lemne, pietre, fructe.

Întîia armă a omului, dincolo de piatra *aruncată*, nu e, ca boxul de astăzi, decît o continuare, o „potcovire" a pumnului[241], — acel *bumerang* sau *casse-tête*, care s-a păstrat la atîtea popoare primitive. Pentru ca să se aibă lancea și toporul, a trebuit întovărășirea pietrei cu lemnul lucrat pentru aceasta și nu cu simplul ciomag al începuturilor[242]. Unealta de ras pieile, prima formă a cuțitului, a venit mai tîrziu numai. Fierăstrăul înseamnă o formă și mai tîrzie. Mai tîrziu încă apar sula și acul.

Lucrul acului prin ajutorul pietrei pare a fi fost, măcar în unele regiuni, contemporan. Măciuca a stat alături de *bumerang*[243].

S-a observat cu dreptate că măcar pentru o parte din creațiunile animale se întrebuințează, nu ceva din afară, ci secrețiuni ale propriului organism (la albine, furnici, păianjeni)[244]. Și, desigur, la unele maimuțe nu e exclus — cînd întrebuințează brațul, piatra de stricat cojile — o imitație a omului, uneori sau adesea întîlnit[245].

◇

Arma, unealta de piatră se află și azi nu numai în Polinezia, dar și în părți din cele două Americi : ținuturi din Brazilia, insule din Antile, Țara de Foc.

◇

Piatra a dat cremenea, după numele căreia au fost botezate atîte asate (Cremenari) și locuri la noi, obsidiana și iaspul, gresia neagră.

◇

Lucrul pe două fețe, forma lanceolată ar arăta progresul în epoca solutreană[246].

◇

Industria de obsidiană din Slovacia pînă la Tokai ar fi una din cele mai vechi[247], cu începuturi poate în paleolitic.

---

[240] Clémence Royer, *Origine de l'homme et des sociétés*, pp, 393—394.

[241] Cf. *ibidem*, p. 393 ; „La main de l'homme, telle qu'elle est conformée, n'est réellement un instrument de combat que lorsqu'elle est complétée par une arme quelconque".

[242] Pentru ca să se aibă arcul a trebuit și coarda, care reprezintă lucrarea textilelor.

[243] V. *ibidem*, p. 397 ; „Il est aussi naturel de croire que les deux industries du bois et de la pierre se sont, dès l'origine, aidées réciproquement, dans leurs progrès simultanés".

[244] Él. Le Roy, *Les origines humaines*, p. 20.

[245] *Ibidem*, p. 21.

[246] De Sanctis, *Storia di Roma*, I, p. 129.

[247] Jos. Skutil, în *Comptes rendus du XVII-e Congres international d'anthropologie*, p. 388 și urm.

www.dacoromanica.ro

Bumerangul — coup de poing — era un articol de schimb obișnuit[248].

◇

Unealta de țesut a trebuit să se descopere repede. Cîteva bețe înfipte în pămînt, legate transversal sus și jos și un joc dibaci al mîinilor și picioarelor îngăduie dahomeianului să facă o „pînză excelentă, analoagă cu produsele engleze"[249].

◇

S-a observat cu dreptate că născocirea acului de os (*aiguille d'os à chas*) a fost „unul din cele mai mari progrese ale epocii", îngăduind a se coase bucățile de piele ale îmbrăcămințiii[250]. Se crede că prima ață au fost fibrele de ren[251].

◇

Cultura inului se întîlnește la lacustri, împreună cu uneltele țesutului, și de sigur se făceau, alături de funii și veșminte, și rogojini din papura și rogozul apelor stătătoare.

◇

Înțelegerea pentru importanța ceramicei, cu așa de largi perspective, s-a produs numai tîrziu și cunoștințele despre dînsa erau încă așa de puține, chiar după 1880, încît înșelătorul Șapira a putut vinde Muzeului din Berlin, pentru sume mari, așa-numita „ceramică moabită", a cărei neexistență a fost dovedită de Clermont-Ganneau, care a dezvăluit și falsificația curelelor care ar fi cuprins părți necunoscute din *Biblie*.

◇

Olăria — alături de burdufuri, dubase (ca la Dubăsari, și pentru poduri) — se întinde în nord la aceeași epocă ; s-a găsit, într-o formă inferioară, și în Suedia.

Dar, pînă la apariția europenilor stăpînitori și colonizatori, ea nu era cunoscută decît în forma vaselor netrecute prin foc, după mărturiile călătorilor, culese de Lubbock[252], dacă nu în Oceania, la indigenii insulelor Viti sau Fidji, la pieile roșii și chiar la hotentoți, măcar la alți oceanieni, din Australia și Noua Zelandă, din Insulele Societății și ale Amicilor, și în Țara de Foc, la indienii din regiunea de nord a Pacificului și la eschimoși, care pe atunci nu fierbeau alimentele, deși se încălziau la foc, unealta de împletitură de vergi sau de lemn ajungînd, sau și acele cucurbitacee, a căror întrebuințare se continuă în unele regiuni, ca a noastră, și pînă astăzi (dovleci, tărtăcuțe).

◇

---

[248] M. C. Burkitt, *ibidem*, p. 392. Cf. Graham Clarke, *The Mesolithic age in Britain* și *The Mesolithic settlements of Northern Europe*.

[249] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 69.

[250] Dhanis, „Mouvement géographique", 6 april 1890, p. 23.

[251] Le Hon, *L'homme fossile*, p. 91. Cf. *ibidem*, p. 94.

[252] *L'homme préhistorique*, Paris, 1888, II, pp. 118, 194, 214, 254.

www.dacoromanica.ro

Ceramica nu există la australieni, care fierb în cuptoare de piatră, prin aburii ce ies din ele[253], nici la polinezieni[254].

◇

Lipsa vaselor de pămînt se întîlnește și la eschimoșii de azi.

◇

Ornamentele ceramicei, și spirala[255] și săpăturile, vin din legăturile de la început, în faza locuințelor lacustre.

◇

Ceramica purtînd ornamente lineare nu se poate să se fi ivit în mai multe locuri. Cea din Galia are asemănări[256], dar fără spirală, cu cea tracă, ale cărei linii s-au întins și asupra ținuturilor grecești.

◇

Olăria americană în nord-vest, și numai acolo, are forma și ornamentul linear al celei din Europa[257]. Ea vine de la năvălitorii așternuți peste pătura preistorică[258].

◇

Ipoteze ca aceea a lui Menghin, că o anume olărie a plecat din Egipt și, pe calea Rhonului, ar fi pătruns în vest pînă în Marea Britanie, sînt de sigur prea îndrăznețe.

9. Podoabe. Îmbrăcăminte.

Împodobirea începe cu salbele neoliticilor din nord-estul Franciei.

◇

Ca ornament se întrebuințează și salbe de dinți de animale, scoici, pietre mai deosebite[259].

◇

Ferdinand Justi stătea la îndoială dacă să nu atribuie un sens de „grai" salbelor de perle sau de scoici ale umanității cvaternare[260].

---

[253] Alphonse Bertillon, *op. cit.*, p. 210

[254] *Ibidem*, p. 234.

[255] — Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 824, susține cu tărie că spirala nu vine din Egipt, ci e europeană.

[256] Duruy, *Histoire des Romains*, III, pp. 122, 125.

[257] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 92.

[258] *Ibidem.*

[259] Le Hon, *L'homme fossile*, p. 91.

[260] Ferd. Justi, în Hertzberg-Justi, *Geschichte des Altertums* (*Allgemeine Weltgeschichte*), I, Berlin, 1892, p. 4.

www.dacoromanica.ro

◇

După Herbert Spencer, care vorbește de femeia de pe malul Orenocului, care iese goală, dar nu poate sta netatuată înaintea oamenilor, podoaba a precedat îmbrăcămintea.

◇

Tatuarea pare a fi nu o imitație a îmbrăcămintii, ci precursoarea ei. S-a ajuns a se considera îmbrăcămintea ca un mijloc de seducție[261], dar de sigur că a fost, în prima și cea mai aspră formă a ei, un mijloc de apărare contra climei dușmane.

◇

I. Simionescu a observat că omul se ține gol, doar cu o piele de animal în spate, în Țara de Foc — s-ar putea invoca și pieptul gol în fața crivățului al țăranului român din unele regiuni — și pare că voiește a sugera că îmbrăcarea cu piei a putut veni din încercarea de a înșela animalele, făcîndu-se asemenea cu ele la vînătoare. El prezintă însă, după desemnele din grotele spaniole, un om cu picioarele înfășurate în niște pantaloni largi, de o croială complicată, care se potrivește, de altfel, și cu îngrijita coafură[262].

10. Adăposturi: locuințe, cetăți. Ideea de proprietate.

Alături de peșterile naturale s-au săpat apoi, ca în locuințele rupestre din Capadocia, altele artificiale : s-au semnalat în Mecklemburg astfel de produse ale primei arhitecturi, avînd și coperiș de lemn[263].

◇

Peșteri au fost explorate și în Franconia, în Yorkshire, în Devonshire, lîngă Torquay, găsindu-se și dovada coabitării omului cu hiena și alte animale din acel timp[264].

◇

Locuința primitivă a omului din neolitic apare pe pereții unora din peșterile regiunii bogate în dovezi culturale : e cortul, sau poate chiar casa cu două scurgeri ale acoperișului și cu cîte două ferești[265], căci nu e sigur că primul a precedat-o pe aceasta.

◇

[261] Westermarck, *Origine du mariage dans l'espèce humaine*, cap. IX, p. 183.
[262] „Natura", 1940, p. 287.
[263] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, p. 7.
[264] C. H. Read, *Encycl. brit.*, II, p. 346. Încă din 1828, Tournal și Christol semnalau peșterile din sudul Franciei și P. C. Schmerling ale Belgiei (E.B.T., *ibidem*, p. 115). Cf. Henry Christy și Édouard Lartet, *Reliquiae Aquitanicae*.
[265] La Friedrich Behn, în *Propiläen-Weltgeschichte*, I, p. 105.

www.dacoromanica.ro

Înaintea grupărilor de locuință pașnică sînt pe dealuri cetățuile, tellurile din Asia, acropolele grecești. Modîlci de acestea se află răspîndite numai în Europa și Asia, nu în celelalte continente, unde adăpostul îl putea oferi pădurea.

◇

Cetățile lacustre[266] au fost găsite, printr-o retragere a apelor, în Elveția, la Zürich, la Meilen, încă din 1853 — 1854, cu atîția stîlpi încît la Wangen s-au numărat 40 000, la Robenhausen chiar 100 000, apoi și la Geneva, Neuchâtel, Niederwyl, la Constanz, în locurile de luptă medievală de la Morat și Sempach[267]. S-au scos la Wangen 100 de măsuri de orz și grîu[268]. Se consuma și mazăre, linte. S-a găsit, pe lîngă neapăratele luntri, toată gospodăria acestor „civilizați" : ace și piepteni, foarfece, păharnițe, pînzături de in și unelte pentru țesut. S-a crezut a se recunoaște chiar un cap de pasăre în os de cerb. Vasele de silex se importau[269].

◇

Oameni locuind pe astfel de eșafodaje cufundate în bălți se mai află, afară de Italia de nord, în estul Franței, în sud-estul german, în monarhia austro-ungară.[270]

◇

Elveția are locuințe lacustre și în lacul de Neuchâtel, cercetate de Desov.

Locuința pe pari se întîlnește și în Suedia, la Alvastra, casele de vergi fiind făcute deasupra acestei baze înfipte în mlaștine[271], „dar se crede că aici s-ar fi așezat, în aceste condiții de mai mare siguranță, o populație gonită din locuri mai fericite, acum patruzeci și unu de veacuri". Și aici, ca și în regiunea Genevei, s-au găsit boabe de grîne arse, din săcara proastă care și acum se cultivă de laponi. La ele se adaugă și provizia de mere, pe lîngă coji de alune[272]. Se întrebuințau unelte de piatră și de lemn.

Ca al treilea grup trebuie să se adauge acela din Balcani, pe lacul de Ohrida și, în părțile noastre, grupul de pescari din regiunea lacurilor, la Lehliu.

Dar s-a semnalat acest fel de locuințe, asemenea cu al indigenilor actuali, în Noua Guinee și în insulele Britanice [273], unde, în Irlanda, se cunosc așa-numitele *crannogs*.

---

[266] Și Frédéric Troyon, *Habitations lacustres des temps anciens et modernes*, Lausanne, 1860 : Robert Munro, *The Lake-Dwellings of Europe*, Londra, 1890. Pentru palafite și zestrea lor de civilizație, între care țesăturile, și frumoasa ilustrație din Duruy, *Histoire des Romains*, III, p. 96—97.

[267] V. și Le Hon, *L'homme fossile en Europe*, p. 184 și urm. Cazuri și la lacul de Bourget, în Bavaria, Carintia, Moravia, Irlanda, Mecklemburg (v. și după cercetările lui Strobel și Pigorini, — pentru *terramarele* din Italia —, G. de Mortillet, *Matériaux pour l'histoire positive et philosophique de l'homme*, 1865) în America de Nord, *ibidem*, p. 301 și urm.

[268] *Ibidem*, p. 221.

[269] *Ibidem*, pp. 202 și urm., 217, 220, 221, 234.

[270] Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 186.

[271] Carl Grimberg, în *Schweden*, pp. 25—26.

[272] *Ibidem*, p. 26. Dar autorul crede că e vorba de germani. V. și Fr. Troyon, *Habitations lacustres* : Robert Munro, *The Lake-Dwellings of Europe*.

[273] C. H. Read, *Encycl. brit.*, II, p. 350.

www.dacoromanica.ro

Și s-ar putea recunoaște un al patrulea în acea primă formă a viitoarelor Veneții, care pînă acum n-a fost făcută să intre în crearea și dezvoltarea generală a acestui tip de străveche viață omenească.

◇

Lacustri (avînd cîini domesticiți), ale căror locuințe erau pe insule, ca la Veneția, ori, după altă părere, se puteau mișca așa ca plutele noastre, s-au găsit la 1900 în Danemarca de D. G. Sarauw.

◇

În Italia, în loc să se întrebuințeze lacul care este, se sapă în pămînt albia unui lac artificial. Sînt așa-numitele *terramare*.

◇

La Molino di Ledro, lîngă lac, stîlpii locuințelor lacustre se ridică și acuma[274].

◇

Încă de mult Strobel și Pigorini cercetaseră urmele de locuinți omenești în regiunea Parma.

◇

S-a atras atenția și asupra locului din Herodot unde se descriu locuințele lacustre din Macedonia, la lacul Prasias, care sînt capabile să reziste armatei perșilor.

◇

Locuința lacustră se întîlnește și azi, în Africa, pe lacul Mohrya, cu coperișul în două ape, etajul de locuit, scara din trunchiul cu țepi pentru urcat, piloții și, dedesupt, ceea ce trebuie pescuitului[275].

◇

Locuințe lacustre mai sînt, pe lîngă ale batacilor din Sumatra, și la locuitorii Noii Guinee[276].

◇

Clădirea unui adăpost durabil, apoi și nevoia de a se aduna provizii, cum o fac și animalele pentru partea din an care nu le oferă mijloacele de hrănire zilnică, duce la *ideea de proprietate*, pe care o au, de altfel, și animalele: cîinele care ascunde partea din hrană pe care n-a putut-o consuma; cel de odinioară, din Constantinopol, care, împreună cu tovarășii săi, născuți tot acolo, își apăra cartierul sau, cum explica un cercetător german acum cîțiva ani, în revista „Forschungen und Fortschritte", apărînd casa stă-

[274] Fr. Pellati, *Les dernières découvertes archéologiques en Italie*, f.a., p. 12.
[275] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 49.
[276] Dr. M. A. Legrand, *La longévité à travers les âges*, p. 33.

www.dacoromanica.ro

pînului, el o consideră ca stăpînirea sa. Omul avea astfel ceva de apărat. Provizia era pentru întregul grup, de familie sau de trib, dar acel care luase inițiativa, descoperise izvorul și condusese munca, acela care era mai capabil să apere averea comună, acela ajungea firește să-și atribuie un mai mare drept asupra ei.

11. Căi de comunicație, schimburi

Ca prime relații de comerț, de Quatrefages citează cremenea trecută din Champagne în regiunile belgice[277], precum scoicile erau aduse de lîngă Versailles.

◇

Cel dintîi negoț a fost cel de arme, și s-au găsit mari depozite de asemenea unelte de cremene lucrate, din care o parte era încă în stare de pregătire.

◇

Puținul argint din Spania răsăriteană — aiurea, preistoria nu-l întrebuințează, de și αργυρος și *argentum* arată familiarizarea rasei de origine comună cu acest metal — și cantitatea enormă de aur în Irlanda[278], unde nu sînt mine, deschid perspective misterioase asupra unor legături de comerț neînchipuit de întinse și asupra unei străvechi mari civilizații irlandeze, cu totul înecată, fără altă urmă.

◇

Întrebuințarea sării, care îngăduia păstrarea cărnurilor, a fost unul din marile evenimente ale preistoriei. Numele ei, la greci ἅλς de unde Halle, Hallstatt — dar nu credem și rîul Halys, unde nu e sare[279] —, arată o întreagă întindere geografică de-a lungul continentului european, pe cînd în celelalte continente, unde nu sînt saline exploatate și nu se culege nici sarea din mare, ea nu joacă același rol. Drumurile sării au fost mai însemnate decît ale chihlimbarului, uneori dubioase, și se apropie de valoarea istorică a „drumurilor oilor" pentru păstorii transhumanți.

◇

Sarea, necesară pentru păstrarea cărnii, se scoate și din alge[280], așa cum se face și acum la chinezi.

◇

Secerile de bronz, cu vîrf în forma unui cap de pasăre, care puteau fi înșirate prin deschizături practicate de partea cealaltă, nu sînt decît cea dintîi formă a greutăților metalice din care Asia Mică, apoi grecii au dezvoltat moneda pecetluită cu insignii, figuri și inscripții.

---

[277] *Histoire générale des races humaines*, p. 73.
[278] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 353.
[279] V. D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 216.
[280] Le Hon, *L'homme fossile en Europe*, p. 146.

www.dacoromanica.ro

◇

Lozinca actuală: „drumul face națiа" se poate aplica și celor dintîi iviri de rase omenești, potrivit cu ceea ce oferă sau ba drumul preistoric, pe care omul nu putea să-l creeze, ci se supunea, spre folosul sau paguba sa, fatalităților lui. Drumuri grele țin pe loc, drumurile ușoare fac să dispară depărtările. Aceasta fără să se mai ție samă de drumul care cheamă, al rîului, și de drumul care întețește pe îndrăzneți, al mării[281].

◇

Se pot admite legături de comerț așa de vechi încît în Périgord să se fi aflat resturile unei antilope trăitoare numai în stepa ruso-polonă? Și se adauge găsirea, care aparține unei epoci ulterioare, în Jura, a unei greutăți socotite egiptene[282].

◇

Descoperirea roții, mai ales a celei din bucăți, la început pătrată, a fost, pentru circulație, un eveniment capital. Ea apare întîi pe o zugrăveală din peșteri[283]. Una din epoca de fier e așezată de cercetători în secolul al XIII-lea în. de Chr., alta și pînă la 2000, pe cînd cea egipteană ar putea fi, după scena din care a fost culeasă, de la 1500. În Armenia, în Siria de nord, în Scoția, în Polonia s-au găsit fragmente sau urme. În insula Schonen, la Frännarp, apoi la Mellby, s-a aflat forma schematică a unui car întreg[284].

12. Religie și magie. Animism, totemism, cult astral

Omul primitiv nu cunoaște, de fapt, nimic fără viață. Limba lui va da obiectelor un gen, fiindcă în ele vede „bărbați" și „femei", după caractere pe care le-a descoperit și de care nu ne putem face idee. În orice e deci un *animus*, care poate fi sau nu un zeu. Acesta se dezvoltă mai tîrziu din acest animism universal, care a lăsat urme așa de adînci în toate graiurile. Copilul care bate piatra sau scara de care s-a lovit, nu face decît să reproducă această stare de spirit ancestrală, care se întîlnește la omul mînios și domină la unele popoare actuale, și s-au citat, după istoricul grecilor vechi, Grote, sentințe ale pritaneului elenic osîndind obiecte care au făcut rău oamenilor, ba chiar obiceiuri analoage la vechii englezi[285]. În elemente de compa-

[281] — Și Commandant Louis, *La Préhistoire*, 1933. J. M. de Navarro, *Prehistoric routes between Northern Europe and Italy defined by the amber trade*, în „Geographical Journal", 1925. — Pentru drumul chihlimbarului, Runge, *Der Bernstein in Ostpreussen*.

[282] Max Georg Schmidt, *Geschichte des Welthandels*, Lipsca, 1906. pp. 1—2.

[283] L. v. Post, A. Oldeberg și I. Fröman, *Ein Eisenzeitliches Rad aus dem Filaren-See in Södermanland Schweden*, Stockholm, 1939, p. 42.

[284] *Ibidem*, pp. 41, 49, 57, 73, 77. În Carintia romanică (Welsch-Kärnten), figuri pe un car, Sophus Müller, *Urgeschichte Europas, Grundzüge einer prähistorischen Archäologie*, Strasbourg, 1905, p. 127. — Pentru circulația istorică, Georges Brunet, *Les transports à travers les âges*, Paris, 1935.

[285] V. Mircea Eliade, în revista „Zalmoxis", 1938 : Tylor, *La civilisation primitive*, I, pp. 327—329. Se citează și înștiințarea nu numai a animalelor, dar a obiectelor, de moartea stăpînului, la germani, *ibidem*.

www.dacoromanica.ro

rație a limbilor de astăzi, în tendința poeților de a găsi termeni noi de asemănare, e o urmă a acestei concepții primitive.

Concepția animistă a însuflețit pădurea, cu ecourile ei care par glasuri umane, și copacii singulari, ca la germani și la celți, cu adorarea stejarului și cu vîscul sacru[286].

◇

Umbra însăși a fost considerată ca o realitate în afară de omul care o proiectează. Cu neputință de prins cu mîinile e însuși sufletul aceluia. Anume umbre care se desemnează la ceasurile de o lumină slabă au întărit credința. Ce se vede în vis s-a contopit cu aceste două forme ale umbrei. La multe popoare primitive, africane, oceaniene, același cuvînt numește umbra și *animus*[287]. De aici „furarea umbrei", așa de obișnuită în vechile superstiții, pentru a însufleți, deci a consolida o clădire de orice fel.

◇

Închiderea unui suflet în clădire, care deci ea însăși trebuie animată, se întîlnește în cutare poartă din Orient, în Anglia, la turnul lui Vortigern, în datini africane și japoneze, la birmani, la indieni, în legenda Sf. Columban, care îngroapă supt zidurile mănăstirii sale pe Sf. Oran, și în atîtea povești de păduri și biserici pînă la povestea turingiană a copilului care spune mamei sale cum o vede tot mai puțin, la zidurile Copenhagăi, cu fetița închisă în ele, la cazuri „istorice" de superstiții din 1463, și chiar 1843, și la animalele astfel zidite[288].

◇

Observînd, la moarte, ce încetează, s-a fixat în aceasta existența substanței care a plecat pentru a trăi aiurea. Astfel *suflarea*, care e pentru noi (desigur după o operație mentală care ne vine de la vechii traci, căci niciuna din celelalte limbi neolatine n-o are) sufletul — dar aceeași omonimie e în slavonește, *duh*, dar și în evreiește, deci ar putea fi o influență a traducerii *Scripturilor*[289], și s-a semnalat și inhalarea la romani a sufletului celui ce moare (*excipere animam ore pio*)[290]. La unii oceanieni acest principiu de viață supraviețuind omului e *inima*, care „revine" la cel leșinat ori „pleacă" la acela care nu se va mai ridica[291]. De aici desfacerea inimii la dinastiile medievale, și chiar moderne, pentru a se păstra deosebit, cu o mai mare cinste. Și Tylor, care vorbește și de localizare în sînge, în „ochiul care nu moare", deci privirea, observă: „Aceste idei nu corespund oare exact cu părerile lumii vechi, pentru care inima era motorul inițial al vieții, al cugetării, al pasiunii[292]?

◇

[286] V. W. Mannhardt, *Wald-und-Feld-Kulte. Erster Theil; die Baum Kulte der Germanen und ihrer Nachbarstämme*, Berlin, 1875.
[287] Tylor, *op. cit.*, pp. 498—499.
[288] *Ibidem*, pp. 123—127.
[289] *Ibidem*, p. 502.
[290] *Ibidem*, p. 503.
[291] *Ibidem*, p. 500. Și pentru sufletul-suflare, *ibidem*, p. 501.
[292] *Ibidem*, p. 500.

www.dacoromanica.ro

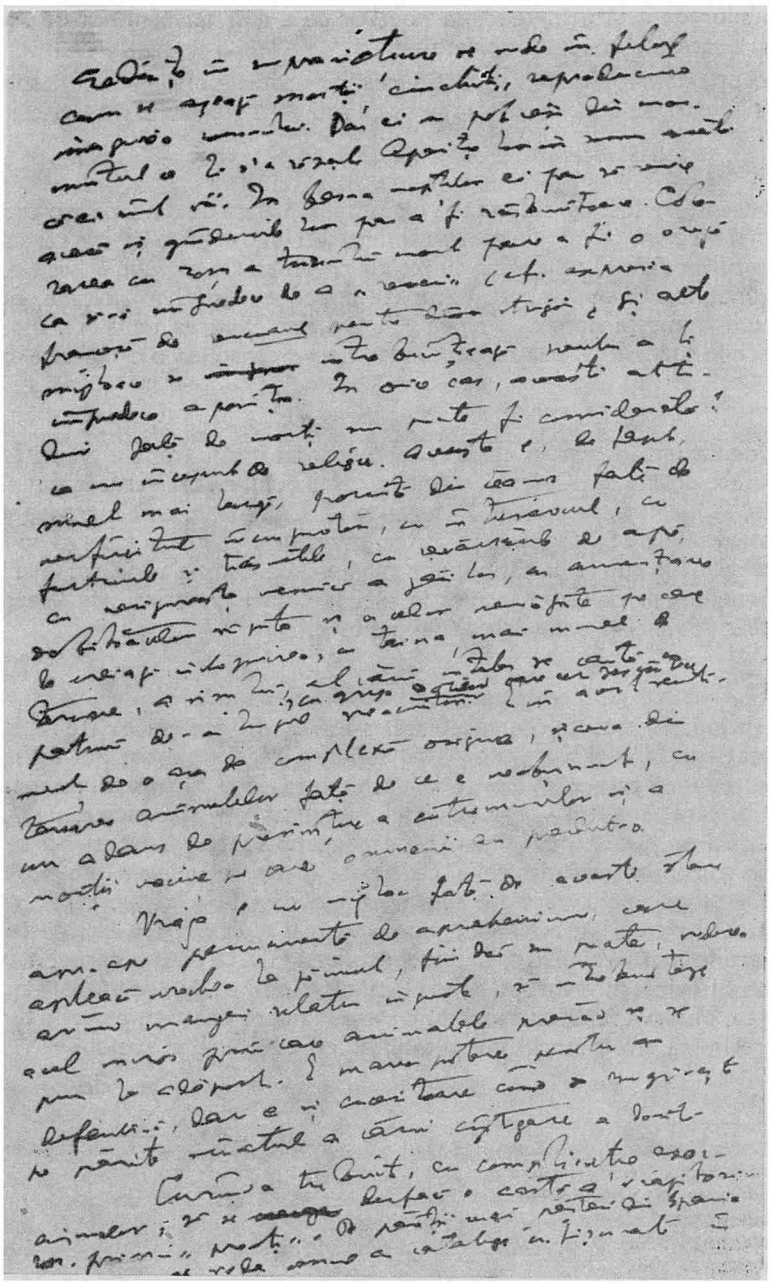

Fig. 5. — Fragment din cap. Preistoria

www.dacoromanica.ro

Distinct de corp, sufletul călătoreşte. Astfel se explică locurile depărtate, cu totul străine, la care ajunge omul în somn, trupul fiind socotit ca nesimţitor în vraja somnului. Aşa se crede şi pînă azi în Groenlanda şi la unele seminţii indiene din America de Nord sau din Noua Zelandă ; de aceea în insula Luçon nu e voie a trezi pe cel ce doarme[293], sau în Guineia.

◇

În Nucahiva credinţa că sufletul, considerat ca „suflare" şi în Noua Zelandă, e viaţa, era aşa de tare încît aducea să se astupe gura şi nasul celui pe moarte pentru a-l mai păstra viu[294]. El se poate preface într-o stea[295].

◇

Pe Nilul de Sus, locuitorii pe care un turist vrea să-i fotografieze „fug ca nebunii de frică să nu le iau sufletul cu aparatul" [296]. „Ei se tem ca sufletul lor să nu le părăsească trupul şi să meargă a însufleţi însăşi icoana lor, pe care o cred căpătată prin mijloace diabolice" [297].

◇

Sufletul, la popoarele primitive de astăzi, se crede întrupat în lemurieni, în şerpi şi chiar, pentru cei din Madagascar, în acel fluture negru cu „ochi de om", care s-ar cere întors acasă şi se fac rugăciuni pentru a-l opri [298].

◇

Deosebirea între omul viu şi spirit e aşa de nesigură încît la australieni străinul care a sosit e cercetat dacă nu e o apariţie [299].

◇

Locul sufletului — el se prinde, cum s-a observat, şi în oglinda ochiului —, atribuit la unele neamuri inferioare din Australia de astăzi şi animalelor, nu se caută numai în inimă, ci şi în sînge sau în dosul ochilor [300].

El rămîne, după ce-şi cercetează trupul cît e expus, undeva, de unde poate fi cerut înapoi. Călătoreşte prin lume ca să apară în vis celor vii. Poate să ajute în lupte [301], dar să facă şi rău, şi de aceea anume negri africani rup spinarea acelor

---

[293] Tylor, *op. cit.*, I, p. 511 şi urm.
[294] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, pp. 241—242.
[295] *Ibidem*, p. 242.
[296] „Ils prirent tous la fuite comme des forcenés, de crainte que je ne leur enlevasse l'âme par mon appareil" ; Milorad Raitchevitch, *Sous le soleil de l'Afrique*, p. 94.
[297] „Ils craignent que leur âme ne quitte leurs corps et vienne animer leur propre image, qu'ils croient obtenue par des moyens diaboliques" ; *ibidem*, p. 112.
[298] Revista „Natura" din Bucureşti, XXVIII, nr. 9, p. 382.
[299] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 212.
[300] Heinrich Cunow, *Ursprung der Religion und des Gottesglaubens*, Berlin, 1913, pp. 26—27, 35, 37—38.
[301] *Ibidem*, p. 40.

www.dacoromanica.ro

pe care-i îngroapă[302], întocmai cum se înfige un par în inima celor socotiți strigoi în anume superstiții îndelung dăinuitoare, pe alocurea, la noi. Cei neîngropați, la acești negri, ca, la noi, în credința moroilor, copiii fără mormînt, vin de-și răzbună asupra celor care i-au uitat[303].

Morții cer jertfe pentru a fi împăcați ; numai cei mai de aproape nu le cer. Ca măsură de prudență, nu se mai pomenește, nici întrebuințează numele celui dispărut[304].

◇

Religiile chtoniene, cu închinarea în peșteri, unde se dau oracolele, cu zeii informi și crunți, cu temutul lor mister, par să fie, unde le aflăm — și nu numai în Europa — , o rămășiță a cultului morților, îngropați, cum s-a văzut de atîtea ori, în peștera însăși, care e și locuință și templu. Hipogeul egiptean, săpat în stîncă, e și el continuatorul unei vieți preistorice, care avea astfel de adăposturi și de sanctuare. În Haldeia e lîngă „abis" un loc de întunerec, o peșteră unde stau, în adînc întunerec, morții[305].

◇

Și la cafri viața se continuă în mormînt, pentru care li se lasă alimente[306]. Dar visul i-a învățat că mortul se poate întoarce, ba chiar în chip de animal[307].

◇

Ocrul roșu, la preistorici ca și la australieni, înseamnă înlocuirea sîngelui[308], Se adăugia și hrană[309], podoabe și bețe de comandă. *Astfel s-ar fi și împăcat morții*[310]. mormîntul fiind și „ca o închisoare"; se legau morții ca să nu poată ieși, și de aici atitudinea lor grămăditâ. Oasele puteau fi amulete[311].

◇

Credința în supraviețuire se vede în felul cum se așează morții, cinchiți, reproducînd imaginea somnului. Dar ei nu pot ieși din mormîntul ce li s-a săpat. Apariția lor în somn arată că ei sînt vii. În bezna nopților ei par să revie acasă și gîndurile lor par a fi răzbunătoare. Colorarea cu roșu a trupului mort pare a fi o vrajă ca să-i împiedice de a „reveni" (cf. expresia franceză de *revenant* pentru strigoi). Și alte mijloace se întrebuințează pentru a li împiedica apariția. În orice caz, această atitudine față de morți nu poate fi considerată ca un început de religie. Aceasta e,

---

[302] *Ibidem*, p. 75.
[303] *Ibidem*, p. 73.
[304] *Ibidem*, p. 46.
[305] Morris Jastrow, în *Encycl. brit.*, III, p. 115.
[306] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 36
[307] *Ibidem*.
[308] *Mythologie Larousse*, p. 4.
[309] *Ibidem*, p. 5.
[310] *Ibidem*, p. 6.
[311] *Ibidem*.

www.dacoromanica.ro

de fapt, mult mai largă, pornită din teama față de nesfîrșitul înconjurător, cu întunerecul, cu furtunile și trăsnetele, cu revărsările de apă, cu nesiguranța veșnică a zărilor, cu amenințarea dobitoacelor văzute și a celor nevăzute pe care le crează închipuirea, cu taina, mai mult de teroare, a visului, al cărui înțeles se caută cu patimă de-a-lungul veacurilor, cu grija bolilor care cer descîntece. E în acest sentiment, de o așa de complexă origine, și ceva din teroarea animalelor față de ce e neobișnuit, cu un adaus de presimțire a cutremurelor și a morții vecine pe care oamenii au pierdut-o.

Vraja e un mijloc față de această stare aproape permanentă, de aprehensiune, care apleacă urechea la pămînt, fiindcă nu poate, vederea avînd margini relativ înguste, să întrebuințeze acel miros prin care animalele prevăd și se pun la adăpost. E marea putere pentru defensivă, dar e și cuceritoare cînd se zugrăvește pe părete vînatul a cărui cîștigare e dorită.

Curînd a trebuit, cu complicația exorcismelor, să se desfacă o castă a vrăjitorilor, primii „preoți". Pe pereții unei peșteri din Spania se vede omul cu catalige înfășurate în blană ori acela care, prin dantul unit indisolubil cu cîntecul, precum se va arăta mai departe, „conjură", îndepărtează, înlătură primejdia.

Pentru a putea lupta cu spiritul amenințător pe care acești oameni și-l închipuie mai mare decît ei, adunînd caractere de la bestiile temute, aripi și ghiare, boturi, pliscuri, el însuși trebuie să devie, prin felul cum se împodobește și se înfofolește, un „supraom". Glasul trebuie să aibă neobișnuite sonorități la invocații și la blăstăme : poezia, unită cu acele salturi ritmice, e o „încîntare" (v. franc. *enchantement*) și o „descîntare" în același timp. Germanul *verwünschen*, pentru a blăstăma, înfățișează contrariul lui *wünschen*, „a dori", deci indezirabilul care se răspinge. *Vraja* slavă, pe care am primit-o, e în legătură cu *vraciul*, care e și tămăduitorul prin asemenea descîntece, dar, de sigur, la origine, și el un „preot".

Se pot lăsa și mijloace materiale de apărare, acele amulete pe care cu atîta belșug le prezintă Orientul, ajungîndu-se și la hîrtiile cu rugăciuni pe care le mai cunosc încă stratele populare la unele popoare din Europa. Cutiuța lipită de ușorul caselor jidovești oprește și ea năvălirea puterilor tainice care fac răul. Anume *semne* se adaugă, precum e astăzi al crucii, înaintea cărora fug ființele și puterile infernale.

Dar religia, „legătura" tradițională a romanilor, θρησκεία greacă, e cu totul altceva, un produs tîrziu, care cere o altă dezvoltare a sufletelor.

◇

Pananimismul se află și la bușmani. La aceștia fiecare om are un patron animal a cărui carne n-o mănîncă[312]. La cafri fiecare trib își are astfel patronul[313]. Împodobirea cu blănuri, pene, coarne înseamnă, ca și antropofagia, credința că prin elemente din corpul cuiva i se pot căpăta și însușirile : a mînca pe cineva, a-i bea sîngele e astfel un omagiu ce se aduce victimei. În Dahomey regele mănîncă inima șefului dușman ucis[314]. A mînca ochiul stîng al cuiva însemna în Noua Zelandă „a-și îndoi cineva

[312] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 12.
[313] *Ibidem*, p. 36.
[314] *Ibidem*, p. 65.

www.dacoromanica.ro

ființa"[315]. Așa fac indienii din vestul Americei de Nord[316]. Cutare poporație africană mănîncă și pe șef, dar îi păstrează țeasta, căreia i se face raport[317].

De altfel schimbul de sînge, care se află și la antropofagii niam-niam, are același înțeles[318].

În același Dahomey se adoră nu numai părțile de materie neînsufletită, obiecte fabricate de ei — în Guineia, mama care și-a pierdut copilul îl strămută în păpușa ce o poartă în păr — , dar și ghiulele, care n-ar ucide dacă n-ar avea viață ; pomponul șăpcilor fără care soldații francezi n-ar putea să învingă[319].

O viață întocmai ca a omului trebuie să o aibă cuvintele chiar, care sînt masculine sau femenine.

◇

Animalele se vînează, dar cîte unul e luat drept patron, ca un omagiu pentru puterea lui dovedită, ca un mijloc de a se folosi de tainica lui influență. El nu se mănîncă, sau se ia din el numai o parte. Sîngele lui e sfînt. La adorarea lui, cum va fi în Egipt, închinătorul caută a-și adăugi un element de asemănare, coada, coarnele. Coborîrea din el onorează și chipul său va deveni, într-o mai înaintată fază de dezvoltare, emblema grupului[320].

De la acești totemi ocrotitori vine obiceiul de a prinde de garduri fălci sau capete întregi de anume animale, care se întîlnește nu numai în Sahara algeriană[321], dar și la noi.

◇

În figuri compozite, omul, femeia avînd atribute animalice, s-a bănuit că ar fi urmele unei religii de vrajă[322]. S-a semnalat chiar, pentru animale cu părți de la spețe deosebite, „magia vînătorii" și „magia fecundității"[323]. S-a găsit chiar că la divinitățile diforme s-a putut trece de pe urma diformității voite a vrăjitorului, prezentat și ca dănțuitor[324]. Aceasta, pe lîngă „magia mimetică" a vrăjirii animalelor ce sînt a

---

[315] *Ibidem*, p. 238.
[316] *Ibidem*, p. 101.
[317] *Ibidem*, p. 47. Altă explicație e că astfel se împiedică ivirea strigoilor, *ibidem*.
[318] *Ibidem*, p. 55.
[319] *Ibidem*, pp. 65, 71.
[320] V. Émile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, 1912 : Baldwin Spencer și F. J. Gillen, *The native tribes of central Australia*, 1899 : Dr. A. W. Howitt, *The native tribes of South—East Australia*, 1904 : R. H. Codrington, *The Melanesians*, Oxford, 1891, după vestita carte a lui J. G. Frazer, „Le rameau d'or", *The golden Bough*, 1896, trad. fr. 3 vol. 1903—1908. De același și *L'interprétation des rêves chez les primitifs*, în „Journal de psychologie", 1922. V. Maurice Halbwachs, *Les origines du sentiment religieux d'après Durkheim*, Paris, 1925, *Les croyances totémiques en Australie*. Planta, pomul, pot deveni totemi (termenul e luat de la Indienii Americei de-Nord).
— Pentru fetișism, lucrările lui A. van Gennep ; *Tabou et totémisme à Madagascar*, 1904 ; *Mythes et légendes d'Australie*, 1906 : *Religions, moeurs et légendes*, 5 vol., 1908—1914 : A. C. Haddon : *Magic and fetishism*, 1906 : *History of anthropology*, 1910 : *The wanderings of peoples*, 1911 și același, *Les races humaines et leur répartition géographique*, trad. de van Gennep, Paris, 1930.
[321] V. Auguste Geffroy, *Arabes pasteurs nomades*.
[322] *Mythologie générale Larousse*, p. 1.
[323] *Ibidem*, pp. 1—2.
[324] *Ibidem*, pp. 2—3.

www.dacoromanica.ro

se vîna[325]: se sapă în figurile vrăjite găuri care simulează și pregătesc rănile[326]; aceasta pe lîngă însăși priveliștea animalului rănit. S-ar fi căutat chiar a provoca fecunditatea prin imagini[327]. Toate ar începe la solutrean. S-a mers pînă la descoperirea de ofrande.

◇

Omul gol, așezat între două capete de cal[328], nu poate să însemne altceva decît o vrajă[329].

◇

Șamanismul siberian[330], din care ceva a trecut și în „serviciile divine" ale Manciuriei, Chinei și Japoniei, mărginindu-se numai la rit și la unul de simple gesturi magice, reprezintă — cum poate o făceau și vechile religii ale americanilor, veniți și ei din acest nord-est asiatic — forma aceasta de religie legată de o divinitate care nu se întrupa încă în zei, care pe urmă numai și-au cîștigat nume și poveste.

El își află corespunzătorul în admirabila „frescă" a vrăjitorului îmbrăcat în piele de animal, cu coadă, și purtînd un cap de cerb, care joacă așa de „elegant" pentru scopuri magice pe pereții peșterii Trois Frères din Franța[331].

◇

E sigur că omul preistoric, care avea cultul animalelor, al strămoșilor, al puterilor cerești întrupate în astre, nu avea acea noțiune a unei ființi supreme nevăzute, a cărei noțiune la irochezi sau la insularii din Melanezia[332], poate să nu fie chiar așa de veche, ca la australieni ideea creatorului care face pe om din lut, dănțînd în jurul lui și insuflîndu-i, odată cu suflarea, și sufletul.

◇

Misionarii, preocupați de ideea descoperirii pretutindeni, și la rasele cele mai înapoiate, a credinții monoteiste, au contribuit mult la ideea că ea s-a impus de la

---

[325] *Ibidem.*

[326] *Ibidem*, pp. 2—3.

[327] *Ibidem*, p. 3.

[328] Cartailhac, *La France préhistorique.*

[329] — Pentru vrăji și zei întruchipați *nu pentru adorare*, ci pentru *a se înstăpîni* pe dînșii, Richard N. Wagner, *Indianer-Rassen und vergangene Kulturen.* Stuttgart, 1930 (și vase de lemn). Un zeu al vîntului ; statui de porumb pentru a vrăji recolta, p. 123. Danțuri pentru recolta cartofilor, p. 123. Și aici îmbrăcarea ca femei : contra demonului jaguar, p. 137. Monolite cu desemnuri, p. 195. Cf. și Max Schmidt, *Kunst und Kultur von Peru*, Berlin, 1929.

[330] Pus de Caspari, *Die Urgeschichte der Menschheit*, II, p. 44 și urm., ca și alte religii asemănătoare, în legătură numai cu producerea, păstrarea și întrebuințarea focului. El aduce înainte figura din frescele mexicane care arată pe un preot (?) care produce focul prin frecare (*ibidem*, p. 49). De la șfichiul flacării el deduce apoi cultul șerpilor (*ibidem*, p. 59). Menționăm această sforțare a ingeniozității ca o simplă curiozitate.

[331] Și la D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 79.

[332] Maurice Halbwachs, *Les origines du sentiment religieux d'après Durkheim*, Paris, 1925, Cf. și L. Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris, 1910 : *La mentalité primitive*, Paris, 1922.

www.dacoromanica.ro

început întregii omeniri[333]. Realitatea, culeasă fără prejudecăți, la neamurile neinfluențate, spune altfel.

◇

Credinți religioase înalte, ca la maori, nu pot veni decît prin împrumut. La ei *Po* e „atotputernicul", „veșnicul", „făcătorul cerului și al pămîntului" din ale cărui mîini a ieșit femeia, început al omenirii nemuritoare, cu un iad, *rainga*. Dar dedesupt se văd zeii de spaimă moșteniți de la vechea rasă sau reprezentînd vechea formă religioasă[334].

◇

În concepția australiană, la începutul vieții-împreună a fost strămoșul întemeietor, uneori conceput ca un uriaș, la Tahiti ca un zeu, ieșit din noaptea veșnică a începuturilor[335].

◇

Unele povestiri ale facerii lumii, ca aceia, tahitiană, redată de contra-amiralul Lavaud, sînt evident în stilul unei rase primitive, reminiscențe din *Biblie*, cum o arată definiția creatorului indefinibil și facerea femeii din umărul bărbatului[336]. Restul, incoherent, poate fi de origine locală[337].

◇

Legenda potopului se găsește și la australieni[338].

◇

În insulele Samoa creațiunea începe cu apa și cerul.

Omul cel dintîi e, după credința locuitorilor din Africa germană, ucigătorul balaurului pînă atunci stăpîn, ca în poveștile noastre. Din sîngele acestui șarpe apoi rodesc toate. Bărbații singuri la unele triburi sînt fii ai cerului, femeile, ale pămîntului[339].

◇

Influența Asiei se vede și în legenda americană a „Marelui Spirit" care crează animalele, apoi omul, care la început era „imperfect", adecă alb și rău, ca cei care au

---

[333] V. De Quatrefages, *Histoire générale des races humaines*, p. 261 și urm.

[334] Arthur Berger, *Neuseeland*. Berlin, 1934, p. 60.

[335] Cunow, *Ursprung der Religion*, p. 67. Aiurea e șarpele primitiv, *ibidem*, V. și *ibidem*, pp. 66—67.

[336] M. L. Gaussin, *Traditions religieuses de la Polynésie, Cosmogonie tahitienn*, în *Le Tour du Monde*, 1859, pp. 10—12.

[337] *Ibidem*, p. 302.,

[338] Cunow, *op. cit*, pp. 66—67. Și pasărea trimeasă pentru a cerceta. *ibidem*, pp. 79—80. În genere, Hermann Usener, *Die Sintfluthsagen*, Bonn, 1899.

[339] Cunow, op. *cit.*, pp 79—81, 83. La alții oamenii ies dintr-un pom primitiv, *ibidem*, p. 83, Pentru noțiunea Oceanului înconjurător, *ibidem* pp. 85—86.

www.dacoromanica.ro

venit să colonizeze.. Apoi, tot din lut, se face negrul, ca să se ajungă la omul roşu, din argilă roşie[340]. Crearea din lut se găseşte şi la vechii californieni[341] şi tot aşa în noţiunea morală a aceleiaşi „Mari Fiinţe"[342].

◇

Această stare de spirit a trăirii în divin, a ignorării totale a legilor naturale şi a neapăratei lor repetiţii se întîlneşte şi pînă astăzi la cele două seminţii de indieni, Quichua şi Aymara, din Bolivia. „Pentru indian", scrie un vizitator european la 1914, „nimic nu e natural ; nici puterile, nici legile fizice ale naturii ; totul e supranatural şi emană din voinţa divină, căreia omul nu poate decît să se supuie"[343].

◇

Delegaţia divină merge în Bolivia pînă la acel „fiu al lui Dumnezeu" sau *Tata Santiago*, pe care-l întreţine comunitatea[344].

◇

Soarele, spre care omul ţărilor calde era chemat mai puţin, în contemplaţiile lui de noapte, decît de mulţimea infinită, de o scînteiere care atrage privirile, a stelelor, avea o altă însemnătate pentru locuitorul extremului nord, care-l pierde în aşa de largă măsură în lungile luni de iarnă. Acesta a fost fără îndoială unul din motivele cultului solar.

În Egipt motivul a fost altul. Totul atîrnă de la revărsarea Nilului, dar aşteptarea rîvnitoare a momentului revărsării a atras ochii omului către bolta unde hotărîrea soarelui într-o anume fază provoacă binecuvîntata răsărire a apelor[345].

◇

Un pas înainte în formarea unei religii îl arată semne ca roata — de sigur în legătură cu soarele — , care joacă un rol aşa de mare în reprezentările scandinave ale epocii de fier, crucea cîrligată sau svastica, pe care o întîlnim în deosebite puncte ale lumii.

◇

S-a observat legătura, netăgăduită, între numele lunii în sanscrită, *mâs*, care e măsură, şi, pe de-o parte, germanul *Mass*, de alta potrivirea în limba latină dintre *mensis* şi *mensura*[346]. Un cult lunar nu s-a impus firesc de la început[347]. Popoarele

---

[340] Frédéric Lacroix, *Possessions anglaises de l'Amérique du Nord*, în „L'Univers Pittoresque", p. 43.

[341] Ferdinand Denis, *Les deux Californies*, *ibidem*, p. 25.

[342] *Ibidem*, p. 26.

[343] Paul Walle, *Bolivia*, p. 137.

[344] *Ibidem*, p. 142.

[345] Dacă cultul soarelui se găseşte şi în regiuni ecvatoriale, el poate fi adus de indieni din vechea lor patrie nord-asiatică.

[346] Svante Arrhenius, *Über den Ursprung des Gestirnkultus*, în „Das monistische Jahrhundert", a lui Wilhelm Ostwald, 2, 1912, p. 45.

[347] Autorul articolului citat îi vede originea în minunea potrivirii mişcărilor stelare. Articolul continuă, *ibidem*, p. 89 şi *urm*.

www.dacoromanica.ro

care păzesc turmele noaptea contra primejdiilor pustiului au trebuit neapărat să ajungă la cultul lunii ; însemnătatea acestei veghi pentru trezirea simțului poetic și a misterului se vede și în povestirile lui Turgheniev, legat de impresia adîncă a nemărginitei stepe. Mărginașii mării au descoperit îndată puterea de a mișca valurile a astrului nopții. S-a observat că pentru nomazi soarele, care trezește în adevăr vegetația (dar aceasta nu se vede), însă o usucă și seacă izvoarele apoi, apare ca un zeu dușman[348]. Dar, ca și pentru soare, avem a face cu forme religioase locale, acum definite, care stau la o mare distanță de religia vagă, confuză, a marii groaze de la început.

◇

Cum planeta Venus răsare în zorii verilor, trezind la viață, și ea s-a înscris în rîndul zeilor, la aceia care-și încep munca de timpuriu[349].

◇

Pentru răscumpărarea de primejdie amenințătoare se întrebuințează sacrificiul. E un mijloc ca omul să-și salveze viața, întocmai așa cum călătorul urmărit de lupi le aruncă o pradă vie sau cum o face corăbierul pentru ca să împace pe zeii furtunii.

Puterea misterioasă trebuind împăcată, chiar cîștigată, se crede că ea ar putea fi înșelată, ca în anecdotele noastre populare, în ce privește darurile făgăduite, la o mare nevoie, sfinților. Se va ajunge pînă la circumciziunea evreiască, în care, de la început, o parte din corp e sacrificată lui Iehova, tot așa cum grecul, și alte popoare care i-au urmat, lasă să cadă pe pămînt cîteva picături din băutura pe care pe urmă zeii îi îngăduie s-o guste el însuși.

◇

Ca morală, bușmanul crede că e bine ce-i convine lui[350].

◇

Despăgubirea pentru omor merge pînă acolo încît cineva care ucisese o femeie a oferit în loc, spune Livingstone, pe bunică-sa[351].

◇

13. Deprinderi funerare: înhumare, incinerare

Osebirea e hotărîtoare în ce privește felul de a se păstra morții : prin îngropare sau ardere. Ed. Meyer are dreptate[352] cînd face să vie acest din urmă obicei de

[348] *Ibidem*, p. 47. — Pentru conceperea lumii și ca idol masculin, la populațiile primitive de astăzi, și Saintyves, *Astronomie populaire*, Paris, 1937.

[349] Pentru închinarea timpului și tuturor corpurilor care-l determină, Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. III-a, Paris, 1929, p. 274 și urm.

[350] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, pp. 12—13.

[351] *Ibidem*, p. 48.

[352] *Geschichte des Altertums*, I², p. 833.

www.dacoromanica.ro

la arienii Asiei, adecă din Iran, unde fără îndoială originea era în cultul flacării care purifică impurul din cadavre. *E mai mult decît probabil că arta ceramicei ornate e în legătură cu acest obicei.* Nu se uită[353] nici legătura cu ceramica susană, așa de asemănătoare, în același domeniu al incinerării.

◇

Explicația că s-a recurs la arderea morților pentru „a avea liniște din partea mortului"[354] e copilăroasă. Mai curînd, prin flacăra care distruge corpul, se dă putință sufletului, a cărui noțiune e acum deplină, să se urce la cer, să se avînte spre locuința zeilor.

◇

Pietrele grele de pe morminte întăresc părerea că viii se apărau împotriva întoarcerii rău-făcătoare a morților, care, cu superstiția strigoilor, e prea răspîndită la atîtea popoare pînă în zilele noastre pentru ca să n-aibă rădăcini în preistorie[355]. Mortul, căruia i se păstra corpul și prin mumificare, și i se făcea cinstea de a-l colora cu prima coloare întrebuințată, roșul-galben al „ocrului", el căruia i se puneau la îndemînă alimente și arme, trebuia să trăiască în lumea lui, deși fără suflet, dar comuniunea cu cei rămași în urmă îi era oprită.

◇

Somnus est imago mortis, zice latinul. Că moartea e o adormire au crezut și oamenii celor mai depărtate vremi ; de aici îngroparea, în America și în Etiopia, a morților cu genunchii la gură, „cinchiți".

◇

S-a sugerat că îngroparea armelor mortului vine din ferirea ca ele să fie întrebuințate de altcineva[356]. Această explicație poate să aibă valoare pentru uciderea și întovărășirea în mormînt de către cai a stăpînului, pentru femeile care împărtășeau aceeași soartă.

◇

S-au semnalat morminte de capete, numai de capete, și așa de îngrijit așezate, așa de bogat împodobite, încît se vede că nu poate fi vorba de dușmani sau osîndiți decapitați. S-a emis ipoteza că restul corpului a fost ars[357]. E de observat paralela, în ce privește vîrsta, că la unele popoare australiene se îngroapă numai copiii, iar onoarea arderii e rezervată oamenilor maturi. S-ar putea vorbi, în primul caz, de trofee, cum se face la pieile roșii din America de Sud, unde este o întreagă „artă" a micșorării capetelor, cu scop magic, așa încît să fie portative, dar aceasta nu s-ar potrivi cu acele dovezi de cinste.

[353] *Ibidem*, p. 834.
[354] Friedrich Behn, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 137.
[355] Altă părere la D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 65. Acolo se atribuie colorii puterea de a învia (p. 66).
[356] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 351.
[357] D. Berciu, *op. cit.*, p. 63. V. și ilustrația de acolo, p. 64.

www.dacoromanica.ro

14. Monumente megalitice: menhiruri, dolmene, cromlechuri

Pietrele ridicate, care se întîlnesc în deosebite forme, de la megalitul breton izolat sau menhirul[358] în lungi șiruri, la cercul cu lespezi din cromlechuri, la monumentul magic din dolmene, — la același popor într-o epocă vagă, căci aici nu mai e mijlocul de datare al straturilor pămîntului și al erosiunilor de roce — , și pînă la „stelele" (stîlpi, după grecește) mormintelor evreiești și la obeliscuri, nu pot fi — și urme de jertfe o arată — decît ofrande[359]. Uneori șirurile de pietre ajung sutele.

Epoca la care ele apar presupune o formidabilă tehnică în transportarea și așezarea așa de grosului material, deci o civilizație înaintată. Ele se așează, și după uneltele găsite alături, ca la Stonehenge, în Anglia, prin epoca neolitică.

◇

Monumentele megalitice iau pe alocuri proporții prea mari pentru ca ele să fi avut o menire individuală sau să fi servit unei singure slujbe. Cele de la Karnac „formează zece alei avînd împreună o lărgime de 90 la 100 de metri și mai mult de patru chilometri în lungime... Cînd erau întregi se numărau 8 — 10 000 de pietre, dintre care unele se ridică la cinci sau șase metri deasupra solului și multe sînt înfipte cu capu-n jos"[360]. „Aleia acoperită" sau dolmenii de la Bagneux, lîngă Saumur, cunoscută supt numele de *Stînca Zinelor*, are 20 de metri lungime. E formată din patru pietre puse în lat, avînd 6,50 metri lungime pe o lățime de 5,1 metri grosime, avînd deci fiecare 60 — 70 000 de chilograme și sprijinite la 2,40 metri deasupra pămîntului prin opt alte pietre puse în lat". 500 000 de chilograme ar cîntări *Piatra ce se clatină* la Perros-Guyrech, în aceeași regiune bretonă. Piatra de la Champ-Dolent a fost tîrîtă de la Muntele Dol. Cea de la Lock-Maria-Ker se cheamă și „regele menhirurilor" : greutatea-i e de 250 000 de chilograme.

În peninsula Rhuys (Morbihan), supt piatra de 100 de picioare înaltă, s-au găsit oasele unui mort, dar e un caz izolat[361], care aduce înainte cazuri din alte continente și pune în legătură cu „frigăruile", obeliscele și piramidele, care au alt sens. Era de căutat mai ales una cu „stelele" comemorative și pietrele cimitirelor evreiești[362].

◇

Aceste pietre, menhirurile, din care Franța posedă aproape 1600[363], dar care au fost semnalate și la Sigus, în Numidia, ar fi fost menite să comemoreze pe strămoși.

---

[358] În Franța și așa-numitele *allées couvertes*.

[359] Că nu pot fi altare a dovedit-o, prin structura lor, Robert Munro, în *Encycl. brit.*, XXV, pp. 965—6 (care dă cel mai larg catalog). Argumentul e că nu prezintă deasupra o suprafață netedă ca pentru actul sacramental, această parte netedă fiind uneori în interior. Dar s-au semnalat deschizături ca pentru scurgerea sîngelui jertfelor.

Părerea că ar avea un sens sepulcral nu se poate susține, fiindcă nu s-au găsit oase nicăiri. Pentru unii istorici nu era încă vremea.

Elementul magic e incontestabil, ca și intenția de a găsi o legătură cu lumea supranaturală.

[360] Duruy, *Histoire des Romains*, III, pp. 122, 125.

[361] *Ibidem*, pp. 126—127.

[362] V. și pentru unele ornamente, *ibidem.*, pp. 128—9.

[363] Duruy, *Histoire des Romains*, III, p. 83, le cunoaște în „1100 de comune". Cf. același, *ibidem*, II, p. 441.

www.dacoromanica.ro

◇

Caracterul religios al menhirelor, pus în legătură şi cu influenţe orientale, nu e de tăgăduit, punîndu-l în legătură şi cu practici ca a trepanaţiei craniului[364].

◇

După Worsaae, aceia care au ridicat monumentele, aşa-zise megalitice, erau oameni din „epoca" bronzului, dar oameni întrebuinţînd unelte de bronz erau şi egiptenii de pe la 4000 înainte, care au ridicat piramidele.

◇

O altă pătură de cultură ar fi în Portugalia, unde s-au găsit megalite cu desemne geometrice[365].

◇

Monumente megalitice se află şi în Peninsula Iberică şi chiar în India. S-a vorbit de ele şi la noi[366]. S-a putut fixa chiar o deosebire netedă între tipul francez şi acela care se întîlneşte deopotrivă în Irlanda şi în Portugalia, Spania, ceea ce a făcut să se creadă în existenţa unor vechi irlandezi, veniţi pe mare, pe care i-au înlocuit apoi celţii[367]. În legătură cu orientarea faţă de soare, s-au făcut la Stonehenge aceleaşi constatări precise ca şi pentru piramidele Egiptului, care sînt însă dintr-o epocă istorică şi nu din neolitic[368].

◇

Expediţia Godeffrois şi Clérisse a găsit, în regiunea Nigerului african, „pietre ridicate" cu anume scrijelări de caracter geometric, care corespund celor din Bretania. Aici însă caracterul de necropolă e evident[369]. Unele sînt puse pe „fundaţii sau ziduri de morminte". Dublul caracter al acestor pietre : altare şi semne de pomenire, se vede astfel. *Piatra mormîntală poate fi considerată şi ea ca un altar.* Cu ocazia acestor descoperiri s-au recunoscut asemănări cu monumente megalitice din Abisinia şi chiar cu unele din America Centrală[370].

◇

În Lusignan „statuile-menhir" reprezintă o formă cu totul primitivă a artei[371] apropiată de cele din „Aveyron, Tarn şi Hérault". Unii le atribuie unei arte ligure[372]

◇

---

[364] Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 188 şi urm. şi Th. Menage, *Les religions de la préhistoire*, Paris. — Pentru monumentele megalitice în legătură cu cultul morţilor, şi Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 829.

[365] Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 167.

[366] C. H. Read, în *Encycl. brit.*, II, p. 350.

[367] *Ibidem*, II, p. 353.

[368] *Ibidem*, p. 350.

[369] *L'Illustration*, 27 iunie 1931, p. 332.

[370] *Ibidem*.

[371] Ubaldo Mazzini, *Statue-menhirs di Lusignano*.

[372] Un chip şi în *Le cento città d'Italia, Pontremoli*.

www.dacoromanica.ro

Dolmene se întîlnesc în Ile-Bouchard (Touraine)[373], și în Portugalia, ca acel *anta* de la Pareder, lîngă Evora[374].

◇

În Spania și Portugalia, mai ales la Antequera (rari), în Africa de Nord, în Belgia (un caz), în Olanda (vre-o două cazuri), în Germania sînt, ca lîngă Weimar, sau și în Vestfalia, și în Mecklemburg, în Oldenburg, pe alocuri în Danemarca și Suedia, dolmene izolate, arătînd aceiași rasă creatoare a lor, care nu poate fi decît cea celtică sau pre-celtică, o transmitere la germani și la alții producîndu-se rareori[375].

◇

Cromlechuri s-au găsit multe și în Palestina și în părțile vecine, ca în țara Moab[376].

◇

La nuraghele Losa[377], proporțiile sînt enorme; de zece, douăzeci de ori statura umană. Se află și la Nora, Sulcis, Tarros, Caralis. Taramelli crede că unele „ocroteau vre-un izvor". Dar uneori e un adevărat „templu" pe vre-o înălțime. Circuitul cuprinde o cetate, un sălaș întreg, și s-a rostit numele de „trib".

◇

Din aceste pietre ridicate se va dezvolta apoi obeliscul egiptean, cu vîrful de aramă sau de bronz aurit, în forma aceasta obișnuită, ori în forma rotunjită și în cea purtînd o podoabă în capăt[378].

◇

Ca și „pietrele ridicate", *ziggurah* babiloniană e tot ofrandă, și prin urmare și piramida, al cărei nume grecesc cuprinde ideea focului. Aceeași orientare după soare și stele.

În Haldeia monumentul de adorație e însă gol, pe cînd în Egipt faraonul e cuprins acolo, în cămara piramidei. Mortul, păstrat prin pregătirea ca mumie, stă „viu" înaintea puterilor cerești și se roagă.

◇

Altarele piramidale apar în țările de șes și același lucru se poate spune și de „pietrele ridicate", măcar în genere. Ar părea deci că, nefiind muntele, de unde va fi

---

[373] *Guides itinéraires de Paris à Bordeaux*, 1855, pp. 216—217.
[374] De Quatrefages, *Histoire générale des races humaines*, p. 141.
[375] Cele din Asia au alt caracter.
[376] G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, Paris, 1895, II, p. 163. — Dar pentru falșii dolmeni din Palestina, Le Hon, *L'homme fossile en Europe*, pp. 158—159, nota 2.
[377] *Les dernières découvertes archéologiques en Italie*, pp. 98—101.
[378] G. Maspero, *L'archéologie égyptienne*, Paris, 1907, pp. 105—106.

www.dacoromanica.ro

venit obiceiul, ele caută, oarecum, *a-l înlocui*, pentru apropierea de cerul unde, acuma, s-au fixat zeii.

◇

Ceva aric, venit din India, care, în viziunea eternităților, n-a înțeles să păstreze pe zădărnicia anilor nimicnicia faptelor și stărilor omenești, pare a fi, peste „pietrele ridicate" ale semiților, în aceste „turnuri ale lui Babel" al căror sens de rîvnire spre cer transpare și din *Biblie*.

15. Originile artei: artă preistorică și artă primitivă, naturalism și stil geometric

Dar s-a pus întrebarea : dacă această artă are numai scop de magie, de ce înfățișarea ființelor umane[379] ? Întrebarea ar fi și mai bine pusă dacă s-ar fi întins și asupra *grupelor umane*. Totuși și cu privire la ele se poate da explicația că e vrăjirea unei cete dușmane înainte de o bătălie al cărei rezultat se așteaptă cu aprehensiune.

◇

Că această pictură preistorică, asemenea, de altfel, cu a bușmanilor, e o *vrajă* în vederea căpătării prăzii fixate astfel, o arată obiceiul indienilor mandani, care joacă danțul bizonului, puindu-și unul din ei în cap pielea animalului și simulînd moartea pentru a fi, de formă, împărțit. Dar Tylor înseamnă și faptul că indianul care dorește să ucidă a doua zi un urs spînzură înaintea colibii sale o icoană grosolană a animalului, pe care o străpunge cu săgeți, în nădejdea că acest act numai simbolic va fi urmat de cel autentic[380].

◇

Vrăjitori în blăni de animale, ale celor care trebuie vînate, au și capul, schițat ușor, al acelora[381].

Numeroasele mîini zugrăvite cu atenție și înconjurate cu un cadru în peșterile magdaleniene trebuie explicate ca fiind o *menire* : e mîna dușmanului, care trebuie paralizată prin această vrajă. Ca un paralelism e sistemul medieval de *envoûtement*, practicat și în cazul istoric al înaltei doamne din vremea regelui Philippe de Valois, la jumătatea secolului al XVI-lea. Într-o statuetă de ceară se înfig acele care trebuie să însemne lovituri de armă în trupul „menit". Mi se pare că și în vrăji actuale la noi se păstrează ceva din acest străvechi obicei.

◇

Pe lîngă explicația magică, la care ne alăturăm, și cea „estetică", s-a încercat și una care vede în aceste scene – dintre care în adevăr unele, și anume acelea din

[379] Friedrich Behn, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 117.
[380] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 107.
[381] În Friedrich Behn, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 97.

www.dacoromanica.ro

Spania, au un caracter prea complex pentru o simplă vrajă, afară numai dacă în ele nu se redă scena însăși a vrăjirii —, mărturii istorice, tendința de a păstra amintirea unor anume întîmplări, cu influențe religioase și inițiativa unor căpetenii care ar fi și vraci și preoți [382].

◇

Pe lîngă arta de vrajă, este și îndemnul de amintire. La Ferrassie s-a aflat într-un mormînt o piatră pe care sînt zgîrieturi datorite evident mîinii omului. Dar în Africa apuseană astfel de pietre zgîriate, în legătură cu niște rituri funebre, fără îndoială, s-au aflat destule, și multe din ele au fost înfățișate de un explorator la Congresul din urmă de antropologie și arheologie ținut la București (1937).

◇

Experiența făcută într-o școală din Anglia cu copiii puși a zugrăvi oameni e în această privință concludentă [383]. Tylor observa că la copii retrăiește în jocuri îndeletnicirea umanității primitive. „Strămoșii noștri îndepărtați reapar în copiii noștri moralmente" [384].

◇

Desemnurile de copii sînt de obicei naturiste, dar acela al unei fetițe elvețiene de unsprezece ani, înfățișînd un avion înspăimîntînd în Africa animalele exotice, are toată extraordinara mișcare a scenelor de vînătoare din cavernele spaniole, cu o intuiție uimitoare [385].

◇

Una din cele mai interesante descoperiri „artistice" din epoca preistorică e aceea care ne-a dat, în departamentul Dordogne, la Laugerie-Basse, pe un os, înfățișarea vînătorului culcat, gol, păros, redat naturalist, care pîndește un enorm zimbru [386]. Rezultatul vînătorii cu noroc se vede în scena, aflată în departamentul Ariège, care ne dă un alt exemplu al aceleiași spețe animale, pătruns de mai multe săgeți [387].

◇

Peșterile cele mai bogate în reprezentări sînt, în Franța : La Madeleine, Combarelles (cu admirabilul mamut), Marsulas și Font-de-Gaume ; în Spania: Altamira și Valltorta [388].

---

[382] „Un premier rudiment d'histoire écrite sur la roche, dans la nature... Manifestations de la mémoire... chefs et magiciens tout à la fois, peut-être aussi prêtres d'un semblant de religion" (Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, pp. 171—173). S. Reinach e pentru explicația vrăjii, Boule pentru simțul de frumos. V. și M. Mikov, *Les idoles préhistoriques*.

[383] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 236.

[384] *Ibidem*, p. 254.

[385] *Schatzkästlein*, Berna, 1931, p. 26, Iulia Kieffer : reproducere.

[386] La Friedrich Behn, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 98.

[387] *Ibidem*, p. 99.

[388] — V. și Theodor Koch-Grünberg, *Südamerikanische Felsenzeichnungen*, Berlin, 1907 : G. A. Gardener, *The rockpaintings of la Quetrada (Cordoba)*.

www.dacoromanica.ro

◇

Încă înainte de 1850 se găsiseră cele mai frumoase din aceste „opere de artă" : capul de mamut săpat în fildeș, capul de elefant pe un os de ren, apoi, pe șist sau pe ardezie, deosebite figuri de animale[389].

◇

S-a observat cu dreptate că de fapt sînt două *inspirații* deosebite, corespunzînd și unor feluri de viață care n-au putut fi aceleași, între ce dă regiunea gasconă — așa trebuie numită, în loc de „franco-cantabrică" — și cea de la răsăritul Spaniei, care s-ar putea chema mult mai firește : catalană decît „levantină". În cea de-a doua apare omul altfel decît fantoma mascată, itifalică, de dincolo, ci ca grup, numeros, în plină mișcare, luptînd nu numai cu cutare mistreț, pătruns acuma de săgeată, dar și cu semenii lui, cu aceeași dibace întrebuințare a arcului. Avem a face cu mici „armate" care se luptă. Într-o peșteră din provincia Valencia se vede vînătorul de albine pe care-l atacă gîzele în momentul cînd a pus mîinile pe faguri[390].

Așa ceva se întîlnește, și atît de asemănător încît se pot face confuzii, și într-o epocă nouă, la negrii din sud-vestul Africii, cu altfel de animale în alt climat. Avem a face deci și pentru acest motiv cu o viață mult mai înaintată, în care mîndria ostașului, sentimentul de mai înaintată duioșie, respectul față de femeie, considerată supt alt raport decît al fecundității dorite (ca la aceea care-și duce copilul de mînă), capriciul individual deosebesc, orice ar zice straturile geologice, o altă fază din dezvoltarea omenirii. De altfel, pentru aceeași epocă geologică, două feluri de viață, ale unor seminții deosebite, pot foarte bine să coexiste.

◇

Se atribuie o vechime „aurignacensă" unor sculpturi, baso-relief, ca la Laussel, sau desfăcute, înfățișînd un om în care s-a văzut un arcaș, sau femei burduhoase, cu caracterul steatopigic[391]. Se crede că ele ar însemna o aptitudine de artă a acelei rase dispărute. E mult mai probabil, dat fiind înfățișarea pîntecului și a sînului, că și aici este o vrajă, această dezvoltare anormală a unor părți din corp— de comparat cu baso-reliefuri prezentînd în epoca magdaleniană, bărbați în atitudini priapice — menind fecunditatea[392].

[389] Le Hon, *L'homme fossile en Europe*, pp. 97, 100. Și creionul, bucățile de fier sanguin, servind artiștilor, *ibidem*, p. 101. Pentru tehnică și rostul colorilor, roșu, violet, *L'Encyclopédie par l'image, La préhistoire*, pp. 31—34. — O mare parte din primele produse de artă preistorică se află și la Alexander von Gleichen-Russwurm, *Die Anfänge der Kultur*. V. pp. 301, 306, 317, 323, 328, 342, 344. Probă de pînză, p. 337. Pietrele de la Stonehenge, p. 463. Tumuli, p. 429. Vase cu animale din epoca La Tène, p. 78.

[390] Și la D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, pp. 77, 79, 81. — Asemănarea, așa de evidentă, între scenele iberice din epoca preistorică și cele contemporane din Africa, unde descendenții înzestrați ai negritosilor, răspinși din Sahara de rasa inferioară bantusi, continuă o milenară civilizație, legată de cea europeană, spaniolă, și în Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, pp. 158, 168. Și tradiții negre pomenesc o astfel de deslocuire.

[391] Și la D. Berciu, *op. cit.*, pp. 67—70. E. Pittard a propus imitarea „negroizilor" de tip Grimaldi.

[392] Aceasta înlătură întrebarea (*ibidem*, pp. 69—70) de ce bărbații nu sînt steatopigici. — O statuetă steatopigică s-a găsit și la Willendorf, în Austria, Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 152.

www.dacoromanica.ro

◇

În sudul Spaniei s-a găsit și prezentarea monstruoasă a unei femei cu cap de cucuvaie[393]. Figuri omenești au în peșterile din Franța un cap de „chamois". Nu lipsesc cozi de cal și coarne de cerb, întocmai cum o fac și astăzi șamanii vrăjitori ai Siberiei, cînd stau să îndeplinească riturile[394].

◇

În peștera spaniolă de la Cogul apare îmbrăcămintea altfel decît în adausul unei blăni sau al unui șorț care să ascundă părțile rușinoase. Aici femeile au rochii „pe talie", care acopăr picioarele mult supt genunchi[395].

◇

Arta paleolitică a fost urmărită, de altfel, și în Moravia (capul calului rănit), și în Oltenia[396].

◇

Gravuri rupestre s-au aflat și în nord-vestul Africii[397].

◇

În sfîrșit desemnuri pe stînci s-au aflat în Rusia de nord, în jurul lacului Onega și pe malul Mării Albe[398], în Siberia[399].

◇

Pe lîngă unele încercări rare și fruste la noi, scene de vînătoare s-ar mai fi aflat în apusul Siberiei și în centrul Indiei[400]. Aici, firește, nu poate fi vorba nici de o civilizație comună cu cea din Europa, nici de o transmisiune.

◇

O artă de caracter geometric s-a aflat și în Sicilia[401].

— Relieful femenin de la Laussel (Dordogne) și în Reinhard Piper, *Die schöne Frau in der Kunst*, München, 1917, p. 53.

[393] Joleaud, *op. cit.*, p. 167. Pentru zugrăvelile de acolo, în negru, roșu și alb, și Pierre Termier, *Les grandes énigmes de la Terre*, p. 74.

[394] Vezi, pentru vraja evoluînd către ideea religioasă, Max Müller, *Introduction à la science des religions*, tr. fr., 1870 și G. H. Luquet, *L'art et la religion des hommes fossiles*, Paris, 1926.

[395] Friedrich Behn, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 104.

[396] V. D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 75. — Pentru probele artei magdaleniene, v. și Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, pp. 159—162. S-au găsit și godets pentru colori, *ibidem*, p. 162.

[397] Joleaud, *op. cit.*, p. 168.

[398] W. J. Raudonikas, *Les gravures rupestres des bords du lac Onega et de la Mer Blanche*, Moscova, 1936.

[399] Tallgren, în „Eurasia Septentrionalis Antiqua", VIII (1932).

[400] Joleaud, *op. cit.*, p. 180. El vorbește, în aceeași pornire spre generalizări, și de magdalenianul „special" din Urali, p. 180 și urm.

[401] „Bulletino di paletnologia italiana", citat de Sophus Müller, *Urgeschichte Europas, Grundzüge einer prähistorischen Archäologie*, p. 37.

www.dacoromanica.ro

◇

Acest stil geometric, răspîndit și în Ciclade (Melos, Thera), și chiar pînă la Rodos, era recunoscut încă din 1901, de H. R. Hall, ca aparținînd lumii noastre dunărene[402]. El arăta pe acești purtători ai armelor de fier ca învingători ai aheienilor „mai civilizați" și aducînd o „retrogradare a civilizației"[403]. De fapt, operația mentală a stilizării reprezintă o fază de dezvoltare a minții care întrece pe aceea a capacității de reproducere realistă a lucrurilor, așa cum se vede și în peșterile magdaleniene, din epoca atît de depărtată.

◇

O altă formă de artă în Apus e cea „aziliană" (din așa-zisul „mezolitic"), în care coloarea se așterne pe piatră, dar ceea ce interesează e caracterul zugrăvelii în puncte, linii, cruci, care pare a forma legătura cu arta lineară, aparținînd altei regiuni din Europa[404]. Și săpături pe pietricelele numeroase aparținînd acestei epoci (și Fère-en-Tardenois, din departamentul francez Aisne) au același caracter, necunoscut în Apus pînă în anii din urmă. Firește că s-au găsit și la noi, în părțile oltene, astfel de urme ale unei arte care poate să aibă ceva religios și a fost pusă în legătură cu o iscodire a literelor, care însă în Orient, ca și în America mijlocie, pleacă de la reprezentarea obiectelor înseși. De altfel, elemente geometrice pentru acest timp se găsesc, în același Apus, și pe ceramica din primele faze[405].

◇

Elemente de artă geometrică: romburi, etc.[406], sînt amestecate întîmplător cu chipurile de elefant, de cerb, de ren, de zimbru, de cal. Ele nu se află numai în peșterile vestite din Franța și Spania de nord-est, dar și la Thaingen, în Elveția[407].

◇

Totuși o ornamentație geometrică pe os se găsește alături de imitația animalelor în arta magdaleniană din sud-vestul Franței[408].

◇

Nu e de mirare — prin legătura Africei de nord cu sudul Europei — că s-a găsit acolo o paralelă și chiar o complectare a culturii preistorice europene. Apar astfel

---

[402] *The oldest civilisation of Greece*, Londra, 1901, p. 39 ; „The same people did not at the same time manufacture objects of both, mycenian and geometrical style". Pentru localizarea la Dunăre, *ibidem*, p. 41.

[403] Hall citează ; A. Dumont, *Les céramiques de la Grèce propre*, Paris, 1881—1890 și Kroker, în „Jahrbuch des Archäologischen Instituts", I, 1886 și un studiu tot acolo în 1899, pe lîngă Furtwängler, în „Archäologische Zeitung", 1885, p. 139 și urm. V. considerații asupra stilului geometric în legătură cu alte influențe la W. Max Müller, *Asien und Europa, nach den altäg. Inschriften*, Lipsca, 1893.

[404] V. și D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, pp. 91, 93.

[405] *Ibidem*, p. 100.

[406] E și o înfățișare a soarelui, care joacă un așa de mare rol în reprezentările scandinave, dacă nu e un simplu cerc, Cartailhac, *La France préhistorique*, p. 66.

[407] Cartailhac, *op. cit.*, p. 74. Cf. *ibidem*, p. 66 și urm. La Cartailhac se dau principalele „opere de artă" ale epocii magdaleniene.

[408] H. H. Kidder, în *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, p. 385.

www.dacoromanica.ro

în peșteri algeriene vînători cu arce, topoare, bîte de aruncat, ducînd după dînșii cîini ; au un fel de coifuri în cap. Un păstor își duce oaia (se văd și capre). Nu lipsesc figurile monstruoase, compozite, care se pot numi antropozoomorfice. E o vreme cînd mijește și acolo un început de cult, de care sînt legate figurile de berbeci cu un fel de aureolă totemică[409].

◇

Încercări grosolane de artă „rupestră" s-au găsit și în Africa de vest[410] ; ele au însă un caracter capricios linear.

◇

Ornamentele lineare se întîmpină la polinezieni într-o rară perfecție, și în tatuajul obligatoriu. Cutare mînă goală are astfel aspectul unei mînec de iie bine lucrată[411].

◇

Operația de geometrizare în curs se observă la fetișii africani. Capul e încă naturalist, mîinile capătă aspectul unor linii simple sau a două linii particulare, picioarele sînt încă groase, dar elemente lineare parazitare intervin, ca al doilea rînd de mîini, puse în șolduri[412]. Alături, în Sudan, apar forme de arhitectură în care se amestecă amintirea pilonilor egipteni și a vîrfurilor ţuguiate apusene[413].

◇

Maorii din Noua Zelandă au creat cu uneltele lor de piatră o întreagă operă de sculptură în lemn, în care arta geometrică se unește cu aplecarea spre caricatură[414]. Aceasta din urmă predomină cu mult[415]. Tot lemnul din cîte o casă e acoperit cu migăloase sculpturi, dar e evident că ele vin din Indochina, de unde, de altfel, a venit valul acestei imigrații[416]. Dar o bîtă de cioban e asemenea cu cele ale păstorilor noștri[417]. Și tot astfel sînt țesăturile[418].

◇

Cutare ramură pe os paleolitic, magdalenian[419], nu poate avea numai sensul unei distracții artistice.

---

[409] Toate la Stéphane Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, I, 1913, pp. 201—213, 225—226, 247 și urm., 254 și urm,. 259 și urm. Pentru desemne pe stîncă în Africa și „Zeitschrift für Ethnologie", XLIII (1911), p. 140 și urm., un desemn în peșteră, p. 511, nota 2.

[410] Francis Cabu, în *Comptes-rendus du XVII-e Congrès international d'anthropologie*, p. 489 și urm.

[411] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 233.

[412] *Atlas Larousse*, p. 137 ; „fétiches d'Abyssinie".

[413] *Ibidem*, p. 139 ; „Maison d'un notable à Nyamina".

[414] Arthur Berger, *Neuseeland*, p. 13.

[415] *Ibidem*, pp. 27—28.

[416] *Ibidem*, p. 39.

[417] *Ibidem*, p. 45.

[418] *Ibidem*, p. 51, V. și Hans Nevermann, *Masken und Geheimbünde in Melanesien*.

[419] V. și D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 67, fig. 5, nr. 4.

www.dacoromanica.ro

◇

Animale de tot felul au fost schițate de artisticii vrăjitori : pe lîngă mistrețul în avînt și amenințătorul zimbru, gata să se arunce, cu coada înțepenită pentru atac, căluțul așa de asemănător cu acela din Rusia de sud și de la noi, reni sau chiar cerbi de o mai mare talie, urși care unesc blîndețea aparentă cu viclenia ascunsă. La Altamira este chiar o întreagă grădină zoologică de animale amestecate, de toate felurile, menite pieirii.

◇

Scene de lupte de bivoli s-au găsit la sud de Oran [420].

◇

Pe lîngă descoperirea, acum cîțiva ani, într-o peșteră, a unor enorme icoane de argilă a animalelor care erau atunci în preajma omului și a frumosului taur pornit la atac pe pereții unui alt asemenea adăpost, întîmplarea a făcut ca tot în departamentul Dordogne să apară într-o peșteră una din cele mai frumoase zugrăveli, reprezentînd zimbri și reni [421].

◇

Asemănările cu această artă preistorică s-au constatat în unele părți ale lumii contemporane. Sculpturile eschimoșilor seamănă cu modelările din peșterile preistorice. Și peșteri australiene prezintă picturi, de și pe departe nu cu aceeași valoare de artă, zugrăvind animale și păsări obișnuite. Nu întîia oară se vorbește și de o artă a bușmanilor din sudul Africei, care-și găsește explicarea în vechea unitate liguro-negritică. E și aici o artă de peșteri. S-a căutat pînă la aleuții din extremul nord și s-au găsit hieroglife în Alaska [422].

◇

Arta peșterilor își are corespondentul într-a bușmanilor, pe cînd vecinii lor cafri și hotentoți n-au acest talent. Ei înfățișează cu o mare preciziune zborul păsărilor, mersul fiecării spețe de animal, pornirea agresivă a celor de care se tem. Omul e înfățișat des însă aici : el urmărește acele păsări, apleacă ramurile pentru a se ascunde la vînătoare [423]. La australieni însă arta, de un mare adevăr în ce privește mai ales mișcarea, și-a pierdut acest sens de vrăjire, și meșterii pot înfățișa alături păsări, copaci, case, danțuri și chiar o pereche de europeni în costumele lor. [424]

◇

---

[420] Joleaud, *Éléments de paléontologie*, II, p. 169 (și desemnul).

[421] Telegramă din 28 septembrie 1940.

[422] Toate la E. Grosse, *Die Anfänge der Kunst*, Freiburg i. Br-Leipzig, 1894, pp. 111 și urm., 122 și urm., 159 și urm., 175 și urm., 181, 194 și adausul.

[423] Alphonse Bertillon, *Les races sauvages*, p. 13.

[424] *Ibidem*, p. 221.

www.dacoromanica.ro

Aceeași prindere exactă a caracterului animalelor și aceeași tendință spre geometrizare se observă și în „hieroglifele" indienilor de la Rocky dell-Creek[425].

◇

În interesanta civilizație a insulelor Samoa, cîinele întins pe mormîntul unui șef arată că tot atîta simț al expresiei animalice ca și în grotele magdaleniene[426].

◇

O artă preistorică și la indienii din Brazilia[427].

◇

Idoli s-au aflat adesea la noi, în forme cu totul primitive, în Serbia cu o îmbrăcăminte de caracter geometric, dar și în Ungaria, și în insule egeene, ca Amorgos[428].

◇

La Nerazia, în Italia, în necropola preromană, s-au găsit sculpturi care au fost asemănate cu cele miceniene[429].

◇

Vasul de bronz de la Watsch-Laibach, cu scenele sale animalice, cai duși de căpăstru, turme de bovidee care par antilope, cu chipuri așezate înaintea cărora par a sta credincioși care se închină[430], nu poate fi din epoca glaciară europeană, ci un împrumut, venit prin cucerire sau comerț, din Asia.

---

[425] După *Report of explorations*, în *Le Tour du Monde*, 1859, p. 355.

[426] *Atlas Larousse*, p. 349.

[427] M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, p. 28. El semnala și rochii ca ale femeilor cretane, în America, *ibidem*, p. 600.

[428] Sophus Müller, *Urgeschichte Europas*, pp. 33, 36, 191 (idoli slavi). V. și același, *Nordische Altertumskunde*, Strasbourg, 1879—8. Figuri de animale, și după revista „L'Anthropologie" din Paris, 1894, p. 10 și urm., și „Revue de l'École d'Anthropologie". XII, 1902. Pentru idolii traci și M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, p. 211 : în Bosnia (Ripač), *ibidem*, p. 225, în Beoția, *ibidem*, p. 336. La Iliri (în costum țărănesc), tabla IV[2]. Despre palafite, pe larg, Sophus Müller, *op. cit.*, p. 97 și urm. Terramarele, p. 108 și urm. Perioada villanoviană, p. 120 și urm. Arta geometrică din cimitirul atenian Dipylon, p. 114 și urm.

[429] *Cento città d'Italia*, fasc. respectiv. — S-au căutat legături între arta miceniană și cea tracă. V. Filov, în „Sbornic Șișmanov", p. 40 și urm.

[430] Friedrich Behn, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, la pagina 152.

www.dacoromanica.ro

II • EGIPTUL

www.dacoromanica.ro

Statul

1. Rasa

Pentru Justi [1], egiptenii, ca și libienii, sînt, împotriva tradiției naționale, care-i proclamă indigeni, oameni veniți de aiurea, „caucazieni" chiar.

◇

Expresia lui Erman că egiptenii sînt „nubieni semitizați" nu e de răspins [2].

◇

Că rasa etiopiană n-a putut să creeze o civilizație de valoarea aceleia a Egiptului e de toată evidența. Prin tot ce a făcut, nu numai în artă, dar și în domeniul istoriei politice, ea se arată cu mult prea inferioară pentru asemenea realizări. Dar, intrată în sinteză cu semiții imigrați, ea a dat în colaborație însușiri de înțelegere a ceea ce e concret, de răbdare în lucrul cel mai greu, de absolută credință și față de stăpînul ales și primit, care nu sînt ale acelora.

◇

De sigur că termenul de „cultură amestecată semitic-africană" se poate aplica acestui produs. Egiptenii înșii fiind, după Spiegelberg „nubieni semitizați" [3].

◇

Creatorii noii civilizații sînt considerați, supt raportul rasei, ca „hamiți", urmași ai legendarului Ham, fiul lui Noe. O rasă puternică, răbdătoare, de un aspect plăcut, cu ochii mari în fața rotundă. Au floarea feței mai întunecată, de unde cel mai vechi nume pentru Egipt, „țara oacheșă", *Kamut* [4].

◇

„Hamitismul" rasei pare, supt raportul antropologic, evident. Dar, în vremea mai nouă, s-a crezut din nou că se poate afirma originea pur semită a egiptenilor, care, peste vechii libieni, de la care ar fi rămas Osiris, „zeul Apusului", — dar acest

---

[1] *Geschichte des Altertums*, p. 11, în Hertzberg-Justi, *Allgemeine Weltgeschichte*, I, Berlin, 1892. — Larga expunere a lui Justi e prețioasă și prin aceea că prezintă baza geografică a istoriei vechiului Orient, cu identificări și eventuale explicații a numelor.

[2] — Pentru rasa egiptenilor, care ar avea cînd tipul nubian, cînd cel libic, Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, în col. Oncken, *Allgemeine Geschichte*, I[1], Berlin, 1887, p. 19 și urm.

[3] Wilhelm Spiegelberg, *Geschichte der aegyptischen Kunst bis zum Hellenismus in Abriss dargestellt*, Lipsca, 1903 (în *Der alte Orient. Gemeinverständliche Darstellungen, hggb. von der Vorderasiatischen Gesellschaft*), p. 1.

[4] Thomas K. Cheyne, în *Encycl. brit.*, ed. XIII, 1926, V. p. 140.

www.dacoromanica.ro

Apus, al soarelui, are, sau ajunse să aibă un alt caracter, — ar fi pătruns, ca tovarăși ai noului zeu, permanent dominator, Horus, din regiuni asiatice care s-ar putea stabili, impunînd tipului clasic al Faraonului din al lor Punt, barba ascuțită cu care e reprezentat, și s-a pretins a se putea fixa chiar și calea invaziei, prin Somalia și Eritreia[5], iar alții, clanul ogarului din Siria, prin Deltă, toate acestea fiind, evident, numai ipoteze curagioase, care nu par a fi aflat răsunet. E, de fapt, fără aceste precizări riscate, vechea părere a lui de Rougé[6].

De fapt, sprijinindu-mă pe observații făcute încă de acum o sută de ani, arătasem că flora și fauna de pe reprezentările egiptene e africană[7], dar, deși admiteam prioritatea de viață istorică a Haldeii, nu vedeam marea undă de civilizație asiatică, aducînd o limbă semitică de caracter arhaic, pe care, din cercetarea și a artei, a trebuit să o primească încă din 1904 J. Capart. *Lipsa unei civilizații pregătitoare*, care ar fi trebuit admisă din cauza fineței primelor manifestări, îi pare a sprijini „acele teorii în favoare pe lîngă mulți învățați și care fac pe egiptenii faraonici să vie din Asia, cucerind valea Nilului" [8]; dar, ca și V. Loret, admite coborîrea spre Nord, pe valea Nilului, după un stagiu, „pe coasta orientală a Africei" [9]. Nici scrisul hieroglific n-ar fi — cum o propunea antropologul Zaborowski — dezvoltat din semne pe vase și din *graffiti*, ci tot din această importație [10], care s-a așternut peste o tradiție, și religioasă, care a trebuit să fie respectată. Prin Arabia, ultim punct de plecare, se ajunge astfel la o desfacere din Haldeia [11].

◇

De fapt nu e o stăpînire a semiților (cu hamiții egipteni alături) ca rasă, ci o simplă însușire de limbă. Constatîndu-se că rasa creatoare a civilizației în Egipt e de altă origine, s-a recunoscut în același timp că limba vorbită de ea aparține grupului semitic și s-a relevat că acest grup de limbi naționale are o așa de mare similitudine de la una la alta încît, în fond, e același grai, ceea ce presupune sterilitatea unui împrumut.

Ceea ce s-a petrecut cu egiptenii a avut loc și cu alții. Această lume asiatică e de originile cele mai deosebite, și unele din ele de-a-dreptul indescifrabile. Nici pînă astăzi nu se poate fixa exact caracterul etnic al locuitorilor Asiei-Mici. Am văzut cum în Mesopotamia limba sumeriană a rămas cam așa ca limba latină în evul mediu și înțelegerea în viața reală s-a făcut în limba akkadienilor semiți.

Dar e adevărat, iarăși, că a vorbi o limbă e a adopta, cu trecerea vremii, un suflet. Sufletul semit e un mare adevăr istoric. Unii, ca Eduard Meyer, îl scad, alții, ca Hommel, caută a-i face dreptate, dar el există.

[5] Victor Loret, *L'Égypte au temps du totémisme* (în „Bibliothèque de vulgarisation du Musée Guimet", XIX), Paris, 1906, V. mai ales pp. 18, 28—29, 37—39, 64. Cf. J. de Morgan, *Recherches sur les origines de l'Égypte, II, Ethnographie préhistorique et tombeau royal de Négadah*, Paris, 1897.

[6] *Recherches sur les monuments qu'on peut attribuer aux six premières dynasties de Manéthon*, „Mémoires de l'Académie des Inscriptions", XXV, 2 (v. pp. 225 și urm., 234).

[7] *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, Paris, 1926, I, p. 29 și urm. Aceasta o admite și J. Capart, *Les débuts de l'art en Égypte*, Bruxelles, 1904, p. 279.

[8] *Ibidem*, pp. 4 și urm., 275 și urm.

[9] *Ibidem*, p. 4.

[10] *Ibidem*, p. 278, nota 1.

[11] *Ibidem*, pp. 278—279. Ar fi venit pe la Coptos, p. 280.

www.dacoromanica.ro

Tot așa va fi de acuma cu sufletul „arian", a cărui introducere ca element dominant am semnalat-o și care el însuși trebuie definit ca singur element de unitate în această hegemonie.

◇

Cunoașterea adîncă, deci veche, a rosturilor haldeene în Egipt se învederează și prin aceea că în reprezentațiile egiptene pentru oamenii din acele părți, în deosebire de sirieni și de etiopieni, se întrebuințează o altă coloare distinctivă: cea roșie [12].

◇

Justi nu admite continuarea culturii pe care o numește cvaternară și care pe vremea lui începea să se cunoască abia prin strălucita, ca proporții, tehnică și valoare de artă, civilizație a primelor dinastii cunoscute, așa încît el trebuia, firește, să admită, și prin comparația cu timpul cerut de dezvoltarea altor civilizații, cînd sînt neinfluențate de aiurea, o foarte lungă perioadă de pregătire anterioară [13].

Așa este, dar atunci, cum nu e vorba, ca în Haldeia, de o civilizație a lutului, care se contopește repede cu pămîntul și nici, cu toate pădurile a căror existență pe malurile Nilului, în cea mai veche epocă, e presupusă, de una a lemnului, ci de o civilizație de granit, care a trebuit să fie lucrat mai nedibaci în acea epocă pregătitoare, ar fi trebuit să se găsească productele nedesăvîrșite ale secolelor preliminare. Aceasta însă n-a putut să se afle.

Rămîne deci, cu toate greutățile pe care nu ni le ascundem și care stau mai ales în deprinderea lucrului pietrei, ipoteza împrumutării unei civilizații străine, care, — fie și cu alte materiale, care totuși n-au fost singurele la îndemînă, căci Haldeia începe și cu stele și cu statui —, a început marea operă culturală.

2. Împărțiri geografice și politice. Nome

Atît de mult Egiptul e nu „un dar" al Nilului, cum a spus Herodot, dar o dependență, o *proprietate* a lui, încît împărțirea geografică a țării nu se face după miază-noaptea și miazăziua cerului, ci după înaintarea cursului lui, așa încît „sus" e ce se află spre izvoare și „jos" ceea ce se îndreaptă spre guri. În vremile cele mai vechi capitalele sînt Nekhen, cu zeița anonimă, de o parte, Pe (Dep), cu zeița Uazit, de alta, locuri apoi părăsite, dar venerate [14].

◇

„Nome" — termenul e grecesc, de simple sate — se află la începuturile Egiptului [15]; numele lor e și al zeilor și există o legătură care se vede în hieroglife între acest nume și totemul animal al grupării, al cărui chip e pus pe steaguri la război.

[12] Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 6.
[13] *Ibidem*, p. 5.
[14] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, pp. 43—44.
[15] Pentru nome și Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 71 și urm. El le apropie de „statele-cetăți" din Mesopotamia și le atribuie grupelor de imigranți.

www.dacoromanica.ro

Numărul lor ar fi de patruzeci şi două în tradiţia unei epoci ulterioare. Noţiunea în inscripţii nu e statornică, dar realitatea va persista, „administraţia", întru cît poate fi vorba de dânsa, făcîndu-se prin şefii, ereditari poate pînă la o vreme, apoi numiţi după legăturile locale ; ei pot avea un rost princiar. Se păstrează şi „moşii" de la înaintaşi sau prin darul monarhului. A lui e singură marea sarcină a dreptăţii, care nu e legată de vre-o reglementare scrisă, şi pentru că ea i-ar fi îngustat puterea absolută pe care o ţinea de la zei. Judecători în numele lui cutreieră ţara şi dau sentinţe apelabile : pedeapsa, bătaia, moartea, de sabie sau prin foame, tăiarea nasului, dar nimic din savantele mutilări ale Haldeii. De altfel, el are la îndemînă doi mari dregători; pentru Egiptul-de-jos şi pentru Egiptul-de-sus, şi s-au păstrat în scris îndatoririle lor, care fac inutil amestecul direct al stăpînului. Din cînd în cînd intervin decrete ale lui impunînd cruţarea, şi în materie de impozite, a claselor sărace. Pentru afacerile private se fac contracte pe papirus, din care, firește, numai foarte puţine s-au păstrat, mai ales pentru vremea veche. Cîte un rege pune sfaturile sale în forma învăţăturilor pentru fiul care-i va urma.

Avem rapoarte ale dregătorilor care-şi permit să critice ordinele primite [16]. Totul se face perfect birocratic, cu o grijă de preciziune şi dreptate. Grîul impozitelor e adunat şi înmagazinat prin supravegherea „scribilor" cu condeiul după ureche [17].

◇

Thanis, Abydos (Abdu), Bubastis, Heliopolis-On, Hierakonpolis-Nekhen sînt, pe lîngă Memphis şi Teba, singurele cetăţi ale Egiptului. Asupra trecutului lor mai depărtat n-avem lămuriri decît prin monumente ceva mai tîrzii.

„Capitale" ale nomelor în *această* formă par să nu fi existat.

Legende sacre sînt în legătură cu dînsele, fără să se vadă că de la zei e începutul lor. Astfel, la Abydos [18] e îngropat capul lui Osiris. De fapt oraşul e locul unde se pun în pămînt, de sigur lîngă înaintaşii lor, preistorici, regii primelor dinastii, şi calitatea de necropolă, cu necontenite aduceri de trupuri şi refaceri, s-a păstrat pînă foarte tîrziu. O veneraţie deosebită înconjură acest loc de odihnă al monarhilor ctitori şi un templu se ridică şi de Ramses al II-lea. Dar, în afară de statornica legătură cu Osiris, alţi zei, mărunţi, apar şi dispar, fără a li se vedea rostul. În loc de rugăciuni către dînşii, „Tabla de la Abydos" dă istoria regilor, la care, supt Ramses al II-lea, se mai adause una : e corespondentul arhivelor de temple în Haldeia. Alături, în cetate chiar, se îngroapă persoane de însemnătate. Forturi, la oarecare distanţă, apărau ansamblul.

Avem a face, cum se vede, cu vechea capitală, care s-a înlocuit prin revoluţia lui Menes. Locuinţa regilor după aceasta nu mai e în aceleaşi condiţii : mîndria lor ridică piramidele. Şi în aceasta se poate vedea faţă de tradiţia istorică, pînă atunci neîntreruptă, un împrumut din Asia haldeiană pentru ridicarea unor mo-

[16] Musée du Caire, *Description sommaire des principaux monuments*, Cairo, 1933, p. 36, nr. 2505 A (dinastia a VI-a).

[17] *Ibidem*, p. 47, nr. 3200.

[18] A. Mariette, *Abydos*, 1870—1880, 2 vol. ; W. M. Flinders Petrie, *Abydos*, Londra, 1902—1903, 2 vol. : *The Royal Tombs of the first Dynasty*, Londra, 1900 : *The Royal Tombs of the earliest Dynasties*, Londra, 1901 ; D. R. Mac Iver and A. C. Mace, *El Amrah and Abydos*, 1899—1901, Londra, 1902 : Ayrton, *Abydos*, 3 vol.

www.dacoromanica.ro

numente ca acele *ziggurah* de acolo şi obiceiul aric de a apropia de ceruri pe cei care, nemuritori peste moarte, tind către dînsele ; de altfel Osiris însuşi e cel care în ele se sălăşluieşte şi aduce spre el sufletele curate şi bune care au trecut prin încercarea judecăţii înaintea zeilor. Aceasta ar da şi explicaţia acelei arte perfecte pe care preistoricii pe pămîntul Egiptului n-au cunoscut-o.

E adevărat că la Bubastis, P-ubasti, numele oraşului şi al zeiţei cu cap de leoaică, sau, apoi, de pisică, Bast, se înrîuresc reciproc. Aici se socoate a fi fost capitala nomei a nouăsprezecea. Templele sînt şi de piatră, aşa încît au rămas mai însemnate urme ale lor. Sînt şi morminte numeroase ale pisicilor sacre[19].

◇

G. Steindorff[20] admite la început două formaţiuni în Egiptul-de-jos ; la Busiris, şi în Deltă, una supt zeul care va fi Osiris, alta supt Horus. Prima capitală a celor două regiuni reunite ar fi fost la Behdet-Damanhur modern. În sud, statul cu centrul în Ombos (Nagada de azi)[21]. Cînd cele două Egipturi s-au reunit, capitala ar fi fost la Heliopolis-On[22]. Ar fi fost apoi o nouă împărţire în două : la Buto şi la Enchab[23], pe lîngă grupa, alături, Nekhen-Pe. Firește, sînt numai presupuneri, căci egiptenii înşii nu prezintă în nici o formă o astfel de tradiţie. Tot aşa de nesigură e datarea unor obiecte de o artă foarte înaintată, care ar fi înainte de Menes[24]. Lucrurile controlabile vin numai de la Menes încoace.

◇

Dar Egiptul are, îndată, ca element de unificare, unind şi prestigiul de mic şi de mare hrănitor, ideea imperială, universală.

Ea a trebuit să se ivească în sud, de unde, cum am văzut, pleacă inspiraţia şi vin forme generatoare[25]. De acolo, din regiunea mormintelor cu morţii cinchiţi şi o ceramică simplă, fără măcar un element geometric, în prima formă, ar fi pornit un singur stat, dacă nordul n-ar fi devenit supt influenţele străine, venind din Mesopotamia, prin Siria, o altă ţară. Cu vremea numai, pentru marile lucrări tehnice şi artistice întîi, şi apoi pentru îndeplinirea operei de expansiune cuceritoare, un singur monarh, care a respectat însă „nomele" (în terminologia greacă) locale, a pus pe fruntea sa ambele coroane ; a Egiptului-de-sus şi a Egiptului-de jos, aşa cum le vedem în reprezentaţiile artistice.

◇

Cele două Egipturi, care au fost reunite pentru a crea monarnia unică, s-au format ele de la sine prin reunirea nomelor de o parte şi de alta ; „de sus", adecă

[19] Ed. Naville. *Bubastis*, ed. II-a, 1891.
[20] *Geschichte Aegyptens*, în *Propylaen-Weltgeschichte*, Berlin, 1931, I, p. 301.
[21] *Ibidem*, p. 302.
[22] *Ibidem*.
[23] *Ibidem*, p. 303.
[24] *Ibidem*, p. 304.
[25] — Eduard Meyer răspingea hotărît ideea că viaţa egipteană s-ar fi dezvoltat din sud, care, din potrivă, a primit mai tîrziu totul din nord. Dar, cînd scria *Istoria Egiptului*, la 1887, el nu cunoştea indicaţiile pe care le dau descoperirile în domeniul preistoriei. Cf., însă, pentru prevederi în această privinţă, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 24, nota.

www.dacoromanica.ro

de spre Nubia, și „de jos", adecă de spre Mare? Aceasta ar părea greu de admis. Pare că am avea a face cu două despărțiri cu *alt* caracter politic și poate și național, în parte, la început, cum e, în Mesopotamia, între cetățile de miazăzi și văile de sus, unde însă separația e mai mult geografică, sau între Sumer și Akkad. Dar în acest caz ar trebui să se admită pentru Egiptul-de-jos (nordic) o pătrundere inițială străină, și, dacă acești năvălitori, sau numai infiltrați, ar fi un neam de o mai înaltă civilizație, care firește că etnic nu s-a putut păstra, ci a intrat în amestec, s-ar explica enorma și fundamentala diferență între cei „de sus" (față de Nil), care aduc tradițiile preistorice, cu animalele sacre, și cei „de jos", care ar fi sosit cu elementele unei culturi neasemănat mai înalte, care, deci, n-a mai avut nevoie pe acest pământ nou să treacă prin faze de dezvoltare, care și lipsesc, pentru a da acele forme superioare care au impus de la început admirația. Forma și coloarea deosebită, albă în sud[26], roșie în nord, a coroanelor arată două lumi, la origine și în esență deosebite. „Țara roșie" e în inscripții a barbarilor, a nomazilor. Vulturul cu inelul în plisc e totemul general al sudului[27], căruia în nord i se opunea poate șoimul.

◇

Observația lui Erman[28] că, nordul fiind prins de marile desișuri de papură, sudul era mai cultivat, și că întîietatea lui se vede din aceea că titlul de „rege al Egiptului-de-sus" merge totdeauna înaintea celuilalt, nu are nici o valoare față de ipoteza pătrunderii în Asia, care ar fi impus o altă civilizație. În adevăr, *monumente vechi nu apar în sud*, care n-a ajuns de la sine la întrebuințarea pietrei de zidit, iar tradiția unei superiorități vine din faptul că, *la început, înainte de epoca istorică, de acolo a plecat formațiunea politică*[29].

Dacă Mena (Menes) e întemeietorul monarhiei unice, după o statornică transmisiune, el s-a însemnat în fruntea listei faraonilor din primele dinastii prin aceea că a creat țării unificate un centru nou. I s-a atribuit Memphis, dar s-a observat că această cetate nu e numită nicăieri în tradiția scrisă a primelor dinastii[30]. Urmează de aici că *n-a fost o cetate la începutul lungii dezvoltări monarhice*, ci că unde era regele, unde punea temeliile și începea lucrul piramidei sale, *acolo era capitala*.

Cînd Memphis se ridică, numele lui, Mennofer, înseamnă „frumosul loc de odihnă", și s-a arătat[31] că „odihna" e a regelui Pepi, a cărui piramidă e lîngă Sakkara, cetatea zeului Sokkar.

---

[26] — Între ceea ce formează coroana albă a Egiptului și coroana regilor Hàldeii și Asiriei nu e nici o deosebire esențială a formei.

[27] Reproducere, pentru Menkera, în Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 44.

[28] *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, 2 vol., Tübingen, 1885 (și trad. engleză, 1894), p. 32 și urm. Ed. Meyer e de aceeași părere, *Geschichte des alten Aegyptens*, pp. 46, 63.

[29] Interesantă reunirea pe tronul unei statui a lui Kephren a plantelor din ambele regiuni *ibidem*, p. 121.

[30] Ad. Erman, *Aegypten und aegyptisches Leben*, p. 87.

[31] *Ibidem*, dar mai tîrziu cetatea se chiamă „Zidul Alb" (și la Herodot și Tucydide), *ibidem*, nota 1.

www.dacoromanica.ro

3. Primele dinastii
(I— XIV)

Cei dintîi regi se așează, prin lupte pe care nu le cunoaștem, deși ni le putem închipui, în regiunea de nord, ceea ce ne face să presupunem o influență a acelei regalități asiatice care s-a format de mult și care-și va afla cea mai strălucită întrupare în Hammurabi, cuceritorul, unificatorul și legislatorul. Aceasta o arată îndată și piramidele lui Khufu, Khefren și Menkera, imitînd „turnul Babilonului", cu același ascuțit vîrf care tinde spre cer, dar aici, regele-împărat fiind el însuși zeul,— nu s-au găsit la Memphis urme din templul, care a trebuit să fie nesfîrșit mai modest, al zeului protector, Ptah— piramida crește în tot timpul domniei lui, căpătînd, numai după ce trupul s-a închis în cămăruța din mijlocul ei, definitivul înveliș de lespezi grele, la ridicarea cărora lucrează miile de sclavi. El pare a se adora însuși, trăind, cu o lume întreagă, în umbra muntelui artificial care-i va cuprinde rămășițele. Așa se formează, în jurul acestuialt cult, al puterii sacre, cetatea, și legenda aici, în nord, n-o poate concepe decît reproducînd numele fundatorului regal.

◇

Din aceste prime războaie, care n-au putut să se petreacă decît sau în Nubia sau, mai ales, în peninsula Sinai și vecinătatea ei, vine „paleta" din „Cetatea Șoimului"[32], pentru greci Hierakonpolis, reprezentînd ca biruitor pe regele Narmer, a cărui identificare cu Menes însuși a fost propusă ; el ridică buzduganul deasupra unui prizonier, și zeul îi tot aduce cu pliscul alții, pentru aceeași soartă. E remarcabil faptul că, pe lîngă prezentarea monarhului ca om, același răsare, pentru a nimici o cetate, *ca taur, ceea ce înseamnă o vădită influență asiatică, așa cum o vom vedea dominînd în lumea asiriană*[33].

◇

Deși nu i se cunoaște chipul, Mene (aha)s apare istoric și prin numele său, înscris pe țigle și vase[34].

Centrul Egiptului-de-jos ar fi fost după unii întîi la Thinis[35], ale cărui rămășițe s-au găsit la El-Burba[36], iar mormintele primilor regi s-au descoperit la Abydos.

---

[32] Unul din regii aceleiași dinastii, Ka-a, e înfățișat ca Horus (Catalogul Muzeului din Cairo, p. 44, nr. 3066), cum mai tîrziu orice rege va fi un Osiris. Acolo stau și regi din a II-a dinastie, cum e Khasekhem, *ibidem*, p. 45, nr. 3078.

[33] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 44, nr. 3055.

[34] W. M. Flinders Petrie, în *Encycl. brit.*, IX, p. 73. După unii, înainte de dînsul ar fi fost Mer, Beza sau Narmer, *ibidem*, pp. 80—81 (după o paletă bogată în știri). Ar fi venit din sud, ceea ce nu pare probabil.

[35] — Primii regi ar fi fost, după Steindorff, din Thys, și numai a treia dinastie s-ar fi lipit de Memphis (*Geschichte Ägyptens*, pp. 308, 309).

[36] Catalogul Muzeului din Cairo, p. XIII.

www.dacoromanica.ro

◇

Dar Maspero vede în Menes numai rezultatul unei etimologii populare asupra numelui de Memphis [37].

◇

De altfel asupra acestor începuturi altele sînt ştirile din Manethon şi Herodot, pe care le confirmă „papirusul regilor" din Turin şi aşa-numita „listă din Abydos", şi altele „lista din Sakkara" : tot izvoare tîrzii [38].

Oricum, nici o inscripţie nu-l pomeneşte [39] şi e numai o presupunere că i s-ar fi găsit mormîntul lîngă Memphis, pe care după unele din aceste izvoare ar fi creat-o.

◇

Singure inscripţiile de la Sinai, unde Egiptul îşi făcea provizia de piatră de smaragd pentru giuvaierele sale, dau regilor egipteni — poate nu ai Egiptului în întregime, ci ai unei formaţiuni locale — Semerkhet şi Snofru, vechimile enorme, cu totul neadmisibile, de 5280 şi 4750 de ani [40]. După Flinders Petrie unul dintre cei mai harnici cercetători ai antichităţii egiptene, primul monarh ar fi din 5510, după Eduard Meyer, în *Istoria antichităţii*, numai din 4050 : datele rezultă din socotelile anilor de stăpînire pentru deosebitele dinastii, şi s-a glumit pe dreptate asupra deosebirii de 1460 de ani [41].

Ba François Lenormant vorbea pentru piramidele de la Sakkara de „7-8000 de ani" şi se înspăimînta [42]. Şi în materie de datare a monumentelor de artă latitudinea este aşa de mare, încît se poate vorbi de o poartă de mormînt „din vremea de la 1350 la 1100" (!) [43]. Piramida cu trepte de la Sakkara e fixată la „2800". Mult mai cuminte e a se socoti „între 4000 şi 3000 intrarea Egiptului în istorie" [44].

◇

Pentru a ridica monumente ca piramidele au trebuit imense jertfe. Ele nu pot fi ale oamenilor liberi pe care un rege ieşit din mijlocul lor nu-i putea supune

---

[37] *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, Paris, 1895, I, p. 234. V. şi *ibidem*, p. 237. — O largă preţuire a lui Maspero de Ed. Meyer, care numeşte *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, „prima înfăţişare vie a dezvoltării Egiptului pe baza unei cunoaşteri largi a monumentelor" (*Geschichte des Altertums*, I², p. 27). În schimb Erman, în *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, e primul care prezintă istoria internă şi culturală.

[38] Fr. Llewelyn Griffith, în *Encycl. brit.*, XVIII, pp. 128—129.

[39] [pe Menes].

[40] W. M. Flinders Petrie, în *Encycl. brit.*, XXV, p. 140.

[41] J. Pijoan, *Historia del Mundo*, Barcelona, 1926, I, p. 192.

[42] Griffiths prezintă în *Encycl. brit.*, IX, p. 79 nu mai puţin de şase cronologii deosebite ; a lui Eduard Meyer, în *Istoria Egiptului* din colecţia Oncken şi din lucrări următoare, fiind cea mai moderată. În sfîrşit excelentul Catalog al Muzeului din Cairo (*Description sommaire des principaux monuments*) dă, la 1933, aceste date ; 3300 prima dinastie, celelalte cinci ; 2780, 2720, 2420, apoi 2080 a XII-a, 1555 a XVIII-a (p. XIII).

[43] H. Luckenbach, *Kunst und Geschichte*, München—Berlin, 1913, I, p. 13, fig. 15.

[44] Magdalene von Broecker, *Kunstgeschichte im Grundriss*, ed. a 7-a (prelucrată de Richard Bückner). Göttingen, 1910, p. 16.

www.dacoromanica.ro

la strivitoarele sarcini ale sclaviei. Trebuie admisă deci existența de numeroși prizonieri de război, și aceasta presupune războaie în regiuni care nu pot fi decît acelea ale peninsulei Sinai și părții vecine din Arabia.

◇

Pe relieful de la Uadi-Maghara, faraonul Snofru apare cu dubla coroană, de o formă arhaică, pe capul de aproape înfășurat : el stă să sfarme cu măciuca un barbar, dintre aceia ai peninsulei Sinai, prăbușit înaintea lui ; pasărea sacră Horus, purtînd, ea, obișnuita coroană dublă a regilor, privește isprava ; ca și desenul însuși, hieroglifele înconjurătoare sînt de o executare tehnică perfectă[45].

◇

Mai tîrziu, acest colț de Arabie e cercetat pentru a căuta piatră bună pentru piramide și statui ; de aici grupul de inscripții de la Uadi-Hammamat, mai departe în pustiu[46].

◇

În același timp cînd trec granița Asiei, la Uadi-Hammamat și în peninsula Sinai, primii regi caută în sud granitul de la Syena, syenitul nubian, și dinții de elefant la Ab, Elefantina, ca și aurul din mînele acestei regiuni[47]. Nici aici nu e un scop de ceea ce numim „glorie" ; și aici, ca și în Mesopotamia, pătrunderea armată e în legătură cu *căutarea materiilor prime necesare pentru o civilizație mai înaintată*.

◇

Prinși între deșertul din apus, pe care n-au de ce să-l cucerească și care se apără și prin mijloacele naturii, și între nomele din sud, care nu înțeleg a li se supune, și sînt destul de tari ca să reziste la toate încercările, monarhii egipteni se aruncă spre răsărit, unde-i așteaptă, prin Sinai, bogat în cupru și turcoază, numai triburile rătăcitoare ale acelora pe care-i putem numi „protoarabi". Baso-reliefuri pe stînca roșie (și la Serabit-el-Khadim) prezintă pe cei mai vechi monarhi, la locul chiar al luptei lor, ținînd de păr pe învinșii căzuți în puterea lor[48].

Ei cuceresc astfel peninsula Sinai, cu muntele care e pentru *Biblie* : Horeb și unde, din cele mai vechi timpuri, trebuie să fi fost un sanctuariu respectat, cu jertfe simple pe vîrfuri, pentru zeul Sin, de unde numele muntelui. Zeii Egiptului învinș pe apărătorul acestui ținut pietros. Biruința aceasta, care îngăduie exploatarea minelor de turcoază pentru așa de iubitele, de la început, giuvaiere, e veșnicită prin inscripții pe stîncă, fel de comemorare asemănător cu al hittiților (nu și al Mesopotamiei), afară de inscripțiile de lîngă rîul Nahr-el-Kell, obicei care va fi de altfel părăsit, însemnarea evenimentelor făcîndu-se în zugrăveli și săpă-

[45] Reproducere la Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 103. În statuia vestită, a lui Khefren, pasărea de la ceafa regelui nu poartă coroana, *ibidem*, p. 120.

[46] Pentru opera și luptele regilor din a VI-a dinastie în peninsula Sinai, Ed. Meyer, *op. cit.*, pp. 136—137. Istoria expediției dregătorului Una, *ibidem* ; se taie vii și livezi în oaze.

[47] Ed. Meyer, *op. cit.*, pp. 49—50.

[48] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 5, n-le 91—94.

www.dacoromanica.ro

turi pe pereţii templelor. Aşa, cu o cronologie care, firește, nu e arătată acolo, ci combinată de egiptologii în discordie, avem pînă la Thutmosi (Totmes, Tahutmes) şi la urmaşii lor Ramesizii, seria arătată de inscripţiile de la Uadi-Maghara, în peninsula Sinai ; Semerkhet, Snofru, cei mai vechi, cuceritorii, şi apoi Sanekht, din a treia dinastie, Khufu, din a patra, primul clădítor de piramidă, Sahura şi Ranufer, avînd ca succesori pe al treilea fundator al imenselor monumente funerare, Menkauhor sau Menkera (dinastia a cincea) — al doilea, Khefren, nu apare aici. Vin acum la rînd, amestecaţi între ei, tocmai cei din dinastia a douăsprezecea, cu numele de Amenemhat, ceea ce trimite însă la Teba, ceea ce înseamnă cu totul altceva, în toate privinţile, şi Senusret, cu intercalarea unui Aahmes [49].

◇

Prin această pătrundere în peninsula Sinai au rămas, în mijlocul unui zid puternic de împrejmuire, cele şaisprezece „stele" ridicate de administratorii minelor, unde s-a găsit şi malahită.

◇

Cei dintîi tebani care se impun peste vechea dinastie din Herakleopolis (Chenensu), la sud de Memphis, îşi întind puterea şi peste sacrul Abydos, loc de preferinţă pentru îngropări [50], şi pătrund şi în Nubia, în numele lui Amon-Re, alipit de titulatura lor— şi ei cutează a se intitula : „cel Mare"—, aceşti Antef şi Mentuhotep, cinci din acest nume, nu apar străini de acea depărtată regiune care se mîntuie cu Delta[51]. O penetraţie semită, a acelor barbari din nord care apar ca momentan învinşi în titulatura unui dregător de aici [52] — se lucrează cu arma în mînă şi la minele de la Sinai [53], ţara tămîii, ba chiar se întrebuinţează corăbii pentru a pătrunde în ţara „roşie", „a zeilor",— e deci deocamdată oprită.

Amenemhat, purtînd numele lui Amon, începe, asociindu-şi mai tîrziu fiul, cu strălucire o dinastie nouă. Fără nici o tendinţă războinică, el e lăudat pentru refacerea canalelor, stabilirea pietrelor de hotar, pentru dreptatea lui, sprijinită pe probe scrise [54]. Dar guvernele locale funcţionează şi mai departe, cu oarecare autonomie, lîngă marii demnitari ai Curţii, cu atotputernicul „vizir" în frunte [55]. Pare o întoarcere la starea de lucruri înainte de marii monarhi ai Vechiului Imperiu [56].

---

[49] După cercetările lui Flinders Petrie, de acelaşi, în *Encycl. brit.*, XXV, p. 140. Pentru socoteala de ani, exagerată, a acestuia, v. mai sus, pagina 102.

[50] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 168.

[51] *Ibidem*, p. 147 şi urm.

[52] *Ibidem*, p. 151.

[53] *Ibidem*, p. 152.

[54] *Ibidem*, p. 157.

[55] *Ibidem*, p. 158 şi urm.

[56] Pentru drepturile şi veniturile rămase regelui (mine, domenii, ţări cucerite, firește podoabe, din ţară şi de afară, dreptul de inspecţie), *ibidem*, p. 162 şi urm. Unii din aceşti dinaşti îşi fac în viaţă statuia, ca Dhuthotep, *ibidem*, p. 185.

www.dacoromanica.ro

◇

Legăturile cu Siria sînt învederate şi prin povestirea literară a marinarului egiptean Sinuhi (de unde Sinbad la europeni), care cercetează aceste locuri siriene, pline de tot belşugul, unde un prinţ al ţării i-a dat o moşie străinului.

◇

Siriei, Egiptul i-a dat, însă de sigur numai după ce acesta şi-a ieşit din graniţe, cùlturile sale, cu formele reprezentative, obiecte cu destinaţie mistică, precum sînt cărăbuşii simbolici, şi am văzut că templul fenician, deci şi cel evreiesc, vin, nu din răsărit, ci din acest apus egiptean[57].

◇

Putem vedea soldatul egiptean de prin a XII-a dinastie cu suliţa de lemn avînd vîrful de bronz, iar pentru contingentele vasale din Sudul negru arcul şi săgeţi cu vîrf de cremene. Poartă scuturi, fiecare de o altă coloare. Merg în front de patru oameni [58].

◇

Se revine, cu a XII-a dinastie de suverani pioşi, clădítori şi înnoitori de temple[59], pînă în Faium, la Şedet („cetatea crocodililor" pentru greci)— la vechiul Memphis, cu amintirile acum înnoite, şi mormintele regale se adună nu departe de vechea cetate. Dar singura grijă războinică e aceea, supt Usirtesen al II-lea, de a cuceri ţara „cuşiţilor" din Sud şi de a stabili o graniţă care să împiedice de acum înainte pătrunderea seminţiilor negre.

Dar din Teba vine, după stingerea dinastiei precedente supt un sceptru de femeie, la capătul acestor Amenemhat şi Usirtesen, cea de-a XIII-a, căreia i se atribuie nu mai puţin decît o sută treizeci de monarhi, repede trecători pentru două sute de ani, începînd cu acel Sebachotep, închinător al zeului Sebac, al cărui nume se repetă necontenit.

O şi mai puţin cunoscută dinastie, a XIV-a, aparţine ca origine oraşului Chasan, Xois al grecilor, şi se apropie de regiunea de unde vor veni, pentru o mai strictă ordine, de caracter militar, ajungînd a forma şi ei, a doua zi după cucerire, [o nouă dinastie], aşa-numiţii hyksoşi semiţi.

4. Hyksoşii

Primele dinastii, pînă pe la anul 2000, lăsară Egiptul în desfacere, şi chiar cînd, pe la această dată, stăpînitori din Teba refac unitatea, găsim alături, supt această a XIII-a dinastie, un prinţ în Hermupolis[60].

[57] Ed. Meyer, *idem*, p. 228.
[58] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 49, n-le 3345—3349.
[59] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 174. Numele de Usirtesen e fără îndoială în legătură cu cultul lui Osiris.
[60] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 3, nr. 38.

www.dacoromanica.ro

Pătrunderea prin peninsula Sinai[61] în lumea arabă, ca în a şasea dinastie, supt conducătorul Una, aduce însă, supt faraoni din Teba (dinastia a XIII-a sau a XIV-a), reacţiunea catastrofală pentru regii din Memphis — ajuns îndată, supt ei, o grămadă de ruine, de-asupra căreia se ridică intangibila piramidă, — şi avem astfel regii-„păstori" sau hyksoşii.

Pentru a le înţelege adevăratul rost trebuie să ne gîndim nu la un fenomen local, ci la acea expansiune spre vest care se observă la arabi, cari merg pînă în Haldeia încă la o dată care a fost socotită ca 4000, ceea ce e exagerat, şi apoi la tendinţa analogă care se constată de mult la suveranii mesopotamieni şi elamiţi care se laudă cu dominaţia asupra „amînduror mărilor", şi mai ales la puterea şi prestigiul, în acest al treilea mileniu înaintea erei creştine, a lui Hammurabi, în al cărui nume s-a crezut că se află acela chiar al lui Ham. S-au găsit, din această epocă, la Tell-el-Hasy, în această Sirie, „o pecete cu o legendă babiloniană" şi, la Taannek, „douăsprezece tablete şi fragmente de tablete", de aceeaşi origine. Se face socoteala că atunci a roit din străvechiul Ur, aducînd de acolo civilizaţia în mijlocul căreia trăise el şi tot neamul lui, Abraham, al cărui nume are un caracter haldeian, dovedit din acest timp. Tot atunci s-ar fi produs, prin ceea ce se numeşte de cercetătorii *Bibliei* şi ai civilizaţiei evreieşti „al doilea val semitic", „semitizarea" ţinuturilor zise mai tîrziu de greci „feniciene", unde Tir şi Sidon ar reprezenta pe malurile Mediteranei colonii babiloniene, întocmai ca în Asia Mică hittita Gameş[62]. Alţi locuitori, amoriţii, în inscripţiile egiptene; Amar, Amurru, rămîn undeva la răsărit de Iordan, după tradiţia evreilor, acum aşezaţi statornic în noua patrie. „Imperiul Mijlociu" de la dinastia a unsprezecea era astfel întrerupt.

Hyksoşii, al căror nume a fost pus, cu temei, în legătură cu titlul de „Hekkhos", „cîrmuitor al barbarilor", pe care-l poartă un rege inscripţional, Khyan[63], nu reprezintă astfel decît revanşa noilor stăpînitori semiţi, care au sosit din apus, ai Siriei, pentru cucerirea egipteană. Ei sînt „barbarii" şi nu pot fi alipiţi nici la fenicieni, cum o spunea Manethon, şi cu atît mai puţin la evrei, care s-ar fi întors acasă şi ar fi fundat Ierusalimul, după o lungă stăpînire în Egipt, unde propria lor legendă îi prezintă ca prizonieri, căutînd să scape cu ajutorul zeului lor tutelar[64].

Se atribuie victoria lor întrebuinţării calului, carului de război, arcului pînă atunci necunoscut în Egipt. Neaducînd cu ei ca element nou decît cultul zeului Set

---

[61] W. M. Flinders Petrie, *Researches in Sinai*, Londra, 1906.

[62] O încercare a lui Cheyne de a-i face arabi pentru unele transmisiuni în inscripţiile lor în *Encycl. brit.*, V, p. 141.

[63] După G. Steindorff (în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 343), care răspinge etimologia, pînă ieri general admisă, de „regi-păstori", *heku-chosvet*, „mai tîrziu poate" (*sic*) *hyku schose*, „sau ceva de acest fel" (*sic*), ar însemna numai „stăpînitor al ţărilor străine".

— Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 205, admite explicarea numelui de hyksoşi prin *hak* : prinţ, *şasu* : beduini. În izvoarele egiptene ei sînt Mentiu sau, într-o inscripţie a reginei Hacepsut : *Amu*. Aāaris e Hatuart egipteana. Întrebuinţarea unui izvor nou, discutat şi de Maspero, *ibidem*, p. 212. Mărturii egiptene tîrzii, *ibidem*, p. 206. Fericită e asemănarea cu invazia arabă din evul mediu şi situaţia noii clase dominante cu aceea a şefilor turceşti supt sultani, în acelaşi Egipt, *ibidem*, pp. 206—207.

[64] Cu această părere s-ar uni pretinsa găsire a resturilor capitalei lor la o localitate pe care arabii o numiră Tell-el-Yahudieh : Llewellyn Griffith, în *Encycl. brit.*, XIV, p. 176. Cf. Flinders Petrie, *Hyksos and Israelite cities*.

www.dacoromanica.ro

(Sethonk) și obiceiul comemorării, de regele Apopi, a stăpînirii lor prin stele de granit, ei adoptă în cea mai mare parte, cum o vor face apoi și alți cuceritori, toate rosturile poporului, de o înaintată civilizație locală, pe care-l supuseseră. După prezența lor ca învingători la Memphis, acești oameni deprinși acasă cu marea își fac o nouă capitală în Deltă, aproape de vechea patrie, la Avaris, a scriitorului evreu „național-ist", din vremea romanilor, Flavius Josephus[65], avari, în înscripțiile egiptene. Acolo se adoră, pe lîngă zeul principal semitic, și „cananeenii" care au și rămas, zeul Reșep, zeița Cadeș[66]. Dintre numele date de acesta pentru stăpînitorii unei dinastii (a XV-a) care ar fi ținut o sută nouăzeci de ani, iar întreaga dominație (pînă la dinastia a XVIII-a) nu mai puțin de cinci sute unsprezece, nume elenizate, cum sînt acestea: Salatis, însuși cuceritorul, Bnon, Apachnas, Apophis, Jannas și Asses, s-a putut identifica prin inscripții Apopi singur, — Khyan, care e pomenit și la Knossos, în Creta, adăugindu-se pe baza monumentelor egiptene.

Arta e în acești cinci sute de ani în plină decadență: neavînd meșteri de statui, nu o dată „păstorii" uzurpă pe ale regilor predecesori[67].

În povestirea lui Manethon, mîntuirea Egiptului se datorește unui rege „Misphragmuthosis", a cărui situație nu se arată; e o amintire a lui Ahmosi, istoric (+c, 1555), ale cărui arme, toporul și pumnalul, au fost găsite în mormîntul unei regine[68]. Înaintașul și bunicul său[69] Seknenrè (Sekenienre) ar fi fost ucis în lupta cu acești străini[70]. Adeverit e însă prin inscripții regele Seknenrè (în numele căruia se simte Ra, predicatul lui Amon), care stăpînea în Teba. El ar fi fost vasalul străinilor, ai căror cărăbuși sînt răspîndiți pînă departe în sud. El însuși sau urmașii lui au izbutit a isprăvi cu o dominație care durase jumătate de mie de ani și care a însemnat, în unele privinți, unirea acestui „Egipt-de-jos" cu părțile semitice vecine. După dărîmarea cetății de la Avaris, Teba, așezată în adîncul țării, își întinse stăpînirea pînă în Deltă. Titlul de rege al ambelor Egipturi n-a fost, se pare, întrebuințat de vechii memphiți: el nu putea să împodobească pe acei uzurpatori totuși foarte repede aclimatizați. El e exhibat de acum cu mîndrie în inscripțiile noilor stăpînitori, care, pentru a-și întări drepturile și a-și înălța prestigiul, invocă din nou, după ce, odinioară, se rătăciseră, după Manethon, la Diospolis și Xois (dinastiile XIII—IV), protecția marelui zeu din Teba (dinastia a XVIII-a).

◇

Calul și, poate, arma de fier[71] au fost pentru egipteni același lucru de noutate și spaimă ca pentru indigenii Americei apariția spaniolilor, care se luptau în același fel. Dar prin cal se introduc atîtea noi elemente, nu numai de luptă, dar și de viață, deși el a rămas rezervat numai pentru carul de război cu numire semită, nici

[65] *Contra Apionem*, I, 14.

[66] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 80, n-le 4658—4659.

[67] *Ibidem*, p. 16, nr. 507 și p. 18, nr. 618, n-le 613—617. Și Ramesizii, de altfel, „uzurpă". Și în dinastia a XII-a, *ibidem*, p. 19, nr. 625.

[68] La Steindorff, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 343.

[69] Ahmosi e fiul lui Kemose.

[70] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 64, nr. 3893. Mormîntul lui Ahmosi însuși, *ibidem*, nr. 3894. Giuvaierele mamei acestuia, Ah hotpe, *ibidem*, pp. 68—69, n-le 4030—4057.

[71] — Cf., totuși, Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 116, după care, în piramida cea mare, s-au găsit resturi de fier.

www.dacoromanica.ro

măcar pentru călărit. S-a introdus însă, şi supt raportul moral, acea notă care se cuprinde în cuvîntul de origine şi în sensul de mai tîrziu al cuvîntului de „cavalerism", în Europa evului mediu. Nu numai regele însuşi, dar şi nobilii Egiptului, nomarhii, au ţinut să-şi aibă propriul car de luptă [72].

Totodată, de la aceia care veniseră din Siria, şi cu corăbii, s-au învăţat egiptenii a-şi forma o flotă de război. Oraşele sînt administrate direct. Ca în Asia, un impozit se cere de la fiecare; el se îndreptăţeşte prin aceea că teoretic tot pămîntul e al regelui [73]. În sfîrşit se poartă grijă de toată gloria trecutului, refăcîndu-se clădirile sfinte la Memphis, ca şi la Teba.

Unui monarh absolut, de caracter militar, al lungii serii de străini, răsstrănepoţii învinşilor îi opun în momentul revanşei lor un tot aşa de cumplit Domn de oameni. Unde Ahmosi întîlneşte rebeli, ei sînt zdrobiţi. Îi trebuie numai supuşi. Doar în sud dacă mai trăieşte ceva din vechiul localism.

Marii preoţi sînt sfinţiţi în „casa de aur" a monarhului, ceea ce nu-i împiedică de a avea, ca şi ceilalţi închinători ai vechilor divinităţi, o avere, o putere şi o influenţă care vor ajunge să fie periculoase pentru autoritatea monarhului.

Şi tot acestor năvălitori, care se închinau aproape exclusiv unŭi singur zeu, se poate atribui în parte şi tendinţa spre monoteism, care se va arăta, fie şi pentru un singur moment, în dezvoltarea religiei egiptene. Deocamdată zeul Sutech însuşi e adoptat.

S-a observat prin numele lor prezenţa multor familii care, de atîtea generaţii în Egipt, nu se putură desface de dînsul [74].

Mariette a deosebit într-o scenă agricolă un muncitor cu plete şi barbă, în care recunoştea un semit, prins în lupta de eliberare.

◇

Egiptenii, execrînd regimul hyksoşilor şi pe zeul lor semit, Sutech, pomenit în inscripţii, îi atribuie trei dinastii — nu fără păstrarea unei „legitimităţi naţionale în Teba" — pentru un timp care a fost socotit cu moderaţie la un sfert de mileniu [75]. Era de ajuns ca un val de semitism să pătrundă şi în limbă, rămînînd şi urme pînă foarte tîrziu.

◇

Pentru egipteni, după revenirea la monarhii indigeni, hyksoşii au rămas „străinii", „nebunii", „ciumaţii" după unii, „zguduiţii de friguri" după alţii [76].

---

[72] O reprezentare la Ed. Meyer, *ibidem*, p. 211.

[73] *Ibidem*, p. 220.

[74] *Ibidem*, p. 215.

[75] *Ibidem*, p. 208. Pentru urmele materiale ale regilor străini, *ibidem*, p. 209.

[76] Pentru hyksoşi, originea numelui şi caracterul lor, arătîndu-se şi părerile divergente care-s-au succedat, contrazicîndu-se din vreme în vreme la acelaşi (după teoria care vede în sciţi nişte mongoli (*?*), Naville a propus să se vadă numai în şefi astfel de nou-veniţi pe scena istoriei), v. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, p. 50 şi urm. Şi el e pentru etimologia care-i leagă de beduini, „jăfuitorii", ceea ce trimete iarăşi la vechea numire de „regi-păstori". Nu se înţelege de ce „paleta de scrib" de la pagina 57 (cf. cea de la pagina 75) ar fi neapărat din vremea hyksoşilor. Statuia sfărîmată a regelui hyksos Khyan, *ibidem*, p. 61.

www.dacoromanica.ro

◇

Chabas[77] vede în aceia pe care restaurația egipteană i-a considerat ca un blăstăm, o „ciumă" — ceea ce s-ar fi datorit mai mult urii stîrnite de lupta pentru o înlăturare a lor, care, afară de legenda plecării evreilor din Egipt, a putut să nu fie și o izgonire, căci oameni deprinși de atîta vreme cu clima și rosturile Egiptului n-au putut dori, după pierderea hegemoniei lor, să-l părăsească —, niște adaptați, măcar după cîtăva vreme. De la început însă, uzurpînd monumente ale înaintașilor, ei arătau prin aceasta chiar că vreau să intre în tradiție. Am văzut că au adus și au impus un zeu al lor asiatic, dar, răspingînd pe Horus, ocrotitorul vechilor faraoni, ei au ales pe adversarul lui, Set, și au arătat venerație pentru Amon-Ra, adorînd pe Seknen-Râ, „soarele victorios".

◇

Între hyksoșii „păstori" și evreii în Egipt este de sigur o legătură.

◇

După Lepsius și Maspero, hyksoșii n-ar fi arabi, ci cușiți, la care s-ar putea presupune însă o mai înaltă cultură decît aceea de care au dat dovadă acești năvălitori. S-a observat că numele regilor uzurpatori sînt în legătură cu zeii Set și Nub[78].

◇

E interesant că, între sclavele luate dintre hyksoși, una poartă un nume format cu al zeiței Ștar[79].

5. Faraonii dinastiei a XVIII-a. Egiptenii în Siria.

Biruința asupra pretinșilor „păstori" semiți, distruși sau izgoniți, aduse firește Invadarea țărilor de unde ei veniseră. Chiar cel dintîi dintre noii stăpîni în Deltă, Ahmosi I, luă, după biografia unui general egiptean de atunci[80], drumul peninsulei Sinai și pătrunse în Palestina și Siria, ocupînd o cetate care nu s-a păstrat (după 1555). Dar de un adevărat izvor contemporan, prezentînd aceste evenimente într-o formă istorică, pentru a se păstra în sensul nostru memoria lor, nu poate fi vorba. Același caracter vag îl au și isprăvile pe aceeași coastă siriană, sortită geografic să năvălească

[77] *Les pasteurs en Égypte*, Amsterdam, 1868.
[78] Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 112.
[79] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 658.
[80] — O foarte prețioasă inscripție cuprinde povestirea, în numele cuiva care poartă același nume ca și faraonul, a luptelor care s-au dat înaintea cetății Avaris; „Am asediat Avaris, și am avut să lupt pe jos înaintea Sacrei Persoane, am fost mutat pe corabia care se chiamă Răsăritul în Memphis: ne-am mutat pe canalul Pat'et-ku de la Avaris: aici am cîștigat un premiu... Pentru vitejia mea mi s-a dat un lanț de aur... S-a dat o luptă la Takem, din jos de Avaris, unde am prins un om viu și am trecut pe apă, ducîndu-l după mine; ca să mă feresc de strada cetății, am luat-o prin apă... Am cîștigat Avaris și am luat de acolo un om și trei femei, prinși, pe care Sacra Persoană mi i-a dat robi". Și la Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 199. Povestirea continuă de-a-lungul altor expediții. Portretul regelui în colecția lui Lepsius.

www.dacoromanica.ro

în Egipt sau să fie dominată de dînsul, ale lui Amenhotep, al doilea din acești regi războinici, care nu se mulțumesc cu liniștea ieratică din vechea lor Tebă, dar au, acum, o grijă deosebită pentru asigurarea, în vederea unor noi campanii siriene, a graniței din sud, de unde vor veni tot mai mulți învinși negri, cu mîinile pline de daruri și cu tributul de aur, așa de dorit pentru giuvaierele regale.

Ahmosi se numește și soția lui Thutmosis I (c. 1540), căruia i s-a atribuit o altă origine, care nu se va desluși niciodată. Asigurînd cu totul regiunile din sud, el reia întreprinderile asiatice, repetînd, în același stil tradițional, „strivirile" de dușmani și „distrugerile" de cetăți. Căci Egiptul, care pentru nevoile sale economice a recurs totdeauna la străini, nu colonizează ca Asiria, răspîndind doar prin locurile invadate inscripțiile de glorificare a monarhilor lui.

Aceste „cuceriri" se isprăvesc prin impunerea unui tribut în daruri de tot felul, a căror aducere se vede pe frescele și baso-reliefurile colorate în nuanțele tradiționale din temple și morminte. Se va ajunge apoi, îndată, la recunoașterea sau așezarea unor vasali, după un sistem pe care nu l-au întrebuințat haldeenii, dar pe care-l vor copia noii regi-ostași din Asiria, care stă să se ridice din izolarea și insignifianța ei.

Cu cîștigul acestor campanii, cel dintîi Thutmosis crește enorm proporțiile templului din Karnak și ale celui de la Deir-el-Bahari, dar fără ca el și urmașii lui să se considere, cum vor face regii asirieni, ca simpli îndeplinitori ai voinței unui zeu protector, căruia i se aduc ca jertfe, cu miile, cei căzuți în luptă și cei duși în robie.

După dispariția învingătorului care, pentru a-și întări situația, așezase lîngă el, ca „rege", pe fiica lui cu moștenitoarea vechilor monarhi, pe Hacepsut, a cării „cîrmuire" a lăsat urme monumentale așa de însemnate [81], al doilea Thutmosis, născut, de bună samă, din altă legătură, crezu că e de nevoie să se întărească în opinia supușilor săi luînd în căsătorie pe această soră, deprinsă acuma cu domnia. Din nou, *după un obicei care aici se întîlnește întîia oară*, tronul e împărțit, noul rege își asociază fiul, al treilea cu acest nume [82]. Dar regina coborîtă din zei apare din nou ca stăpînă, făcînd din nepotul ei un asociat de simplă formă. Memoria ei va fi însă urgisită după moarte [83].

---

[81] — Pentru mama reginei Hacepsut, „Horus femeninul", cu nume bărbătesc Kematre, vizirul ei Senmut (purtîndu-i chipul supt bărbie, ca o decorație de azi) și preceptor al fiicei, Nefrurè, întemeietor, ca „șef-arhitect" al templului cu terasă din Deir-el-Bahari (reproducerea frumosului templu supt înaltele stîncii, în Steindorff, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, la pagina 352), și chipul reginei, ciocănit de revoluționarii care au înlăturat-o și înconjurat de un fel de lanț — zeii ocrotitori, care o binecuvîntează, rămînînd intacți, firește, dar fără nici un rost, inscripțiile înseși fiind total distruse, — v. reproducerea, *ibidem*, pp. 347, 349, 351 : chipul mamei lui Thutmosis al III-lea, Eset, *ibidem*, p. 350.

[82] Statuia lui, în Steindorff, *loc. cit.*, p. 353.

[83] După T. M. Davis și Ed. Naville, în *The Tomb of Hatshopsitu*, Londra, 1906, *Encycl. brit.*, IX, p. 83. — Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 232, tăgăduiește că Hacepsut, a cării stăpînire a durat douăzeci și unu de ani — s-a distrus pe monumente și numele ajutătorului ei Senmut —, s-ar fi îmbrăcat ca bărbat. Evidența pe reliefuri confirmă această deghizare. V. și *ibidem*, p. 232, nota 3. Și aici, p. 233, statuia ei, cu adausul, într-o formă estetică delicată, a bărbii indispensabile pentru un faraon. Pentru expediția ei pe mare spre Arabia (e înfățișat, cu caricaturalul zeu Besa — v. *ibidem*, p. 236 — pentru această țară „Punt" un peisagiu de palmieri) reprezentarea, *ibidem*, la pagina 232. Între prizonieri, lîngă soțul și fetele ei, o regină, de un spăimîntător realism în ce privește grăsimea, mai ales a unor părți ale corpului, *ibidem*, p. 234.

www.dacoromanica.ro

Regina nu conduce oştile pe care Thutmosis al III-lea, după 1500, le aruncă din nou asupra Siriei. Ambiţia lui îl face să comemoreze, solemn, victoriile ca aceea din Megiddo. În cursul unei stăpîniri de aproape patruzeci de ani, din care răsună doar cîteva nume de cetăţi supuse cu sila, el ajunge pînă la cetăţile care erau acum ale acelei coaliţii defensive a Asiei Mici, care poartă numele organizatorilor şi conducătorilor care au fost hittiţii, asociaţi la nord-est cu monarhii pre-armeni din Urartù şi Mitanni.

Dar *aici*, nici supt Amenhotep al III-lea, *nu se poate stabili nicio dominaţie directă*, pentru care ar lipsi însăşi organele, care nu pot fi cele, tradiţionale, din Egiptul însuşi. Trebuie să se recurgă la regi şi prinţi vasali, între amoriţi (Amurru), ca Abdashirta, între habiri, al căror nume va fi legat de una singură dintre aceste seminţii, a evreilor, ceilalţi, moabiţi, edomiţi, amoniţi, rămînînd, ca şi arabii vecini, la străvechea viaţă de triburi. La Ierusalim se găseşte pentru întîia oară un rege, pe la 1400 ; Abd-Hiba, cu numele arabo-cananeean, de care, firește, *Biblia*, care vrea o continuitate a regalităţii ocrotite de Iahveh, nu vrea să ştie. În Sidon se întîlneşte, alături, regele Zimrida. Ei toţi declară, cu credinţă sau cu ipocrizie, că situaţia o au de la căpetenia lor imperială, al cării zeu, Amon, soarele, îi călăuzeşte în luptele lor, asigurîndu-le biruinţa [84].

Pe această linie urmează asociatul foarte bătrînului rege, al cărui nume se leagă tot de zeul Thot, cîntăritorul sufletelor şi dătătorul de nemurire. Dar fiul şi asociatul său Amenhotep (Amenophis) al II-lea, de o domnie care întrece sfertul de veac, poartă numele lui Amon-Soarele, în numele căruia se umplu de cadavre văile Siriei, „regi" vasali fiind spînzuraţi sau menţinuţi în robie, fără a se putea face dincolo de peninsula Sinai o „provincie". Al treilea Amenhotep (+1375) e însă fiul celui de-al patrulea Thutmosis.

Un războinic şi acesta, dar împrejurările s-au schimbat. În locul războiului pentru tribut şi aşezarea de vasali, noul rege recunoaşte paritatea, în acest Vest asiatic, a altor stăpînitori. Astfel el se căsătoreşte cu fiica regelui din Mitanni Sutarna, Gilukhipa, apoi cu aceea, Nefretiti, a noului stăpînitor de acolo, Tuşratta. Fiul lui cu prima soţie, Taia [85], Amenhotep al IV-lea, va părăsi tradiţiile războinice, fiind regele unei revoluţii în religie, artă şi moravuri.

Atunci, în locul lăsat liber, apare Asiria.

Prin influenţa asiriană, mai mult decît prin legăturile mamei sale şi cele personale cu zeul „detronat" din Heliopolis, Re-Harachte [86], în care caz n-ar mai fi revoluţia religioasă care se admite, cu temei, şi nici furioasa contra-revoluţie, care s-a deslănţuit îndată, se poate înţelege pornirea pătimaşă cu care un rege tînăr, de o făptură a capului neobişnuită [87] şi bolnav, a putut să se arunce contra aşa de puter-

[84] V. ediţia Winckler a „Scrisorilor" contemporane, *The Tell-el-Amarna letters*, Londra, 1896.

[85] Portretul ei, în G. Steindorff, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 356.

[86] Steindorff, *loc. cit.*, p. 356. El recunoaşte (p. 357) că noul zeu nu purta nici un simbol animalic, ceea ce ar fi fost imposibil dacă s-ar fi luat un zeu vechi, părăsit.

[87] V. portretul din Steindorff, *loc. cit.*, pp. 361, 362, 363. Al unei regine contemporane, *ibidem*, p. 360 (de o delicateţă unică). — Pentru Amenhotep al IV-lea şi Maspero, *op. cit.*, II, p. 316 şi urm. (pavagiul palatului său, *ibidem*, p. 321). Mai multe portrete cu sublinierea deosebirii fundamentale între acela de tradiţie preoţească şi cel nou, realist şi „psihologic" (v. şi cel de la pagina 347). Două din fiicele lui, *ibidem*, p. 333. Sarcofagul urmaşului uzurpator, Ai, *ibidem*, p. 335 : nu se înţelege însemnătatea reformei lui religioase.

www.dacoromanica.ro

nicei caste a preoților lui Amon, care, poate, întrebuințaseră multele absențe războinice ale ultimilor regi pentru a-și întinde puterea în domenii care, pînă atunci, fuseseră rezervate regelui.

Noul monarh reneagă, în „protestantismul" său, pe Amon, vechiul ocrotitor al țării, și-i opune, de fapt, o altă interpretare, Aton, a aceluiași atotputernic zeu solar: îndată, cum o cerea logica religioasă a civilizației egiptene, el își potrivește un nume nou după al noului patron divin, intitulîndu-se Akhenaton și o nouă capitală se ridică la Ekhtaton.

Arta e prea legată de forma religiei pentru ca o schimbare așa de fundamentală în aceasta să nu aducă imediat și una în caracterele ei. Ea capătă un caracter de rafinare, de spiritualizare, pe care n-o avuse pînă atunci, dar, în același timp, admite, contra unei tradiții de multă vreme înstăpînite, și greșelile naturii față de tipicul de atîta timp fixat.

În scena adorării discului rotund din care plouă razele, soția și copiii urmîndu-l, în aceea în care regina-i întinde flori, mișcările corpului sînt de o elasticitate extraordinară, cu totul modernă, care nu-și află explicația prin influențe străine, ci numai prin efectele puternice ale unei mari mișcări sufletești. Aceeași libertate se observă în avîntul șubredului ginere Tutankhamon, care-i va fi al doilea urmaș. Scena luptelor cu hittiții ale depărtatului său urmaș Ramses al II-lea e de un înalt interes. Nimic nu mai e tipic; pe cele patru registre fiecare luptător are altă atitudine: lîngă acei ce atacă, între care un arcaș ca în scenele cretane, de care va fi vorba, lîngă acei ce cad și cei ce se cer iertați, se văd două femei dintre care una fuge, privind în urmă, iar alta ridică brațele în desperare[88]. Legătura mîinilor prințului prins de Ramses al III-lea are toată expresia durerii, nu numai în față [89].

Dar moartea, poate silnică, a tînărului monarh va aduce o răscoală mai violentă decît aceea contra marei regine de odinioară. Preoții lui Amon vor distruge tot ce putea aminti capriciul profan al „ereticului" și în ruinele trecătoarei capitale vor rămînea numai dovezile imperialismului asiatic al epocii.

Văduva lui hittită Nefretiti visează să învie dominația unei Hacepsut, și ea ar fi invitat, ceea ce pare peste putință, pe regele hittit Subbiluliuma să-și așeze un fiu lîngă ea, ca faraon al țării de mult prietene.

Peste acel ginere al lui Amenophis, Tutankhamon[90], înainte de restaurația lui Amon Tutankhaton[91], rege căruia-i păstra soarta să vădească în mormîntul său, prin minune neprădat, comorile care întovărășeau pe cealaltă lume rămășița unui faraon, se întinde puterea marelui general care e Haremhab. Astfel se va ajunge, prin 1350, la o nouă dinastie, a XIX-a. Peste uzurpatorii sprijiniți de preoți, Ai și Harmahib — Haremhab[92] — căruia i se atribuie pacea religioasă, ea dă, pentru

[88] La Steindorff, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 379. Cf. tot acolo, p. 479, o scenă de luptă asiriană supt Asurnasirpal, sau p. 529.

[89] *Ibidem*, p. 380. V. și admirabila figurină, cu corpul de o elenică armonie, în cutia de parfumuri de supt Amenhotep al III-lea, *ibidem*, p. 385 (în deosebire de cea din același timp, *ibidem*, mai sus).

[90] Poate, crede Steindorff (*loc. cit.*, p. 360), un frate bastard al mortului. Un alt ginere fusese asociat la tron de acesta. Chipul lui Tutankhamon, *ibidem*, p. 364.

[91] El schimbă astfel și numele soției, fiica „ereticului".

[92] Statuia sa, în Steindorff, *loc. cit.*, p. 369.

www.dacoromanica.ro

un an, pe stăpînitorul de origine necunoscută care a fost primul Ramses, purtînd cu mîndrie în numele său chemarea către zeul protector Amon-Ra [93]. Acțiunea urmașilor din sîngele lui se va dezvolta înainte de apariția, ca noi cuceritori, a lui Salmanasar și a fiului acestuia.

În Egipt, pe lîngă o încercare individuală, în domeniul religios și intelectual, care va rămînea fără urmări, zdrobindu-se de rezistența preoților și de avîntul unor porniri „antidinastice", asupra cărora vom reveni, s-au petrecut schimbări adînci față de acel Vechi Imperiu, continuat prin cel Mijlociu, de la care amîndouă ne-a rămas o așa de strălucită comoară a unei arte de acum incapabilă de a înnoi.

Akhenaton, pentru a-l numi așa cum el însuși a dorit, e un călcător îndrăzneț, cutezător, un „apostat" al tradiției. Aceasta e însă una singură, căci în această organizare egipteană toate se țin împreună, avînd aceeași origine și fiind animate de același spirit. A rupe canonul într-o privință înseamnă a zgudui întreg mărețul edificiu milenar. Aceasta se și întîmplă, într-o formă care, fiind date înseși temeliile acestei societăți, nu poate fi, la început, și încă multă vreme, decît haotică.

Precum noul zeu Aton a uzurpat drepturile sacre ale lui Amon-Ra, astfel, peste datină, uzurpațiile — întîi favorizate de regii înșii cari caută, imprudent, forme nouă — se produc în ce privește această dinastie, care pleacă de la zei și trăiește în continuul condominiu cu dînșii. Asociațiile la tron sînt una din aceste înnoiri, folositoare pentru moment, periculoase pentru viitor, chiar pentru cel imediat. Doi regi alături nu pot fi în aceeași măsură și cu același drept întrupările lui Osiris nemuritorul. A-și trage dreptul prim se poate înțelege, dar nu și luarea în stăpînire a tronului pentru sine, fără nici o asociere sau vreun sprijin public, din partea unei femei, și am văzut ce dramă a dat Egiptului în ridicarea ei, în lupta pentru a se menține, în catastrofa ei ultimă, frumoasa regină.

Transmiterea dreptului dinastic, care de la un timp se face și prin fii de concubine, contra îndatoririlor stricte și pentru orice cetățean față de soția legitimă, și prin simpla căsătorie cu o princesă, care ea însăși se ține în umbră, e acum un lucru admisibil. Bucuroși că și-au recăpătat dreptul de exclusivitate pentru templul lor, preoții n-au nimic împotrivă. Dar iată că, în cazuri ca al lui Akhenaton și al lui Tutankhamon, persoana regelui, așezat cum se întîmplă, nu rezistă fizicește și atunci, în turburarea ce se produce, calea e deschisă pentru generali cari nu au pentru dînșii decît norocul unei „lovituri de stat".

Origina însăși a unei noi dinastii, a XIX-a, e mai mult decît dubioasă. Dar astfel de ridicări samavolnice cer totdeauna o legitimare. Aceea prin creațiuni de cultură nu impune așa de mult popoarelor, care se deprind a judeca lucruri înaintea cărora, ca înaintea altarelor divine, erau deprinse pînă atunci a se închina. Și apoi pămîntul Egiptului, și în nord, de mult, și în acest sud al Tebei, e ocupat de atîtea secole prin atîtea splendide opere de artă, spre care contemporanii, într-o epocă de evidentă decădere generală, se uită cu o admirație care, întru cîtva, paralizează. Rămîne pentru consacrarea revoluției biruitoare războiul.

Nimeni nu l-a provocat peste hotare printr-un imperiu de concurență, cu care neapărat să trebuiască încercare. Asiria primei regalități cu tendințe imperialiste, care,

[93] Scena în care el se înfățișează sacrificînd Isidei, *ibidem*, p. 370. Fiul său în luptă cu un libian, *ibidem*, p. 371.

www.dacoromanica.ro

cum am văzut, n-a ajuns măcar să îndrăznească a înlocui, în capitala sfîntă a lui Hammurabi, Haldeia babiloniană, mamă a legitimității divine, de care, deocamdată, se apropie chiar cînd depune și înalță regii, numai cu o deosebită venerație, n-are un scop de întindere în vest, cu atît mai puțin un program cuprinzînd posibilități de colonizare, necesități de influență permanentă, un sistem de vasalitate ca acela pe care, de mult, l-a inaugurat Egiptul, deprinzînd seminții semite și acelea ale Asiei Mici cu alcătuirea supt regi care trimet departe la Teba tributul și omagiile lor adînc plecate.

Civilizația asiriană, creatoare a măreților palate pe care le vom înfățișa mai departe, are o vechime foarte relativă. Haldeia, cu tot ce a produs, e prea copleșitoare pentru ca acești „șefi de provincie" care sînt „fiii lui Asur" să poată încerca să inoveze; imitația chiar a trebuit să fie, multă vreme, de prisos. Salmanasar și Tiglatpileser sau, cum i s-a zis înainte; Tuklatabalasar sau Tugultipaleșara, nu sînt cunoscuți prin creațiuni proprii, care să li dea și portretul, într-o epocă în care Egiptul lui Akhenaton îl singularizează cu o rafinare decadentă. N-avem a face, ca pentru primele dinastii egiptene, cu o mare izbucnire de vitalitate înfăptuitoare, înaintea căreia istoricul să nu găsească altă explicație deplină decît misterul nașterilor spontane de cultură, care există la oameni, întocmai ca și în alte domenii ale naturii vii.

Se poate spune chiar, încă de acuma, că, atunci cînd, peste mai mult de o jumătate de mileniu, vom sta uimiți înaintea splendorii reședințelor regilor-împărați ai marilor cuceriri din Vestul asiatic, n-avem a face cu o continuare, mai măreață, a civilizației artistice babiloniene, ci cu un fenomen mai complex și, prin aceasta, mai interesant: această Asirie, care apelează în toate la zeul ei, prezident al celor din trecutul haldeian, dar cu atîta autoritate încît îi aruncă în umbră, creînd astfel prima formă a monoteismului, se pătrunde de un spirit care e al Asiei Mici invadate, unde a răsărit o cultură de un caracter deosebit, paralelă, atîta vreme, cu a Mesopotamiei.

Dacă în acest vacuum din punctul de vedere al hegemoniei imperiale care se petrece în Siria, Seti și Ramses I, primii suverani egipteni din noua dinastie intervin, e și pentru că acolo ordinea stabilită în dinastia precedentă, ordine așa de nesigură încă în listele de la Tell-el-Amarna, cu amestecul de rebeliuni și de supuneri lingușitor ipocrite, nu e stabilă. Deci, fără gîndul de a face altfel, ci numai pe urmele marelui Thutmosis cuceritorul, se produce intervenția grandioasă, care va trebui să fie povestită în inscripții și glorificată într-o nouă literatură de adulație.

Astfel, pe urmele, de altfel, ale lui Harmahib-Armais [94] și ale primului Ramses, Seti I [95], cu nume original, intră pe la 1300 în țara Șam a Siriei, cu cetățile ei veșnic nesigure. În această cale, care nu poate fi decît ușor triumfală și pe care o putem asemăna cu „expedițiile romane" ale regilor germanici din evul mediu într-o Italie de cetăți și șefi, mai mult sau mai puțin uzurpatori, noul faraon umanizat și cu preocupații individuale, „eroul" egiptean caută, supt raportul socotelilor imperiale, și ceea ce va fi lipsit mai mult timp Egiptului; arama din peninsula Sinai, cu care-și face bronzul, și lemnul pădurilor de pe coasta feniciană a Siriei.

Inscripția păstrată lămurește că intrarea în Siria se datorește faptului că „ticăloșii de Șasu au uneltit răscoala, că șefii seminților lor, adunați laolaltă în ținutul

[94] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, II, p. 367 și urm.
[95] Mumia lui în Steindorff, *Propyläen-Weltgeschichte*, p. 373.

www.dacoromanica.ro

Kharu, au fost loviți de orbire și stăpîniți de duhul silei, fiecare căutînd să-și sugrume vecinul" [96]. Inscripția din templul de la Karnak arată cum, după succese datorite mai mult lipsei de adversari, Seti ajunge pînă în munții păduroși ai Libanului, armata sa atingînd cetele, încă nu destul de pregătite pentru a urmări ele însile o hegemonie în aceste părți, ale hittiților regelui Muvatallu, de la care n-avem încă mărturii cu privire la acest război de prestigiu al egiptenilor. Nu poate fi vorba, din partea lui Ramses, de o ocupație în această regiune, unde se mișcă, încă necuprinse într-o formă unitară, mai multe popoare nouă. Dar popoarele răscolite astfel vor da încercarea de piraterie în Deltă a neamurilor pe care inscripțiile egiptene le numesc șardana și turșa.

◇

Se restabilește, în ce privește pe hittiți, situația de înțelegere — n-aș zice, în condițiile de atunci; de delimitare, fie și numai ca sfere de influență — din zilele de la Tell-el-Amarna. Situația se păstrează supt regele Hattusil al II-lea, arătat prin arhivele locale ca urmaș al lui Subbiluliuma, biruitorul regelui din Mitanni, Tușratta, cu numele aric, care va încerca și el puterea carelor de război ale egipteanului, și aceasta-i ajunge. De pe urma întreprinderii, căreia-i urmează noi clădiri închinate zeului restaurat al Tebei, rămîn numai indicațiile pe numele lui Seti ale drumului militar făcut de dînsul.

Dar nu i se pare învingătorului că prin victorie și omagiu zeului s-a întărit în adevăr proaspăta dinastie de uzurpație. Din nou se recurge la o căsătorie cu o princesă din șirul regilor legitimi și la adoptarea de formă a fiului născut din această legătură, care va fi al doilea Ramses (1292—1225), moștenitor firesc al unei tradiții de glorie.

El e stîrnit de o mare revoltă a acestei Asii Mici în care pătrunsese cu atîta siguranță de sine. Ca suveran al hittiților și conducător al tuturor acestor noroade pînă la oamenii din Ilion-Troia cu zidurile puternice și podoabele de aur, la a cărei istorie, cunoscută prin săpături ca și prin eposul homeric, e rost să se revie aiurea și altfel, e însemnat, de tratatul cu Ramses, tot acel Hattusil sau Khitisar, înlocuitorul lui „Motur — fiul lui Morusar".

Luptele se dau pe la Cadeș (Codșù). Poemul lui Pentaùr, rar document de adevărată literatură epică egipteană, de un gen cu totul nou, povestește în amănunte acest război de dibuiri, de trădări, de surprinderi, de lupte eroice, în sfîrșit biruitoare, pentru a scăpa din capcana barbarilor. *Pentru întîia oară, după monotonia tipică a buletinelor de victorie cu exagerări orientale, se găsește cineva pe pămînt istoric.*

Ce urmează nu mai poate forma un capitol de povestire. Situația nelămurită se menține „cincisprezece ani". Totul se mîntuie prin tratatul pe o lamă de argint pe care, printr-un hazard fericit, l-a descoperit, de mult, Champollion. Se prevede un ajutor mutual, firește contra acelor popoare neașezate, de ale căror mișcări capricioase se putea teme și un imperiu și celălalt, care se consideră de acuma ca de o potrivă. Hittiții se arată stăpîniți de același drept ca și egiptenii și primesc condiții de umanitate în ce privește fugarii de restituit. Cu privire la aceștia, preve-

[96] După Champollion, *Notices*, II, p. 93, Maspero, *op. cit.*, II, p. 370.

www.dacoromanica.ro

derile sînt, cu trei mii de ani înainte, întru toate aceleași ca cele cuprinse în convențiile prinților musulmani de pe coasta Asiei Mici cu Puterile creștine de pe la 1300—1400.

Mai mult decît o înțelegere politică, se făcu o adevărată înfrățire, întrupată în căsătoria lui Ramses cu fiica fostului său dușman, și monarhul cu nasul coroiat și trupul masiv fu invitat să viziteze capitala pe care faraonul, urmînd întru cîtva exemplul lui Akhenaton, și-o făcuse, liberat acuma de atîrnarea față de preoții lui Amon, în marginea deșertului, pe numele lui de „învingător"; Pa-Ramses Aanakhtù. Zeul binecuvîntă pe unul și pe celălalt, împreună cu acea regină a cărei prezență simbolizează pe stela reprodusă de Lepsius alianța lor „frățească".

Acuma, Ramses, care a avut rarul noroc al unei domnii de șaizeci și șapte de ani, începută însă din copilărie, lîngă tatăl său, își închină comorile ridicării de clădiri sacre pretutindeni, care vor uimi vremurile. El ajunge astfel a fi socotit ca marele ctitor prin excelență, așa cum va fi, peste cîteva milenii, Ștefan cel Mare pentru Moldova sa. De altfel, ca și mărețul moldovean, vechiul faraon viteaz și darnic atribuie lui Amon, cum o spune epopeea contemporană, biruința siriană pe care, ca om, prin înseși mijloacele sale, declară în strigătul său de desperare din ceasul primejdiei, că n-ar putea-o cîștiga [97].

◇

În sud și în vest, dinastia a XVIII-a n-are curiozități și apetituri. Ajung expedițiile sporadice pentru a se păstra granița de către Etiopia, asigurîndu-se un comerț răsplătitor.

◇

În același timp cînd reia tradiția militară a expedițiilor în Siria, dinastia a XVIII-a creează cu adevărat Teba sacră, care pînă atunci era împărțită în cetățile osebite ale deosebiților zei: cetatea lui Amon, cetatea lui Maut, cetatea lui Khonzu, legîndu-le prin largile alei șerpuitoare — de doi chilometri de la Luxor la Karnak — de sfincși păzitori contra prădătorilor și a duhurilor rele, adevărate sentinele, pentru milenii nemișcate din locul lor de strajă [98].

6. Thutmosis al II-lea, Thutmosis al III-lea

Pecetea lui Thutmosis al II-lea [99] îl prezintă pe carul lui de luptă, săgetînd un șef barbar care cade, iar pe cealaltă parte e un luptător care ridică o măciucă asupra unui cal prins de coadă.

---

[97] V. locul reprodus în Maspero, *op. cit.*, II, p. 396 și urm., după traducerea lui de Rougé, în *Recueil de Travaux*, 1870, I, pp. 1—9.

[98] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, Paris, 1907, pp. 91—92.

[99] Și în Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 117.

www.dacoromanica.ro

◇

Thutmosis al III-lea începe seria povestirilor însemnate pe pereții templelor acolo la Teba [100].

◇

Pentru biruințele lui Thutmosis al III-lea se înscrie pe o stelă de granit negru un întreg poem [101].

Ramses al II-lea va apărea ca ostaș, țiind de păr, în același timp, un hittit, un egeian și un arab [102].

◇

Pentru Thutmosis expediția siriană „pînă în zări" înseamnă „a-și îmbăia inima între barbari", fel de a vorbi care seamănă cu acela al monarhilor asirieni, care la această epocă, pe la 1300, ocupați cu nesfîrșita problemă babiloniană, păstrau cu greu moștenirea de expansiune și dominație a lui Salmanasar I.

◇

Expediția lui Thutmosis al III-lea [103] a adus rezultate mai mari de cum se crede obișnuit. Nu poate fi vorba de o guvernare în Siria după modul egiptean, așa că vechile forme se păstrează, dar nu numai s-a impus pretutindeni tributul, care se culegea de un intendent anume, ci s-a făcut, cu preciziunea care deosebește toate în Egipt, o măsurătoare exactă — cum vor face cuceritorii turci, pentru Ungaria anexată în secolul al XVI-lea, măsurătorile pe baza cărora era taxat fiecare district.

7. Amenhotep al III-lea, Amenhotep al IV-lea

Din scrisorile de la Tell-el-Amarna, atît monarhii Babiloniei (Burnaburiaș), cît și stăpînitorii Asiriei (Asuruballit), cele două dinastii încuscrindu-se, de altfel, în acest timp, apar ca oarecum legați de Amenhotep al III-lea.

◇

Între soțiile lui Amenhotep al III-lea se pomenesc și o soră și o fiică a regelui Babiloniei, înainte de legăturile cu dinastia din Mitanni [104].

---

[100] Și lista de morți, de mutilați, de pradă, ca ale lui Ivan cel Groaznic și lui Vlad Țepeș, la Justi *Geschichte des Altertums*, pp. 203—204. Tributul hittiților, *ibidem*, p. 204.

[101] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 12, nr. 12. La n-rul următor statuia mamei lui, Isis. A bunicei, *ibidem*, nr. 444. Biruințele în Asia ale lui Amenophis II, *ibidem*, p. 17, nr. 582.

[102] *Ibidem*, p. 23, nr. 769.

[103] Pentru campania siriană a lui Thutmosis al III-lea, după inscripția cunoscută, pe larg Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 238 și urm. Pentru măsurători, *ibidem*, p. 243. Pentru acțiunea militară a lui Amenhotep al II-lea și, peste Thutmosis al IV-lea, Amenhotep al III-lea, *ibidem*, p. 246 și urm. Se menționează în listele de biruință și Asur, *ibidem*, p. 247.

[104] — În Catalogul Muzeului din Cairo, p. 30, nr. 1197, se vede un rege babilonian, Kadașmanturgu, răspunzînd la peținea fiicei lui de regele Egiptului.

www.dacoromanica.ro

◇

Regele Satama din Naharaim e arătat pe monumente trimiţîndu-i lui Amenhotep al III-lea, ca soţie, pe fiica lui, cu o suită de trei sute şaptesprezece însoţitoare [105].

◇

Raporturi de prietenie se descopăr prin tabletele de la Tell el-Amarna între Akhenaton [106] şi Asuruballit.

◇

Supt Amenhotep al III-lea şi al IV-lea manuscripte de poveşti babiloniene au fost aduse în Egipt pentru învăţarea limbii [107].

◇

În epoca lui Amenhotep al IV-lea între capitalele celor două monarhii rivale se schimbau adesea scrisori pentru cereri de aur din Egipt, de materiale de construcţie din Siria, pe lîngă care de război şi cai.

8. Ramses I, Ramses al II-lea, Ramses al III-lea

S-a emis ideea că primul Ramses ar fi fost întîi numai „vizir" al predecesorului şi ar fi purtat numele de Paramessu [108].

◇

Figura lui Ramses Miamùn, Sesusturi, de unde fabulosul Sesostris al grecilor, mergînd pînă la rîul Indus şi atingînd cu flota sa şi ţermurile Europei, desemnează o aureolă de legendă în jurul celor din urmă mari personalităţi războinice şi fondatoare din istoria de mai multe ori milenară a Egiptului.

Cînd o epocă de turburări vine, la capătul căreia un „urmaş" al acestui mare monarh, Nakhtseti, restabileşte siguranţa contra „barbarilor" nedomoliţi, care din nou apăruseră în Deltă, el va ţinea ca fiul şi urmaşul său să poarte numele măreţ de Ramses, aşa cum al lui Carol cel Mare se transmite la Carolingieni şi al lui Ştefan cel Mare la stăpînitorii Moldovei.

Ramses al II-lea [109] ajunsese a recurge, în anii săi de bătrîneţe, la sistemul asigurător al adoptărilor. Astfel el întinde autoritatea monarhică asupra fiului său

[105] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 120.

[106] Presupus portret al lui şi al reginei Nefretiti, în Catalogul Muzeului din Cairo, p. 51, n-le 3610—3612.

[107] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 340.

[108] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 17, n-le 578, 579.

[109] — Cea mai bună reproducere a mumiei lui Ramses al II-lea (găsită, la 1881, de Brugsch, în mormintele cumulative de la Deir-el-Bahari), după fotografii luate „în ziua descoperirii", la Spamer-Kaemmel, *loc. cit.*, pp. 124—125. Figura e încă impresionantă, şi mîinile, cu degetele lungi, păstrează eleganţa lor. Craniul, dolihocefal, cu nasul coroiat şi buza de sus înaintînd mult asupra celei de jos, se termină printr-o bărbie mică, delicată.

www.dacoromanica.ro

Kha-mois, care ar fi fost și preot la Memphis, cetatea celor mai depărtate amintiri. După moartea „învingătorului", puterea supremă e exercitată, alături de moștenitorul cu numele solemn Merneptah, de același frate, dintre treisprezece cîți fuseseră, și iarăși de o princesă, sora lor, Bit-Anati.

Contra lor se alcătuiește o întreagă coaliție, și cu europeni, ca Acaiușa și Șacalușa, de care va fi vorba aiurea, și cu libieni, treziți la pradă. „Papirusul Anastasi II" descrie o luptă în care faraonul, acuma bătrîn, ascultă sfatul zeului Ptah de a nu apărea, ca înaintașul eroic, în fruntea trupelor de acasă și de împrumut, care totuși biruiră [110].

Amintirea lui Ramses al II-lea, aceea domină de fapt. Înalți demnitari poartă numele lui. Uzurpatori, ca Amen-mosù, invocă descendența din el, ca pretendenții noștri domnești din secolul al XVI-lea din vechea dinastie, și el poate lăsa tronul unui fiu căruia i-a dat numele moșneagului Merneptah. Cînd se așează un monarh în adevăr întemeiat, el împrumută numele lui Seti, tatăl lui Ramses „cel Mare". Preoția din Memphis, trimițînd la cel mai depărtat trecut glorios, se adauge la „dreptul" celor care caută a-și cîștiga coroana, în această a XX-a dinastie.

Dar risipirea autorității urma. „Sirianul" Irisu ajunge a exercita o oarecare hegemonie, sprijinindu-se pe elemente militare din țara sa de origine, un nou „hyksos". Revolte de sclavi îl ajutau.

Din osul lui Ramses al II-lea se ridică Nakhtseti, liberatorul. Și fiul, care e Ramses al III-lea (1198—1167), care dă fiilor săi numele acelora ai marelui omonim, e silit să reia, în puterea numelui său, vechea tradiție, eroică și munificientă.

Și el avu să sufere o invazie la care, în două rînduri, se adăugiră prădătorii libieni. Popoarele din Asia Mică, scăpînd de supt hegemonia hittită, nu mai reprezentau decît o massă confuză pe care o aruncară asupra bogatului Egipt acei europeni care, de altfel, erau gata să ajute pe egipteni ca mercenari, căci toate aceste năvăliri n-au nici un scop politic, cum n-au nici o ordine militară și nici o statornicie. Ramses, care dispune, de altfel, și de o flotă pe care erau, fără îndoială, străini cu plată, poate să apere deci, în domnia lui de treizeci și doi de ani întregi, ca bărbat, țara ale cărei hotare le restabilise, fără să poată spera însă că va juca rolul de hegemon în Siria, pe care-l jucase veneratul său omonim. Marele „papyrus Harris" a păstrat amintirea acestor războaie salvatoare.

Urmașii lui Ramses, biruitor asupra unui complot urzit de propriul lui frate, fură suverani cu totul pașnici, dar marea umbră îi stăpînește și pe dînșii în scurtele lor cîrmuiri — nouă dintre dînșii se chiamă tot Ramses [111], și al șaselea, fără a repeta marele nume, împrumută de la strămoși măcar calificativul războinic și triumfal de Miamùn. Dar ei figurează numai pe un tron fără prestigiu; marii preoți ai lui Amon au cîștigat biruința. Cînd unul dintre dînșii, Hrihor, crezu că se poate scuti de umbra regală, intitulîndu-se „comandant suprem al oștilor din nord și din sud" și „urmaș al regilor din Cuș", acela care restabili rînduiala dinastică e de aiurea, un „provincial" din Tanis, cu numele vulgar pe care grecii l-au transmis ca Smendes,

[110] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, II, pp. 434—435.

[111] Copiarea lui Ramses al II-lea mersese la al III-lea pînă la împrumutarea titlurilor aceluia și la împărțirea, printre marii demnitari, de nume ca supt dînsul (v. mai ales Maspero, *op. cit.*, II, p. 454 și urm.).

www.dacoromanica.ro

inscripțiile dîndu-l ca Esbentet. Între un neam și celălalt se vor stabili însă relații de familie, în folosul celor de neam sacerdotal, supt Pinotem I din a XXI-a dinastie, cînd în Deltă stăpînește, ca uzurpator, libianul Șeșonc, pînă ce o nouă căsătorie va restabili unitatea aparentă a unui stat redus de acum înainte la viața locală izolată.

Oricum s-ar privi lucrurile, Egiptul iese din marea lui taină tebană și caută în Deltă legătura, de la care nu se poate sustrage, cu acele „popoare ale mării care-i sînt, cînd dușmani, cînd servitori". De aici el poate exercita o autoritate, impusă prin năvăliri și prădăciuni asupra micului stat evreiesc clientelar, care, după Saul, David și Solomon, asupra cărora vom reveni, se va desface în două: Iuda și Israel. O influență siriană, una libiană se întind asupra unei rase slăbite.

Tradiția imperială e acuma la alții și Siria, unde odată treceau biruitoare oștile celor doi Ramseși cuceritori, nu mai dă, cum se vede dintr-un raport păstrat, pentru a XXI-a dinastie, decît pentru o plată în produse egiptene, lemnul de care necontenit se simte nevoie; pînă și micul „prinț" din Byblos, și el un „rege", pe lîngă atîția alții, pune astfel de condiții [112].

◇

Mumia lui Ramses al II-lea, biruitorul hittiților, fu desgropată de hoți, ca și a lui Thutmosis I, a fiului lui, și apoi așezată cu alte rămășițe regale într-o sepultură comună [113].

◇

Pînă și pe tăvile de aur date templelor i-a plăcut lui Ramses al II-lea să înfățișeze fantasticul regiunilor asiatice prin care au trecut, primind speriata supunere a populațiilor, armatele lui [114].

◇

Se vorbește supt Ramses de o marină egipteană, care se înfățișează triumfal pe reliefurile epocii. De fapt, se petrece cu dînsa același lucru ca pe vremea imperialismului persan cu flota lui Xerxe sau pe vremea răspîndirii arabe cu aceea a califilor. „Steagul" singur e al faraonilor, construcția vaselor, stilul lor, manevra, echipajul aparțin orașelor feniciene. Cu vremea, cum marea activitate a rasei este aiurea, departe, pe țărmul cartaginez al Africei, cetățile acestea își schimbă caracterul: ele intră măcar parțial în mecanismul de război, și mai ales de negoț, al monarhiei egiptene.

◇

Un relief prezintă pe ostașii care întovărășiră pe Ramses al II-lea în expedițiile lui, oameni de meșteșug, plătiți și răsplătiți cu moșii. Ei nu mai au aspectul vechilor luptători din Imperiul Vechi și Mijlociu: cu părul lung revărsat pe umăr, rași ca de obicei, ei poartă, sprijinită pe umeri, o complicată haină siriană în dungi, cu pieptar și părți care se coboară în jos, lăsînd liber genunchiul pentru mișcare; au un scut pătrat, rotunjit sus, purtînd soarele. Îl prind în cot, pe cînd o mînă ține sulița, iar

[112] *Encycl. brit.*, IX, p. 86.
[113] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 62, nr. 3877; p. 63, nr. 3889.
[114] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 311—312.

www.dacoromanica.ro

cealaltă un mic topor, ca odinioară [115]. În ei trăiesc învinșii, cu o parte din pregătirea lor materială și cu spiritul lor de întreprindere, totdeauna gata.

◇

Ceva din practicile de război în vremea lui Ramses al II-lea s-a păstrat și pînă în zilele noastre, la abisinieni, care, înainte de a copia civilizația bizantină, cu împărat cu tot, au continuat, și peste creștinism, practicile etiopiene atît de puternic influențate de Egipt. Astfel tăiarea mîinilor la prizonieri, considerați ca trădători și rebeli.

◇

Adversarii cu care luptă noua armată a lui Ramses al II-lea apar în marele relief de la Dapur [116], îmbrăcați în lungi veșminte de un albastru sus, ca o dublă platoșă, și galben jos, cu scuturi roșii pătrate, cu suliți lungi și arce din care trag pe vîrful unor mari cetăți cu mai multe turnuri, cu bulevarde înaintate, în care se văd pitiți, și cu un fel de mare sac din vîrful unui par, săgeți fiind trecute printr-însul. Se vede pe crenele unul care poartă în mînă un obiect cu mai multe ramificații, care, colorat cu roșu, ar părea o flacără de aruncat în dușmani. În apărarea lor, ei lovesc cu un fel de ciomege groase. În deosebire de egipteni, care, afară de carul căpeteniei regale, luptă pe jos, ei apar călări, într-un nobil avînt, în care pentru prima oară apare cavalerul; se vede unul dintre dînșii căzut, al cărui cal, înspăimîntat, scapă.

Jos, lumea țărănească, supusă acestor hittiți cuceritori, e de un alt tip, în lungi rochii verzi; ei aduc năvălitorilor, supuindu-se, vite și provizii, întovărășiți de odraslele lor. Mai tîrziu, în reliefurile de la Medinet-Habu care prezintă așa de realist pe amoriții semiți și cușiții negri cu pene la coif, hittitul apare, ca în propriile reprezentări, cu profilul năsos și botos supt scufia mesopotamiană [117].

9. Năvălitorii din nord, libienii

S-a crezut și se crede încă, în participarea la campaniile Ramesizilor a ahailor, a tirenilor și sarzilor, ba chiar s-a vorbit și de sicilieni, dar, după ce s-a încercat a-i prezenta pe acești acaiușa, șardana, turșa ca fiind numai bande, desfăcute în insulele Egeii, ca pirați, din popoarele respective, de o locuire așa de îndepărtată, s-au adus obiecții puternice împotriva acestei păreri, care se crezuse, acum o jumătate de veac, ca înlăturată, ca să reapară din nou. Pe monumente șardanii apar ținînd într-o mînă un lung cuțit de o formă nouă, largă la bază și ascuțită la vîrf, și, în cealaltă, un vast scut; poartă un veșmînt lung și complicat, acoperit cu desemnuri lineare, mîinile și picioarele, încălțate cu sandale, ieșind dintr-însul libere. Pe capul pletos și cu o barbă scurtă, fără mustăți, este un coif rotund, jos, de-asupra căruia pare să fie cornul lunii, în vîrf cu discul soarelui [118]. E evident o altă rasă.

[115] Reproducerea la Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 215. Un altul la pagina 217.
[116] Reproducere în colori la Ed. Meyer, *op. cit.*, la pagina 290.
[117] *Ibidem*, pp. 318—319.
[118] După Rosellini și în Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 123.

www.dacoromanica.ro

◇

Egiptul dinastiei a XX-a e iarăși *altă țară*. Apărarea se face cu barbarii cîștigați și pretutindeni în scenele de victorie se văd șardanii cu semiluna pe coifuri, care aceasta ar trimite, nu la arieni, ci la *acele popoare din Asia Mică în operele sculpturale ale cărora se vede pentru întîia oară acest simbol împrumutat din Mesopotamia.*

◇

Prin căsătoria biruitorului Ramses al II-lea cu fiica regelui hittit care, ca prințesele france de cruciată și occidentalele măritate la Bizanț — și de aici tradiția moscovită — își schimbă numele trecînd la altă religie a altei datine, se preface în „frumusețea soarelui, a lui Re", Nofru-Re, se întărește o pace despre care o inscripție spune că a fost „un lucru neauzit, din vremea regilor, cum se vede în cronica tainică din Casa Cărților, din zilele lui Re pînă la tine (Ramses), că hittiții (Cheta) și țara (Egiptul) sînt legați de prietenie".

◇

Ca rezultat principal ieșit din campaniile lui Ramses al II-lea, care n-a putut crea, ca Thutmosis, statul aproape unitar egipto-sirian, e semitizarea și mai departe în patria însăși a faraonului. Pe lîngă un nou val de cuvinte străine, se înseamnă întărirea cultului lui Sutech și al Anaitei, care dă numele ei în titlul unei fiice a cuceritorului și chiar al unui iubit cal de război, al lui Baal și Astarteei în Memphis chiar, care capătă, cum va fi cazul cu imperiala Romă, un cartier al acestor străini [119]. Supt urmașii marelui cuceritor, rolul acestor egipteni noi e și mai mare, ca acel Arsu, a cărui uzurpare o va înfiera al treilea Ramses [120]. Purtători de nume semite participă la procesul conspiratorilor contra lui Ramses al III-lea [121].

◇

Respectul față de vechii zei e o linie permanentă la Ramses al II-lea. Dacă unul din fiii săi se chiamă Ramsesu, doi alții au nume în legătură cu Amon și acela care a succedat părintelui său amintește în nume pe Ptah: Merneptah. Acesta, din parte-i, se arată în inscripții ca îndeplinitor al ordinelor zeului după care e numit.

◇

Pe la 1250, Merneptah, fiul lui Ramses al II-lea, se mîndrește că nu numai a bătut pe libieni, dar a luat în Fenicia Ascalon și Gezer, în Palestina Yanoem și „a nimicit pe Israel" [122].

---

[119] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 299.
[120] I s-a atribuit (*ibidem*, p. 309) și lui intenția de „a reduce numărul zeilor".
[121] *Ibidem*, p. 322.
[122] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 18, nr. 609.

www.dacoromanica.ro

◇

Așa-numitul „papirus Harris", de multe ori publicat, cuprinde istoria isprăvilor celui de-al treilea Ramses, la care, pentru împrejurările din lăuntru, sînt de adaus știrile din papirusul de la Turin [123].

◇

Năvălitorii cu coifuri avansate, rotunde, din vremea lui Ramses al III-lea par să fie, după costum, libieni: li se zice zakkari și pursta [124]. Dar inscripțiile vorbesc de „barbari din insule", așezați în părțile siriene [125], și lupta contra lor se duce pe mare; alături, alții își aduc pe care pătrate, cu roți rotunde, familia. Numai ajutorul șardanilor viteji putu să scape Egiptul de acești noi hyksoși, de bună samă arieni [126].

◇

Foarte frumosul costum cu ornamente geometrice (ba chiar, se pare, cu cnemide), brațele îngrijit tatuate, îngrijirea părului, care lasă „perciuni", coafura cu pene, arată [127] în libieni un popor cultivat, capabil de a da o bază solidă viitoarelor așezări grecești în Cirenaica. Ei sînt destul de tari ca să poată pune în primejdie Egiptul în zilele faraonului Merneptah [128] și sînt marii adversari și supt Ramses al III-lea [129].

◇

Conspirația care caută să înlăture pe Ramses al III-lea arată că pacea internă era prea puțin asigurată ca să se poată urma în afară o politică de ambiție. Cu prilejul acestui proces politic se vede pentru întîia oară îngăduința de a înlătura prin sinucidere executarea pedepsei capitale.

◇

În timpul concurenței dintre Hrihor și Smendes, așezat la Tanis, în acest moment cînd sînt acum două Egipturi, pe la 1100, un trimes teban care merge în Fenicia pentru ca să caute lemn de construcție e tratat rece sau chiar cu dispreț de „regii" din orașele care tremuraseră odinioară înaintea oștilor lui Ramses al II-lea.

◇

Egiptul e pentru uzurpatorul libian Șeșonc, stăpîn pe o soldatescă ereditară de nația sa, asemenea cu ienicerii din Stambul, numai un teritoriu. De la Tanis,

---

[123] — Întoarcerea ca biruitor a lui Ramses al III-lea, pe carul de luptă cu caii avînd pe spate valtrapuri și pe cap pene, după Wilkinson, *Manners and customs of the ancient Egyptians*, și la Spamer-Kaemmel, *Geschichte des Altertums*, p. 128. E un om tînăr, de o înfățișare elegantă, fină. Pe un relief el e prezentat jucînd șah cu o fetiță pe care apoi o mîngîie pe bărbie, *ibidem*, p. 157.

[124] Tipuri la Ed. Meyer, *Geschichte des alten Ayegptens*, pp. 312—313.

[125] *Ibidem*, p. 314. Cu observația că pentru egipteni „insule" erau și în Deltă, *ibidem*, p. 314, nota 1. Amestecați și cu șardanii, auxiliari ai egiptenilor în reliefurile de la Medinet-Habu, *ibidem*, p. 315.

[126] O luptă pe mare cu dînșii, în reliefurile de la Medinet-Habu, *ibidem*, p. 317.

[127] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 306. Șefi ai lor, cu mîinile legate la spate, *ibidem*, p. 310.

[128] Un nou „închinător al lui Amon" duce apoi la Seti al II-lea, (statuia, *ibidem*, p. 308), și la un nou Ramses, imitatorul celui de-al doilea.

[129] *Ibidem*, p. 311.

www.dacoromanica.ro

unde stătuse ultima dinastie indigenă, el coboară capitala în Deltă, în cetatea zeiței Bast, Bubastis, așezînd prinți din familia lor în capitala preoțească a Tebei, ceea ce însemna rezolvirea pe multă vreme a permanentului conflict de pînă atunci între cele două puteri.

Ca politică exterioară, le rămînea acestor străini de origine doar tutelarea regatului evreiesc după David și Solomon, recurgînd la măsuri de represiune ca pe la 900, în caz de revoltă a acestor clienți, așa de slabi supt raportul militar. Decăderea Asiriei, supt urmașul lui Tiglatpileser, Rammanpaliddin, înlesnește acest mediocru succes care va îngădui reluarea buletinelor ilustrate de biruință[130]. Dar la jumătatea secolului al IX-lea, Asiria, revenită la misiunea ei războinică, va sfărma coaliția siriană, ajutată de Egipt, care se formase contra lui Salmanasar al II-lea.

◇

Purtînd nume ca Osorkon, în legătură cu Osiris, taniți smulg, un moment, puterea din mîinile libienilor complect egiptenizați, fără a-i putea înlocui cu totul (dinastia a XXIII-a). Dar prin multe orașe foștii mercenari se mențin[131]. O imitație, regală și preoțească, a mai vechiului Egipt, se strînge în jurul templului lui Amon-berbece, vechi fetiș, la Napata, în Etiopia.

Veacul al VIII-lea va aparține acestorlalți parveniți. Unul din acești regi, Piankhi, împiedecă o nouă unificare a Nordului național-egiptean. Ostașii calului se închinară aceluia care venea din jos cu alte mijloace de luptă. Memphisul însuși, cu ce mai era în el, căzu. Ultimul dintre stăpînii acestui ținut întinse mîna pentru împăcare. Dar orice putere de aici va cădea înaintea marii campanii a urmașului lui Piankhi, Șabacq (+716), care îmbracă, și în calitate de ctitor al templelor la Teba, veșmîntul vechilor stăpînitori de rasă egipteană. Dar și stăpînirea lui se sfarmă în bucăți.

Așa se ajunge la acel sfîrșit al secolului, cînd Sargon ridică în Asiria un steag pe care e scrisă și cea mai veche tradiție cuceritoare a Haldeii. Șabacq trebuise să părăsească, la Raphia, cîmpul de luptă înaintea asirianului celui nou, fără ca gîndul învingătorului să fi căutat a introduce într-o monarhie așa de veche și de respectabilă ca Egiptul o nouă ordine de lucruri.

10. Dezagregarea imperiului. Hegemonia Asiei

Desfacerea regalității continua după pîlpîirea de viață a lui Șeșonc, ultimul faraon care apăru în Siria. Stăpînitorii de provincii, luați din mijlocul dinastiei, nu putură menține o urmă de unitate, care avea acum forma unei confederații. Peste necontenitele răscoale și revenirea la sistemul nomelor, despărțirea se face tot mai adîncă între Egiptul-de-nord, zis: de jos, după cursul Nilului, și cel din sud, care, după părăsirea Tebei, ajunge tot mai mult, poate nu fără învoirea preoților lui Amon, gata, în desperarea lor, să cheme și pe străinul dispus a li adora zeul, supt influența rasei întunecate din Etiopia.

[130] V. unul în Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 332.
[131] Înșirarea lor la Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, pp. 334—335.

www.dacoromanica.ro

În acest Nord se ridică la Sais un uzurpator fericit, Tafnakht, care se menține, și-și poate întinde stăpînirea care va ajunge în jos pînă la Memphis, unde din ce în ce mai mult va tresări o viață care se îndreaptă în artă, în nume chiar, după trecutul cel mai îndepărtat. Numai vechii stăpînitori din Tanis se păstrează încă neatîrnați.

În Etiopia, a cărei capitală, la Napata, e în plină dezvoltare, vechea regalitate răsărită după înfrîngerea curentului de înnoire al lui Akhenaton păstrează contopirea cu servirea cultului lui Amon. De la marele Ramses, indigenul Piankhi ia titlul glorios de Miamùn. În numele zeului său, el pornește contra saitului și a vasalilor acestuia, pretinzînd că el, sol divin al Sudului teban, vine numai să se închine acestuialt zeu care e Ptah[132]. La Heliopolis el caută să vadă pe „zeul care se sălășluiește în Habenbon" și, după această vizită din partea lui Amon, îi pecetluiește sanctuarul. Bubastis, cu al său rege, îl recunoaște. Și atît. „Vizitatorul", încărcat de pradă, și-a terminat pelerinagiul. În urmă, el nu lăsa decît vasali, dar fără a-i putea stăpîni de la atîta depărtare. O stelă de victorie ne-a păstrat amintirea acestor isprăvi.

Cînd, prin fiul saitului învins, Bokenrauf, se încearcă o înviere a supremației Nordului, al doilea urmaș al lui Piankhi, Șabacq, birui ușor această tentativă.

El leagă relații cu regele din Israel și provoacă astfel o expediție de pedeapsă în Siria a lui Salmanasar, care nu poate lua însă nici măcar Samaria lui Osias și Tirul lui Luliah. Cea dintîi cade numai supt noul rege asirian Sargon, cu numele arhaic (de la 722), și, după sistemul acuma introdus, se produce o *nouă mutare de populație*, așezîndu-se în locul evreilor, duși pînă la vechiul cuib asirian din Kalah, niște prizonieri sirieni, aduși în două rînduri.

După o expediție contra Elamului, unde un rege cu vechi nume sumerian, Khumbanigaș, începe să se miște, noul stăpînitor se aruncă asupra Egiptului dinastiei etiopiene. Cu tirienii, cu fenicienii din Gaza, cu prințul din Hamath, cu lezechiel, regele din Iuda, cu toate rămășițele care persistau după expedițiile asiriene, Siria întreagă își pusese speranțele în Egipt. Dar Șabacq fu bătut la Raphia, răspins în Egipt, unde găsi o răscoală generală, cu taniții în frunte (714). Învinsul merse să moară în vechea sa patrie.

Liber din această parte, Sargon atacă țara, în mare parte asirizată, Urartù, lîngă Van, guvernată, supt scutul zeilor Khaldis, Teișhas, Ardiniș, Șaris, de regi cu nume ca Lutipri, Șariduris[133], Ișpuinis, Menuas, Argiștis (cf. cetatea Arghiș), din capitala lor Dhuspas, ale căror monumente se găsesc între Erzerum și Erivan, unde săpături au fost reluate de curînd, după marea operă de exploatare a lui Sayce. Lupta contra regelui Ursa, începută, *cu obișnuitele expulzări de locuitori*, la 719, continuă mai mult de cinci ani pînă la sinuciderea învinsului, devenit de mult un pribeag, nu însă fără ca supt fratele lui Ursa acest regat nordic să continuie[134].

---

[132] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, III, p. 177.

[133] Maspero, *op. cit.*, III, p. 237. V. și numele elementelor, *ibidem*, după Sayce, *The cuneiform inscriptions of Van.*

[134] Maspero, *op. cit.*, III, pp. 248—249.

www.dacoromanica.ro

Întinzîndu-şi puterea, acum, în Asia Mică, Sargon răspinse din nou pe elamiţi şi la 710 el putea să se proclame, după înfrîngerea lui Marducbaliddin, rege al Babiloniei, ale cărei insignii i le dăduse biruinţa cu care se laudă[135].

La 705 marele rege, ucis, lăsa tronul cuiva care trebuia să lucreze şi mai energic la înlocuirea supremaţiilor puţin dăinuitoare prin legăturile strînse între provincii guvernate de simpli dregători împărăteşti sau de vasali a căror credinţă se putea socoti asigurată.

El trebui să sfarme întîi cu cea mai mare cruzime *revolta generală*. Marducbaliddin fu izgonit şi Babilonul avu ca guvernator un asirian. Toţi rebelii din Siria fură readuşi la supunere. Atacul contra Egiptului duse îndată la biruinţa de la Altaku şi cincizeci şi cinci de statui ale faraonilor merseră să îmbogăţească depozitul divinităţilor robite din capitala asiriană.

Neizbutirea, prezentată cu totul exagerat de tradiţia evreiască şi de Herodot, a unei noi campanii contra Egiptului, căruia nu i se dăduse o nouă orînduire asigurătoare, nu împiedecă pe Sinacherib de a înlătura cu armele un plan de restaurare babiloniană, înlocuind pe guvernatorul de acolo cu însuşi fiul său, Asurnadinşum (703 — 2).

Vasele noii flote asiriene veniră la gura Eufratului ca să împiedece o mişcare a elamiţilor înţeleşi cu conspiratorii îndărătnici din cetatea lui Marduc. Învins în primăvara următoare, regele Elamului muri, fiind urmat de fiul său Ummanminanu. Acesta sprijini pe intendentul babilonian Şuzub, dar nu putu să reziste, pe Tigru, întoarcerii pedepsitoare a monarhului asirian. Data aceasta însă, la 689 venerabila cetate fu dată pradă focului şi lăsată mulţi ani în ruină, pînă ce, după douăzeci de ani, din nou un prinţ asirian va lua în mîini conducerea.

Omorît de doi din fiii săi, Sinacherib avu ca urmaş pe un al treilea, mai mare în vîrstă, Asarhaddon, care continuă pînă pe la 670[136] asigurarea cuceririi cu greu îndeplinite în părţile Elamului şi Babiloniei. Impunînd ascultare arabilor, atacaţi şi de tatăl său, el îşi deschidea drumul spre Egiptul guvernat de etiopianul Taharcu, sau Tirhaca (692 — 666).

Data aceasta vremile se pliniră pentru ţara atîta timp rivală. Monarhia de mai multe ori milenară avu soarta Haldeii complect supusă. Dar aici nici o capitală nu fu arsă şi nici un rege silit să-şi caute un adăpost de pribegie. Memphisul văzu însă prezenţa unui împărat străin, de la care de acum înainte trebuia să plece puterea oricărui faraon, indiferent de origine şi de caracter. *Monarhia lumii, care era teoretic în gîndul oricărui rege oriental, încă de la început, devenea astfel o realitate asigurată.*

Cum [nu] i se părea însă [destul de întărită] această stăpînire egipteană, care nu putuse înlătura pe Taharcu, care-şi prelungeşte o stăpînire ferită pînă la 666, asirianul se îndreaptă din nou către ţara odată învinsă, dar el se stinge, la 667, în calea spre Sinai. Sarcina de a umili pe dîrzul etiopian şi de a restabili pe guvernatorul asirian, un moment înlăturat, revine noului Asurbanipal. Regele de Sais şi Memphis, Necho, care recîştigase independenţa faţă de oamenii din sud, dus întîi la Nineve ca trădător, e apoi însărcinat să guverneze Egiptul întreg în numele suzeranului.

[135] *Ibidem*, p. 257.

[136] E. A. W. Budge, *The history of Esarhaddon*, 1880.

www.dacoromanica.ro

Asurbanipal va reveni, la 672, și, data aceasta, el va merge, pentru ca să arate că nimic nu mai e în Egipt care să nu atîrne de dînsul, pînă la părăsita Tebă, unde dăinuiau rugăciunile și vrăjile preoților. El nu mai găsi pe Necho, care fusese învins, urmărit și ucis de faraonul etiopian, de „negrul", cum îl numeau asirienii, din sud, cu străinul nume barbar de Urdamani [137].

El nu știa că pentru Egipt, supt fiul lui Necho, Psametik, se va deschide o mare eră de prosperitate, pe cînd, în cîteva decenii, țara sa se va închina Babiloniei, înviată la 626 de Nabupalasar, al cărui nume legat de Asur acopere o tendință de restaurare, care se pronunță încă de la începutul acestei domnii (626).

Spiritul vechi babilonian, credința îndătinată pentru Marduc nu murise. Orașul hrănit de comerțul lumii era gata să-și reia tradițiile. Amintirea trecutului și vitalitatea actuală erau așa de puternice, încît însuși fratele lui Asurbanipal, Șamașumuchin, se lăsă cîștigat de noul mediu, atît de superior supt toate privințele aceluia de unde venea, așa încît îi străluci înaintea ochilor refacerea acelei glorioase monarhii, de la amintirile căreia regele din Nineve el însuși își luase numele, al străvechiului monarh divinizat. A fi încoronat la Babilon era acum pentru acești asirieni intrați într-o mare moștenire același lucru ca, pentru regii germani din evul mediu, încoronarea de șeful spiritual al creștinătății apusene la Roma.

Cu durere Asurbanipal înșiră, în momentul cînd sîngerosul rege al Elamului, Teummam, ucigaș al familiei fratelui, Ummanaldaș, și el ridicat printr-o crimă, apoi alt rebel de acolo, Ummanigaș, amenință Babilonia, toate binefacerile de care se împărtășiseră locuitorii de acolo. „Akkad, Caldù, Aram", spune el, s-au ridicat împotrivă-i și fratele se unește la liga lor de răsturnare. Dar nesiguranța veșnică a stăpînirii Elamului îl servi și astfel, cum am spus, Babilonul arse după căderea ultimei mari revolte [138].

Cu dînsa nu arsese însă și spiritul babilonian.

Supt urmașul lui Asurbanipal, Asuredililani, Babilonia aclamă pe omul ei, Nabupalasar, care fusese dregător al Asiriei și urmase exemplul altora dintre acești vice-regi, care prin înstăpînirea independentă în Babilon țînteau de fapt să ia și Asiria și să restabilească în jurul vechiului centru mesopotamian vechea monarhie universală (625). Cu un ajutor de la mezi, arienii de la nord-estul Elamului, a căror ridicare va fi arătată o dată cu această apariție a noii rase dominatoare pe scena istoriei, el se poate menține împotriva rivalului său din Nineve și a fiului acestuia, Asurakkidin al II-lea. Moartea acestuia de bună voie în flăcările care-i prinseră capitala a fost prefăcută în legenda greacă a lui *mane, techel, fares*, vestind sfîrșitul lui Sardanapal (de fapt Asurbanipal, prin confuzie), în mijlocul unei conrupții de harem inventată de moraliștii lumii noi, îndreptată după alte principii (612).

„Noul" stat e *tot monarhia totală*, pe care Asiria o acceptă pentru că e și a ei, numele monarhului prin rebeliune fiind, de altfel, asirian precum, înainte, al lui Sargon fusese babilonian. El are însă, din cauza sprijinului indispensabil al mezilor lui Ciaxare, în sama căruia e lăsat tot nordul și nord-vestul, *un caracter colorat cu „arismul" în plină înaintare*.

---

[137] G. Smith, *History of Assurbanipal*, 1871 și *Annales* ale lui Ménant.
[138] Pentru toate acestea larga expunere din Maspero, după Smith.

www.dacoromanica.ro

Tot acest caracter îl are, prin locul unde s-a înjghebat contra celor din Napata, prin vecinătatea mării, bogată în alte inspirații decît ale trecutului, prin prezența negustătorilor greci, care vor întemeia mai tîrziu marele centru de negoț Naukratis și tot așa, dacă nu și mai mult, prin mercenarii cu coifuri, scuturi și arme de fier, care vin din noua Ionie asiatică și din Caria vecină, acum elenizată, Egiptul — și o colonie din Milet e îngăduită alături —, unde lui Necho i-a urmat fiul lui, Psametik, pe care grecii l-au adoptat aproape, influențînd din ce în ce mai mult și o artă care, după ce s-a îndreptat, romantic, spre trecut, e pe cale să-și piardă tradițiile, pentru a se inspira de alte sugestii.

Regele Sudului, Tanutamon, care pomenește, cum se vede, în numele său pe Amon stăpînul, apăruse la Memphis și pînă în Deltă, culegînd pradă și omagii de la mulții și feluriții stăpînitori locali. Dar, pe urma lui, Psametik saitul reveni la datina lui Necho. Herodot [139] culege și armonizează o legendă în care spiritul inventiv al Orientului se unește cu „euprepia" elenică, pentru a explica prin diferite împrejurări minunate stabilirea puterii noului stăpîn. El putu să rămîie liber prin greutățile de care regele Asiriei se lovise la Babilon.

Într-un salt îndrăzneț el ajunse apoi la Teba, încheind o căsătorie cu descendenta lui Piankhi, Șapenap, pe la 650.

Cu grijă pentru antichitățile, o bucată de vreme părăsite și ruinate, din Memphis, cu pietate față de zeul local Ptah, cu evlavie față de boul Apis, cu o grijă de artă în care se vede influența greacă și stilul elenic, creatorul dinastiei a XXVI-a a izbutit să învie o țară.

Psametik, care-și supusese cetatea filistenilor Așdod, dar se văzu trădat de ostașii săi, care dezertară în masă în Etiopia și se stabiliră acolo, muri la 611, fără să prevadă că vremea supunerii față de străini va reveni.

Și el fu, pentru egipteni, omul grecilor, care-i dădură o flotă și se gîndeau a o face să treacă în Marea Roșie prin canalul ce ar fi tăiat, și după planuri faraonice mai vechi, istmul de Suez. Îndrăzni chiar a înainta în Siria, împrăștiind trupele regelui din Ierusalim și luă drumul Eufratului ; la întors dărui cetății aliaților milesieni platoșa pe care o purtase (608).

La 605 Nabucudurusur, moștenitorul Babilonului, pregăti o campanie menită a restabili un prestigiu așa de greu atins. Ea aduse marea biruință de lîngă Carchemiș. Rechemat de moartea tatălui său, el era să pedepsească pe urmă și mai crud pe faraonul momentanei recuperări.

Deocamdată el distruse ultimul regat evreiesc (597) și întrebuință față de locuitori vechea politică de strămutare și colonizare a asirienilor [140], a căror operă o continua, de altfel, absorbind tot ce era vitalitate în regatul care ajunsese, el, acum, să fie numai o provincie. Dar regele vasal întîlnit în locul învinsului Zedekah crezu că se poate sprijini pe Egipt, unde, după un nou Necho, stăpînea acuma Uahibri, nume nou pentru o domnie de un alt caracter decît al trecutului. Înșelat în speranțele sale, acela care, în lupta zgomotoasă dintre profeții ieșiți în piața publică, nu urmase sfaturile lui Ieremia, se văzu asediat în Ierusalim, și, după ce văzuse pe fiii săi uciși

[139] II, 147—152.

[140] În palatul lui Sinacherib se prezintă alaiuri de prizonieri, Rudolf Kittel, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 460.

www.dacoromanica.ro

înaintea monarhului haldeian, merse, cu ochii scoşi ca pedeapsă, în Mesopotamia, întovărăşind al doilea convoi de coloni din neamul său (586—587). Alţii dintre evrei, după aprige lupte lăuntrice, cerură pământ în Egiptul speranţelor pierdute. Arabia însăşi fu năvălită peste ruinele din Moab şi Amon, dar Tirul, mult timp asediat şi el, putu să-şi păstreze independenţa.

Uahibri putu învinge cu flota sa greacă pe sidonienii de pe aceea a regelui învingător şi, la Gebel, un templu-i comemoră succesul, dar în curînd o răscoală a ostaşilor de ţară îl făcu să piardă tronul şi viaţa. Supt înlocuitorul lui prin revoltă, care luă numele vechiului învingător al hyksoşilor, Ahmosi, se pare că suveranitatea imperiului asiatic fu recunoscută, dar fără să se accepte un străin ca guvernator [141].

Nabucudurusur fu de acum înainte marele clăditor. El nu va fi simţit poate apăsarea de la nord a popoarelor nouă. Urmaşii lui, între care, după Avel-Marduc şi Neriglisar, „arameanul din Harran", Nabonid, legat de zeii săi şi înduşmănit cu preoţii lui Marduc, şi Belazzar, Baltazarul *Bibliei*, ucis de ai săi, îşi pierdură vremea în răsturnări şi crime, care chemau străinul. El apăru, cuceritor definitiv, în 537, coborîndu-se în Babilon, de unde încercară în zadar să-l înlăture locuitorii surprinşi. Mezii arieni creaseră această nouă formă a monarhiei universale semite, perşii arieni o anulară.

Altă lume începea, care trebuie urmărită şi în originile ei.

◇

După prima cucerire asiriană, Taharcu revine şi e primit cu onoruri la Teba, dar asirienii nu înţeleg a părăsi terenul o dată cîştigat. Se vorbeşte de mari distrugeri contra rebelilor locali la Tanis, la Sais. Dar, încă o dată, stăpînirea asiriană era imposibilă, necorespunzînd cu tradiţiile imperialismului asiatic. Unul din stăpînitorii locali, Necho, fu instalat, aşa cum se făcea, de mult, în Babilonia.

Urmaşul lui Taharcu, un fiu adoptiv, care poartă numele zeului Amon (Tanutamon), dar apare în documentele asiriene cu acela, sumerian, de Urdamani, reia misiunea liberatoare a regilor etiopieni. Necho, cel pus de asirieni, se ascunde şi piere în faţa aceluia care întrebuinţează, pentru a-şi glorifica aşezarea peste tot Egiptul, limbagiul vechilor inscripţii.

Dar nici el nu poate rezista unei apariţii a puternicelor oştiri asiatice. El „fuge la Chipchip", spune buletinul asirian. Data aceasta şi Teba, care primise pe etiopian, plăteşte cu pieirea ei (663) [142]. Lumea de la sudul Egiptului pe care nu l-a putut scăpa de străini se închide de-acuma, la Napata însăşi, la Meroe, unde se înalţă piramide, imitînd pe cele străvechi egiptene [143], supt regi sau supt regine, femeile jucînd aici un mare rol, în vechile ei datini şi superstiţii, ieşind din cadrele istoriei universale, căreia-i dăduse capitole vrednice de interes.

O ultimă înflorire o găsi Egiptul, sprijinit şi pe concursul elementelor mai mult arice din Asia Mică — între cari acei soldaţi care şi-au zgîriat în greceşte numele pe

---

[141] V. Maspero, *op. cit.*, III, pp. 556—559.

[142] După Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, la care multe amănunte. Pentru obiceiurile etiopiene la alegerea sau supunerea şi uciderea regilor, la îndemîna preoţilor, *ibidem*, p. 355 şi urm.

[143] *Ibidem*, la pagina 358.

www.dacoromanica.ro

monumente, — pe alianța cu Gugu (Gyges), regele Lidiei, supt fiul lui Necho, Psametik. Însurat cu bătrîna moștenitoare preoțească a Tebei, unde amintirea etiopienilor fu distrusă[144], el e „primit" de stăpînitorii locali pe care i-a „prezidat" mai mult decît să încerce a-i stăpîni, guvernînd peste dînșii. În deosebire de înaintași, membrii acestei dinastii, ridicate contra uneltelor clasei preoțești, păstrează singurele vechi nume libiene ale originii lor.

Pentru ca auxiliarii străini să fie la îndemînă oricînd, ei sînt așezați după nații, ca să nu se încaiere — căci sînt și semiți și libieni —, în lagăre permanente, așa cum o vor face împărații bizantini cu mercenarii turci așezați la Tzympe, în corturi care nu se mai ridică.

Ceea ce ține această monarhie, pe care asirienii, față de care a trebuit neapărat să se facă actul de vasalitate, o cruță, rosturile lor adevărate fiind aiurea, e tradiția egipteană. Ea va fi urmărită pînă în fund, răscolindu-se amintirea vechilor faraoni, așa cum, la noi, un Gheorghe Bibescu purta mantia lui Mihai Viteazul.

◇

Și supt dinastia saită se pronunță o tendință spre Asia, dar ea nu poate fi decît economică, deși lasă nume egiptene scrise pe stîncile din oazele arabe. Ei îi aparține planul canalului între Mediterana și Marea Roșie.

◇

Ultimele convulsii ale Egiptului, căruia Nabucudurusur, biruitor la Carchemiș în 604, îi răpi nu numai posesiunile din Siria, dar și influența asupra statului evreiesc, unde Necho al II-lea ucisese în luptă pe regele Iosia și așezase pe Ioachim, el însuși distrus la 587, cu luarea Ierusalimului, sînt amestecate cu o revoltă a soldaților străini, cu proclamarea, contra faraonului Aprie, a unui Ahmosi, al cărui nume fu ales pentru a pomeni pe vechiul liberator de hyksoși. Și acesta are noroc, și Egiptului îi e îngăduit a vegeta în forme proprii. Babilonul n-are sistemul de vasalitate al Asiriei. „Naționalistul", care avea lîngă el și o greacă din Cirena, și făcea daruri la Delphi[145], e silit a se despărți de greci, dar li asigură un contuar în noua fundație Naukratis, așa cum vor face stăpînitorii Japoniei cu olandezii în secolul al XVII-lea[146]. *Aici înainte de orice altă formă se alcătui unitatea elenică:* fiecare cetate-și putea forma cartierul.

[144] *Ibidem*, p. 362.
[145] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 386.
[146] Descrierea, *ibidem*, pp. 384—386.

www.dacoromanica.ro

Societatea

1. Caracterele monarhiei egiptene

Egiptenii vor începe — ca unii care, cei dintîi, au dat regilor o figură umană, fără nici unul din adausurile monstruoase de aripi și trupuri animale, întrupînd puterea și maiestatea — cu o perioadă de dominație a zeilor, făcuți, prin aceasta chiar, oameni, oricît ar păstra în reprezentarea lor ceva din totemii primitivi ai nomelor. E epoca lui Horus, fiindcă în domeniul zeului-șoim a început viața istorică a țării. Nimic dintr-o astfel de coborîre pe pămînt a zeilor fantastici, pentru a începe aici o operă de guvernare, nu se observă la haldeeni, și nici asirienii nu-și vor închipui, cu toată pietatea lor față de divinitățile vechi și noi, că la început au fost domniile lui Asur indigenul sau, în țara Semiramidei, a împrumutatei Ișstar.

◇

Legătura regilor din primele dinastii cu Re se stabilește încă de la început : Khefren al lui Herodot e Khaf-Re, Menkera : Men-Kau-Re, Pepi al II-lea : Nefer-Ka-Re, Senusret : Kheper-Ka-Re, Amenemhat al III-lea, care cuprinde în sine numele lui Amon : Neaal-Re, așteptînd ca Thutmosis al III-lea să fie Men-Kheper-Re. Și așa mai departe, cu alți „fii ai Zeului Soare" [147]. Încă Senusret I e calificat de Osiris și acest atribut divin se adaugă apoi la numele tuturor urmașilor lui.

◇

Rege și zeu își schimbă între ei, fiind de aceeași esență, rosturile. Astfel, dacă regele servește oricînd pe stăpînul său ceresc, acesta-l ajută a face jertfa și-l întovărășește în anume din acțiunile lui. Și zeul e zugrăvit la cutare dată, nu cu un chip omenesc oarecare, tipic, ci cu figura faraonului care domnește [148].

◇

De la început regele înlocuiește pe zeu. Acestuia-i fixează un domeniu deosebit, la care probabil nu mergeau de obiceiu credincioșii, ca să se închine chipului misterios ascuns al divinității, unde nu se poate răzbate decît printr-un mai lung drum prin curți și de-a-lungul coloanelor, ceea ce seamănă cu sistemul de sacră izolare al sultanilor otomani, la care se ajungea din curte în curte și din strajă în strajă pînă la marele stăpîn ascuns. Ci, zeul fiind lăsat în sama unei caste de preoți, izolați de

[147] Catalogul Muzeului din Cairo, p. XXIII.
[148] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 100.

www.dacoromanica.ro

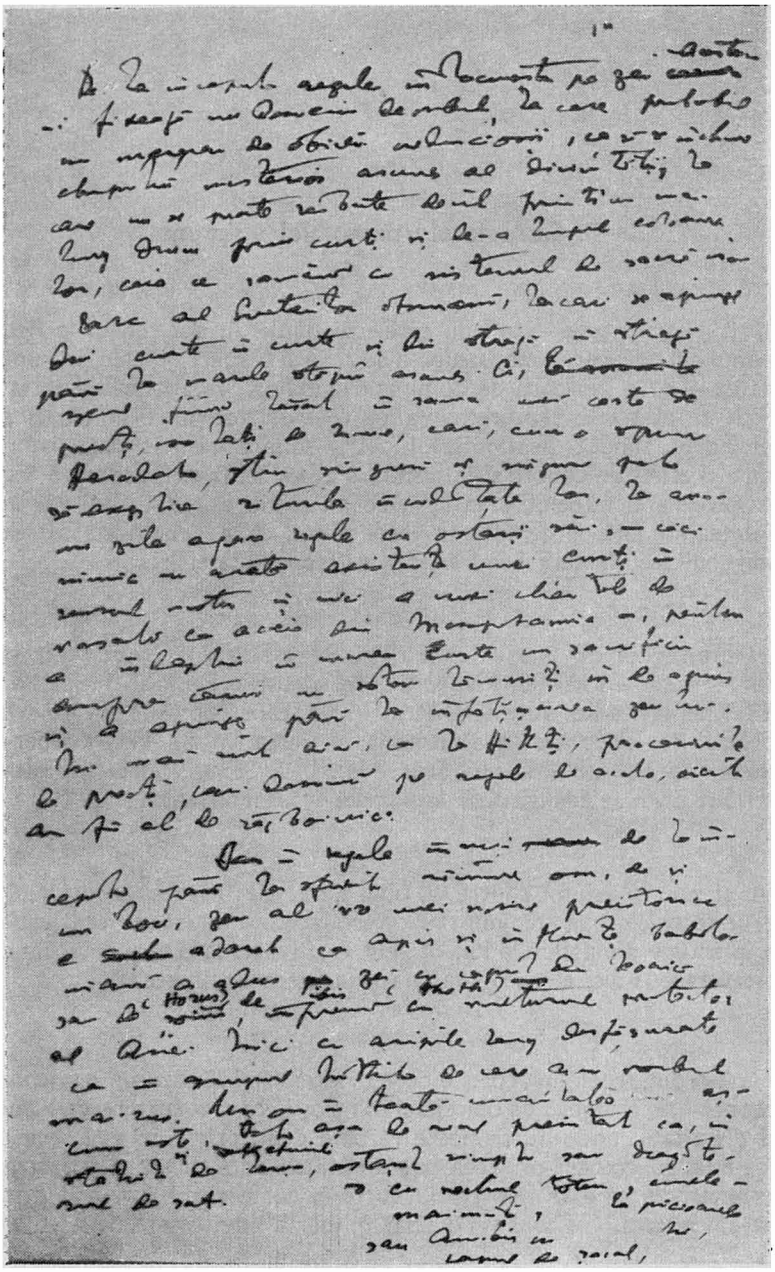

Fig. 6. — Fragment din cap. *Egiptul*.

www.dacoromanica.ro

lume, care, cum o spune Herodot, știu singuri și singuri pot să explice riturile încredințate lor, la anume zile apare regele cu ostașii săi — căci nimic nu arată existența unei Curți în sensul nostru și nici a unei clientele de vasali ca aceia din Mesopotamia — pentru a îndeplini în marea curte un sacrificiu asupra căruia nu sîntem lămuriți îndeajuns și a ajunge pînă la înfățișarea zeului ; nu mai sînt aici, ca la hittiți, procesiunile de preoți care domină pe regele de acolo, oricît ar fi el de războinic.

Iar regele însuși, de la început pînă la sfîrșit, rămîne om, deși un bou, zeu al vreunei nome preistorice, e adorat ca Apis, și influența babiloniană a adus zei cu capul de leoaică sau de șoim (Horus), de ibis (Thot), cu vechiul totem la picioarele lui, cîinele-maimuță, sau Anubis cu capul de șacal, împreună cu vulturul protector al Asiei Mici cu aripile larg desfășurate, ca în grupul hittit de care am vorbit mai sus. Un om în toată umanitatea lui, așa cum este, tot așa de real prezentat ca, în statuile și reliefurile de lemn, ostașul simplu sau dregătorul de sat.

◇

Puțina informație care iese adesea mai numai, afară de rarisime inscripții, care nu sînt totdeauna ale regilor, din lista de la Turin și din Manethon, așa cum este și așa cum a fost păstrat, nu trebuie să fie atît de mult regretată, împiedecînd să se dea o „istorie" a Egiptului pentru vreo mie de ani, așa cum o înțelegem și așa cum, de la greci încoace, o avem pentru alte fundațiuni politice. Aici, cu deosebirea numelor, care sînt rare ori originale, repetîndu-se de obicei al creatorului dinastiei, care și-a alipit al său de al unui zeu, fiecare stăpînitor, ca și fiecare preot, fiecare demnitar, fiecare senior de nomă, ba chiar fiecare membru al claselor modeste intră ca viață și activitate în tipul fixat o dată pentru totdeauna, puținul ce l-ar depăși fiind considerat ca o scăpătare care nu interesează. Un rege ca altul, o formă ca alta, o faptă după alta. Nici o îndrăzneală de individualism nu poate sparge această tiranie a unei strivitoare tradiții. Puținul care se prezintă ca nou vine uneori mai mult din ingeniozitatea comentatorilor moderni, deprinși cu alte feluri de trecut.

Semiții vecini vor introduce, prin ce aveau ei înșii ca tipic și prin ce au putut împrumuta, pe calea războaielor și caravanelor, de la arii, vecinii lor, pînă la un punct, individualizarea care cutează a se manifesta în noul Imperiu, răsărit după catastrofa „națională" prin hyksoși.

◇

Între epoca memfită [149] și cea tebană este o deosebire și în ce privește felul cum e considerat regele. În prima epocă regele care va muri, regele mort domină din piramida lui ; palatul e neexistent. Fără a ține același loc pe care-l vom constata, în proporții uriașe, la monarhii războinici ai Asiriei, în epoca tebană cel ce se impune și iese în vază necontenit e regele viu.

De altfel, revenindu-se la obiceiul, foarte vechi, de substituire a numelor de vechi ctitori prin acela al Domnului nou, pe care îl găsim iarăși la Ramses al II-lea și de la dînsul înainte, ideea monarhiei pare a căpăta un sens nou. Ce există în adevăr, e monarhul în sine : în cel care este viu se adună ființa și se concentrează drepturile acelor care au fost. E ceva în aceasta din ceea ce concepția modernă a dinastiei a dat

[149] Asupra practicilor religioase ale căreia v. și Catalogul Muzeului din Cairo, p. 43, nr. 3051.

www.dacoromanica.ro

mai înalt și mai nobil. De aceea, cînd regele-și ridică temple lui însuși[150], nu-l îndeamnă numai vanitatea, ci acest sens generic al nemuririi puterii supreme întrupate în el[151].

◇

Cum fenomenul creșterii Nilului vine cu o regularitate aproape astronomică, astfel de la început norme de o perfectă disciplină s-au impus unui popor care, de la sine, n-a făcut niciodată o adevărată revoluție. Și cum toată țara e numai o vale, fără direcții divergente plecînd din ea, un simț de neapărată unitate a făcut ca, la deșteptarea conștiinței politice, să se meargă firește spre unitatea monarhică. În sfîrșit, cum Nilul are toate puterile și toate darurile pleacă de la el, tot așa nimic nu rămîne, afară de chemările administrative ale vechilor Domni de nome și „păzitori de cetățui", dincolo de autoritatea regelui purtător al celor două coroane, totdeauna prezente și niciodată despărțite, a cărui mînă împarte, o dată cu toate demnitățile, bielșugul răsplătitor al inelelor de aur, „moneda" a trei mii de ani[152].

◇

Statul e o nouă creațiune istorică, de sinteză, și prin aceia că de-acuma rămîne legat de acea Sirie de unde pînă atunci îi venise primejdia și dominația străină. E o legătură ca aceea care s-a stabilit, la distanță de tocmai treizeci de veacuri, între alt Egipt, din epoca modernă, și altă Sirie, ajungînd a le face să intre apoi definitiv între hotarele aceluiași imperiu. Stăpîn pe Siria, sultanul Selim I ajunge a cuceri Egiptul mamelucilor, la începutul secolului al XVI-lea, iar în prima jumătate a secolului al XIX-lea Mehemed-Ali și fiul său Ibrahim își istovesc puterile într-o monarhie egipteană tot așa de strict monarhică precum a fost a dinastiei a XVIII-a, pentru a-și adăugi și păstra Siria.

Mergînd în țara semită vecină, egiptenii lui Seti și Thutmosis, aceia ai Ramesizilor, din altă dinastie, sînt, de altfel, acasă la dînșii. Cunosc limba prinților de acolo și sînt în curent cu obiceiurile lor; aduc, cu mult mai mare putere, același sistem de luptă. Mai mult decît o revanșă contra altui soi de oameni, de alt grai și de altă limbă, ei reprezintă o firească *întregire*, decurgînd din fatalitatea geografică permanentă.

◇

S-a crezut că întărirea monarhică, relativ recentă, s-a întins în Egipt pînă la dinastia a V-a, urmînd o reîntoarcere la localismul nomelor[153], dar titlurile[154] pe baza cărora

---

[150] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 295.

[151] Nu e curios că Ramses, care consacră tatălui un strălucit mormînt, a făcut unul modest pentru sine (*ibidem*, p. 300); el și acest părinte și toți înaintașii împreună reprezintă aceeași putere. În Nubia el se unește cu zeii în cele vreo cinci fundații ale sale, *ibidem*. Vederea templului de la Abu-simbel, *ibidem*, la pag. 309.

[152] Regăsesc, în parte, întrevederea acestei idei și la Johannes Dümichen, *Geschichte des alten Aegyptens*, în col. Oncken, *Allgemeine Geschichte*, p. 17.

[153] J. Pirenne, *L'évolution des gouverneurs des nomes sous l'Ancien Empire égyptien et la formation du régime féodal, III-e — VI-e dynasties*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, Bruxelles, 1935, p. 343 și urm., după H. Kees, *Beiträge zur altägyptischer Provinzialverwaltung und der Geschichte des Feudalismus*, II, în „Nachrichten" ale Societății din Göttingen, 1933. Cf. și același în *Mélanges Bidez*, același „Annuaire", II (1934), p. 638 și urm. — J. Pirenne e autorul fundamentalei lucrări *Histoire des institutions et du droit privé de l'ancienne Égypte*, 3 vol., Bruxelles, 1932—1935.

[154] În K. Sethe, *Urkunden des alten Reichs*, Lipsca, 1903.

www.dacoromanica.ro

se afirmă aplicarea spre un fel de „feudalism" au un caracter mai mult poetic și simbolic. E evident însă că guvernatorii, ajunși ereditari, umblau după aceeași autonomie ca beneficiarii merovingieni din evul mediu. Aici se uzurpă de dregătorii civili și funcțiile înalte religioase. Titlul de „mare șef", care e regal, se vede însușit de unii dintre acești puternici, fără a rîvni, ca în lumea cu care am făcut comparație, la coroana regală.

◇

„Vizirul" egiptean din a V-a dinastie nu e un „majordom" dispunînd de toate. Pe lîngă dînsul, regele are pe dregătorii palatului, deosebiți de aceia ai templelor, ca și de șefii militari, și pe administratorii provinciilor[155]. Un Consiliu de zece e în fruntea acestora din urmă, pe lîngă care un Consiliu de șase are judecățile.

◇

Prin dezvoltarea însăși a vieții egiptene sau supt influențe străine, încă de la a șasea dinastie, după regele Una, se simte o slăbire a centralizării, săvîrșite de nu prea multă vreme în larga calculare cronologică a Egiptului. S-a observat că acum în jurul piramidelor regale sau a orașului sacru nu mai sînt mormintele administratorilor de nome, care se îngroapă acasă la ei[156]. Dar de o ereditate „feudală" la cei care, în acele multe inscripții, nu-și pomenesc părintele, nu poate fi vorba[157].

◇

Sentimentul legitimității e așa de adînc întipărit în sufletele egiptenilor, încît cine s-a ridicat fără drept își va avea numele sfărmat cu ciocanul pe monumentele făcute de dînsul ; de altfel așa procedează și revoluționarii față de aceia a căror memorie voiesc s-o șteargă.

◇

Justi observa că pentru rege semnul ideografic e același, albina, la haldeeni și la egipteni, și el era aplecat, recunoscînd că ivirea spontanee pare, cum și este, imposibilă, să atribuie egiptenilor inițiativa, pentru că „lumea animală însăși își află un loc în Panteonul lor"[158] : același lucru se poate spune însă și despre mesopotamieni.

◇

Din Asia, dacă nu din vremea vechilor simbole animale ale nomelor, vine coada de aur pe care o purta Tutankhamon la anume ceremonii[159].

---

[155] J. Pirenne, *L'administration civile et l'organisation judiciaire en Égypte sous la V-e dynastie*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, p. 363 și urm.

[156] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 64.

[157] *Ibidem*, pp. 65, 133—134 (dar se aduce înainte, la Abydos, și evlavia față de noii zei). Se înseamnă amănunțit și schimbările de titluri, *ibidem*, p. 134.

[158] În Hertzberg-Justi, *Geschichte des Altertums*, pp. 7, 122.

[159] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 177, nr. 1211.

www.dacoromanica.ro

◇

Titlul de faraon e luat din evreiește, după forma egipteană *Par'oh*, ceea ce însemna „casa cea mare", titlul obișnuit fiind acela de „stăpîn" [160].

◇

Cînd regina domnește, cum e cazul pentru Hacepsut, ea se înfățișează bărbătește și cu obișnuita barbă falsă [161].

◇

Regele servește în templu la jubileul său [162]. Dar e înfățișat în atitudinile de adorare așa de departe încît marele Thutmosis al III-lea suge la ugerul vacii Isis [163]. El e dus la mormînt în luntrea „solară" [164] care înseamnă trecerea în altă lume, și ea se îngroapă în nisip, la îndemîna lui, lîngă piramida care cuprinde trupul mumificat [165]. Dar pe un grup de la Medinet-Habu, zeii Horus și Seth încununează pe Ramses al III-lea [166]; lui Ramses al II-lea i se consacră un întreg templu, ca unui zeu.

◇

Încoronarea de către preoți a regilor e iarăși una din marile tradiții transmise de Egipt. Acest obicei sacru nu apare în regiunile Tigrului și Eufratului, deși închinarea către zeu a tuturor celor făptuite se întîlnește atît de adesea în monumente, mai puțin însă la asirieni, unde omul-rege, el însuși zeu, domină.

◇

Regelui zeu și marele preot, fie și înrudit cu stăpînitorul, îi sărută piciorul. El dispune de viața, de averea și de onoarea oricui, ca regele David din Ierusalim, cînd a luat pe nevasta lui Uriel, și aceasta se spune într-o inscripție comemorativă [167].

◇

Se vede regele din Carduniaș urînd tot binele „femeilor, fiilor, fetelor, cailor, carelor de luptă și întregii țări a faraonului" [168]. Regele din Gobal (Fenicia) „îi cade de șapte și de șapte ori" la picioare [169]. Altul scrie: „Sînt praful supt picioarele tale,

[160] F. Llewellyn Griffith, în *Encycl. brit.*, XXI, p. 346.

[161] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 88, n-le 6013—6014. Cf. *ibidem*, pp. 89—90, nr. 6024. Dar cînd se vorbește de dînsa, se zice: *ea*, *ibidem*, p. 112, nr. 6167. Pentru mormîntul mamei lui Khufu, soție a lui Snofru, *ibidem*, p. 90, nr. 6025. O regină mai „neagră" din dinastia a XI-a, *ibidem*, p. 91, nr. 6033. Pentru Meresankh, din a IV-a dinastie, „regina cu părul de aur", *ibidem*, p. 113, n-le 1171—1172. Pentru soția lui Snofru, Hetep-Heres, *ibidem*, p. 117, nr. 6199.

[162] *Ibidem*, p. 10, nr. 287.

[163] *Ibidem*, p. 12, n-le 445, 446.

[164] *Ibidem*, p. 48, n-le 3246, 3247.

[165] *Ibidem*, pp. 2—3, n-le 6—9.

[166] *Ibidem*, p. 22, nr. 765.

[167] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, pp. 58—59.

[168] *Keilinschriftliche Bibliothek, Sammlung von assyrischen und babylonischen Texten in Umschrift und Übersetzung*, hggb. von Eberhard Schrader, V. *Die Thontafeln Tell-el-Amarna* von Hugo Winckler, Berlin, 1896, p. 13.

[169] *Ibidem*, p. 187.

www.dacoromanica.ro

sandalele regelui, domnul meu. O, rege, domnul meu, eşti ca soarele, ca zeul furtunii în cer" [170]. Tirul, Ierusalimul se declară „robi" [171]. Regele acestora imploră astfel ajutorul : „Această ţară, Ierusalimul, nici tatăl meu, nici mama mea nu mi-au dat-o ; puternicul braţ al regelui mi-a dat-o" [172]. Sau : „Iată, eu nu-s prinţ, sînt slugă a regelui meu, domnului meu" [173]. Abimelech din Tir scrie : „pe piept, pe spate-mi scriu poruncile regelui". Altul e „praful picioarelor lui". Se spune : „privesc ici şi privesc colo, dar nu se luminează ; privesc la regele, domnul meu, şi s-a făcut lumină". Sau : „pe spatele meu se odihneşte jugul regelui şi-l port". Faraonul poartă nume deosebite de al său : Nimmuria, Napehuria, Mneneten [174].

◇

Această monarhie, în care faraonul singur dispune de toate, fără a căuta măcar să se înconjure de o Curte ca a Vechiului Imperiu, capabilă de a exercita o influenţă asupra lui [175], reproduce tipul suveranilor asiatici din aceeaşi epocă. De la dînşii în fond a plecat marea prefacere absolută, căci aceşti hyksoşi, semiţi, arabo-sirieni, dar nu, cum s-a crezut mult timp, nişte simpli păstori, erau ei înşii reprezentanţii acesteilalte monarhii, care se desfăcuse încă din zilele lui Hammurabi de ascultarea faţă de preoţime şi făcea din rege zeul a cărui putere sacră se exercită asupra tuturora şi în toate domeniile. Din nou Mesopotamia dă Egiptului, mai nou, forme gata făcute, care se desfac dintr-o altă evoluţie.

2. Indigeni şi străini

E o întrebare dacă pentru egipteni a fost vreodată noţiunea altui stat, altei „împărăţii". Popoarele singure sînt numite în nomenclatura lor.

◇

Nici aici nu poate fi osebire „naţională". Egipteanul e „omul", vecinii, „oamenii deşertului" [176], avînd singuri nume osebitoare ; numai după marile cuceriri se precizează că ei sînt *rem-n Kêmi* [177], „oamenii din ţara neagră", din Egipt.

---

[170] *Ibidem*, p. 273.

[171] *Ibidem*, pp. 273, 306 şi urm.

[172] *Ibidem*, p. 307.

[173] *Ibidem*, p. 309.

[174] Carl Niebuhr, *Die Amarna Zeit, Aegypten und Vorderasien um 1400 v. Chr. nach den Thontafelfunde von El Amarna*, 1909 (în *Der alte Orient*), pp. 11, 25—26.

[175] Ed. Meyer (*Geschichte des alten Aegyptens*, p. 219) a putut spune, gîndindu-se mai ales la ereditatea feudelor în vechiul ev mediu apusean, că între faraonii dinastiei a XVIII-a şi cei din vremea piramidelor e tot atîta deosebire ca între francii lui Carol cel Mare şi francezii lui Ludovic al XIV-lea.

[176] F. Llewellyn Griffith, în *Encycl. brit.*, IX, p. 42.

[177] *Ibidem*, Max Müller, *Asien und Europa nach den alt-ägyptischen Inschriften*, Lipsca, 1893.

www.dacoromanica.ro

◇

Măcar de la o vreme, străinii nu lipseau, cum o arată inscripții „în limbile cariană, palmireană, arameană și babiloniană" [178]. S-a semnalat și o colonie siriană la Memphis [179].

3. Clase sociale

S-a vorbit, mult timp, de „caste" egiptene și Steindorff a arătat că nu poate fi vorba de ceva care să semene cu acelea, fără comunicație legală între ele, ale Indiei. Dar, admițînd, după practica statornică a Orientului, un stăpîn absolut, pe care nu-l leagă decît idei religioase și sacre tradiții, și un singur popor, care stă la dispoziție, deopotrivă, pentru dijmă, muncă și slujba la război, nu trebuie să se vadă, într-o dezvoltare pe care noi să ni-o închipuim după ideile ieșite din trecutul european medieval și modern, evoluții continue de anumite categorii, precum a „feudatarilor", a „militarilor", de cînd se admite o armată permanentă care nu e numai de mercenari, a funcționarilor. Conflictele noastre sociale, văzute neted și dezvoltate logic, nu pot să aibă loc într-o societate care nu are putința noastră de distingere.

Tot așa noi, care sîntem urmăriți de ideile de progres și de regres pe care le învederează istoria noastră, nu trebuie să așezăm pe aceeași linie popoare, ca acel egiptean, asupra căruia s-a întins mai ales acest obicei de spirit. La acestea e o tendință instinctivă de a păstra lucrurile așa cum sînt și, afară de cazuri foarte rare, sau de cuceriri străine, chiar cînd ceva s-a schimbat, conștiința însăși a schimbării nu există.

◇

A-și închipui cineva această societate ca fiind de ieratismul semiților din Mesopotamia ar fi o greșeală. Hamitul egiptean poate rîde și de zeii pe care-i adoră și care sînt înfățișați în nenumărate caricaturi [180]. Toată fabula animalică e acolo, alături cu satira celor de sus.

◇

Și în Egipt, dacă nu sînt caste și chiar nici clase, o distincție se impune între bogați, care copiază, cît pot, pe regi, și între săraci. Ea se vede în felul de îngropare. Mumia nu poate lipsi, dar ea se așează unde se poate, uneori în cimitire comune, cu brazda continuu deschisă, fără întovărășiri altele decît ce trebuie drumețului spre și în altă lume și fără nimic din ce poate da arta acelora care au fost puternici și cu noroc în viață.

◇

Preotul, care singur are dreptul de „a deschide gura" statuii divine, ocupă însă în societatea egipteană un rang foarte înalt. Mormintele preoțești cuprind mari valori de artă, încă de la început. Dar slujitorii zeilor sînt și legați de piramide și ei po-

[178] Cataogul Muzeului din Cairo, p. 101, nr. 6089. Și costume, pieptănături străine, *ibidem*, p. 104, nr. 6107.

[179] *Ibidem*, p. 115, nr. 6188.

[180] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 171—173.

www.dacoromanica.ro

menesc pe cutare inscripții, ca în stela din a V-a dinastie, ce regi au servit [181]. Cutare preot, un pitic, păzește și veșmintele regelui [182].

◇

Alături de preoții mîndri și bogați, constituiți în atotputernicul corp, capabil să răstoarne pe regi și chiar să uzurpe și să-și transmită coroana, se găsesc, ca la Sakkara, ermiți ascunși în gropi de stîncă și hrănindu-se din daruri ale credincioșilor.

◇

Cînd se cunoșteau mai puțin antichitățile egiptene, se atribuiau preoților singuri lucrările de artă, reputate deci ca sacre. Existența unei clase de artiști nu se poate astăzi tăgădui. Se văd pe pereții mormintelor, lîngă alți meșteri la lucru, giuvaergii, lucrători în abanos, sculptori [183]. Avem chiar mențiunea, pusă de el însuși, a „zugravului Ranofre" [184]. Dar, dată fiind perfecționarea mai ales a lucrărilor de metal, pe care o întîlnim încă de la primele dinastii — comoara regelui Zer, din prima dinastie — , întrebarea se poate pune dacă n-avem a face cu meșteri importați și, firește, din acea Haldee unde descoperiri mai recente au arătat cu cîtă fineță se lucra aurul, pe care Egiptul îl avea însă în mai mare cantitate.

◇

Justi a cules, acum cîteva decenii, o întreagă listă, începînd, pe vremea piramidelor, de la Henka, reprezentat prin statuia sa, și Snofru, apoi de la Seti I, a marilor meșteri egipteni, de la sculptorul Hi și pictorul Amen-uah-su. Ei au fost aflați mai ales în epoca Ramesizilor [185].

◇

Avem și mormîntul frumos, de granit roz, al lui Khufu-ukh, care se intitulează „căpetenie a tuturor lucrărilor regelui", supt „a patra dinastie" [186].

◇

Într-o frumoasă frescă de pe un mormînt din Teba, în dinastia a XV-a, se vede sculptorul Nebamun, făcînd libațiuni (lîngă un altar [187]), întovărășit fiind de o frumoasă femeie, regina Thepu.

◇

Sînt aci țărani foarte săraci, fără pămînt ori avîndu-l numai în arendă, însă datori a-și da „de-a zecea", cum se zicea odinioară la noi, unui fisc foarte atent și

---

[181] Catalogul Muzeului din Cairo, nr. 45 (p. 4), nr. 88 (p. 5) : p. 7, nr. 152 : p. 9, n-le 224, 225.
[182] *Ibidem*, p. 8, nr. 160.
[183] *Ibidem*, p. 5, nr. 79.
[184] *Ibidem*, p. 82, nr. 4773. Un nume de sculptor, Ithon, supt dinastia a VI-a, *ibidem*, p. 91, nr. 6035.
[185] *Geschichte des Altertums*, p. 19.
[186] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 4, nr. 44.
[187] Reprodusă de G. Steindorff, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, la p. 392.

www.dacoromanica.ro

precis ; sînt proprietari prin cumpărătură sau prin domnescul dar. Sînt meşteri a căror prăvălie, deschisă spre stradă, se închide noaptea cu însăşi taraba pe care lucrează şi care e prinsă cu un cîrlig sus, cum se vede încă în Hotinul rămas de datină turcească acum un sfert de veac. Ei se împart pe cartiere de bresle, ca în Orientul de astăzi. Sînt măcelari, „restauratori", negustori de zaharicale. Sînt berării, căci aceasta nu e numai o ţară a vinului. Şi sînt bărbieri care lucrează *coram populo*, ca în vechea Turcie. Sînt negustori cu dughiană şi negustori de piaţă.

Deasupra lor se ridică funcţionărimea.

4. Familia

Familia are acelaşi caracter ca în Haldeia. Pentru căsătorie tatăl trebuie să-şi dea învoiala. El spune în contract : „la din mîna fiului meu contractul de căsătorie ca să se ţie, în fiecare cuvînt, de ce se cuprinde în el ; dau învoirea mea". Zestrea nu e pomenită în cazul citat, dar bărbatul asigură hrana şi întreţinerea aceleia pe care „a luat-o de femeie". Dacă o părăseşte, îi va plăti o sumă de răscumpărare ; dacă mai ia o femeie, se prevede o amendă. Copiii cu soţia trec la moştenire înaintea tuturor celorlalţi [188].

◇

Aceeaşi notă de practicism vulgar se află şi în sfaturile scribului Ani către fiul său. El se va feri de femeia necunoscută în oraş, nu-i „va face cu ochiul şi n-o va lua de nevastă", „căci e ca apa mare şi adîncă şi nu i se ştiu valurile". Dar mama să nu şi-o uite, silind-o să se plîngă zeilor. Să nu se aşeze înaintea cui e mai în vîrstă sau mai mare. Dacă-l mustră, să tacă şi să răspundă cu vorbe blînde. În templu să se roage cu gîndul în tăcere. Şi mai ales, să înveţe carte, căci toţi îl vor asculta şi vor zice după dînsul [189].

◇

S-a relevat marele rol pe care-l joacă aici femeia, deşi nu există articole de cod, pe deasupra datinei, pentru a-i asigura, ca în Haldeia şi în Asiria, drepturile. Felul cum regina ia loc lîngă rege, situaţia de cîrmuitoare în numele ei, luînd veşmînt masculin şi nume masculin, pe care şi-o arogă, întrebuinţarea lor la ospeţe ca muzicante şi dănţuitoare, o arată pe deplin. Aceasta şi dă tărie societăţii egiptene.

◇

S-a mers pînă acolo încît s-a spus că femeia era aşa de stăpînă în casă încît se părea că bărbatul era numai tolerat acolo [190].

---

[188] *Ibidem*, p. 39, nr. 2506 B.
[189] *Ibidem*, pp. 37—38, nr. 2505.
[190] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, I, p. 52.

www.dacoromanica.ro

◇

Grija de femei se vede şi în buletinul de izbîndă al lui Ramses al III-lea, care asigură că mulţămită luptelor sale „femeile puteau merge oriunde voiau, fără să se poată atinge de ele un ticălos" [191].

◇

Grija de soţie e recomandată de bătrînul Ptahhotep : „iubeşte-ţi nevasta fără carte, hrăneşte-o, împodobeşte-o". „Parfumeaz-o, bucur-o cît trăieşti ; e o avere care trebuie să fie vrednică de acela a cui este".

Femeile bogat împodobite sau şi aproape goale luau parte, purtînd în mînă flori sau instrumente ale cultului, la marile procesiuni, princesele purtînd dubla coroană lîngă mamele, surorile, fiicele marilor preoţi [192]. Regina Taia, soţia lui Amenhotep al III-lea, într-o elegantă haină vărgată, poartă pe cap o admirabilă coroană, împodobită şi cu înfăţişarea vulturului pleşuv al Egiptului, purtînd el însuşi o cunună [193].

Elementul sentimental nu lipseşte în legăturile de familie. Soţia regelui Pepi îşi schimbă numele în „Pepi e viaţa ei" [194].

◇

O interesantă scenă de ospăţ egiptean, numai cu femei, le prezintă în costumele cele mai bogate, cu pieptănături foarte îngrijite, cu copiii împreună ; unele miros flori, pe cînd altora acei copii li le aduc supt nas ; îşi oferă poame; în fund se vede bucătarul care găteşte [195].

◇

Biruitorul Ramses, ajuns la vîrsta patriarhilor, a lăsat o posteritate care-l prezintă ca pe un sultan din veacul al XVI-lea, cu imensul harem, hrănit de toate războaiele şi cuceririle. I s-au socotit nu mai puţin de o sută unsprezece fii şi cincizeci şi nouă de fete [196], pe cînd Akhenaton, mort însă tînăr şi avînd necontenit lîngă dînsul frumoasa lui regină, n-a lăsat decît şapte fete.

◇

Un element de sensibilitate se adaugă la ce ştim despre problema morală internă a lui Akhenaton ; pe o reprezentare sculpturală el îşi sărută una din fete, care-i stă pe genunchi [197]. Aiurea, Ankhesemamon, soţia lui, îi atinge, iubitor, umărul [198]. Tot

---

[191] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 320.

[192] O reproducere de relief la Wilkinson, *Manners and customs of the ancient Egyptians*, şi de acolo la Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte, I, Geschichte des Altertums*, p. 149. Costume femeieşti, şi cu lungi văluri, cu cercei care atîrnă ca ai doamnei lui Neagoe Băsărabă şi cu un fel de piepteni în cap ; o cingătoare strînge mijlocul supt un pieptar larg cu aripi şi capetele atîrnă lungi. Peruca e bogată şi foarte îngrijită (*ibidem*, p. 157).

[193] După Prisse, şi la Spamer-Kaemmel, *loc. cit.*, p. 189.

[194] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 137. Dar un rege ulterior care vrea să se lege de vechea dinastie îşi zice ; „Pepi e sănătos" (*ibidem*, p. 140).

[195] Oscar Jäger, *Geschichte des Altertums*, Bielefeld—Lipsca, 1887, p. 23.

[196] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 293.

[197] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 14, nr. 471. V. şi *ibidem*, nr. 476, p. 15, nr. 482. — Pentru opera de refacere a urmaşului, Tutankhamon, *ibidem*, p. 17, nr. 560.

[198] *Ibidem*, p. 121. Cf. şi *ibidem*, p. 123.

www.dacoromanica.ro

așa cînd, asupra corpului celui de al doilea succesor al reformatorului nenorocit, patru femei, zeițe necunoscute, în colțuri, își întind aripile ocrotitoare [199].

◇

Și noua etică, plină de sentimentalitate, a lui Akhenaton, s-a transmis. Al doilea Ramses ține lîngă el pe cîte una din soțiile sale, el desmiardă pe copii. Niciodată Asiria, unde soția monarhului apare numai la ospețe, pe patul de paradă, nu va prezenta astfel de exemple.

5. Legislația

De la început chiar, în Egipt se prețuiește, se laudă în inscripții, pe lîngă o dreptate pe care, legal, a cunoscut-o și Mesopotamia, însușiri sufletești care lipsesc în acea țară. Mila de oameni, cruțarea suferinții aproapelui, iubirea față de slugi, iubirea, răsplătită, față de cei ce atîrnă de stăpîn. În Imperiul Mijlociu atotputernicii stăpînitori locali se arată ca patroni ai plugarilor și ai ciobanilor, dînd fiecăruia dreptul lui, hrănind pe flămînzi în vremuri de lipsă, ocrotind văduvele, bătrînii, copiii. Un altul împacă pe frați între dînșii.

◇

„Orice rațiune morală a noastră se arată acolo în germene, cu niște rafinări de delicatețe pe care nu le-au avut popoare de o civilizație mai complectă și mai puțin depărtată de noi" [200].

◇

Norme tradiționale de drept au trebuit să existe de la început într-un „stat" așa de bine organizat ca al egiptenilor, dar *niciodată un monarh al lor nu s-a crezut dator să dea un cod* ca acela haldeian al lui Hammurabi și al înaintașului său, deși spiritul de răspundere e așa de mare încît numai în această lalță lume sufletul trebuie să treacă printr-o judecată. În *Cartea morților* se văd, dar la o epocă de îndeplinire a acestei civilizații, Osiris și Isis tronînd înaintea actului prin care Anubis cîntărește dintr-o balanță de bronz, precisă, acest suflet, iar Thot-șoimul înseamnă rezultatul [201].

O operă de legislație i s-a atribuit și lui Menes [202].

◇

Preceptele de stat, sprijinite pe ordine și supunere, se află încă din a V-a dinastie în însemnările marelui dregător Ptahhotep.

---

[199] *Ibidem*, p. 19, nr. 624.
[200] Aceleași mărturisiri de viață dreaptă a morților la Maspero, I, p. 189 și urm.
[201] Luckenbach, *Kunst und Geschichte*, I, p. 13, nr. 14.
[202] Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 19.

www.dacoromanica.ro

◇

Dacă nu este un cod în Egipt, decretele regale se transcriu în registrele din „Marea sală a lui Horus" [203]. Interpretarea e lăsată nu numai guvernatorilor de nome, ci și notabililor din partea locului [204].

◇

Dar fără să existe un singur cod, în care să se strîngă toate reglementările, nevoia de a se stabili dreptul de proprietate al fiecăruia asupra ogoarelor, amestecate continuu de capriciile Nilului revărsat, a trebuit să provoace o legislație agrară care n-a fost descoperită [205].

◇

Pe departe egiptenii n-au cunoscut, în război și în pedepsele legale, cruzimea inventivă în chinuri a haldeenilor și, încă mai mult, a asirienilor. Prizonierii apar mai mult ca o friză de ostași care defilează, dar în cutare ornament a părții de jos din templu se văd unii dintre dînșii legați, cîte doi, de un stîlp [206] — acea legare de stîlp pentru biciuire care se întîmpină în povestirea „Patimilor Domnului".

Prada, și mai ales omagiul, e aici lucrul de căpetenie. Cînd se înfățișează, la Karnak, animale și plante din țările cucerite de Thutmosis al III-lea [207], aceasta înseamnă ca un fel de reprezentare a însușirii pămîntului, cu tot ce produce și hrănește.

6. Așezări urbane. Unități administrative

În Egipt,—și acesta un nume-atribut, caricaturat grecește și adoptat de popoarele noi în forma romană,—la început a fost, fără ușurința de a ridica ziduri pe care o dă argila în forma ei naturală sau ceramificată prin foc, deci fără cetatea propriu-zisă, tot gruparea-altar. Și mai tîrziu indigenii au ca ocrotitor, prăznuit cu pompă mare, purtîndu-l în barca înconjurată de preoți — căci concepția Nilului-tată domină —, pe totemul lor animal, care mai tîrziu numai va intra în mitologia oficială impusă de faraoni.

◇

Aici se află la început (în Memphis) o cetățuie de apărare și palate, dar nu un templu. Lipsa mai multor orașe-altare, deși Memphis e legat de cultul lui Ptah, de unde numele de Ha-ke-ptah (de unde Aigyptos-Egipt), și a fundațiunilor cetățenești de un alt caracter — numele însuși i-ar veni de la un faraon —, a făcut să se vorbească,

---

[203] J. Pirenne, *L'administration civile et l'organisation judiciaire en Égypte sous la V-e dynastie*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire", III, pp. 373—374.

[204] *Ibidem*, pp. 374—375.

[205] G. Steindorff, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 292. Acolo se explică numele egiptean al fluviului ; Haper sau Ioter, în general (p. 294).

[206] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 94, nr. 103.

[207] *Ibidem*, p. 95, nr. 105.

www.dacoromanica.ro

din cauza supravegherii faraonului la clădirea piramidei sale, de „cetăți-piramide" [208]. Se vorbește însă de curțile de acasă ale unora dintre stăpînitori și de palatele pe care ei și le-au clădit pe urmă, acestea devenind astfel sîmburele viitoarei cetăți, întocmai cum s-a petrecut lucrul și în evul mediu [209].

◇

Templul e — acela de la Luxor, de la Deir-el-Bahari, Medinet-Habu și acela de la Karnak — *afară* de orașul regal. Primul cuprinde în aceeași întindere mai multe lăcașuri : acolo, lîngă ale lui Amon și ale familiei lui, altele pentru vechiul zeu Mont, pentru alt zeu, Khons.

Preoții, cu tot respectul care-i înconjură și monopolizarea de dînșii a întregii culturi intelectuale, stau în cuprinsul templului, și ei sînt astfel la o parte de viața politică și chiar publică, în genere, a societății.

◇

De la Akhenaton vine mîndria unei capitale create de faraonul domnitor, dar el e întrecut prin aceea că acuma nu mai e un zeu căruia i se închină ctitoria, ci ea se numește după numele însuși al ctitorului regal. Astfel, dacă Seti I și Ramses al II-lea restituie vechii Tanis splendoarea de odinioară, dacă unui alt zeu al trecutului i s-a închinat noua fundație Pi-tum, ei caută a-și face noua cetate în apropierea acelei mări de unde simt că vine tot mai mult viața. De aici a venit acea „casă întărită a lui Ramses", total înghițită de mlaștini, a cărei situație, care era maritimă , deschisă vaselor lumii, măcar n-a putut încă să fie descoperită.

◇

Greșeala, în apropierea făcută de Ed. Meyer între cetățile-altare și nome, stă într-aceea că nomele sînt teritorii țărănești, iar cetățile egiptene nu mari centre religioase, ci în mare parte fundații faraonice.

◇

Caracterul nomelor, atît de deosebit de al cetăților-altare din Haldeia, se vede și din aceea că ele nu s-au menținut în viață ca unități politice, ci numai ca niște circumscripții administrative. Nici pentru cultul lor deosebit ele n-au luptat între dînsele, îngăduind de la început amestecul care se concentrează de fapt în jurul faraonilor, pentru care propria divinitate nu e decît o *față* și *un atribut*. Dacă orașe ca Teba, Thinis, Hierakonpolis, Memphis, după lunga-i decădere, sînt rechemate la o viață mai vie, îndemnul nu vine de la propria vitalitate, ci de la noi împrejurări de geografie istorică sau de la voința faraonilor, Aceștia începuseră prin a-și avea reședința lor personală, fără un cult special decît, am zice, cultul propriu în legătură cu piramida vecină și, după o așa de lungă dezvoltare, Amenhotep al IV-lea, care face un zeu distrugînd pe ceilalți, își decretează și construiește o nouă capitală, cum

[208] J. Pijoan, *Historia del Mundo*, I, p. 200.

[209] V. W. M. Flinders Petrie, *Memphis I* și : *The palace of Apries* (*Memphis II*), Londra, 1909,

www.dacoromanica.ro

nu vor încerca să o facă mîndrii regi asirieni, care sînt niște reparatori de vechi cetăți, ca restauratori ai sacrului trecut sumeric. Pentru țăranii din nome ajunge modestul arhaic hram local, cu purtarea în procesiune supt baldachin a „sfîntului" lor moștenit.

◇

Fiecare nomă își avea o „capitală" (*nut*) și un guvernator (*hik*), fiecare cu „steagul" ei ostășesc și cu administrația ei anterioară, agricolă și fiscală, judecătorească [210].

7. Locuința

În epoca tebană locuința celor bogați are un caracter de eleganță și seninătate : se văd copacii livezii, grădinița cu florile, unde lucrează roabe, perdele multicolore atîrnînd deasupra unei săli deschise, apartamente interioare cu ferești și, sus, o galerie sprijinită pe stîlpi terminați în floare de lotus : o lume se mișcă acolo salutînd, bînd din vase, cu servitoare care aduc cele de nevoie, cu mici sclavi negri dojeniți blînd de îngrijitoarea lor [211].

◇

Clădită din cărămizi nearse, această casă egipteană din epoca nouă tebană, cu curte și grădină, avea pînă la două rînduri și se ajungea la dînsa printr-o poartă asemenea cu a templelor, avînd uneori și piloane. Pe lîngă ce au dat săpăturile, se întîlnesc în morminte planuri care o reprezintă în toate amănuntele, așa cum o locuise, viu, acela al cărui *kha* trebuie să fie înconjurat de icoana realității pe care o trăise [212], Plafoanele erau frumos lucrate cu ornamente lineare [213], cum se întîlnea încă în secolul al XVIII-lea în Orientul turcesc și balcanic.

◇

Existau și farmacii de casă egiptene, ca aceea a cutării regine din Vechiul Imperiu [214].

◇

Modestul palat al lui Akhenaton e acoperit jos cu platru zugrăvit [215]. Al lui Ramses al II-lea, găsit la Tell-el-Yahudieh, are o friză de flori de lotus [216]. Acela de la Medinet-Habu, al aceluiași rege, are pe poarta de gresie o placă de faianță reprezentînd prizonieri asiatici și negri, și o friză de păsări fantastice [217]. Dar aici avem evidenta influență, *de altfel trecătoare*, care vine de la adversarii asirieni.

---

[210] Reprezentarea, foarte tîrzie, a nomelor, în Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 21. Lista și descrierea lor, *ibidem*, p. 22 și urm. (cùlturi, chiar monede tîrzii, hartă).

[211] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 181.

[212] V. *ibidem*, p. 19 și urm.

[213] *Ibidem*, 22. O casă din vechiul Imperiu, *ibidem*, pp. 23—24.

[214] Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 54.

[215] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 19, nr. 627.

[216] *Ibidem*, p. 83, nr. 5115.

[217] *Ibidem*, p. 83, nr. 5117 : p. 83, n-le 5125—5129. Și la templul aceluiași rege de la Tell-el-Yahudieh, *ibidem*, p. 83, n-le 5135—5136.

www.dacoromanica.ro

◇

În morminte se văd tipuri de case cu două rînduri, avînd cîte două camere ; în față e cerdacul tradițional pentru Orient, cu doi stîlpi care sprijină ; ferestile au gratii [218] ; scaune și mese, paturi cu perne umplute cu paie [219] stau la îndemîna locuitorilor ; o curte se întinde în față [220]. Coperișul e plan, cu terasă, ca într-o regiune fără ploi, sau boltit, și o scară exterioară duce acolo [221]. În curte sînt coșare cu mai multe încăperi [222].

Oameni călări nu se văd. Dar se circulă în căruțe de lemn îmbrăcate cu piele, care înfășură și roțile [223]. Sînt și sănii, dar, firește, nu pentru iarna care nu așterne aici zăpezile. Cum caii erau întrebuințați numai la război, se întrebuințează tracțiunea umană, ca la galbeni.

8. Meșteșugurile

S-a găsit, în mormîntul plin de toate minunile al lui Tutankhamon un instrument pentru aprins focul prin învîrtirea unui băț pe care-l pune în mișcare un arcuș ; se adaugă și feștila care trebuie să se aprindă [224].

◇

Pe lîngă fluierul în legătură cu culturile de papirus și harpa „lui David", se întîlnește la egipteni și o alăută, a cării înfățișare hieroglifică e întocmai ca pînă azi la noi.

◇

E și o veche civilizație a pînzei, care se întrebuințează larg și la învelișurile, numeroase, ale mumiei. Regii sînt mîndri de această fabricare și, astfel, supt a șasea dinastie, pe o bucată de pînză, deosebit de bine lucrată, se cetește : „făcută de regele Pepi" [225].

◇

Ni s-a păstrat înfățișarea războaielor de țesut, simple și elegante, din epoca tebană (mormintele de la Beni-Hasan) [226], ca și acela pentru covoare cu figuri geometrice [227], asemenea cu acelea care se văd și pe pînza corăbiilor minuscule din sepulturi [228].

---

[218] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 52, nr. 3651.
[219] *Ibidem*, p. 50, nr. 3352, p. 54, nr. 3675.
[220] *Ibidem*, pp. 48—49, nr. 3271.
[221] *Ibidem*, n-le 3272, 3273.
[222] *Ibidem*, nr. 3274.
[223] *Ibidem*, p. 54, nr. 3676.
[224] *Ibidem*, p. 162, nr. 560.
[225] *Ibidem*, p. 46, nr. 3129.
[226] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 289.
[227] *Ibidem*, p. 290.
[228] *Ibidem*, pp. 292—293.

www.dacoromanica.ro

◇

Covoarele joacă un mare rol în împodobirea egipteană ; ele servesc şi ca inspiratoare pentru alte feluri de decoraţii ; în Asiria nouă ele acopăr adesea păreţii şi pe dînsele se calcă în haremul regal, în odăile înseşi ale regelui un mozaic imitîndu-le [229].

◇

Covorul egiptean[230] era lucrat după forme lineare asemenea cu acela din sud-estul european şi părţile vecine, dar el nu redă niciodată într-o formă geometrică elementele naturii vii.

9. Îmbrăcămintea

Tatuajul, prima îmbrăcăminte, se vede pe cutare statuetă de femeie, găsită în sudul celui mai vechi Egipt [231].

◇

Îmbrăcămintea pe care o vedem la portretele lui Rahotep şi Nofret se reduce, pentru bărbatul încă bărbos, la bucata de pînză care încinge părţile ruşinoase. Din potrivă frumoasa regină, cu părul îngrijit pieptănat, desfăcut în bucle, e înfăşurată într-o subţire cămaşă albă, scurtă, şi într-o fustă. Poartă o diademă, care poate fi de metal, împodobită cu flori şi figuri geometrice, iar în jurul gîtului e o salbă bogată care se termină cu mici pere, părînd a fi de cristal [232]. Podoaba precede astfel dezvoltarea veşmîntului.

◇

Bogăţia stofelor de îmbrăcăminte în epoca saită apare în rochia admirabilă cu nesfîrşite figuri şi inscripţii, în mai multe registre, a „doamnei Tacuşit" [233].

◇

Ceea ce se observă în reprezentarea sirienilor şi semiţilor în genere, ca în mormintele de la Beni-Hasan, e mai deplina şi mai bogata lor îmbrăcăminte. Ţesătura e de toate felurile; în mici pătrate, în linii şerpuitoare, în lungile rochii ale femeilor [234].

◇

Se întrebuinţau şi mari mănţăli care acopereau tot trupul şi piei de panteră, pentru preoţi, cînd aveau să-şi îndeplinească misiunea [235].

---

[229] Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 319.
[230] O reproducere în Spamer-Kaemmel, *Geschichte des Altertums*, p. 163.
[231] *Encycl. brit.*, IX, pl. I, p. 64.
[232] Mai bine la Luckenbach, *Kunst und Geschichte*, I, p. 12, n-le 11, 12.
[233] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 299.
[234] O reproducere la Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 105.
[235] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, pp. 53, 55.

www.dacoromanica.ro

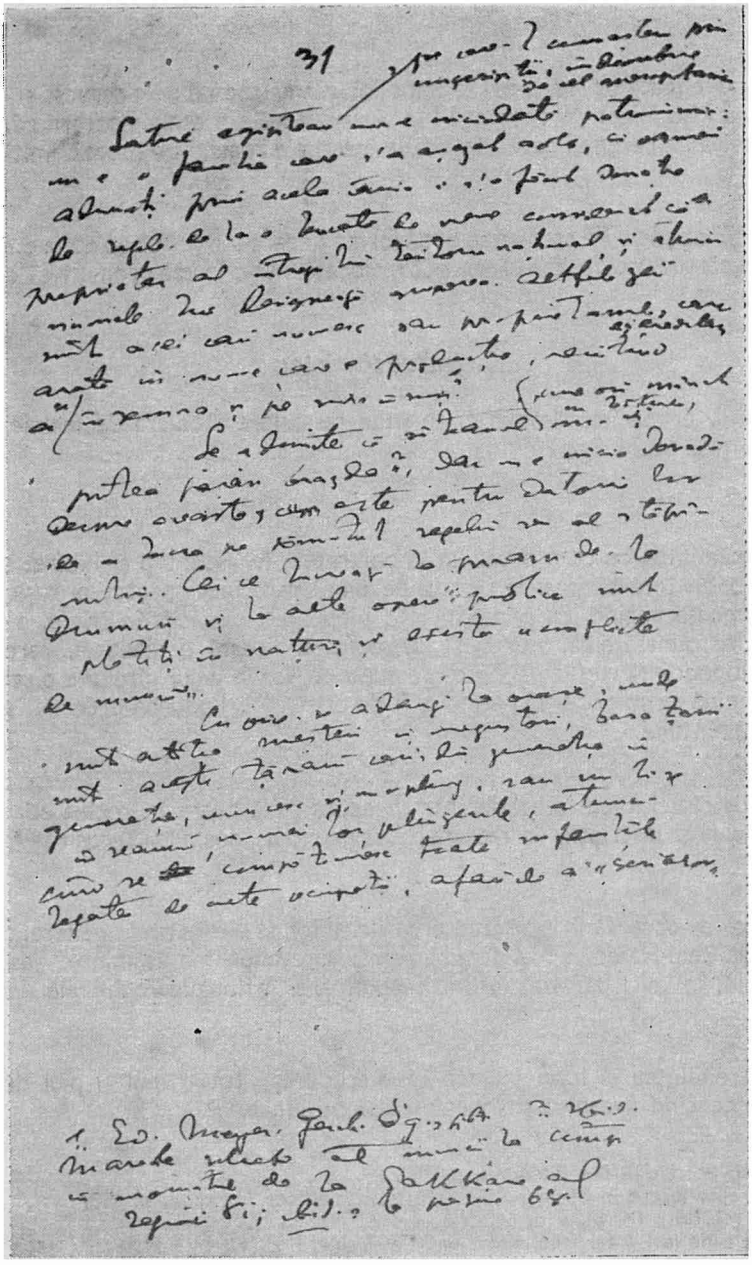

Fig. 7. Fragment din cap. *Egiptul*

www.dacoromanica.ro

10. Satul. Lucrul cîmpului

Satul egiptean, pe care-l cunoaștem prin inscripții, în deosebire de cel mesopotamian, nu e niciodată patronimic : nu e o familie care s-a așezat acolo, ci oameni adunați prin acela căruia i s-a făcut donație de regele, de la o bucată de vreme considerat ca proprietar al întregului teritoriu național, și atunci numele lui designează gruparea. Altfel, zeii sînt acei care numesc, sau proprietarul, care e și ereditar, arată în nume care e producția, neuitînd a se însemna și pe sine însuși [236].

Se admite că săteanul, uneori mînat cu bățul, nu-și putea părăsi brazda [237], dar nu e nici o dovadă despre aceasta, cum este pentru datoria lor de a lucra pe pămîntul regelui sau al stăpînului. Cei ce lucrează la piramide, la drumuri și la alte opere publice sînt plătiți în natură, și există „conflicte de muncă".

Cu orice se adaugă la orașe, unde sînt atîția meșteri și negustori, baza țării sînt acești țărani care, din generație în generație, muncesc și nu se plîng, sau nu li se înseamnă, numai lor, plîngerile, atunci cînd se compătimesc toate suferințele legate de alte ocupații, afară de a „scribilor" [238].

◇

Reliefurile de pe mormîntul lui Ptahhotep reprezintă toată această viață din Vechiul Imperiu : lucrul la cîmp, la vii, la culesul de papirus, paza vitelor asupra cărora se aruncă leii pustiului, atrași astfel în cursă, creșterea păsărilor, navigația pe Nil, dar, alături, și scene de „sport", cu trînte din cele mai încordate și complicate și chiar cu exerciții gimnastice de înaltă școală [239].

◇

S-a observat că pentru imensa muncă la piramide se întrebuința vremea cînd nu se lucra la cîmp [240].

Cîmpul se lucrează cu un plug în care cormana are forma unei scări lungi [241] ; „fierul" e de bronz ; boii sînt înjugați prin frunte. Se sfarmă brazda cu un fel de ciocan și cu o unealtă în formă de îmblăciu, dacă aceasta nu e înfățișare neîndemînatecă a secerii [242].

---

[236] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 67.

[237] *Ibidem*. Marele relief al muncii la cîmp în mormîntul de la Sakkara al reginei Ti, *ibidem*, la p. 68.

[238] — Grija de educație pentru a deveni un „scrib" se vede din aceste instrucții date de un tată cărturar fiului ; „Aș vrea să iubești știința ca pe mama ta... E mai însemnată decît orice altă îndemînare și nu o vorbă goală deasupra pămîntului. Cel ce s-a ostenit să scoată din ea folos încă din copilărie, va ajunge la onoruri... Dacă, o singură zi, ai învățat ceva de folos la școală, e pentru totdeauna : căci lucrul spiritului mai trainic decît munții este". (Și la Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte, Geschichte des Altertums*, p. 157).

[239] Reproducerea la Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, la pagina 116.

[240] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 177.

[241] — La săracii din Egipt, pe la 1887, se întrebuința încă vechiul plug faraonic fără roți, cum se vede pe reliefurile mormintelor. Ed. Meyer, *op. cit.*, pp. 26—27. — Pentru agricultura în Egipt, întinsa lucrare, bogat ilustrată, a d-rei Fernande Hartmann, *L'agriculture dans l'ancienne Égypte*.

[242] La Steindorff, în *Propyläen-Weltgeschichte*, p. 304.

www.dacoromanica.ro

◇

Dar nu e mai puțin adevărat că, după cercetătorul hittiților, B. Hrozný, agricultura egipteană, ba chiar și cea chineză, au fost influențate, la început, de a sumero-akkadienilor din Mesopotamia, unde iarăși *mîlul gata făcut chema sămînța*[243]. Dar temeiurile sînt numai linguistice.

11. Exploatarea minelor. Drumuri

Lucrul minelor se făcea în condiții asemănătoare cu cele de astăzi, în Egipt, pînă la lampa pusă pe fruntea lucrătorilor și echipele de zi și de noapte care se succedau : s-a putut socoti și produsul lor[244].

◇

Mari lucrări de drumuri, ca acela, cu cisterne, care ducea la minele de aur din Nubia, erau considerate și ele ca un element al gloriei faraonilor.

12. Lipsa monedei. Schimburile.

Această mare civilizație a putut trăi, vreo trei mii de ani, fără monedă. Schimbul se făcea în formele cele mai curioase. Astfel o reprezentație de mormînt prezintă pe un negustor de ceapă, căruia i se oferă în schimb două lanțuri de perle din sticlă sau un evantaliu și niște foi de aprins focul[245]. Și inscripția cuprinde dialogul : „Uite ce frumoasă salbă, care o să-ți placă ; e tocmai ce vrei", „uite evantaliul și foile". Și el răspunde : „Hai să le văd, ca să pot fixa prețul". Sau se oferă pentru un parfum o pereche de încălțăminte și un șir de perle de sticlă. Dar de obicei metalul cîntărit ține locul celui pecetluit ca monedă, și la fiecare prilej se face cîntărirea. Inelele de aur înlocuiesc și ele moneda.

◇

Inelele de aur se cîntăresc cu greutăți care poartă uneori capete de tauri sau altă împodobire. Pe vremea campaniilor în Asia ale lui Thutmosis al II-lea apar în cîștig și inele de argint.

◇

Dar statul saiților din a XXVI-a dinastie se ține material din altceva decît din acel impozit pe care-l plătesc localnicii, socotiți ca simpli „embaticari" ai regelui, stăpîn pe pămîntul întreg. Afacerile curente, care iau tot mai mult loc, cer întinderea scrisorii curente, „populare", *demotice*. Comerțul grecesc străbate o țară a cărei activi-

---

[243] „Comptes rendus" ale Academiei de Inscripții din Paris, Novembre—Decembre, 1938, pp. 518—519.

[244] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte, Geschichte des Altertums*, p. 163.

[245] La Maspero, în ediția ilustrată a marii sale lucrări *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, pp. 323, 325.

www.dacoromanica.ro

tate în acest domeniu se mărginise pînă acum la modestul schimb între fiii ei din cetăți care n-au avut niciodată o adevărată valoare economică. Și în acest domeniu sintezele viitorului se pregătesc, Alexandru cel Mare venind numai la capătul unei largi pătrunderi, pentru a da lovitura decisivă cu sabia. Negustorii greci din Milet și Halicarnas, din insule, ca Samos, stau lîngă îndrăznețiii căutători de aventuri militare rentabile. Un domnitor al Corintului își va numi fiul Psametik[246]. Dar amănuntele acestei transformatoare pătrunderi și integrări aparțin altei dezvoltări.

13. Scrisul

Semne izolate sau în grupe care nu se pot explica sigur se semnalează și în Egipt, în epoca neolitică tîrzie[247].

În locul argilei mesopotamiene, bună pentru orice, și pentru „facerea omului", aici nu e la îndemînă decît gresia sau piatra tare, bazalt, sienit. Pentru scrisul curent se întrebuințează deci fragmente din această piatră, așa cum iese din marile lucrări[248], sau, mai tîrziu, ca la greci, hîrburi. Pentru ce trebuie să rămîie se fabrică, prin mijloace tehnice complicate și de o mare delicateță, papirusul din măduva trestiilor Nilului, material din nenorocire menit distrugerii la orice atingere cu umezeala, așa încît o mare parte din ce ni s-a păstrat vine din întrebuințarea „hîrtiei netrebnice" la învelitul mumiilor.

◇

Nu e greu să se vadă că scrisul egiptean sau fenician, evreiesc, ca și cel american[249], vine din însăși dezvoltarea icoanei lucrurilor despre care e vorba. Dar se admite că și cuneiformele, ale căror „cuie" se pot mai ușor imprima în argila umedă, devenind „inscripție", au aceeași origine, fără a se fi găsit însă nici o treaptă intermediară,

◇

De vreme, din vechile forme sacre se merge către nevoile practice ale vieții. Astfel, încă din dinastia a XI-a, se pun în morminte inscripții în scrisoarea ieratică, nu în cea sacră, hieroglifică[250].

◇

Numai în timpul din urmă s-a găsit în peninsula Sinai, la minele de turcoază din Serabit-el-Khadim, „cea mai veche scrisoare alfabetică pe care o cunoaștem pînă acum, socotindu-se că formează o legătură între scrisoarea hieroglifică egipteană și alfabetul «fenician», datînd poate din secolul al XII-lea"[251].

---

[246] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 369.
[247] G. Steindorff, în *Propyläen-Weltgeschichte*, p. 307.
[248] Pe dînsele se scrie „literatură" și se fac desemnuri capricioase (Catalogul Muzeului din Cairo, p. 81, n-le 4766—4790 : pp. 41—42, nr. 2511).
[249] Al cărui caracter ideografic trimete la o mai veche rasă, de la care veniții din regiunile mongolice au împrumutat acest fel de transmisiune.
[250] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 10, nr. 300.
[251] *Ibidem*, p. 94, nr. 6054.

www.dacoromanica.ro

14. Sisteme metrice și cronologice

Măsurătorile trebuie să vie încă din timpurile preistorice, O arată, și în Egipt, întrebuințarea palmelor și degetelor ca unități [252].

Inscripțiile arată că un sub-sistem cronologic, pe lîngă acela după culegerea impozitelor, era în legătură cu anumite evenimente militare. Astfel : „anul cînd am bătut pe poporul antiu" (dinastia întîia) sau „*cînd am bătut și biruit pe cei din Egiptul-de-jos*".

◇

Calendarul solar de 360 de zile, cu un adaus de zile suplimentare, a ieșit, alături de socotelile de timp supuse la reglementarea după plac a regelui din Babilonia, de la egipteni.

[252] *Ibidem*, p. 86, nr. 5519.

www.dacoromanica.ro

Religia

1. Caracterele generale

În prezentarea religiei egiptene, opera de o mare complicație intelectuală, și cu scopuri interesate, a preoților trebuie mărginită numai la vremea ei, care e tîrzie, căci altfel s-ar atribui unei societăți care, în materie de cugetare abstractă, n-avea aceeași inteligență ca în creațiunea unor admirabile opere de artă, puteri care ar fi întrecut-o cu mult. A face altfel e a plăti bogăția amănuntelor cu o fatală confuzie, uneori indescifrabilă. Și, iarăși, a pretinde că putem, cu mintea noastră de azi, să înțelegem ceea ce minți trăind în simboluri găseau natural, e a ne face iluzii.

◇

Ideea abstractă vine de la greci. Prin ea, pe lîngă vechea taină, cu îngrijire ascunsă de preoți, cùlturile vechi, a căror urmare strictă se lasă semi-culturii etiopienilor, se confundă în noțiuni superioare. Astfel grecii rămîn la naiva lor poezie religioasă, a cărei origine trebuie înfățișată aiurea, dar prin tendința lor spre *idee*, alte popoare, cărora această poezie le lipsește, pot fi aduse la o „sublimare" a credințelor lor. „Simbolica" lor n-a putut să rămîie fără influență și asupra noului crez egiptean [253].

◇

Civilizația egipteană e, ca și cea europeană din evul mediu, în acel sens „democratică", pentru a întrebuința un termen actual curent, că prin scrierea ideografică, adausă în proporții așa de mari la statuarie, ea inițiază pe fiecare în ce trebuie să știe, în ce e capabil să înțeleagă în ce privește religia, care nu e un domeniu al gîndirii și organizării sociale, ci originea primă și sensul mai adînc al tuturor legăturilor dintre oameni.

◇

Această admirabilă civilizație reprezintă cea mai deplină străbatere a realului cu misterul, a divinului cu umanul. Regele este un zeu, un om de samă poate fi divinizat pentru meritele sale ; în schimb zeii stau la îndemîna oamenilor, și nu odată ei servesc pe zeii care guvernează în numele lor. „Osiris" se poate înmormînta și mumia reprezintă, dar într-o epocă foarte tîrzie, un om cu cap de șoim [254]. Într-un mormînt de mare preot, tîrziu, fiecare din părțile corpului celui mort e identificată cu o divinitate specială [255].

---

[253] În această ultimă privință v. și Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 377.
[254] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 50, n-le 3473, 3474.
[255] *Ibidem*, p. 92, nr. 6036.

www.dacoromanica.ro

2. Divinitățile

O religie generală a cîmpului a fost încă la început, ridicînd altare pentru cele dintîi roade răscumpărătoare. Pe urmă, operațiile agricole, ca la vechii romani, își conservă zeii : Osiris e și Nepsi-grîul care nu piere, fiind „tăiat cu cuțitul", ci se ridică și el la cer ; el nu e, firește, fără legătură cu caracterul divin al apelor hrănitoare. Și s-a văzut o „uniune a Nilului și a Pămîntului în căsătoria lui Osiris cu Isis, marea zeiță a fecundității universale" și în crima lui Seth contra fratelui Osiris ar fi fierul secerișului contra grîului copt, care va învia însă, prin grija Isidei. Sărbători au fost instituite pentru a însemna aceste faze în dezvoltarea naturii divinizate. Dar, cum s-a recunoscut, ca să avem „misterul" sacru, gata de a fi jucat înaintea credincioșilor, trebuie să se meargă pînă la dinastia a XII-a [256]. Și evoluția va merge mai departe, ieșind la iveală mai ales credința vieții celei veșnice.

◇

Dacă se lasă la o parte tot ce s-a țesut în jurul lui Osiris, prin suferințele sale în același timp om, cu toate rosturile familiare, și zeu, Egiptul n-are ca Babilonia și după dînsa, Asiria, eroul reprezentativ.

◇

Și aici avem familiile de zei. Astfel Amon din Teba are ca soție pe Mut și ca fiu pe Khons, fiecare păstrîndu-și acolo lăcașul deosebit, dar în legătură cu celelalte. Dar cînd ei sînt înfățișați împreună, zeița soție nu poartă imperialul înveliș de cap al soțului, și în cutare zugrăveală pe papirus, înfățișînd marea judecată a morților, dacă Osiris e înfățișat cu o triplă coroană, Isis, cu mult mai mică, se ascunde la spatele lui [257]. Isis (Ese) e soția lui Osiris și mama lui Horus : tatăl și mama sînt Keb și Nut, care au ajuns a fi considerați ca : pămîntul și cerul. Are și o soră, Nephtys [258].

Evident că astfel de alcătuiri antropomorfe nu se întîlnesc la singuratecii zei și zeițe vagi ai vechilor nome (Min, Neith, Bast din Bubastis, Etom, Outo, Ophois, etc.), care, de altfel, sînt capabili de evoluție.

Cu vremea, ca pentru Osiris, Isis, Horus, întregi povești populare se țes, arătînd putința, ca la greci, a creațiunii mitologice la nație [259] : de multe ori aceste narațiuni sînt contrazicătoare.

Deși aici nu e o viață pastorală ca în Haldeia, luna, zeu masculin, joacă un mare rol în rînduirea vremii și în legătură cu grija de sămănături a unui popor practicînd

---

[256] A. Moret, *Rituels agraires de l'ancien Orient à la lumière des nouveaux textes de Ras Shamra*, în „Annuaire de l'Inst. de phil. et d'hist. orientales", III, p. 311 și urm. Cf. de același, *Au temps des Pharaons, Rois et dieux d'Égypte, Mystères égyptiens*, 3 vol., Paris, 1923. Moret vede (în *Le Nil*, passim) în aceste rituri simbolice „aportul cel mai original și mai fecund al civilizației egiptene la civilizația umană" (v. și „Annuaire", p. 323, nota 1).

[257] Luckenbach, *op. cit.*, p. 13, fig. 14. Cf. *ibidem*, fig. 15.

[258] Pentru felul cum se reprezintă deosebitele divinități, o veche listă, utilă, în Viardot, *Les merveilles de la sculpture*, Paris, 1869, pp. 12—17.

[259] Flinders Petrie, *Egyptian tales*, Londra, 1895 : Maspero, *Les contes populaires de l'Égypte arcienne*, ed. a 3-a, Paris, 1906.

www.dacoromanica.ro

agricultura. Re, Amon-Re, zeul luminos, se așează în fruntea celor așa de mulți și de o origine atît de deosebită. Nu vor lipsi și zei astrali în jurul lor, și de altfel închipuirea vie a egipteanului țese asupra acestor divinități cerești nesfîrșite simboluri și povești ! Superstiția populară s-a unit cu interesul preoților pentru a sfinți lucruri, fenomene și oameni pînă la nesfîrșit. Marele număr de inscripții îngăduie intrarea în acest haos divin fără a se putea găsi linia conducătoare, Secretul preoțesc de care se va plînge Herodot venea din caracterul indescifrabil al construcțiilor locale și personale[260].

◇

Apis-Hapi — boul[261], care la moarte devine și Osiris (de unde Osiarpis, Serapis), vine dintr-un totem de nomă, aparținînd regiunei Memphisului, unde, în Serapeum, s-au găsit șaizeci de astfel de „zei", cu notele lor cronologice și genealogice ; Anubis e cîinele, șacalul, Bes, jumătate leu, jumătate om, Hathor vaca, Horus și Re șoimul.

Isis pare a fi căpătat mai tîrziu numai legătura cu vaca[262], pe care o întîlnim în concepția eroică la greci. Khnum are capul de berbece. Secmet e înfățișată ca leoaică, Selchet, scorpie. Teneret ca ipopotam, Thot ca un ibis, dar și cu cap de maimuță. Ubastet e pisica.

Crocodilii sacri au început a fi divinizați într-un cult local. Se vede și crocodilul cu cap de șoim, icoană a zeului Sebec-Re[263]. „Horus suit pe crocodili" e stela care împiedecă duhurile rele de a intra în casă[264].

◇

Caracterul bizar al unor divinități îngăduie reprezentarea lor cu un simț de imaginație pitorească : astfel cînd, în barca sa împodobită cu flori de lotus, supt un baldachin, apare zeul cărăbuș, Khopri, reprodus cu trupul său de insectă deasupra unui trup uman, îmbrăcat, fără mîini, dar cu genunchiul îndoit[265].

◇

Alături însă cu acești monștri, zeița Nuit, apare purtînd pe cap un enorm ornament de pene ; cu brațele ridicate într-o mișcare de o eleganță deosebită, ea poartă pe trupul subțiratec toate stelele închipuirii[266].

---

[260] — Pentru zeii locali, uneori fără nume, v. Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 32 și urm. Învățatul istoric al antichității caută pentru toți zeii egipteni termeni de comparație aiurea, amestecînd considerații de istorie a religiilor în genere, și caută a clădi, fără distincție de epoci, *un sistem*, ceea ce are neajunsurile sale (zei locali, demoni, întrupări animale, divinități superioare).

[261] Dar v. și zeul-taur Bukhis, care e din sud, Catalogul Muzeului din Cairo, p. 111, nr. 6159.

[262] F. Llewellyn Griffith, în *Encycl. brit.*, XIV, p. 872, V. M. C. Gaillard, *La faune momifiée de l'ancienne Égypte*, Londra, 1903.

[263] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 80, nr. 4726.

[264] *Ibidem*, p. 81, n-le 4750, 4751.

[265] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, p. 139.

[266] Maspero, *op. cit.*, I, p. 86. Dar vezi și chipuri cu evidentă intenție caricaturală (*ibidem*, p. 130) și înainte de a se lua din Siria monstruosul și hidosul zeu Besa.

www.dacoromanica.ro

◇

Zeu e și Nilul, cum zeu poate ajunge, de altfel, un funcționar merituos, cum în orice om e, mai mult sau mai puțin, zeul. El are o soție, pe Maruit, și-i vedem în ornamentația mai tîrzie a templelor[267].

◇

Memphis[268] a fost ori ba, de la început, orașul zeului Ptah, dar se admite că la Teba patronul, pe vremea cînd era aici o nomă strînsă în jurul zeului-totem, era obscurul zeu, îndată întrecut, Mont. Numele ei ulterior, după acela de Nesi, arată dependența de zeul Amon : Ne-Amon, dar în apropiere era și locul de închinare al zeiței Hathor.

◇

S-a observat[269] că zeii cei mai mulți sînt din Deltă, ceea ce ar presupune un proces politic ca la haldeeni, prin influența semită.

◇

Toți nu fac prin adunare, ci prin esență o singură lume.

Icoană a acestei sinteze care nu cunoaște teritorii și națiuni e același vultur, într-o prezentare după caracterul lui în deosebite clime, pe care l-am găsit în stela haldeiană, care se înfățișează la hittiți, deci la toți locuitorii Asiei Mici, și care pe plafonul cu nesfîrșite astre al templelor egiptene, în chipul acvilei golașe, își întinde largile aripi albe, tivite cu negru, într-un așa de larg tip decorativ[270].

3. Organizarea cultului

Ca în viitorul Imperiu otoman, zeul are, pe lîngă moștenirea sa, proprietăți care i se atribuie prin cucerire și a căror administrație e încredințată corpului preoților.

◇

Într-un naos de lemn sau de piatră e ținut să fie, adesea întrupat în formă umană, zeul, ale cărui rosturi sînt săpate și zugrăvite pe pereți. Statuia divină primește întrebările regelui și, dînd din cap, dă răspunsul aprobativ, cu ajutorul preo-

---

[267] — Numele „profan" al Nilului e Aur, Justi, în Hertzberg — Justi, *Geschichte des Altertums* p. 12.

[268] Căruia i se spune, în Sud, Nekheb, cu zeița Nekhebi, la care se va adăugi o treime următoare, *Encycl. brit.*, IX, p. 80.

[269] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 77. V. și *ibidem*, p. 79. Se face o *osebire geografică* a zeilor, mai ales în ce privește cultul animalelor, care sînt firește vechii totemi ai nomelor, dar nu, cum o și observă, ca suflete de strămoși, căci între aceste animale sînt și de cele impure. Și aici revine el însă asupra zeilor de caracter general (p. 83 și urm.), dar de fapt ei nu sînt decît dezvoltarea de-a-lungul veacurilor a celorlalți. E mai mult un capitol de religie comparată în sensul sociologilor. E și aceeași tendință de a descoperi un vechi monoteism. Pentru sacrificii umane, p. 99, dar v. și p. 100.

[270] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, I, p. 96.

www.dacoromanica.ro

ților, tălmaci recunoscuți ai unui grai care nu ajunge la urechile omenești, și, după legiuitele purificări, supuși impulsiilor misterioase ale zeului [271].

◇

De fapt templul și edificiul lumii, așa cum îl înțelegeau egiptenii, sînt lucruri asemenea, care se acoperă deplin, fiind numai două planuri de viață suprapuse pentru oameni și zei, pentru vii și morți, necontenit amestecați într-un singur corp mistic. De aceea cerul e de aramă sau de fier, și însemnat în zugrăvire cu coloarea acestui rar metal, introdus acolo mai tîrziu, și el se sprijină pe pilaștri ca aceia care susțin acoperișul în terasă al lăcașurilor de închinare.

◇

În legătură cu cultul dominant al soarelui, miazănoapte și miazăzi se împart în cuprinsul templului, fiecare din aceste diviziuni avîndu-și zeii și producțiile care li se oferă [272].

◇

S-a găsit reprezentarea policandrelor care dădeau o lumină slabă lungii înșirări de încăperi — la Karnak și pînă la 365 de metri [273]—, în taina ce pare fără fund, prin care trebuia să se răzbească numai de inițiați pînă la cămăruța zeului unde, pe lîngă preoții care-l servesc, regele însuși nu trebuie să pătrundă decît la anumite zile și ceasuri și într-un veșmînt de ceremonie amintind animalul, totemul sacru din care s-a dezvoltat persoana divină.

La taină participă și lucrul sfînt asupra căruia se îndeplineau rituri care ne-au rămas necunoscute.

◇

Prin grația suveranului, și particulari puteau să-și puie chipul prin temple. Ele aveau un scop ritual : acela de a se oferi, pe piatra care le întovărășea, sacrificii pentru pomenirea celui mort [274].

4. Reforma lui Akhenaton

Ar trebui să privească cineva din punctul de vedere al preoțimii din Teba, care întrebuință revoluția regală ca să uzurpe pentru șeful ei coroana, dacă nu vrea să

---

[271] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 110—111.

[272] *Ibidem*, p. 99.

[273] Un plan de Dümichen, în Justi, *Geschichte des Altertums*, la pagina 226. Cf. și *ibidem*, la Susa, p. 230. Numeroase alte reprezentări de temple pe paginile următoare. Foarte frumoasă aceia a templului cu terasă de la Deir-el-Bahari, la p. 240, și a templului în stîncă de la Ipsambul, la p. 244. O largă prezentare de pictură dintr-un mormînt de la El-Kab, la p. 246. Aceste pagini formează un adevărat „ghid" al antichităților tebane.

[274] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 108—109.

www.dacoromanica.ro

recunoască actul de genialitate politică și intelectuală a celui care și-a integrat însuși numele în mișcarea pe care, pentru cîțiva ani, a dus-o la bun capăt[275].

Dacă ea s-ar fi menținut, folosul pentru Egipt și deci pentru viitorul omenirii ar fi fost imens. Un mare imperiu scăpa de supt povara unei religii imense și confuze, căreia pentru a i se găsi un sens trebuie să se recurgă la superstițiile magice care într-adevăr au prins, îndată după reacțiunea biruitoare, tot cîmpul. Ceea ce se pretinde a fi fost mai înalt și mai pur în doctrina mistică ar fi devenit fățiș, zeii locali, de odinioară, amestecați cu hurta într-un panteon diform, ar fi redevenit sfinți protectori în singur vechiul lor hram. Libertatea artei de a vădi alt suflet ar fi pus în valoare tehnica admirabilă de care dispuneau acești meșteri de o strictă școală, care învățau pînă atunci să meargă în numele unor înaintași de un mileniu înainte[276]. Ceea ce la evrei, cu concepția lor practică, îngustă, a rămas atîtea veacuri închis în marginile unui popor mărunt și unui stat șubred și nesigur, s-ar fi putut întinde prin marile războaie pe care le-a pornit îndată Ramses al II-lea, asupra țărilor celor mai depărtate, devenind astfel un bine al umanității.

◇

Formula zeului unic, așa cum apare reprodusă în *Monumentele* lui Lepsius[277], e mai absolută și mai exclusivă decît a lui Iahveh, care trebuie să fie supus încă la multe revizuiri : „singurul Dumnezeu viu, lîngă care altul nu mai este, a cărui lumină toți oamenii o aclamă, lăudînd pe făcătorul lui", „făcător și țiitor" (cf. „a toate țiitorul" crezului creștin) „al cerului și al pămîntului și a toată făptura" (tot acolo : „văzutelor tuturor și nevăzutelor"), căci el e acela care învie toate și dă viață și „pruncului în sînul mamei sale" [278].

◇

Ed. Meyer a ridicat[279] și chestia averilor care puteau reveni regelui din confiscarea bunurilor atotputernicului cler. Desigur că și de aceasta trebuie să se ție samă în singurul act religios revoluționar pe care-l cunoaște antichitatea orientală. Căci, de fapt, măsura luată în Egipt e întru totul asemenea cu lupta contra icoanelor, deci a sfinților, pe care, și pentru acest motiv, a trebuit s-o înceapă Imperiul bizantin.

---

[275] — Pentru reforma lui Akhenaton, și Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 261 și urm. La început el își zice încă „fiu al lui Amon". înainte de a-l înlocui cu Re-Harmachis, dar fără capul de șoim al lui Horus. Se distruge numele lui Amon și în inscripțiile lui Thutmosis al III-lea. El e înlăturat și în numele mai vechilor regi. Părintelui i se zice numai Nebmarè. Scena familiei regale împărțind daruri unui demnitar și *ibidem*, p. 267.

[276] Și în anume chipuri ale lui Ramses al II-lea Ed. Meyer află „o expresie moale, aproape femenină" (*op. cit.*, p. 293) a cărei origine nu e greu de găsit. Acela pe care-l dă la pagina 295 e, în adevăr, de o expresie în deosebi delicată, cu un profil aproape elenic.

[277] III, passim.

[278] Restul imnului și la Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 268.

[279] *Ibidem*, p. 264.

www.dacoromanica.ro

◇

Acțiunea lui Amenhotep al IV-lea era de altfel pregătită. Amon-Re fiind socotit ca un rival fericit al vechiului Osiris, s-a crezut că se poate descoperi o „secularizare a vieții religioase". Mortul nu se mai judecă de zei ; el atîrnă de judecata mediului social, către care se adresează pentru a fi ajutat în viața de dincolo de mormînt [280].

5. Viața viitoare

Spre „Muntele din Apus" merg sufletele pentru ca asupra lor să se îndeplinească mitul osirian [281].

◇

Noțiunea sufletului e întrupată în inimă, care se cîntărește în scena din *Cartea morților*. De aceea e pusă în morminte deosebit, într-o sticlă plină de lichidul păstrător. Dar alături de acest receptacul al nemuririi e umbra pe jumătate vie, legată de toate nevoile și poftele trupului, care e dublul supraviețuitor al omului, *kha*. Atunci cînd nu se poate altă *rechemare* la ce a fost, se pun și numai capete de piatră, ca în mormîntul care cuprindea portretele unor rude ale lui Khefren [282]. Sufletul poate primi o formă animalică, a șoimului cu cap de om, pentru a vizita pe *kha* în mormîntul lui [283]. Credința în înviere e puternică ; o vedem întrupată în grăunțele de orz îngropate cu Osiris, care, stropite, germinează [284]. Dar o rămășiță se păstrează din vechile credinți, care văd în mort un dușman al celor vii ; de aceea cetim un ordin al zeului Amon care oprește pe princesa moartă Neskhonsu de a face vre-un rău văduvului ei soț [285].

De altfel și animalele sînt socotite că se împărtășesc de această viață ; ca animale „sacre" sînt astfel pregătite ca mumii, dar numai acelea care erau ținute și hrănite în temple, tot felul de dobitoace, pînă la maimuță și crap.

◇

Maspero definește astfel pe acest *kha* : „o proiecțiune colorată, dar aeriană a individului" [286] : în față, și, mai pe urmă, alături, stăteau alte forme ale nemuririi ; „sufletul, *bai*, în chip de pasăre" — de unde, supt influența școlii din Alexandria, la creștini, Duhul Sfînt în chip de porumb—, „cocor, șoim simplu sau șoim cu cap de om", ori „o umbră neagră : *khaibit*, o siluetă luminoasă : *iakhu*, *khu*". Pentru a păstra pe *kha* trebuie păstrat însuși trupul [287], de unde mumia. Dar *kha* rămîne ne-

---

[280] Alfred Hermann, în „Forschungen und Fortschritte", XVI (1940), p. 352.
[281] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, p. 197.
[282] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 87, n-le 1003—1006.
[283] *Ibidem*, p. 50, n-le 3382, 3383.
[284] *Ibidem*, p. 51, n-le 3614, 3615.
[285] *Ibidem*, p. 57, nr. 3783.
[286] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 112.
[287] *Ibidem*.

www.dacoromanica.ro

despărțit, pe cînd sufletul poate cerceta pe zei în cer și se întoarce înapoi la trupul părăsit o clipă, „ca un drumeț, care, după cîtva timp, se întoarce acasă"[288].

G. Steindorff socoate că nu poate fi vorba de un *kha* în calitate de dublu al omului, ci numai de un spirit ocrotitor ; e adus la aceasta de nepotriviri între înfățișarea lui și a statuilor și de titlul de „spirit bun", dat de greci[289].

6. Cultul morților

Mumia imită pe *prima dintre ele* : a lui Osiris. Mortul devine astfel legat de divinitate și, prin urmare, și el poate spera ca acesta, după suferințele lui pe pămînt, să se înalțe la cer, pierzîndu-se în soare.

◇

Procedeul de mumificare ne-a păstrat, cu multă asemănare, trupurile regilor de la însuși Ahmosi liberatorul, așa că avem înaintea noastră ființa, relativ întreagă, a primului și ultimului din Thutmosi, a lui Seti I și a fiului, al doilea Ramses, a lui Amenhotep al III-lea și a fiului, revoluționarul omonim.

◇

Mumificarea se dezvoltă din uscarea trupului, cum se vede din păstrarea obiceiului și supt a V-a dinastie, cînd, în locul sicriului, e numai săpătura în trunchiul unui copac[290].

◇

Cu vremea numai lada, întîi informă, care cuprindea mumia, a căpătat proporții și, de la o vreme, învelișurile se înmulțiră, împodobirea crescînd și ea în proporție.

◇

Faptul că în mormintele din epoca mastabelor morții culcați, în atitudine cinchită, ca în America de Mijloc, mai sînt mumificați, că lîngă ei sînt elemente de ceramică, și acela că materia necesară pentru „bitumizarea" corpurilor nu se află în Egipt, nici în vecinătate, ca și, de sigur, evoluția ideii religioase despre necesitatea unei baze de substanță umană pentru nemurirea sufletului, trimet la aceleași împrumuturi dintr-o Asie care nu poate fi, cum s-a propus, Siria, țară de civilizație împrumutată ea însăși, ci numai Mesopotamia.

◇

La elementele de cultură care arată dependența Egiptului, mai tîrziu, de mai vechea Haldeie, e chiar obiceiul mumificării. Pentru aceasta se întrebuințează smoala,

[288] Maspero, *op. cit.*, p. 113.

[289] Ed. Meyer (*Geschichte des Altertums*, I², pp. 63—64) nu arată convins (și despre o încer care de a explica prin „alimente").

[290] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 45, nr. 3100. Pentru cel mai vechi sicriu de acolo (dinastia a XII-a), *ibidem*, nr. 3101.

www.dacoromanica.ro

dar în tot cuprinsul văii Nilului ea nu se găsește, pe cînd Siria palestiniană cuprinde „lacul asfaltat" al Mării Moarte. Diodor de Sicilia vorbește, de alminterea, de exportul asfaltului (grecește ἄσφαλτος, „ce nu se strică") în vechiul Egipt[291]. Înfășurarea mortului în giulgiu, la evrei, fără grija unei conservări oarecum integrale, pe care n-o cere, aici, o religie deosebită, e în legătură cu mumia care va juca un așa de mare rol în cultul egiptean al morților. Dar ce e în Palestina vine, aproape în întregime, din Haldeia. E de observat că acolo n-avem nimic care să arate condițiile de îngropare, pe cînd în Elam, în timpul din urmă, s-au găsit morminte de un alt caracter.

◇

Mormîntul e făcut așa încît mortul să poată primi ofrande, dar în cămara lui nimeni nu poate pătrunde fără păcat[292].

Mastaba nu era fără ornamente, cu sens funerar și religios, în legătură cu sensul însuși al îngropării ; mortul, care uneori e în vasul menit să-l treacă în altă lume, e înfățișat ca portret, zugrăvit ori sculptat— unul sau cît de multe—, putînd înlocui pentru *kha* un corp pulverizat de la sine sau distrus, pîndind aducerea ofrandelor ori coborîndu-se spre ele, ori, pentru ca uitarea să nu-l lase vreodată nemîncat, alimentele sînt zugrăvite pe vasele depuse o dată pentru totdeauna, cu lista și socoteala lor întreagă. Pe părete se vede și cum ele-i sînt aduse de slugile care se vor succeda de-a-lungul timpului. Astfel, *kha* „se privea pe zid mîncînd și bînd, și el mînca și bea". Supt planul unde se înalță chipul lui, muzicanți și dănțuitori îi fac petrecere la masă, și nu lipsesc bufoni și femei de plăcere[293].

Și de aici ideea că trebuie înfățișată gospodăria de unde veneau darurile, așa încît viața însăși învia întreagă în jurul celui care o părăsise numai ca aparență[294]. Dar, în deosebire de ce se va înfățișa pe urmă, cel care continuă a trăi e redat în proporții mult mai mari decît toată această lume care vine către dînsul[295].

◇

Jertfa însăși era compusă din obiecte care cuprindeau în ele un *kha*, și acesta se desfăcea supt binecuvîntările preotului și mergea să hrănească pe *kha* al mortului din groapă[296]. Și statuile zeilor, acum dispăruți, aveau un *kha* derivat din zeul însuși pe care-l reprezentau[297].

◇

Cărăbușul, insecta care nu-și are tovarășa, ci învie din el însuși, devine simbolul învierii și de aceea el e pus, cu precepte din *Cartea morților* în spinare, pe

[291] — Smoala se aducea și din apropierea orașului sacru Ur, întrebuințîndu-se și în industrie. John Punnett Peters în *Encycl. brit.*, XXVII, p. 784.
[292] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 113.
[293] *Ibidem*, p. 125.
[294] V. *ibidem*, p. 121—123.
[295] *Ibidem*, p. 124.
[296] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 109.
[297] *Ibidem*, p. 110.

www.dacoromanica.ro

inima-suflet a morților, în morminte; alte ori sînt legați cu un inel sau o sforicică de inelarul mîinii stîngi sau risipiți în camera mumiei[298].

◇

Nimic nu-i lipsește mortului din ce-a avut în viață, nici căpătîiul de piatră, săpat cu figuri divine sau misterioase, simbolizînd, în epoca tebană, de fapt *o înviere*[299]. Cel răpit vieții acuma „se ridică", se înalță, își ia zborul spre cer[300]. Preoții care concentrau toată mitologia în jurul Soarelui-Amon trebuiau să dea oricui speranța că se poate reuni cu dînsul.

◇

Sarcofagul de alabastru al reginei Hetepheres, din a doua dinastie, cuprindea obiecte de aur de un fin lucru artistic, lădițe, vase (dar și de bronz și alabastru), obiecte de toaletă, pe lîngă altele în argint (brățări) și în bronz. Regina era soția faraonului Snofru și mama clăditorului uneia din piramidele de la Gizeh, unde fiul ei i-ar fi adus rămășițele dintr-un prim mormînt, profanat[301]. Pe acela al unui demnitar din dinastia a IV-a se vede mortul rănind o panteră și cîinii lui prinzînd vulpi de coadă[302].

---

[298] W. Fol, *Catalogue du Musée Fol, Antiquités*, II, Genova, 1875, pp. 52—53. — Asupra cărăbușului și derivării rostului din cuvîntul care-l înseamnă, corespunzînd cu „a deveni", precum și despre formele lui curioase, mai rari, cu „cap de șoim, de berbece, de om, de taur", Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 246. — Cu secolul al VI-lea și al V-lea, gemele etrusce au pe ele cărăbușul egiptean, F. Ll. Griffith în *Encycl. brit.*, XXIV, p. 301.

[299] V. Ch. Boreux, *Un type rare de chevet égyptien*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, p. 97 și urm.

[300] Ed. Naville, *Das ägyptische Todtenbuch*, Lipsca, 1886.

[301] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 90.

[302] *Ibidem*, p. 4, nr. 70 A, B.

www.dacoromanica.ro

Arta

1. Arta preistorică

La descoperirile unei civilizații neolitice din. sudul Egiptului și Nubia s-au adaus și altele de-a-lungul Nilului[303].

◇

Mormintele preistorice mai jos de Cairo cu 100 de kilometri cuprind, lîngă scheletele cinchite și înconjurate de vase, de o formă frumoasă, dar fără decorațiuni altele decît cele lineare, și acestea destul de simple, și unele elemente de luptă și podoabă, între care schițarea unei cămile, ceea ce arată originea acestor primi egipteni.

◇

Noua artă egipteană n-are a face cu ce s-a găsit din epoca preistorică.

În mai vulgar, săpăturile în fildeș care, prezentînd o vînătoare de gazele sau scene cu animale amestecate, ca și cele ce se încaieră pe o bucată de piatră rotundă, zugrăveala care caută a schița ce se petrece într-o corabie, leul cu greu desfăcut din piatră, trimet la arta din cavernele franco-iberice.

◇

O greutate care nu se va putea învinge va fi aceea de a lega pentru Egipt o preistorie de slabă valoare[304], și în perioada „badariană", după descoperirile din El-Badari[305], cu ivirea, o dată cu monarhia memfită, a unei civilizații care, pe liniile și pentru scopurile ei, e perfectă. Limba arată o foarte lungă prelucrare, hieroglifele sînt la capătul unei dezvoltări de multe secole, artiștii sînt deplin stăpîni pe mijloacele lor și pot lucra și în materialele cele mai rezistente ; giuvaierele sînt, de la început, admirabile[306], nenumărații cărăbuși servind de amulete[307]. Formele societății apar a fi încoronarea unei prelucrări a străvechilor obiceiuri. Nici un împrumut nu ar fi fost în stare să aducă un asemenea rezultat, căci adaptarea înceată s-ar cunoaște prin formele intermediare. Și istoria nu cunoaște țîșniri miraculoase ale originalității unui popor precum ar fi aceasta.

---

[303] Catalogul Muzeului din Cairo, pp. 32—33.

[304] Se găsesc însă pumnale de cremene *cu mînerul de aur*, *ibidem*, p. 44, n-le 3062, 3063. V. și *ibidem*, p. 117, nr. 6200.

[305] *Ibidem*, pp. 95, 96, nr. 6059 A, B.

[306] *Ibidem*, p. 64 și urm.

[307] *Ibidem*, p. 97, nr. 6060.

www.dacoromanica.ro

◇

Un mare avantaj pentru cunoașterea acestei lumi, despre care se află tot mai mult în măsura săpăturilor, rămase, de un timp, mai mult în sama americanilor, după ce englezi, francezi și germani și-au dat partea, e că și descrierile de un caracter mai general care au ieșit în ultimele decenii sînt datorite unor oameni care au participat, ca G. Maspero, G. Steindorff, C. Bezold [308], F. Justi, ei înșii la opera de descoperire și vorbesc astfel din bogăția informațiilor care le-au venit altfel decît din lectura cărților.

2. Arhitectura: templul

Granitul, syenita, care se găsesc din belșug, au îngăduit ridicarea din piatră a unor mari construcții, a căror durată oferă alte garanții decît a clădirilor de argilă din Mesopotamia. Dar construcții de cărămizi nearse n-au lipsit în Egiptul-de-jos. Palatele regilor, în genere, sînt din acest material și, firește, ele s-au topit în mîl, în deosebire de Asiria unde ceea ce supraviețuiește e tocmai palatul.

◇

Așa cum au fost construite în întregimea lor, vechile temple nu ni s-au păstrat, dar avem coloane de granit din templul de la Abusir al regelui Sahurà (a V-a dinastie) [309].

◇

Între cele două Egipturi deosebirile sînt mari și adînci; ele se văd și la temple. Ale Vechiului Imperiu, în nord (dinastia a IV-a), aveau întîi, în mijlocul unui patrat, o piramidă trunchiată, acoperită de un gros obelisc cu vîrful piramidal [310] : aici nici urmă a acelor coloane cu capiteluri felurite, care fac gloria noilor temple tebane.

◇

Templul egiptean al epocei de mai deplină dezvoltare, la Teba, la Karnak, la Medinet-Habù, la Edfù, la Denderah, la Esneh, la Philae, ori ctitoria lui Ramses al II-lea, impresionează tot atîta prin savanta distribuire a umbrei pînă la întunericul adînc al cămării zeului, cît și prin uriașele-i proporții. El rămîne totdeauna neisprăvit, căci urmașii, ca la palatul Vaticanului, țin să-i adauge necontenit ceva.

◇

În momentele de mai mare strălucire, dinastiile tebane vor putea să ridice temple de cîte 400 de coloane, și s-a putut vorbi de 1600 de sfincși într-o singură alee [311].

[308] El publică, împreună cu F. Hommel, revista „Zeitschrift für Keilschriftforschung".
[309] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 6, n-le 134, 135.
[310] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 69.
[311] Walter Rothes, *Grundriss der Kunstgeschichte*, Paderborn, 1928, pp. 2—3. Acolo și măsuri pentru caracterul colosal al monumentelor egiptene. În marea piramidă sînt 74 de milioane de picioare cubice.

www.dacoromanica.ro

◇

În nord, la Abydos și aiurea, se întrebuința la temple bolta [312], desigur împrumutată din Asia, dar în locurile mai calde și fără ploi din sud terasa biruie.

◇

S-a observat că bolta egipteană, care se întîlnește și în Nubia, nu poate fi neapărat anterioară celei din Haldeia, care a trecut și la perși și la Micena.

◇

„Capela templului egiptean dă de la sine templul peripter al grecilor"[313].

◇

Templul lui Amenemhat al III-lea la Elefantina, a putut servi ca model celor grecești [314].

◇

Alături de sfinx, creațiune proprie a închipuirii egiptene, e întrebuințat pentru straja templelor berbecele, căruia grecii îi zic fără dreptate „kriosphinx", căci nu e nimic misterios și sacru în reproducerea naturalistă a animalului [315], care amintește pe Zeus-Amon cu coarne de berbece, din epoca alexandrină, supt influența Libiei. Uneori țin între labele dinainte chipul stăpînitorului care i-a creat [316].

◇

Ornamentul floral, mai mult sau mai puțin stilizat, în partea de jos a templelor, acele cotoare și flori de lotus și de papirus sînt o inovație a egiptenilor. Ea se va transmite și în bisericile creștine de mai tîrziu, pînă la noi [317].

◇

Dorința de a spune tot din isprăvile îndeplinite în războaie sau în timp de pace e așa de mare, încît baso-relieful povestitor prin icoane și hieroglife acopere ca o iarbă deasă orice spațiu gol, în temple, ca și în morminte, în noile hipogee tebane. Împreună, ele constituie ceea ce Maspero, care și-a legat viața de explorarea și popularizarea vechiului Egipt, numea, așa de frumos ; „o mare carte mistică, în care relațiile oficiale ale zeilor cu omul și ale omului cu zeii sînt explicate limpede pentru cine le știe înțelege"[318].

---

[312] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 93.
[313] W. Spiegelberg, *Geschichte der aegyptischen Kunst*, Lipsca, 1903, p. 48.
[314] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 72.
[315] *Ibidem*, pp. 90—91.
[316] *Ibidem*, p. 91.
[317] Exemple, *ibidem*, pp. 93—94.
[318] *Ibidem*, p. 93.

www.dacoromanica.ro

◇

În bogăția de artă mistică a Egiptului se învederează mai mult decît oriunde acea vrajă care se ascunde în artă, începînd din timpurile preistorice, și care se continuă prin influența misterioasă care pleacă de la orice adevărată înfățișare artistică și pînă astăzi. Maspero o definește într-o admirabilă pagină ; „Decorația nu avea numai plăcerea ochilor ca obiect. Ori dacă era aplicată la o mobilă, ori la un sicriu, la o casă, la un templu, ea avea o putere magică a cărei forță și al cărei caracter se determina de fiecare ființă sau fiecare acțiune reprezentate, de fiecare cuvînt înscris sau rostit în clipa consacrării. Cît erau acolo, ele asigurau zeului beneficiul omagiului făcut sau al jertfei îndeplinite de rege ; ele întăreau regelui, viu sau mort, milele pe care zeul i le dăduse ca răsplată, ele apărau contra distrugerii bucata de zid pe care erau zugrăvite și templul întreg căruia-i aparținea acel colț de zid"[319].

3. Arihtectura : piramidele

Regii thiniți, pînă la dinastia a IV-a, sînt înmormîntați în cîte o mastaba mai mare, ca la Abydos și Bet-Khallaf, dar de la o vreme capela riturilor, de proporțiile unui templu. e de o parte, cum e un caz în dinastia a V-a[320].

Cu opera lui Snofru, în două locuri începe, adesea peste cîte o mastaba mai veche, piramida, și ea se menține pînă tîrziu, în dinastiile a XII-a și a XIII-a, transmițîndu-se apoi obiceiul la etiopienii din Napata, cînd — după ce la Teba se întrebuințase un sistem combinat, din cărămidă, singurul material disponibil, cu mastaba, capelă și o mică piramidă, din ce în ce scăzută, lîngă sau peste ele — intervin schimbări adînci în toată viața egipteană ; de la cei trei mai vechi constructori : Khufu, Khefren și Menkera se ajunge la cele, destul de numeroase, împărțite în opt grupe[321], în care cele de la Gizeh aparțin dinastiei a IV-a, cele de la Abusir urmașilor din a V-a, cele de la Sakkara acelor din a VI-a, afară de a lui Una, mai veche — toate cu elemente de decorație și inscripții asupra cărora nu se oprește obișnuita curiozitate.

◇

Onorurile piramidei sînt rezervate numai faraonului domnitor, „zeul cel bun", sau, dacă e cazul, unei femei care a stat pe tron. Membrii familiei, care nu participă la caracterul sacru, se înmormîntează în obișnuitele puțuri, cum e cazul pentru mama lui Khufu.

◇

Piramida regelui, cu vrăjile ei scrise pe pereții camerei mortuare, stă în fața acelor mastabe (în terminologia arabă mai tîrzie: „bănci", sau, mai bine, cu privire la lucrurile de la noi : „prispe"), care, săpate și în pămînt, cu cămară înăun-

[319] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 102.
[320] *Ibidem*, p. 130 și urm.
[321] *Ibidem*, p. 134.

www.dacoromanica.ro

tru şi pentru arderea miresmelor, cuprindeau chipul şi mumia însăşi a mortului. Astfel, de la început găsim sistemul de îngropare care a dat lumea de morminte în stîncă, de o bogăţie fără pereche, din „Valea regilor", lîngă Teba. Dar se vede cum, zeii rămînînd la o parte, cetăţile sînt din ce în ce mai mult ale regilor, iar înconjurimea se acopere de acele morminte-hipogee ale lor.

◇

Piramidele reprezintă faţă de trecutul Egiptului *un element de civilizaţie străină* ; în partea din jos (geografic) a ţării nu se întîlnesc pietre ridicate şi nici o pregătire, în preistorie, la măreţele clădiri care apar deodată, cu proporţiile lor uriaşe şi perfecta lor orientare solară şi stelară[322]. E de admis deci o penetraţie prin istmul de Sinai a civilizaţiei sumeriene, poate chiar şi cu o dinastie de o altă origine, ori numai de o dependenţă faţă de stăpînitorii Siriei[323].

Alături de piramidă nu avem templul, a cărui apariţie, în formele desăvîrşite, surprinde, căci nu se vede de unde s-ar fi făcut împrumutul.

În acelaşi timp cînd apare astfel *locuinţa zeului*, care nu se întîmpină în Mesopotamia, ritul egiptean de incinerare se adoptă din nou şi pentru regi, şi epoca hipogeelor începe, săpîndu-se stînca din care pînă atunci, cu greutate pentru desfacere şi transport, se luaseră elementele de construcţie pentru piramidă, — rit care nu se întîlneşte nici în Creta, nici în Grecia peloponesiană. E o întoarcere, cu avînt de progres, la tradiţia „naţională".

Aceste deosebiri în tratarea trupului mort au o însemnătate decisivă. Orice alta se poate schimba după ceea ce numim noi „modă", numai atitudinea faţă de rămăşiţele a ce fusese un membru iubit al sacrei familii sau un şef regal respectat, pus alături cu zeii, nu.

◇

Piramida cu trepte de la Sakkara nu e decît imitaţia, de altfel brută, a „turnului lui Babel".

---

[322] — Explicaţia, în general primită, că piramidele s-au făcut din pături succesive, în măsura anilor de domnie ai regelui, a fost contrazisă de Ed. Meyer (*Geschichte des alten Aegyptens*, p. 106) cu argumentul, adus înainte de Fl. Petrie, în lucrarea sa despre piramida de la Gizeh, că orînduirea interioară corespunde planului definitiv.

[323] — Contra derivării piramidei egiptene din *ziggurah*, „turnul" mesopotamian, părere exprimată de Hommel, Ed. Meyer (*Geschichte des alten Aegyptens*, pp. 106—107 şi p. 106, nota 2) aduce argumentul că un templu ca acesta nu poate imita un monument funebru — dar acesta însuşi era consacrat unui rege devenit zeu şi originea, pe care criticul o atribuie tăpşanului ridicat, în Egipt, deasupra şefilor preistorici morţi, e de sigur în rugăciunea care se cere cît mai apropiată de zeu. Petrie contestă şi unora din piramidele numărate ca atare acest caracter, legîndu-le de mastabe, cu observaţia, din partea lui Ed. Meyer, că însăşi adevărata lor destinaţie e necunoscută. Mărturia lui Herodot (II, 125) că orice piramidă era întîi cu trepte, foarte preţioasă în această problemă, e restrînsă asupra ultimului înveliş.

S-ar putea pune chiar întrebarea, pe care o recunosc îndrăzneaţă, dacă lucrul de căpetenie nu e omagiul făcut puterilor cereşti, mormîntul, care ocupă aşa de puţin loc, relativ, al ctitorului, servind numai ca un mijloc de pomenire şi de răsplată, întocmai ca în bisericile ridicate de stăpînitorii creştini, la noi şi aiurea, cînd clădeau lăcaşuri care nu erau în primul rînd necropole pentru cei ce aveau să se înmormînteze acolo.

www.dacoromanica.ro

Sfinxul nu e decît omul cu trup de leu, dar aici lipsesc aripile şi monstruosul nu mai satisface concepţiile de supranaturală maiestate. Obeliscul, „frigarea", continuă „piatra ridicată" a Orientului asiatic. Cele mai vechi portrete regale, cum e al regelui Khasekhem, de exemplu[324], au o asemănare evidentă cu acela al regelui Gudea, afară de schimbarea pe care o aduce canonul de aici, care uneşte profilul cu faţa plină.

◇

Pe lîngă cele trei mari piramide vechi de la Gizeh, găsim un alt grup, cu cărămizi, la Dahshur, altul la Medum Illahun. Fayumul are pe cele de la Havara[325], al cărei nume aminteşte pe al Avarei hyksoşilor. La Muzeul din Cairo se păstrează, din dinastia a XVII-a, o parte dintr-o „mică piramidă" de faianţă albastră[326].

◇

În cea mai mare dintre piramidele din Gizeh ar intra de două ori biserica Sf. Petru din Roma şi ea cuprinde 2 352 000 de m^3 de piatră [327].

Nu se observă îndeajuns ce notează aşa de bine Maspero[328], că o piramidă înseamnă şi un zid de înconjur, o capelă legată de dînsa, subterane pentru membrii familiei faraonului care doarme în uriaşul monument de granit, ca la Sakkara, unde cel îngropat e faraonul Una.

În aceastălaltă lume din Teba, poate după experienţe care arătaseră că se poate viola piramida, se reveni la mastaba, care, de altfel, continuase şi de la a VI-a dinastie, şi la culoarele ei subterane adăugind doar, uneori, un portic de coloane[329]. Stînca e atacată pentru a se deschide compartimentele cerute de destinaţie.

◇

Întoarcerea spre trecut a egiptenilor se învederează în cea mai tîrzie epocă, şi prin revenirea, în noua reşedinţă de la Meroe, care vine după aceea de la Napata, la practica înmormîntării regilor în piramide[330].

4. Sculptura

Pentru a se ajunge la puterea de expresie a sfinxului de la Gizeh, care ni s-a păstrat mîncat de veacuri şi mutilat cu voinţă în faţa lui, ne putem întreba ca Maspero[331] cîte veacuri de pregătire au trebuit.

---

[324] *Encycl. brit.*, IX, pl. I, p. 64.

[325] *Ibidem*, p. 40. Acolo lista tuturor rămăşiţelor civilizaţiei egiptene.

[326] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 82, nr. 5111.

[327] Justi, *Geschichte des Altertums*, p.74. Descripţie amănunţită a fiecărei piramide, *ibidem*, p. 74 şi urm.

[328] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 132.

[329] Amănunte şi reproduceri la acelaşi, *ibidem*, p. 148 şi urm.

[330] Reproducere la Justi, *Geschichte des Altertums*, la pagina 310.

[331] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 204. Ed. Meyer atribuie sfinxul de la Gizeh Noului Imperiu: *Geschichte des alten Aegyptens*, pp. 112—113. Ca argument, lipsa lui pe mormintele epocii vechi.

www.dacoromanica.ro

◇

O statuie primitivă s-a găsit la Gizeh : așezată, grămădită, ea seamănă cu a regelui Gudea[332]. S-a relevat[333] și faptul că multă vreme arta s-a mărginit la capitală, ceia ce ar fi încă un sprijin pentru împrumut. Dar în „provincie" chiar s-au găsit mai tîrziu monumente sculptate a căror stîngăcie arată o deosebită vechime[334].

◇

Arta egipteană[335] pleacă din lemn, precum cea mesopotamiană era determinată de argila care sta la îndemînă[336]. Se vede și în vestita statuie de lemn, din fericire păstrată, deși fără învelișul de stuc, firește în colori, cum observă François Lenormant, care înfățișează pe un demnitar Ra-em-ke sau Ka-aper, asemănat în glumă cu „Șeicul-el-Beled", ca și în figurile mărunte care în morminte sînt așezate pentru a sta, fiecare cu profesiunea sa, la îndemîna acelui *kha*, de asemănare umană, care supraviețuiește morții.

Coloana, absentă în Mesopotamia și Asiria și care, aici, sprijină masivele turnuri pe care se înfățișează o întreagă istorie, scrisă și înfățișată totodată în nesfîrșita varietate a vieții, și, în altă parte, joacă rolul de căpetenie, e trunchiul avînd drept capitel floarea lotusului din ape : el pare să vie din locurile unde copacii se înșiră în păduri. Sînt șiruri lungi și largi piețe pe care le înconjură aceeași strajă a stîlpilor, în dosul cărora se cetește povestea regală și divină.

Pînă tîrziu, în epoca desăvîrșirii unei arte care rămîne în general umană, fără tendința spre supranaturalul compozit și monstruos al Asiei, lemnul servește pentru cioplit statui. Avem astfel frumosul ostaș sprinten, ținîndu-și armele gata de luptă, sau un alt *panneau* în care o figură așezată poartă sulița[337]. Am zice că se păstrează ceva din această artă de preciziune într-un material mai ușor de lucrat în admirabila pereche a faraonului Rahotep și soția lui, Nofret, cele dintîi mari și vii chipuri omenești perfect individualizate, cu alveola de bronz pentru ochiul de cvarț și cristal de rocă, punctat de cuiul luminii, cu colorile ca pentru lemn, care nu s-au șters nici pînă acum[338].

◇

„Femeia Șeicului-el-Beled"[339], altă statuie de lemn, poate fi pusă alături de ce a dat mai grațios prima epocă a Renașterii italiene. Și mai avem în alte statui contemporane, în calcar, în „dregătorul cinchit" și în cel „îngenunchiat", în piticul

---

[332] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 119. El caută (pp. 118—119) a înlătura o prea mare vechime, care ar trimete la un împrumut din Mesopotamia.
[333] *Ibidem*, p. 118, nota 2.
[334] *Ibidem*, pp. 144—146.
[335] V. J. Capart, *Les débuts de l'art en Égypte*.
[336] Cf. și W. Spiegelberg, *Geschichte der aegyptischen Kunst*.
[337] *Encycl. brit.*, IX, pl. II, nr. 26, p. 65.
[338] *Ibidem*, nr. 27. Catalogul Muzeului din Cairo, p. 59, nr. 3834 A, B.
[339] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 214. V. și statuia, în lemn de la pagina 215.

www.dacoromanica.ro

Knumhotpù, în statueta „berarului", dovezi de aceeași perfectă stăpînire a meșteșugului [340].

◇

Dar în aceeași primă perioadă care dă statui și baso-reliefuri de lemn, portretul regelui Khefren, din a patra dinastie, e în diorită locală. În figura calmă, înconjurată de învelișul tradițional, căzînd pe umeri, în energia brațelor pline, în mușchii încordați ai picioarelor statuii așezate e un adevăr pe care l-am căuta în zadar la haldeenii din vremea contemporană și chiar la produsele cele mai înaintate ale artei asiriene. Un aspru Khufu, purtînd numai coroana Egiptului-de-sus, e săpat în ivoriu [341]. Frumoasa statuie a lui Senusret I e la Muzeul din Cairo. Prin capetele păstrate încă avem icoana lui Dadefrè, urmaș al lui Khufu și al lui Menkera [342]. Tot așa statuia regelui Zezer din dinastia a III-a[343], statuia colosală, probabil a regelui Userkaf, din a V-a[344], cea, tot așa de mare, a reginei Hacepsut [345]. În bronz se înfățișează statuile regelui Pepi și fiului său [346]. Dar lemnul se întrebuințează și în dinastia a XIII-a — epocă de decadență, cum s-a arătat —, pentru chipul regelui Hor [347], și marele săpător de canale, Amenemhat al III-lea, din a XII-a, e înfățișat în piatră [348]. Lîngă chipuri de regi se dau, în piatră („scribul", Hemset) sau în aramă (prințul Mer-en-Ra), expresive chipuri de dregători [349]. Lenormant așeza tot atunci (a doua sau a treia dinastie) statuile de la Muzeul Louvre ale marelui preot Sepa și soției Nesa, baso-reliefurile mormîntului lui Snofru (a patra dinastie)[350]. Aceleiași epoci îi aparține admirabilul baso-relief al celor doi oameni conducînd un bou, a cărui artistică delineare întrece și pe a meșterilor asiatici ai timpului[351].

Restaurația tebană va aduce o mai mare finețe de lucru, dar un stil mai convențional.

◇

Asupra convenției care reunește în aceeași reprezentare profilul figurii cu fața sau trei sferturi ale corpului s-au scris pagini frumoase de Maspero [352], care a izbutit a face să reiasă că din această „monstruozitate" au putut ieși combinații elegante, care dau o impresie că așa ceva a putut să existe în adevăr.

---

[340] *Ibidem*, p. 213 și urm.

[341] *Encycl. brit.*, IX, pl. III, nr. 29 (la pagina 66).

[342] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 5, n-le 109—110 : p. 8, nr. 157. V. și *ibidem*, p. 6, nr. 111 ; p. 6, nr. 138 (două statui ale lui Khufu).

[343] *Ibidem*, p. 87, n-le 6008—6009.

[344] *Ibidem*, p. 94, nr. 6051.

[345] *Ibidem*, p. 94, nr. 6052.

[346] *Ibidem*, p. 94, n-le 230, 231 ; cf. *ibidem*, p. 86, nr. 6000.

[347] *Ibidem*, p. 10, nr. 280.

[348] *Ibidem*, nr. 284. A lui Mentuhotep (a XI-a), în gresie zugrăvită, *ibidem*, nr. 287, ale lui Senusret I (dinastia a XII-a), *ibidem*, p. 10, nr. 301. Și una în lemn a aceluiași, *ibidem*, p. 11, nr. 313. „Probabil" Senusret al III-lea, *ibidem*, nr. 340.

[349] *Encycl. brit.*, IX, pl. III, n-le 32, 34, 35 ; Catalogul Muzeului din Cairo, p. 73, nr. 4244.

[350] La Louis Viardot, *Les merveilles de la sculpture*, pp. 8—9.

[351] *Encycl. brit.*, IX, pl. III, nr. 37.

[352] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 177—179.

— Asupra legii frontalității în arta egipteană, după Capart, *L'art égyptien*, Em. Suys, *Réflexions sur la loi de frontalité*, în *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales*, III, p. 545 și urm.

www.dacoromanica.ro

◇

La Teba și lucrul lemnului continuă, dînd figuri așa de grațioase, ca aceea a fetiței de la Turin, din a XX-a dinastie, o așa de fină operă de artă, ca și acel portret de demnitari care ar trebui să figureze pînă și în orice manual[353].

5. Inspirația realistă

Elementul glumeț, în arta Vechiului Imperiu, cu pescarii care, în încordarea lor de a trage plasa, cad pe spate, nu lipsește în reliefurile egiptene și aceasta ajută a fixa adevăratul sens al unor scene asemănătoare în arta cretană.

◇

Cine observă scena de toaletă în arta egipteană [354] nu poate înlătura ideea că de aici pleacă plăcuta familiaritate a înfățișărilor pe vasele grecești.

◇

În scena prinderii taurului pentru jertfă, artistul egiptean arată tot atîta simțul mișcării ca în cele mai frumoase din scenele cretane asemănătoare[355].

◇

În admirabila schiță a dănțuitoarei care se răstoarnă pe spate[356] e perechea scenelor de acest fel din arta cretană.

◇

Sirianul din nord e înfățișat, într-un admirabil relief egiptean, gras, cu ochiul oblic, cu nasul mărunt, supt tichia lui de formă haldeiană [357].

◇

Grija de adevăr e așa de mare, încît s-a găsit și masca mortului ale cărui trăsături trebuiau reproduse exact [358]. Unele reprezentații de scene populare, ca a celor doi luntrași în ceartă, poartă și dialogul lor trivial : „crapă-i dovleacul", „deschide-i spinarea"[359]. În baso-relieful de la Deir-el-Bahari, înfățișîndu-se omagiul către regina

---

[353] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 270. Alte două statui pe pagina următoare.

[354] În Karl Oppel, *Das alte Wunderland der Pyramiden*, Lipsca și Berlin, 1881, p. 149.

[355] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, p. 123. Un Thot cinocefal, *ibidem*, p. 145. Cf. și maimuța cu enorma gură căscată, făcînd să zbîrnîie o liră, *ibidem*, p. 152. Sau figura cu cap de urs, p. 155.

[356] Maspero, *op. cit.*, II, p. 529.

[357] *Ibidem*, p. 146. Alte două tipuri, mult diferite, *ibidem*, pp. 148—149, 152—153. Cel mai bogat costum al acestei rase, la pagina 152.

[358] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 5, nr. 97 B.

[359] *Ibidem*, p. 9, nr. 236.

www.dacoromanica.ro

Hacepsut a stăpînitoarei țării Punt, aceasta e înfățișată diformă și alături se vede un măgar, cu inscripția : „măgarul care-și poartă nevasta" [360]:

◇

Animale curioase, formate din legătura între acelea pe care le cunoaște egipteanul, erau socotite că locuiesc pustiul. Perfecția artistică în care sînt înfățișate ne face să nu avem față de dînsele același sentiment de uimire și răspingere pe care-l provoacă informii și spăimîntătorii monștri, pe care-i prezintă rulourile babiloniene[361].

◇

Nu lipsea nici vînătoarea ipopotamului, căutat în apele Nilului între înaltele cotoare ale lotusului înflorit, deasupra căruia zboară păsări de apă, ca să fie ucis, din barcă, supt ochii frumoaselor egiptene, cu harponul [362].

◇

Această înțelegere și iubire a egipteanului pentru natură merită aprecierea, de acum aproape o sută de ani, a lui François Lenormant, supt impresia obiectelor expuse la Paris, între care „Șeicul-el-Beled" și statuia lui Khefren : „Singuri pe lume, egiptenii au început prin realitatea vie ca să isprăvească prin convenția ieratică[363].

6. Pictura

Dacă asemănarea se caută cu grijă și se nemerește adesea uimitor, fără nimic convențional, cu acel realism care deosebește sufletul egiptean, în ce privește colorile ele sînt distribuite după anume norme neschimbate, care n-au nimic a face cu realitatea. „Înainte ca o suprafață să fie zugrăvită, ea capătă un ton fundamental albastru-deschis, gălbiu sau bătînd în cenușiu. Se întrebuințează numai șapte colori principale : negru (părul și barba, legătura bărbii), alb (multe veșminte, unghiile de la degete și de la picioare, corneea), albastru (fierul, apa, munții), galben (nisipul și calcarul, lemnul nelucrat, leul), verde (crocodilul, plantele, veșmintele), roșu de chinovar (discul soarelui), brun-roșu (caii, iepurii, antilopele, trunchiul copacilor, irisul ochiului și glanda lacrimală, granitul). Coloarea cărnii e pentru egiptenii bărbați brun-roșă, pentru femeile lor un galben șters. Neamurilor străine li se dădea după putință o coloare a pielei corespunzătoare ; vedem negri în negru, perși cu o coloare ca a noastră, alții întru cîtva mai gălbii sau de un brun-roșu deschis. Colorile se prezintă după posibilitate hotărît (*krass*), dar în deosebite nuanțe" [364].

---

[360] *Ibidem*, pp. 12—13, nr. 452.
[361] Cîteva exemple în Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, pp. 83, 85.
[362] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte, Geschichte des Altertums*, I, p. 158.
[363] La Louis Viardot, *Les merveilles de la sculpture*, p. 6.
[364] Walter Rothes. *Grundriss der Kunstgeschichte*, p. 6.

www.dacoromanica.ro

◇

Dar peste aceste deosebiri de colori, se caută, cu un perfect simț estetic, în cromatică, o coloare generală, care înconjură pe toate celelalte[365].

7. Toreutica

Dar unde artistul scapă din orice constrîngere și poate urma liber îndemnurile imaginației celei mai îndrăznețe ca și celei mai delicate e în admirabila operă de giuvaergerie, de o bogăție infinită și de o executare magistrală, cu care singură s-ar putea mîndri Egiptul[366]. Tot așa și cu sticla întrebuințată, în formele cele mai variate, și pentru cele mai neașteptate rosturi de ornamentare : alături de linii care amintesc pe ale artei cretane sînt altele care par — și, probabil, sînt — împrumutate de la arta lineară a sud-estului european, cu prelungirea ei în regiunile asiatice. Același lucru și pentru vase, în general fără valoare artistică. Înțelegerea pentru necesitatea mediului însuși e așa de mare, încît pe un ipopotam de lut meșterul a tras linii ca să arate papurile în care trăiește animalul[367] .

◇

S-a observat că încă din primele epoci ale artei egiptene nu lipsește nimic din formele cele mai complicate și mai gingașe ale lucrului de aur pentru giuvaiere[368]. Tezaurul de la Dahshur, scos la lumină de J. de Morgan, e de o uimitoare bogăție. Un altul așa de îmbelșugat n-a mai fost găsit decît pentru o epocă mai nouă cu o mie de ani, al reginei Aahhotep, de norocul lui Mariette[369]. Dar formele de la început au o împărțire a spațiului, o energie a lucrului, o maiestate care nu s-au mai putut repeta.

◇

Neavînd monede, faraonii, cînd nu turnau în bare aurul și argintul cules sau oferit, trebuiau să-l întrebuințeze la opera de artă, și de aici extraordinara bogăție a lucrărilor în metale prețioase. Aceasta cu atît mai mult cu cît, partea acoperită a corpului femeilor fiind mică, piept și brațe erau supt strălucirea giuvaierelor [370]. Maspero citează lanțuri de gît în lungime de peste un metru și jumătate. „Și ultima țărancă putea să aibă pe al ei, ca și doamnele din haremul regal ; dar trebuia ca femeia să fie foarte săracă pentru ca zestrea ei să nu cuprindă nici atîta" [371].

Din aur masiv erau făcute tronurile unei epoci mai tîrzii. Mumiile erau ca acoperite cu „o platoșă" de aur [372].

---

[365] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 101—102.
[366] V. multele amănunte din Maspero, *op. cit.*, p. 244 și urm.
[367] *Ibidem*, p. 262.
[368] Arthur H. Smith, în *Encycl. brit.*, XV, p. 364.
[369] *Ibidem*.
[370] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 320.
[371] *Ibidem*, p. 314.
[372] *Ibidem*, p. 313.

www.dacoromanica.ro

8. „Revoluția" lui Akhenaton

Maspero[373] admitea o infiltrație din Hermopolis sau chiar una a „străinilor veniți din Marea Egee" pentru a-și lămuri caracterul cu totul neobișnuit și unic al artei supt Akhenaton, dar este de sigur o legătură între aceasta și întreaga mișcare, religios-filosofică, a vremii. Cu toată reacțiunea, capul lui Seti I, aflat la Abydos, sau al așa-zisei regine Taia[374], cu adîncimea misterios-melancolică a ochilor, are tot caracterul acelei arte revoluționare. Și o altă urmă, permanentă, e aceea a gîcirii mișcărilor.

◇

Faptul că întregul caracter al artei s-a schimbat, aducînd, cu un perfect realism, asemenea cu acela al începuturilor din vremea piramidelor, și o însuflețire discretă, care, în slăbiciunea figurii și a brațelor, nu e fără grație, a fost de sigur un efect al schimbării religioase, dar poate și un motiv al ei. Trebuia o prefacere revoluționară a religiei pentru ca arta așa de strîns legată de dînsa să capete un alt caracter, putîndu-se modifica după spiritul altei epoci, răspunzînd și unor intenții sau capricii individuale[375].

◇

Noua linie de artă e supraveghiată de Akhenaton însuși, care, numind pe noul mare preot Merineh, dă instrucții „marelui arhitect" din noua cetate, numitul Kok, care să caute piatra în „Muntele Roșu", și tot lui i se va fi dat sarcina de a lucra la construirea „Curții Obeliscului"[376].

◇

Noutatea trebuia să apară și în arhitectura și împodobirea noii capitale, ba pînă și în împărțirile ei, în jurul marelui templu și al palatului; dărîmarea imediată, fanatică, după căderea reformatorului, ne-a păstrat aspectul general[377].

◇

Aceeași inspirație liberă se va vădi apoi în capitelurile înflorite din vremea Ramesizilor, în amestecul statuii regale ca element decorativ în temple[378].

9. Epoca Ramesizilor

Supt unele raporturi, campaniile în Siria ale lui Seti I și lui Ramses al II-lea dădură egiptenilor învățături și în ce privește arhitectura, care, într-o țară de multă

[373] *Ibidem*, p. 226.
[374] *Ibidem*, p. 229.
[375] S-au relevat și unele inovații în scris chiar, Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 266.
[376] Spamer-Kaemmel, *Geschichte des Altertums*, p. 120. Acolo (p. 120) și scena darurilor pe care el, cu soția gingașă lîngă dînsul, le împart, ca inele și alte obiecte de aur, preotului Ai și familiei lui. S-a afirmat că acesta, revenind la vechea religie, ar fi uzurpat apoi tronul.
[377] Temple se închină și aiurea lui Aton, și pe alocuri localnicii nu uită, ca în Nubia, și pe Amon. Unii urmași ai lui Akhenaton au păstrat această dualitate.
[378] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 300.

www.dacoromanica.ro

piatră, prezenta adesea acele puternice cetăți cu turnuri crenelate înaintea cărora nu o dată, ca la Tir, cu tot meșteșugul de a bate zidurile pe care-l prezintă reliefurile asiriene, s-au oprit oștile regelui din Mesopotamia[379].

◇

Biruințele marelui Ramses al II-lea asupra asiaticilor se veșnicesc în templul de la Luxor și în creațiunea sa Ramesseul, cu lupta hotărîtoare de la Cadeș, urmărindu-se și învinșii în retragerea lor, și astfel, urmîndu-l, va face și al treilea Ramses, la Medinet-Habù, pentru isprăvile lui contra dușmanilor veniți pe mare și a libienilor.

◇

Proporțiile acestei arte a ultimelor triumfuri sînt extraordinare : dacă în epoca veche chiar, *mastaba* de pe morminte are și pînă la 12 metri înălțime pe 50 de fațadă și 25 de adîncime (dar alte ori abia 3 pe 5), dacă puțul în fundul căruia, în acea epocă, zace mortul, poate fi adînc și de treizeci de metri, piramida lui Khufu are 145 de metri[380]. „Memnonii" lui Amenhotep al III-lea la Teba au pînă la 16 metri înălțime, statuia marelui Ramses, la Ramesseul lui, 17 și jumătate, cea de la Tanis peste 20[381]. Obeliscurile se vor ridica pînă la 33 de metri[382].

Și tehnica, în epoca Ramesizilor, se schimbă. Pereții palatului, care începe a avea o mai mare importanță decît în trecut, sînt acoperiți de „un mozaic în care piatra tăiată și argila smălțuită se combină în părți aproape egale"[383], într-o ornamentație mixtă, în care elemente geometrice se unesc cu cele florale și cu interesante inovații decorative, ca păsări fantastice și capete de prizonieri[384].

◇

Dacă laudele faraonilor și religiozitatea epocii dau bucăți literare frumoase în domeniul narațiunii de războiu și a imnurilor către Amon, arta, cu toate tendințele ei spre colosal, care ne-au dat măreațe statui și înalte obeliscuri, se resimte de aceeași lipsă de energie și, aș zice, de demnitate, care se observă în tînguirile, încă de pe vremea lui Ramses al II-lea, cu privire la greutățile inerente, pentru soldați, oricărui războiu. E o mai slabă grijă de perfecția liniei, pe care o găsim, nu numai în aceste monumente, de care Ramesizii sînt așa de mîndri, dar și în „cartușele" regilor.

10. Influența greacă

Legăturile cu grecii se văd și în darul frumoaselor platoșe țesute cu fire de aur și de purpură, pe care noul Ahmosi, din epoca saită, le-a oferit una spartanilor, cealaltă templului Atenei, la Lindos.

[379] V. Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 34 și urm. Numele de *magadilù*, luat de la sirieni, pare a putea fi apropiat de al cetății Magidù.
[380] Mai mici ale lui Metesuphis și Pepi al II-lea, deși acesta trăi dincolo de nouăzeci de ani.
[381] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 105, 114, 127.
[382] *Ibidem*, p. 106.
[383] *Ibidem*, p. 266.
[384] *Ibidem*, p. 267.

www.dacoromanica.ro

◇

S-a emis chiar părerea, desigur greșită, că din Egipt ar fi venit vestita împodobire a pumnalului de la Micena[385], dar poate fi vorba numai de tehnică, nu și de figuri.

◇

De alminteri, în epoca saită cutare baso-relief arată o profundă influență greacă în ușurința cu care sînt desfăcute linia figurilor și trupurilor[386].

◇

Arta grecească însăși dă altă puritate conturului în reliefurile saite, care păstrează însă convențiile, socotite oarecum ca sacre, ale noilor monumente, în care costumul a rămas neschimbat[387] . Am ajunge a bănui existența unor meșteri străini, inițiați în tradiție.

◇

Nu se mai poate vorbi, și din cauza inevitabilelor sinteze, de civilizații încremenite, dar în ele însele cea mesopotamiană, cea egipteană, cele, minore, legate de dînsele n-au simțul că trebuie să se schimbe ceva ci dimpotrivă, încredințarea că tipul fixat o dată, devenit sacru, merită a fi păstrat. Sînt și, adesea, întoarceri spre trecut, nu însă și îndreptări spre viitor. Aceasta le-a fost marea scădere și a împiedecat o extraordinară vitalitate de a-și atinge toate țintele posibile.

---

[385] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 321—322. — Pumnalul drept, cu două ascuțișuri, al lui Ahmosi, la Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, p. 204. Nu se vede presupusa imitare în acela, cu vestita incrustație, de la Micena.

[386] Maspero, *L'archéologie égyptienne*, p. 239.

[387] V., d. ex., în Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 376.

www.dacoromanica.ro

Literatura

1. În general, anonimă

Literatura egipteană rămîne anonimă și, prin aceasta, comună și eternă, ca și catedralele evului mediu apusean. Ed. Meyer a afirmat, și în ce privește neașteptata epopee regală a lui Ramses al II-lea, că Pentaur nu e un nume de scriitor, ci numai de copist, care era poate mai mîndru de scrisul său decît ar fi putut să fie autorul.

◇

Încă din dinastia a IV-a și a V-a se păstrează extrase din opere consacrate moralei, unul din autori fiind un cîrmuitor de oraș supt Snofru. Din a V-a e și bătrînul Ptahhotep, care dă un manual de bune purtări și de curentă morală socială[388]. Urmează sfaturile regelui Amenemhat I către fiul său, și cele, adesea citate, întru lauda meșteșugului de „literat", în sensul de secretar, pe care l-a căpătat cuvîntul în literatura latină mult după romani, datorite lui Duafsechrut[389].

2. Lipsa de simț istoric

Sensul istoriei lipsește acestor mari clăditori și ctitori, apoi și vestiți ostași și cuceritori, în acest sens că, deși sînt darnici în comemorări, *nu se referă niciodată la trecut* și nu caută, de altfel ca și asiaticii, o legătură cu ce a mai fost, precum, iarăși, nu li se poate atribui un plan, o viziune de viitor. Prezentul îi cuprinde și-i încătușează. Dincolo de dînsul e numai nesfîrșitul vag al lumii divine.

Simplele stele asiatice servesc încă, în primele secole ale monarhiei egiptene, pentru comemorație. Astfel aceea prin care aflăm existența reginei Merneith[390].

De fapt, istoria începe în legătură cu judecata sufletelor și cu o dorință de glorie, poate împrumutată în parte. Sînt acum pe pereții mormintelor tebane biografii, mai modeste, de funcționari sau particulari și imnuri de glorificare, îmbelșugată în amănunte, a suveranilor. Se adaugă și știri, pînă atunci neobișnuite, asupra înaintașilor, a strămoșilor[391].

Se simte astfel, peste grija lui *kha* și a sufletului, *aceea a omului însuși*. Și nu a unui om tipic, *ci a individului, așa cum a fost și cu toate faptele lui, așa cum au*

[388] Spamer-Kaemmel, *Geschichte des Altertums*, pp. 168—169.
[389] *Ibidem*, p. 169. Pentru poetul Amenemhat și Pentaur, glorificatorul lui Ramses al II-lea, *ibidem*, pp. 170—171.
[390] Catalogul Muzeului din Cairo, p. 45, nr. 3076.
[391] Deosebite cazuri, în Maspero, *L'archéologie égyptienne*, pp. 154—156.

www.dacoromanica.ro

fost săvîrşite, dar ele sînt uneori sfărîmate ca să participe la moartea oamenilor. Se caută, de altfel, tot mai mult, înlocuirea povestirii prin înfăţişarea lucrurilor înseşi.

Şi din acelaşi simţ al omului real vine prefacerea sculpturii colorate de pe ziduri în mijlocul mai ieftin, şi la îndemîna celor mici, al statuilor de lemn, care dau toată multipla înfăţişare a vieţii cu un admirabil realism — statui reduse la aceste dimensiuni pentru a fi condamnate, pe o vecie care a fost întreruptă de cercetătorii zilelor noastre, să stea în adîncul întunerec al hipogeelor [392], care, cu balaurii şi figurile monstruoase ale păzitorilor figuraţi, ar fi avut, în dedalurile lor, menite să înşele pe profanatori, o înfăţişare tenebroasă de lad[393].

◇

Cunoscuta povestire a lui Pentaur despre lupta lui Ramses al II-lea cu hittiţii are şi o mare valoare de psihologie. Se vede că faraonul nu mai e persoana sacră, în numele căreia se cîştigă biruinţa. Nu, el însuşi o smulge personal, prin marele său act de curaj.

Aşa ceva n-a cunoscut Egiptul. Nota de individualism curajos vine de aiurea. Şi aici nu e vorba, ca în eposul lui Ghilgamiş, de figuri mitologice şi de acţiuni simbolice. Regele e om şi se luptă omeneşte, cu toată invocarea unui zeu, care e dator să ajute. Eroul apare şi tipul nu poate veni decît din acea lume aricâ din care se par a veni, după tip, şardanii, după nume, ahaii [394].

3. Aplecarea spre fabulos

Dar de la început, Egiptul e ţara poveştilor. Cutare rege, vechiul Khufu, cu fiii săi, între care viitorul stăpînitor Khefren, se distrează, nu fără a se speria la profeţia ce priveşte însuşi tronul său, cînd i se povestesc lucruri minunate despre ce e capabil să facă magul bătrîn de o sută de ani, care e în stare şi să lipească de trup capul tăiat[395].

4. Lirism religios, profan

Un avînt de poezie lirică, prin imnuri, se produce în acelaşi timp cînd epopeea cîntă triumfurile marelui Ramses. Astfel în această, aşa de frumoasă, închinare către Nil : „O, revărsare a Nilului, jertfe ţi se aduc, boi ţi se sacrifică, mari hramuri ţi se închină, păsări ţi se aduc pe altare, vietăţile cîmpului se bucură de tine, flăcări curate ţie ţi se aprind, prinosuri se aştern înaintea zeilor aşa cum lui Hapi i se înfăţişează ; miresme se ridică spre cer, boi, tauri, zburătoare se frig pentru tine.

[392] Exemple, Maspero, *op. cit.*, pp. 159—160.
[393] *Ibidem*, p. 162.
[394] V. la Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, la pagina 290, în colori, frumoasa frescă a lui Ramses pe carul de război, săgetînd cu două tolbe alături, pe cînd ai lui iau cu asalt o cetate.
[395] Ed. Meyer, *op. cit.*, pp. 129—131.

www.dacoromanica.ro

Hapi taie două deschideri în țara Tebei. Tainic îi e numele în cer ; chipul nu-și arată și zadarnice sînt toate chipurile despre dînsul. Nici un templu nu le poate cuprinde, nici un sfetnic nu-i poate ajunge la inimă. Tinerii se bucură de tine, ei, copiii tăi ; ca un rege îi conduci. Legea ta e lege în toata țara, înaintea slujitorilor tăi în țări de miazănoapte. El, Hapi, suge lacrimile din orice ochi, el poartă grijă de belșugul binecuvîntărilor sale"[396].

◇

Nilul însuși e cîntat în aceste imnuri, care nu mai lasă izolate în frumusețea lor bucățile poeziei lirice a evreilor, cu atîta mai tîrzie :

„Mărire ție, o Nil,
Care văditu-te-ai acestei țări,
Viind în pace, ca să învii Egiptul.
Ascunsule, care aduci ce-i negru la lumină,
Așa cum este placul voii tale,
Și șesuri făcute de voia Soarelui,
Zeu, tu le coperi cu apa,
Ca să hrănești oricîte vietăți.
Tu ești acel ce țara aceasta-ntreag-o uzi,
Tu care-n calea-ți ești cărare-a cerului,
Zeu Seb, părinte-al pînii,
O, Nepera, ce dai snopii de grâu,
Zeu Ptah, ce dai o rază oricăruia lăcaș"[397].

◇

Iată unul din imnurile ce se ridică în această a XVIII-a dinastie lui Amon :

„Salut ție ce ruga lovitului asculți
Și care către cel ce se roagă blînd te-arăți
Și aperi de jignirea trufașă pe cel slab,
Știind ca între slabi și tari să judeci drept.

Tu singur ești și toate ce sînt tu le-ai făcut,
Tu singurul, ce toate ce-au fost le-ai dăruit,
Din ochii tăi ieșiră doar oamenii dintîi
Și tu chemași la viață pînă și înșiși zeii.

Prin tine iarba este întinsă pentru turme
Și arborele vieții la oameni tu întinzi.
În rîu hrănești tu peștii și păsările-n cer,
Prin tine-nvie oul de viața ce i-o dai,

[396] Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 17 (după Maspero, *Hymne au Nil*, 180).
[397] Dümichen, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 11, nota 1.

www.dacoromanica.ro

Ai hrană pentru şarpe şi pentru muşte-o ai,
Acelora ce zboară şi celor tîrîtori.
În faţa măreţiei tale se-nchină zeii
Şi-nalţă voia celui care le-a fost părinte.

Şi cînd spre dînşii vine plecîndu-se, ei zic :
– Oh, tat-al celor care ni sînt nouă părinţi,
Ce ai întins tot cerul şi-ai desfăcut pămîntul
Din care toate cele ce sînt s-au întrupat,

Bine-ai venit stăpîne şi domn al zeilor,
Ne închinăm voinţii tale, căci ne-ai făcut,
Şi noi, născuţi prin tine, te binecuvîntăm,
Te adorăm, căci grija de noi o ai şi-acum".

◇

Şi sînt plîngeri din vremea Vechiului Imperiu, înaintea teoriilor de înviere, asupra zădărniciei vieţii, ca în poezia ebraică : „Zei care au fost odată zac în mormînt, mumiile sfinţilor sînt înfăşurate în mormîntul lor. Cei care au clădit case şi cei care n-au avut nici o casă, vezi ce s-a făcut din ei. Am auzit cuvintele lui Imhotep şi lui Hortutuf ; se spune în acele cuvinte : mai la urmă, ce este fericirea ? Zidurile lor sînt rupte, casele lor sînt de parcă nici n-ar fi fost. Nimeni nu vine de acolo ca să spuie ce zic şi ce fac, aşa încît să ne întărească inimile. Mergeţi acolo de unde niciodată nu vă veţi întoarce. Fă-ţi inima tare ca să uiţi cele de care te-ai bucurat, împlineşte-ţi voile cît trăieşti. Varsă-ţi ulei pe cap, îmbracă-te în inuri scumpe, cu metale preţioase, cu darurile lui Dumnezeu înmulţeşte-ţi cele plăcute, fă-ţi poftele, împlineşte-ţi dorinţele cu bunurile tale pe pămînt după ce voieşte inima ta. Ziua va veni în care nu vei auzi glasul, unde cel dus spre odihnă nu va mai auzi glas. Plîngerile nu-l fac liber pe cel care în mormînt zace. Gustă în pace, căci vezi că nimeni nu-şi iea averea cu sine. Da, bagă de samă, că nimeni dintre cei ce acolo se duc, înapoi nu mai vine"[398].

◇

O poezie de iubire apare în a douăzecea dinastie. Aşa-numitul „papirus Harris" o păstrează. Se doreşte venirea iubitei în odaia singuratecă, pentru ca să uşureze suferinţa pe care tot ea a provocat-o. I-ar asculta bucuros glasul, chiar dacă el ar fi aprins de mînie. Din partea ei iubita nu se mai bucură, fiind singură, de ce aduc, ca miresme, cu ele, păsările din ţările depărtate, fabuloase. Cu gîndul aiurea, ea se va întoarce fără pradă de la vînătoare şi nu va şti ce să spuie maicii sale. „O prietene frumos, vreau să-ţi fiu, alături, soţie şi să te primbli în voie cu braţul tău pe al meu, căci atunci voi spune inimii ce ai în piept care-mi e dorul". Doar el îi e „sănătatea şi viaţa"[399].

[398] După Goodwin, *Records of the Past*, IV, p. 117, Justi, *Geschichte des Altertums*, pp. 54—55.
[399] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, pp. 504—505.

www.dacoromanica.ro

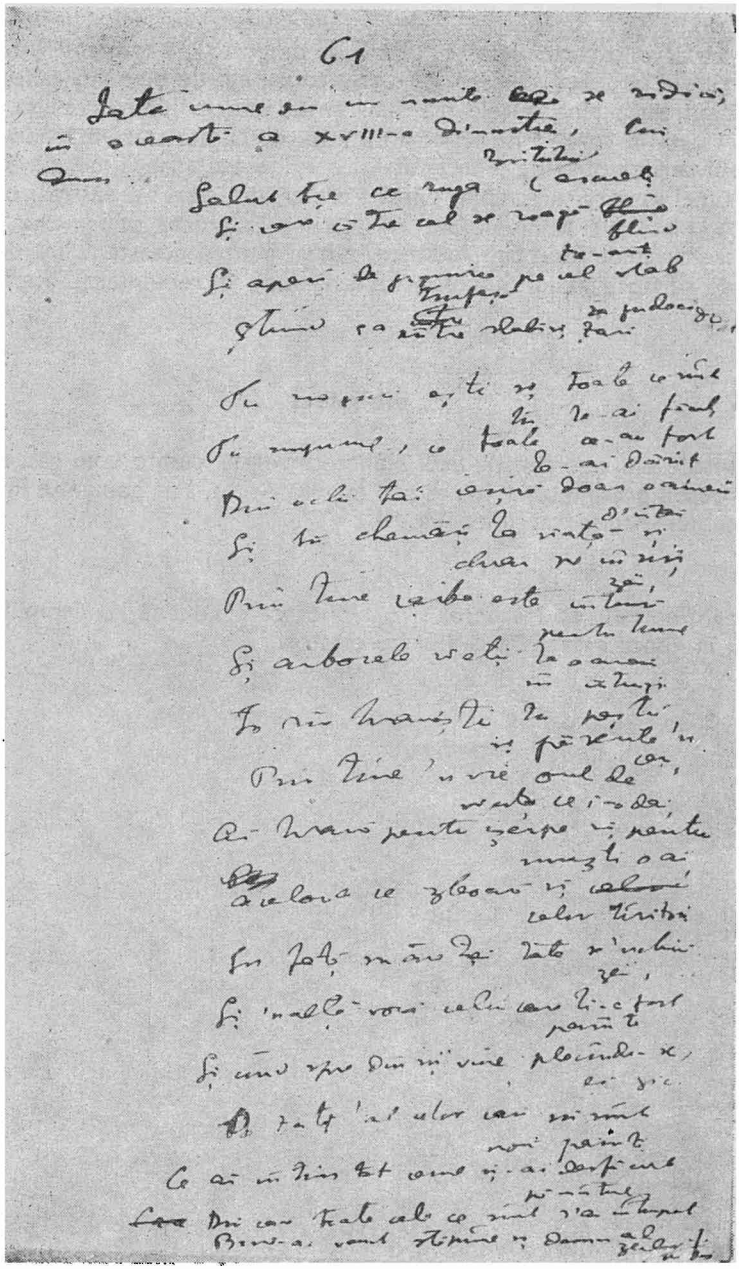

Fig. 8. — Fragment din cap. *Egiptul*.

www.dacoromanica.ro

◇

Deşi s-a scris o carte despre „poezia de dragoste" la egipteni[400], nu rosturile vieţii interesează pe aceşti oameni, care ştiu totuşi aşa de bine s-o redea în artă şi o strămută întreagă, pînă la cele mai mici amănunte, în lumea cealaltă, ci *aceastǎ* lume misterioasă în care el îşi reclamă cu atîta desperată stăruinţă nemurirea. De aceea supuşii regilor care, de la început, îşi pregătesc şi adaugă mormîntul, coboară în locul ultimei aşezări rugăciunile *Cărţii morţilor*, din care s-a păstrat, prin ermiţii din Tebaida, hîrtiuţele de implorare a iertărilor în groapa schivnicilor, şi asigură prin vrăji soarta celor îngropaţi, păstrînd numai pentru aceasta, afară de povestiri fantastice de călătorii (a lui Sinuhi, a lui Unamun), întrebuinţarea literară a papirusului.

5. Biblioteci

„Cronicile din casa cărţii", deci biblioteca regală, cum o vom găsi *numai după aceasta*, probabil prin imitaţie, în cea mai mîndră Asirie, sînt pomenite într-un relief din vremea lui Ramses al II-lea încă[401].

◇

Se menţionează, de Maspero, şi o bibliotecă egipteană la Memphis, deschisă mai tîrziu, în epoca greacă, medicilor cercetători.

[400] W. Max Müller, *Die Liebespoesie der alten Aegyptier*, Lipsca, 1899.
[401] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 291.

www.dacoromanica.ro

III • MESOPOTAMIA

www.dacoromanica.ro

Elamul

1. Țara și locuitorii

Prioritatea în elaborarea unor anumite elemente de civilizație orientală nu poate fi atribuită Egiptului, chiar dacă nu s-ar fi dovedit că socotelile cronologice asupra pietrei de la Roseta sînt datorite unor greșeli. Așa-numiții babilonieni au tot ce se întîlnește ca element cultural la locuitorii văii Nilului. Acolo e *ziggurah*, care pregătește piramida, acolo e clădirea cea dîntîi, acolo e cel dintîi lucru nobil al metalului pentru podoabe, acolo elemente religioase pe care Egiptul nu le-a putut întrece. Și, mai ales, acolo cultura grînelor, de unde pleacă totul, se face natural, pe un teren de o rară bogăție, pe cînd pentru Egipt a trebuit descoperirea unei tehnice care cere o mare dezvoltare a unei culturi.

◇

În toată larga întindere a șesului apos al Mesopotamiei și pînă sus în munții asirieni se ridică imense movile cuprinzătoare de taine, asupra cărora pornesc legende arabe, împrumutate poate de la mai vechi stăpînitori, cu singura schimbare a numelor. Aceste „telluri", săpate de prin anii 1840 de cercetători englezi, ca Rawlinson și Sayce, francezi, ca Victor Place, un timp influent consul al Franței la noi, și, acum în urmă, americani, ca exploratorii trimeși de Universitatea din Pennsylvania, au dat la iveală comori de arheologie și artă, explicînd viața de trei-patru ori milenară a Asiei înainte de era creștină ; s-a înfundat astfel într-un adînc trecut cunoștința acelei civilizații în care se vede acum că egiptenii, nu totdeauna originali, n-au stat singuri și că evrei și greci n-au fost, la început, decît moștenitorii săraci ai marilor bogății lăsate de acești înaintași. O altă istorie a antichității a răsărit astfel, ale cărei nenumărate amănunte așteaptă, prin alte săpături, complectări a căror bogăție și valoare se poate gîci încă de acum.

◇

Centrul preistoric al regiunilor mesopotamiene e dincolo, spre răsărit de regiunea celor două mari rîuri, în Elam. Acolo, cu sau fără legături cu ce a fost Elamul pe urmă, s-a găsit acea bogată și frumoasă ceramică pe care a studiat-o Pottier[1], ceramica susiană. Alături se observă pînă în monumentele haldeene, aceeași artă geometrică și în țesături[2].

---

[1] V. și W. Andrae, *Assurs farbige Keramik*, Berlin, 1923 ; *Seminarium Kondakovianum*, III, Praga, 1929, p. 302 (planșe).

[2] Lübke-Semrau, *Die Kunst des Altertums*, Stuttgart, 1904, p. 48.

www.dacoromanica.ro

Dacă apoi între Tigru și Eufrat a răsărit o civilizație istorică fără adînci rădăcini în trecut, aceasta se datorește faptului că în jurul unor *altare creatoare*[3] s-au adunat, după norme de locuință care n-au fost studiate, o sumă de oameni, închinători și supuși ai zeului, reprezentat prin preotul cu calitate cîrmuitoare ce putea să evolueze spre regalitate.

◇

Elamul are, la Susa, o frumoasă civilizație neolitică de vase cu ornamente geometrice de o mare bogăție, asemenea cu aceea de la noi, pe cînd în Mesopotamia, supt cetățile de lut și humă nu s-au găsit niciodată urmele unei civilizații preistorice. S-ar părea deci că avem a face, aici, cu o populație care și-a trăit aiurea viața înainte de istorie și care a venit pe urmă, poate din nord, dacă nu din același est, ca să se așeze pe aceste locuri grase, trecînd de la o viață păstorească, de caracter transhumant, ca în Turchestanul de la începutul evului mediu, la agricultură, de unde, mai tîrziu, la comerț.

Paralela o aflăm și în Egipt, cel puțin după ce s-a găsit pînă acum. Și aici preistoria e undeva în sud, în ceea ce se numea Egiptul-de-sus, iar în restul țării, și în regiunea hipogeelor și în aceea, anterioară, dar mai spre nord, a piramidelor, preistoria lipsește.

◇

Muntenia, „Ilamma", în *Biblie* Elam, de la răsăritul ținuturilor babiloniene — în partea de jos a căruia chissii ocupă regiunea de pogorîre de la Șușan-Susa, Susiana —, Elamul, în pămîntul căruia nu s-a săpat încă de ajuns, e unul din cele mai uimitoare exemple de rezistență în istorie. El apare, fără luptă între cetăți, de la început ca o monarhie solid clădită, deși regele are ca vasali pe stăpînitorii din Naditu, din Chamanu și aiurea, care reprezintă însă teritorii, nu cetăți-altare. Ultim adăpost al sumerismului rezistent infiltrațiilor[4] și influențelor semite, el și-a păstrat limba aglutinantă, fără amestec, zeii săi fără confundare cu alții, întru cîtva arta sa rudă, în locurile mai puțin favorabile decît ale Mesopotamiei bogate ; niciunul din dîrjii lui regi n-a primit în numele său moda semiților vecini. Din potrivă, în Larsa s-a impus, la un moment dat, elamitul Iriaku, care se laudă că a stăpînit și Nippur, Eridu și Ur[5], și vestitul Hammurabi poartă un nume sumerian, cosseenii de rasă elamită, care invocă în numele regale[6] zeița elamită a lunii, Agù, avînd a-i lua moștenirea. Cei care pretind, ca rasa turcă, descendența dintr-înșii, se pot mîndri cu caracterul acestor strămoși mai depărtați.

◇

[3] V. și Charles F. Jean, *La religion sumérienne*, Paris, 1931. Cf. L. W. King, *A history of Sumer and Akkad*, Londra, 1898.

[4] O sosire de semiți înaintea căpeteniilor încoronate ale sumerienilor pe un cilindru-perete, la Ménant și de acolo și la Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 194.

[5] *Ibidem*, p. 202.

[6] O pecete, cu soarele, a regelui cosseian Kurigalzu, „regele incomparabil", un secol după Thutmosis al III-lea, deci pe la 1500, *ibidem*, p. 205.

www.dacoromanica.ro

Elamul e o țară „regală", dar nu o colecție de altare devenite cetăți. Acolo se păstrează populația nomadă, care se va numi apoi turcomană.

◇

Între limba și zeii Elamului și dravidienii Indiei s-au observat legături [7].

◇

Comunitatea cu Mesopotamia haldeiană o arată [8] și numele duble în Elam, al cărui nume semit, Elamtu, corespunde sumerianului Numma, „Muntenia". Și aici regii se intitulează după ținuturile reunite, fiecare putînd , de altfel, corespunde altei rase : „regi de Anzan și Șușan" (Susa clasicilor), iar marii preoți se intitulează : „apostoli mari de Elam, Sippar și Șușan". Regii poartă nume derivînd de la zei : Kudur-Nacunte (după Nacunte, zeița soarelui) [9], Kudur-Lagamar sau Chedor-Laomer (după un zeu semit babilonian) (cf. Chidin-Cutrutas și Sutruc-Nacunte), Teummam, Ummanigas. Cum Asur va fi „părintele" și apărătorul asirienilor, marele zeu ascuns vederii, al Elamului, se va intitula In-Șușinac, „stăpînul celor din Șușan", „capitala". Și aici vechea limbă e aglutinantă. Și aici cetățile-altare sînt risipite, în regiunea muntoasă ca și în șuvița de cultură agricolă, lîngă vărsarea Șatelarabului : „Naditu, Khaltemas, Dinsar, Bubilu, Bitimbi, Khidalu, Nagitu" [10].

[7] E. Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle a.J.-Chr.*, Paris, 1929, II, p. 180.
[8] V. W. K. Loftus, *Travels and researches in Chaldaea and Susiana*, 1857 (pentru Șușan-Susa singură, A. Billerbeck, *Susa*, 1893).
[9] Soare și lună sînt masculin și femenin sau invers, la deosebite popoare.
[10] Sayce, în *Encycl. brit.*, IX, p. 140. Cercetările noi ale lui de Morgan, în *Mémoires de la Délégation en Perse*, 1899—1906, 3 vol.

www.dacoromanica.ro

Sumer şi Akkad

Statul

Asupra originii şi rasei sumerienilor se observă, de un timp, o prudenţă deosebită [11]. E excesiv. Legătura cu elamiţii, geografic şi istoric, e evidentă. Dar popoarele rămîn sute şi mii de ani pe acelaşi loc, cînd ele formează rasa fundamentală. Toată istoria o dovedeşte, înainte de barbarele strămutări, prin silă sau ispitire, de astăzi. Astfel, cum ca bază teritorială a celor mai vechi sumerieni trebuie admis Turchestanul de astăzi, presupunem că nu greşeau aceia care apropiau pe creatorii culturii haldeene de seminţiile care şi acum, în ce condiţii scăzute, de altfel ca şi pentru Mesopotamia însăşi, locuiesc sau rătăcesc în această străveche patrie turaniană. De altfel, „turcismul" de astăzi, care reclamă ca înaintaşi pe hittiţi, se va fi gîndit şi la aceştialalţi „strămoşi" [12].

◇

Un frumos chip de femeie sumeră, în obişnuitul costum dungat, cu o legătură strîngînd părul ce se lasă pe umeri arată, cu tot nasul strivit şi bărbia groasă, un tip nobil cu ochii mari şi gura mică [13].

◇

Akkad din *Biblie* şi oraşul mesopotamian Agade, „cetatea focului", sînt acelaşi lucru. Ţara dimprejur e „a cetăţii". S-a observat [14] că titlul de „rege de Sumer şi Akkad" nu împarte Mesopotamia în două, ci e o amintire a cetăţilor de la început. S-a arătat că Sumer sau Şumeri nu e altceva decît Senaarul biblic al lui Abraham, şi s-a atribuit unei vechi rase preistorice, năvălite de semiţi, acest nume [15]; dar nu e mai puţin adevărat că tot ce găsim în domeniul civilizaţiei prin această aşa de vastă regiune e sumerian, nu semit.

◇

Sinteza sumero-akkadiană, în care s-a atribuit semiţilor, veniţi din Arabia, creaţiunile, de sigur de altă origine, din Ur şi Eridu [16], merge aşa de departe încît

[11] Otto Weber, în *Orbis pictus*, *Weltkunst-Bücherei*, hggb. von Paul Westheim, IX, *Die Kunst der Hettiter*, Berlin, f.an., p. 5: „Wir wissen nicht woher sie gekommen sind, welcher Völkerfamilie sie nach Rasse und Sprache (sic) angehörten".

[12] — Hommel considera şi pe sumerieni şi pe akkadieni ca de rasă uralo-altaică, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, în *Allgemeine Geschichte* a lui Oncken, Berlin, 1885, I², p. 6. El trezea şi mîndria turco-tatarilor de a se coborî din creatorii unei astfel de culturi (*ibidem*, pp. 6—7).

[13] *Ibidem*, p. 244.

[14] J. Dyneley Prince, în *Encycl. brit.*, I, p. 457.

[15] Acelaşi, *ibidem*, XXVI, pp. 75—77.

[16] A. H. Sayce, în *Encycl. brit.*, III, p. 102. Dar acelaşi recunoaşte că în nord apar întîi semiţii în monumente, *ibidem*.

www.dacoromanica.ro

dă nume compuse ca acela de Sargon sau Saruchinu, în care partea a doua e sumerianul *gina* („înscăunat", *sar* fiind cuvîntul semitic pentru „rege").

Astfel avem în Haldeia, ceea ce dă şi puterea de fecundă creaţiune, *pentru întîia oară, contopirea între învingător şi învins.*

◇

Pentru poporul ieşit din această sinteză se întrebuinţează termenul de haldeeni, Haldeia fiind întîi oraşul Bit-Yakin, pentru ca la sfîrşit, mai ales în noul Imperiu haldeian, el să se întindă peste Babilonia şi ţările ce se ţineau de dînsa. La început, cuvîntul *Kaldi* ar fi însemnat „cuceritorii", acei semiţi care cuceriră pe sumerieni în acele locuri [17].

◇

Calea „cuceririi" semite — care a trebuit să fie, date fiind lipsurile permanente ale rasei pretutindeni, mai mult o expansiune —, ar fi fost aceasta : Sippar, elamita Şuşan, Khana şi Babilonul [18].

◇

Era natural ca în ce numim Haldeia să se formeze nu un stat „naţional", a cărui existenţă ar fi fost imposibilă acum peste 3000 de ani, ci prima Împărăţie *universală*, „a celor patru colţuri ale lumii", pentru că acolo, într-o ţară bogată, deschisă, prin golful care e astăzi „persic", asupra Mării Indiei, convergeau mai multe culturi şi se întîlneau mai multe influenţe : semiţi akkadieni din Siria, arieni, prin Elam, din Persia şi din acele ţinuturi indiene cu care s-au semnalat şi legături preistorice, infiltraţii sumeriene din Asia Centrală şi, ca element de întărire militară, de înoire şi de purificare asupra unei societăţi îndreptată de mediu către comerţul care îmbătrîneşte, aerul tare din văile asiriene ale îndepărtaţilor munţi de la sud.

Civilizaţia s-a format astfel una singură, nu însă şi statul, din cauza lipsei de element comun între cetăţile-altare, avînd fiecare un alt zeu, cu aceeaşi tendinţă de a-l impune oricui pînă la marginile lumii, şi, de fapt, poate că nici o dată sinteza divină nu s-a îndeplinit.

1. Cetăţi-altare. „Patesi"

Caracterul de la început al „cetăţilor-altare" se vede şi din originile Babilonului, care, în unele inscripţii tîrzii e „Babalam", iar în forma semită : Bab-ili, traducînd numele mai vechi, dat de sumerieni, Din-tir. Cetatea se cheamă şi Uru-azagga, termen comun şi pentru alte „cetăţi sfinţite", cum spune acest atribut. Se va ajunge la „poarta zeului", sensul numirii de mai tîrziu, care cuprinde ceea ce fusese odinioară, poate cu alte altare, cetăţile Kadimirra şi Su-anna [19].

[17] J. Dyneley Prince, *ibidem*, V, pp. 804—805.
[18] A. H. Sayce, *Encycl. brit.*, III, p. 102. Primii preoţi-regi au fost însă desigur sumerieni.
[19] A. Houtum-Schindler, în *Encycl. brit.*, IV, p. 98.

www.dacoromanica.ro

◇

Eridu (nume sumerian aglutinant, „cetatea bună") e cetatea-altar a lui Ea (Oannes al lui Beros, cu cap de om pe un trup de peşte), zeu al adîncului, *apsu* (deci al „apei", al mării, lîngă care cetatea, şi al gîndului), Neptun haldeian, şi „zeiţa mare a apelor", a „ceea ce e dedesupt", adîncul, e soţia sa Damkina. Babilonul e al lui Marduc.

La Erech închinarea e către zeul Anu, al „înaltului". La Kutha, divinitatea e Nergal. Aiurea se adoră zeul focului, Nusku. Bel (Enlil în scris), „Domnul", va fi impus de însemnătatea politică, o bucată de vreme, încă înainte de 3000, a cetăţii Nippur. Mai multă vreme decît toţi rivalii locali, Marduc va stăpîni din Babilonul său. Numele lui Nebo e legat de cetatea Borsippa (Barsip), cu templul-ziggurah, de cărămizi smălţuite, care e „casa celor şapte împărţiri ale cerului şi pămîntului", identificat cu „turnul Babilonului" : fiu al lui Marduc, el mergea anual să-şi viziteze tatăl şi statuia e recondusă de garda babiloniană a acestuia. În cinstea lui Enlil s-a ridicat cetatea sfîntă Nippur [20]. La Arbela numele însuşi spune că zeii sînt patru. Lagaş, cetatea regelui Gudea, (Şirpurla) s-a format în jurul sanctuariului lui Elninnu, cu cele 30 000 de tablete de cărămidă ale arhivelor sacre [21]. Şamaş însuşi, Soarele, domină la Larsa [22]. Sippar (Zimbir pentru sumerieni) [23] e împărţită în două (în *Biblie* oraşul are forma de plural), după altarul aceluiaşi Şamaş şi al zeiţei Anunit, ca un tîrg al nostru cu două hramuri, pe lîngă Sippar-Eden („grădină"), şi s-a crezut că Akkadul a fost odinioară aici, poate tocmai şi pentru acest caracter de două ori sacru. Ur, cetatea marei piramide, la legătura celor două rîuri, „patria lui Abraham", al cărui nume, ca al unui martor de contract, s-a şi găsit pe tablete, s-a format în jurul zeului Nannar, confundat apoi cu Sin, închinat şi la Harran, în nord, apoi în peninsula Sinai.

◇

O comunicaţie recentă a lui Ch. Virolleaud la Academia de Inscripţii [24] din Paris a scos iarăşi la lumină figura regelui Enkmad din Ungarit, oraş ale cărui ruine au fost găsite la Ras-Shamra, acum vreo zece ani. În jurul lui s-a dezvoltat o frumoasă civilizaţie foarte veche.

Cazul acesta al cetăţii Ugarit arată că numărul cetăţilor-altare devenite centre de civilizaţie, fără să fi avut o activitate politică şi militară, e mult mai mare de cum se credea, aşa că, dat fiind şi aceea că multe din cetăţile mai în vază n-au ieşit încă de supt movilele ce le acopăr, ne putem aştepta la multe surprinderi, dar tot în marginea tipismului tradiţional.

◇

„Cetatea împărătească" nu e decît o derivare a „cetăţii divine". Astfel Nineve asiriana sau Pasargada persană. Chipurile regilor cu atribute de animale măreţe, deci introduşi în noţiunea de zeu, arată cît de adîncă e deosebirea între cele două forme.

[20] J. P. Peters, *Nippur*, New York — Londra, 1897.
[21] Sarzec, *Découvertes en Chaldée*, de la 1887.
[22] W. K. Loftus, *Travels and researches in Chaldaea and Susiana*, 1857.
[23] Hurmuzd Rassam, *Babylonian cities*, 1888.
[24] Octombre, 1940.

www.dacoromanica.ro

◇

Primii cîrmuitori din aceste oraşe „divine" sînt *patesi*, ca locţiitori ai zeului, *patesi* ai lui, dar ca luptători şi ziditori, *lugal*, regi [25].

◇

S-a exprimat ideea că în ţara de cetăţi-altare a sumerilor, semiţii, viind ca ostaşi, ar fi adus ideea monarhiei [26], dar nu se vede de unde ar fi luat-o.

◇

În Mesopotamia, menită fărîmiţării prin chiar caracterul geografic, ideea monarhică a fost împrumutată de la egipteni, cînd carele de război ale acestora au apărut în Siria, creînd state clientelare pe care, pentru a le recîştiga ori a le influenţa, şi Haldeia a trebuit să aibă o monarhie în adevăr stabilită.

◇

Transmisia puterii divine către şeful politic şi militar se face prin „aruncarea mîinii" zeului, aşa cum se vede în unele reprezentaţii sculpturale. Aceasta e origina *monarhiei binecuvîntate*.

◇

Regalitatea haldeiană pleacă de la zei, dar, o dată ce e creată, prin „luarea mîinii" acestor patroni, ea-i modelează după propria-i dezvoltare şi astfel Curţii monarhului trebuie să-i corespundă a. . . (indescifrabil în manuscris).

2. Regii. Luptele pentru supremaţie — Sargon, Naramsin, Gudea —

Primii regi haldeeni, oricare le-ar fi cetatea şi indiferent dacă poartă titlul regal ori se mulţămesc cu acela de *patesi*, sînt, cum o dovedeşte înţelesul însuşi al acestui cuvînt, păstrători ai altarelor şi ai tradiţiei legate de dînsele. E firesc deci ca documentele autentice care pleacă de la dînşii să fie mai numai acte de ctitorie cu portretul ctitorului, cum se face adesea, oriunde. Sau se mai adaugă cilindrele de semnătură, care nu aveau numai valoarea juridică a acelor de astăzi, ci prin simbolele religioase ce cuprind *au în ele şi vraja care întăreşte actul astfel „pecetluit"*.

◇

Începuturile unei dezvoltări istorice s-au căutat întîi de haldeenii înşii [27] la Upi, Opis, cetate dispărută, dar cunoscută şi grecilor negustori, apoi la Chiş, unde pe

[25] V. şi observaţiile lui Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², pp. 475—476.

[26] *Ibidem*, I², p. 481.

[27] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², pp. 475—479. Liste regale pentru ambele locuri, p. 480. Însemnarea monumentelor arheologice, *ibidem*, p. 480 şi urm. Pentru regii, mai siguri, din Lagaş, *ibidem*, p. 482 şi urm. — Hugo Winckler (*Die Völker Vorderasiens*, Lipsca, 1899, p. 5) recunoştea că, dacă există monumente scrise haldeene, aparţinînd unei epoci care se ridică pînă la 3000, trebuie să se admită o lungă vreme de pregătire preistorică.

www.dacoromanica.ro

la 3100 apare regele Mesilim, avînd relații de arbitru și de ctitor cu cetatea Lagaș, înainte de a se ajunge la Nippur. Numai pe la „3000" se întîlnește prin material arheologic regele Urnina, care-și numește tatăl și chiar bunicul — și războinicul Eannatum, pomenit în vestita „stelă a vulturului". Cînd atacă pe regii din Chiș, aceștia sînt acuma semiți. Regi din Umma trag la ei hegemonia[28], pentru ca și ei, peste vre-un secol, să cedeze momentan „prezidența" lui Urukagina, prezentat ca un îndreptător și ca un dătător de legi[29]. Întoarcerea oamenilor din Umma aduce întemeierea unui nou „stat", mai larg.

◇

Primii „regi", la Lagaș, la Chiș și în cetatea Gis-ukh sau Gis-ban, apar în al patrulea mileniu înaintea erei creștine. Lui Eannatum, nepotul lui Urnina (după zeița Nina), creator de dinastie, ajung să-i aparție Ur, Erech, Chiș și, poate, Larsa. Un monument în Muzeul Louvre îl pomenește : „stela vulturilor", care-l prezintă în carul de război, înarmat, în fruntea ostașilor cu coifuri și sulițe, strivind și mînînd la moarte victime, dînd pradă vulturilor pe dușmanii locali învinși și ridicînd piatra de pomenire pentru învingătorii căzuți — întîie priveliște a orgoliului uman săturat de noroc. Supt un urmaș al lui, vechiul adăpost de sumerieni care e Elamul trebuie să sufere năvălirile monarhilor noi. În luptă cu adversarii de la Gis-ukh înaintarea armată continuă. Uruduggina se va lăuda că a unit ținuturile imense dintre cele două mări.

După ce Chiș a devenit un centru semit, Saruchinu sau Sargon, pe la 2800, și fiul Naramsin sînt stăpînii în aceleași regiuni. Reprezentînd o revanșă, el revine în patria rasei sale pentru a uni astfel Siria cu moștenirea mesopotamiană de la sumerieni. Naramsin se intitulează stăpîn a „patru stihii ale lumii".

Regi din Isin și Ur iau asupra lor monarhia o dată existentă și, după Urengur, Gudea, ale cărui statui în piatră dură le avem, așezate pe un aspru tron, se înfățișează ca noul mare împărat al lumii.

Semiții vor păstra supt Sumuabu, „fiul lui Shem", numai nordul acestui imperiu; sudul îl reiau sumerienii din Elam, pînă ce Hammurabi, fiul lui Sinmuballit, liberînd Babilonia începe, la 2340, Imperiul cel nou[30]. Amoriții din vest și asirienii din nord îl ascultă deopotrivă.

Pînă la cucerirea cassită din 1780, Babilonia va trece însă, așteptînd și alte năvăliri și umilinți, printr-o dinastie de răzbunare sumeriană din Elam.

◇

La Lagaș se urmează regi cu nume caracteristic sumeriene : Urnina, Eannatum, Entemena, Enannatum, Urukagina[31].

---

[28] Ed. Meyer, *op. cit.*, p. 492 și urm.

[29] *Ibidem*, p. 495.

[30] După A. H. Sayce, în *Encycl. brit.*, III, pp. 102—103.

[31] Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle a.J.-C.*, II, p. 3. La Ur numele au același caracter : Urnammu, Sulgi (*ibidem*, p. 4), ca și elamiții Kudur-Nacunte, Kudur-Mabuch, Kudur-Lagamar. V., în sud, Ilumailu (*ibidem*, p. 7). În Asiria începătoare : Ilușuma, Sumuabu (*ibidem*, p. 10).

www.dacoromanica.ro

◇

Uruka gina, primul rege haldeian la Uruk, e încă înconjurat de o legendă de binefăcător prin dreptate ca în poveştile ce s-au ţesut în jurul primilor stăpînitori fabuloşi ai Chinei. Aparţinînd desigur primelor secole ale mileniului al treilea înainte de Christos, el e cuprins, într-o socoteală de stăpînire, douăzeci şi cinci de ani.

Nu fără acelaşi înveliş de mit e primul rege semit Sargon (Şargina) din Agade, care nu e decît Akkad, a cărui domnie, de mare cuceritor, ar fi întrecut cu cinci ani jumătatea de secol, pe la 2500. Statuia lui din cetatea de unde i-a pornit puterea poartă însemnarea povestei pruncului regal aruncat într-un coşuleţ uns cu smoală pe malul Eufratului, pentru ca zeiţa Iştar să-l scape şi să-l înalţe[32]. Peste vreo două, trei decenii tulburi, supt regenţi care n-au nume semite, apare, ca figură distinctă Naramsin, ale cărui războaie cu cetăţi cucerite sînt în sfîrşit o realitate istorică şi umană bine definită[33].

◇

Tradiţia semită va face din primul Sargon, din Akkad, pe care l-ar fi zidit, biruitor al amoriţilor, marele inovator[34].

◇

S-a observat însă că ştirile despre întinderea cuceririlor lui Sargon I nu concordă de la vechile inscripţii la cronica haldeiană mai tîrziu descoperită[35].

◇

Pentru că Naramsin se intitulează „rege al celor patru stihii", s-a afirmat că încă de la Sargon înainte în regiunile Mesopotamiei s-ar fi creat „cel dintîi Imperiu universal pe care-l cunoaşte lumea"[36]. De fapt nicăiri nu s-au trimes cîrmuitori în numele regelui din Chiş, şi nici măcar nu se repetă, an de an, expediţii ca ale viitorilor regi asirieni, ci e vorba numai de pretenţii asupra unor teritorii mai mult sau mai puţin vizitate.

◇

Cel dintîi care a avut curajul, într-o cetate haldeiană, să-şi zică „domn al celor patru stihii ale lumii", *a creat o operă nemuritoare*.

Se ajunsese la această concepţie mai vastă decît tot ce fusese pînă atunci prin însăşi *ocupaţia pastorală a oamenilor de acolo, deprinşi a privi întinderea cerului*, în care au deosebit ce numim cu termeni de origine germană : est, vest, nord şi sud, dar care erau pentru greci şi romani, de la care numirile au trecut şi la noi:

[32] La Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, pp. 597—598.

[33] Pentru soldaţi sumerieni, v. Rudolf Kittel, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 431.

[34] Pentru Sargon I (după el şi un Şarganişari, socotit de Hommel ca un al doilea Sargon), aşezat la *c.* 2775, Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 513 şi urm. Pentru motive cronologice privitoare la Naramsin, *ibidem*, pp. 516—517 : cf. *ibidem*, pp. 517—518. Încercări de cronologie pentru Sargon însuşi, pp. 521—522. Pentru semitul din Chiş Urumuş, ajuns rege în Elam, pp. 522—524.

[35] C. Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, Berlin, 1909, I, p. 11.

[36] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², pp. 528—529.

www.dacoromanica.ro

răsărit, apus, miazănoapte (la romani, în legătură cu stelele, Septentrionul) și miazăzi. Cea mai mare putere și cea mai mare glorie e stăpînirea celor patru colțuri ale orizontului astfel stăpînit.

Această ambiție, care e și cea mai înaltă necesitate, va trece de la un popor la altul, întrupîndu-se pe rînd în haldeenii din toate centrele, în asirieni, în hittiți, în oamenii din Mitanni și Urartù, în mezi și perși, cuprinzînd și pe mărunții imitatori cananeeni, arameeni, evrei, fenicieni, amoriți, moabiți, filisteni. *In fond, fiecare din ei vrea să fie aceasta. Egiptul a ieșit de mai multe ori din hotarele sale pentru a realiza și el această concepție străină tradiției sale*[37]. *Apusul european va culege acest ordin al primei istorii de a realiza în pace unitatea politică, necesară, a omenirii.*

◇

Printr-o statuie grosolană, care-l înfățișează așezat, „tronînd", cunoaștem pe acela care, după Naramsin, luptînd cu năvălitorii din munți care distruseseră în parte stăpînirea acestuia, Gudea, e din altă cetate, Lagaș. Cu dînsul Akkad revine la putere și „fețele rotunde" au hegemonia asupra grupului de orașe care-și păstrează însă fiecare rostul de la început. În zeul local Ningirsu, căruia-i ridică un mare templu, acest rege-preot își recunoaște patronul, el însuși simțindu-se însă zeu.

În acest timp un rege din Lagaș ca Eannatum face a se săpa, pe la 2580, în piatră isprăvile sale războinice cu șirurile de ostași care, în această „stelă a vulturilor"[38], îi calcă în picioare vrăjmașii.

◇

De la Naramsin avem cunoscuta stelă care-l înfățișează înarmat, purtînd pe cap o mitră de preot, cu ostașii săi pe mai multe rînduri, ținînd sulițele biruinței, ca închinător al soarelui, larg răsărit deasupra[39].

Dar moștenirea lui va fi distrusă de o nouă coborîre a unui reprezentant a rasei vechi, fundamentale, care nu abdică, regele elamit din Șușan sau Susa, Kudur-Nacunte.

În luptă cu acești elamiți va cădea, în cursul aceluiași secol, ultimul monarh sumerian, al cărui nume de Ibisin arată însă o profundă influență semită[40].

Acum în Isin și Larsa se pregătește o regalitate semită, poate de origine din vest[41], care-și va găsi apoi centrul statornic în cetatea Babilonului. Deocamdată Rimsin din Larsa reunește la începutul mileniului al II-lea și Larsa. Apoi acest prim întregitor e bătut și înlocuit, pe o suprafață mult mai vastă, de legiuitorul Hammurabi[42].

---

[37] V. W. Max Müller, *Die alten Ägyptier als Krieger und Eroberer in Asien*, Lipsca, 1903 : V. și Friedrich Delitzsch, *Babylon* : Curtiss, *Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients*. Lipsca, 1903 : Hugo Winckler, *Die politische Entwicklung Babyloniens und Assyriens*, Lipsca, 1900.

[38] Și la Rudolf Kittel, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 435. Se atribuie lui Entemena, urmașul lui, care ar fi stăpînit pe la 2550, frumosul vas de argint din Muzeul Louvre, care prezintă vulturul între doi lei care mușcă doi țapi și două alte animale, fin schițate, în registrul superior, la Rudolf Kittel, *loc. cit.*, p. 433.

[39] *Ibidem*, p. 431.

[40] *Ibidem*, p. 443.

[41] *Ibidem*.

[42] Stela legislației lui, cu portretul regal, *ibidem*, p. 447.

www.dacoromanica.ro

◇

Succesorii lui Naramsin ar reprezenta o reacțiune sumeriană, decăderea începînd imediat după cel dintîi monarh cu pretenții întrecînd vechea moștenire a dinaștilor din Chiș[43]. Atunci, peste Chiș, Akkad și Uruk, se ridică din nou Lagaș, dînd epoca de înflorire a lui Gudea, marele clăditor[44]. Năvălirea barbarilor din Zagros, guteii, făcu să se stingă repede și această lumină[45]. Acuma regele acestor „guti" adaugă la titlul său acela de domn al „celor patru stihii"[46].

Dar în aceste schimbări care ating și noua, scurta dominație, titlul dominației universale rămîne, și el va fi purtat apoi de sumerienii din Uruk[47], ca și de Urengur și Dunghi, „regi de Sumer și Akkad", ai celor „patru stihii", care încep dinastia din Ur, adăugitoare a cetății sale, pe la jumătatea acestui al treilea mileniu[48].

◇

Pe la 2300 Isin se ridică peste celelalte cetăți, într-o vreme cînd Elamul își înoiește puterile[49]. S-a obsrvat că ei menționează influența lor asupra celorlalte cetăți : Ur, Eridu, Uruk, Nippur. Se fac clădiri noi și în Larsa. Dar raporturile dintre cetăți n-au nici precizie, nici dăinuire.

◇

Toată aceasta sîngeroasă istorie de rivalități între cetățile-altare, de expansiune a monarhiei unite spre estul elamit, vestul sirian, al „mării celeilalte", spre nordul, mult timp neglijat și disprețuit al Asiriei, de lupte între sumerieni, semiți și elamiți dă, în nenumăratele cărămizi comemorative, nume, date, mențiuni de bătălii victorioase, de înfrîngeri, de clădiri, dărîmări și refaceri de temple, dar atît. O luptă e ca alta, campaniile se repetă, stăpînitorii se succedă sau se înlocuiesc, supt nume mai sigur sau mai nesigur descifrate, dar se trăiește pe același fond, cel străvechi, religios-tradițional. Imperii se formează, decad, recapătă viața, lucru al oamenilor, care pe alăturea cîștigă bogăția și se bucură de dînsa și pentru opere de artă, dar umbra grea a zeilor inițiali se lasă, înăbușitoare, peste toate. Literatura, acea artă însăși ajung prin silinți, din care s-au păstrat uneori forme intermediare, la o formă stabilită, dar ea nu evoluează. În ele, ca și în fizionomia și acțiunea regilor, nu se vede osebirea sufletească, *intrarea curagioasă în uman, cu dreptul, cu instinctul și nevoia diferențierilor*, care singure dau interes istoriei, ba chiar formează ele singure istoria.

◇

Judecata lui Maspero asupra acestor șiruri de regi, de origini deosebite, care se profilează o clipă și apoi dispar, rămîne adevărată : „Praf de istorie mai mult decît

[43] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 537 și urm. Pentru o schimbare de costum în acest timp, *ibidem*, p. 538.

[44] *Ibidem*, p. 539 și urm. Ed. Meyer îi da ca ani de stăpînire 2600—2560, p. 541. Meyer aruncă îndoiala dacă acest *patesi*, care-și arată multe legături străine, a stăpînit de fapt acele locuri, *ibidem*, p. 545. Dar însăși ideea stăpînirii trebuie înlăturată.

[45] *Ibidem*, p. 546 și urm.

[46] *Ibidem*, p. 549.

[47] *Ibidem*, p. 550.

[48] *Ibidem*, p. 550 și urm.

[49] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 562 și urm.

www.dacoromanica.ro

istorie adevărată : aici un personaj izolat care-şi spune numele şi se împrăştie cînd vrei să-l apuci, acolo un fragment de dinastie care se rupe brusc, protocoale emfatice, formule pioase, dedicaţii de obiecte sau de edificii, ici şi colo cîteva acţiuni de război, sau indicaţia vre-unei ţări străine, cu care se întreţineau relaţii de negoţ sau de prietenie" [50]. Nu e însă, cum crede el, o „istorie provizorie", ci imposibilitatea de a se crea, în aceste margini şi în aceste condiţii, o istorie.

3. Dinastia din Babel. Hammurabi

Amoriţi întemeiază, cu Sumuabu, regatul din Babel, cel mai mare din dinaştii acestei fundaţiuni, Hammurabi, intitulîndu-se „rege al amoriţilor" [51], pe cînd titlul de „rege de Sumer şi Akkad" e purtat de stăpînitorii din Larsa [52].

◇

Hammurabi ia Uruk şi Isin, pentru ca apoi rivalul său, Rimsin din Ur, să piardă Larsa şi Ur, Eridu şi Lagaş [53].

◇

O stelă prezintă pe Hammurabi, tip nobil, aproape grecesc, de profil, închinîndu-se înaintea zeului său [54].

◇

S-a vorbit de personalitatea lui Hammurabi, ba chiar de a lui Gudea, „regi mari", cu programe pe care le înfăptuiesc militar [55]. E desigur o greşeală. Individualizarea nu e îngăduită în acest timp, şi cronica nu înseamnă fapta osebitoare din viaţa stăpînitorilor, pentru că aceasta nu interesează. Ea nu se ocupă de ce fac ceilalţi membri ai societăţii decît pentru îndeplinirea unei misiuni, de caracter tipic, pe care o îndeplinesc.

◇

A face distincţii între regi care urmează aceeaşi politică, neputîndu-se desface de o atotputernică tradiţie, a-i compara ca importanţă şi a încerca portrete ca acelea cu care sîntem obişnuiţi pentru vremea mai nouă şi în legătură cu însăşi rasa noastră e a întinde obiceiurile noastre literare asupra unei epoci şi unei rase atît de străine de noi.

◇

Hammurabi, care se înfăţişează ca decretînd în numele zeului Şamaş, de ale cărui „legi" vorbise, la 2600, regele Urengur, concentrează viaţa tuturor cetăţilor răz-

---

[50] *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, pp. 619—620.
[51] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 615.
[52] *Ibidem*, p. 620 şi urm.
[53] Pentru Hammurabi, fiul lui Sinmuballit, şi Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 627 şi urm. El îl pune pe la 2100 (*ibidem*, p. 627).
[54] Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 11.
[55] V. şi Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², pp. 635—636.

www.dacoromanica.ro

leţe la Babilon. La această dată, de cam 2500 [56] a. Chr., el are un model pentru această unificare „imperialistă" în ce s-a petrecut de multă vreme în Egipt, pe care îl imită astfel. Păstrînd vechiul titlu al celor două regiuni, fără nici o schimbare, el face o ţară supt un monarh, operă mult mai grea, dată fiind multiplicitatea originilor, decît ce s-a putut face dincolo, de-a-lungul marelui rîu creator.

Un imperiu, în orice sens l-ar lua cineva, înseamnă o singură religie, şi am văzut cum ea se unifică de la sine. El înseamnă însă şi un singur drept, cu o singură judecată supremă : a „împăratului", cu un singur executor al sentinţelor capitale, care este el. Un zeu cu alţii împrejur, un rege cu o Curte, un cod, cu judecători de mai multe categorii.

Acest cod nu e deci al cetăţilor, care să-şi poată îngădui schimbări şi adăugiri, ci unul peste şi pentru ele toate. El poate fi crescut numai pe încetul, adaptîndu-se împrejurărilor, supt suverani care sînt din această dinastie sau din altele, de această „naţie" sau de oricare din acelea care vor reprezenta şi vor purta pe umeri împărăţia.

De la o vreme, supt acest regim legal de fier, căruia îi e întru nimica să ucidă sau să mutileze, şi care admite „ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte", pot colabora, pe trepte deosebite, clasa de sus, *amalu*, „săracii", *muskinu* — de unde „meschinii" sirieni, al căror nume s-a păstrat pentru ce este puţin, disprețuit — şi mulţii sclavi, prinşi, cumpăraţi, decăzuţi din libertatea lor, într-o linişte aşa de mare încît se poate călători şi pînă la Marea Mediterană, într-o rînduială de „nici cîinele să nu fie nejudecat", la o mare operă de cultură ale cărei drepturi şi interese sînt legate în felul cel mai strîns.

Dar pedepsele sînt grozave şi mutilarea, des prevăzută, e după norma ca fiecare să fie pedepsit pe unde a păcătuit. Rareori ajung loviturile, mai rare ori exilul ; moartea cade neiertătoare şi pentru furt, pentru vînzarea neîngăduită de băuturi, pentru scandal în cîrciumi. Ea se dă prin foc, prin laţ, prin apă, nu prin sabie.Dar scuzele se admit pentru lipsa de premeditare. Se îngăduie şi dovezile de nevinovăţie prin sărirea în apă. Amenzile sînt, alături, însemnate cu preciziune [57].

Templul îşi păstrează dreptul : cultivă, dă în arendă proprietăţile sale, care şi ele trebuie perfect hrănite cu apa din canale ; el poate trece ceva din averea sa, pe plată, regelui, el păstrează marile arhive. Dar regele, rămînînd în teorie ce fusese — sentinţele se dau „în numele zeului şi al regelui" — , are şi un rost deosebit de cel sacru. O lume de funcţionari, de notari şi martori publici, o piramidă de „feudatari", o armată de ostaşi sînt ai lui. Nimeni nu se poate ridica pînă la dînsul, cu atît mai puţin să-l întreacă.

Familia, în care soţia aduce zestrea, dar e cumpărată, e îngrădită cu garanţii mari şi pedepse în care se cuprinde şi înecarea femeii—aceasta arată originea din sud a penalităţii — , înecarea pentru adulteriu, arderea pentru incest. Autoritatea soţului e deplină, dar nu fără să fie oricînd posibil apelul la prescripţiile legii, şi

---

[56] Dar, după Rudolf Kittel (în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 444, 1955).

[57] C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian laws, contracts and letters*, Edinburg, 1904.

Ediţii, de la a lui V. Scheil, *Textes élamites-sémitiques, Mémoires de la Délégation en Perse*, IV, (1902) de H. Winckler, D. H. Müller, J. Kohler şi F. E. Peiser, R. F. Harper, S. A. Cook, pînă în 1904.

www.dacoromanica.ro

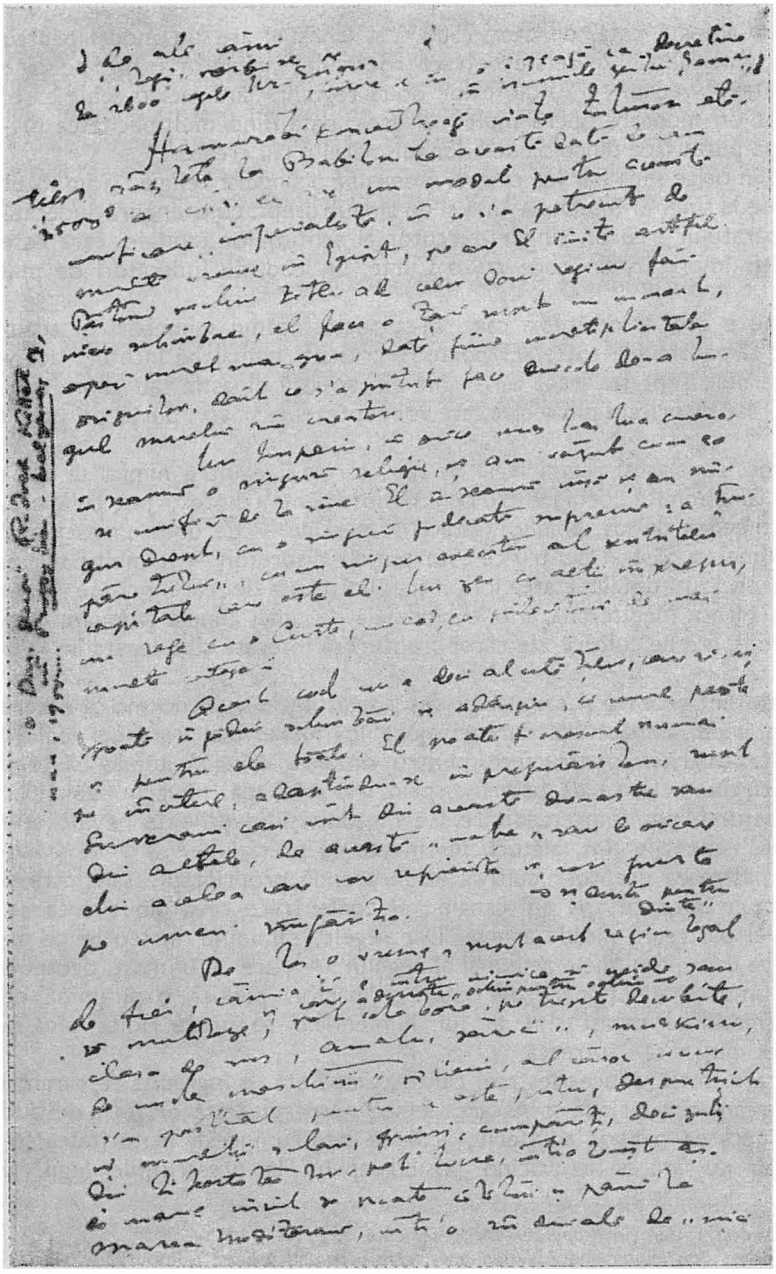

Fig. 9. — Fragment din cap. *Mesopotamia*.

www.dacoromanica.ro

soţia păstrează, în nume, pe de-o parte legătura cu părinţii, iar, pe de alta, îşi creează aceea cu copiii, cărora le poate rămîne tutoare. Legăturile în afară de căsătorie sînt permise în anume cazuri, dar copiii născuţi astfel pot căpăta aceleaşi drepturi ca şi ceilalţi numai prin adopţiune. Drepturile tatălui sînt mai mari faţă de fete, cărora le poate hotărî, fără restricţie, rostul pe care-l vrea. Se prevăd formal şi cazurile cînd fiii căsătoriţi rămîn în casa tatălui. Legătura e aşa de strînsă între membrii familiei încît copilul găsit care, descoperindu-şi adevăraţii părinţi, pleacă de la cel ce l-a adoptat, e pedepsit să i se taie limba ori să i se scoată ochii. A renega pe tată înseamnă a cădea în sclavie ; o pedeapsă mai mică atinge pe acela care nu-şi mai recunoaşte mama. Legăturii familiare absolute i se datoreşte putinţa de a pedepsi pe vinovat în persoana fiului sau fiicei, cînd fiul sau fiica păgubitului sînt în chestiune.

Totul se sprijină pe lucrul scris : „ai carte, ai parte" [58]. E o legislaţie de contabilitate comercială şi de disciplină cetăţenească avînd un singur scop : *ordinea*.

◇

Corespondenţa lui Hammurabi cu vasalul său Sinidinnam arată, cu o lume de *missi dominici* delegaţi la aceşti prinţi supuşi, grijă pentru aprovizionare, pentru gospodăria canalelor (la Erech), pentru îndreptarea calendarului, pentru acţiunea oştilor, pentru temple, pentru flotă, pentru ciobani şi meşteri, pentru socoteli, pentru procese, pentru transportul, supt grija „femeilor templului", al statuilor de zei [59].

4. Dinastia cassită

După moartea lui Hammurabi, fiul, Samsuiluna, fu atacat de cassiţii vechiului Elam şi nu li se putu împotrivi. Dar nu avem a face cu „barbari", ci ca în istoria luptelor Imperiului roman din Constantinopol împotriva bulgarilor şi sîrbilor, cu imitatori ai unei civilizaţii superioare, doritori de a continua şi supt raportul politic, fără nici o schimbare, cu atît mai mult cu cît nu era nici deosebirea de rasă. „Dinastia cassită" şi cea babiloniană mai veche nu înseamnă decît acelaşi sistem de cîrmuire, urmărind, cam cu aceleaşi mijloace, luate din viaţa vechilor cetăţi, aceleaşi scopuri. Astfel, de pe la 1780 înainte se urmează slab o tradiţie care, pentru a fi menţinută şi a putea urmări apoi ţinte şi mai mari, se cerea împrospătată prin alte puteri : ale unei rase, iar nu a unei dinastii, cu ce putea strînge în jurul ei. Aceşti sumerieni, la rîndul lor semitizaţi, vor putea să-şi păstreze tronul peste o mie de ani, dar, peste dînşii, puterea, agresivă în toate părţile, va fi a altora, oamenii din nord, nişte „germani", am zice, faţă de aceşti „romani" de decadenţă.

◇

[58] Robert F. Harper, *The Code of Hammurabi*, Chicago, 1904 ; L. W. King, *The letters and inscriptions of Hammurabi*, Londra, 1900 : J. Oppert şi L. Ménant, *Documents juridiques de l'Assyrie et de la Chaldée*, Paris, 1877.

[59] V. şi Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 57.

www.dacoromanica.ro

Cosseenii aduc în Babilonia (de la 1760, după Ed. Meyer), pe care se laudă că au cucerit-o, nume străine ale regilor[60]: Agum, Caştiliaş, Tatigurumaş, Ulamburiaş. Unul dintre ei îşi zice „rege al Mării"[61], ceea ce ar face să se creadă venirea lor pe această cale; s-a creat chiar o dinastie întreagă avînd acest caracter. Ei poartă de altfel şi vechiul titlu venerabil de stăpîni ai „celor patru stihii" şi acela de domni ai „guteilor"[62]. Ba o dată întîlnim titlul, inovator, de „rege al cosseilor şi akkadienilor"[63], — toate acestea arătînd complecta lipsă de caracter „naţional" a acestui imperiu, o dată ieşit din lumina primordială a cetăţilor-altare. De altfel s-a observat[64] că de atunci datează primul nume generic pentru tot acest teritoriu în care acele cetăţi degenerează repede: acela de Carduniaş, pus în legătură şi cu un străin nume de zeu, pe care de acum înainte îl vom întîlni de-a-lungul veacurilor.

◇

Cutare rege cosseean se intitulează: „rege al sfatului şi al înţelepciunii, rege al ascultării tuturora şi al îndurării..., păstor al unor popoare larg răspîndite..., rege al cosseilor şi akkadienilor, rege al ţării Kadingirra, Babel, cea întinsă, care a aşezat acolo în Aşnunnak popoare departe întinse, rege al ţării Padan şi Alman, rege al ţinutului Guti, al multor noroade, rege care-şi supune cele patru stihii, ocrotitul zeilor celor mari"[65]. Seria continuă cu cei doi Burnaburiaşi, între care se aşează un Caraindaş[66]. Îndată intervine, pe la 1400, Asuruballit de la nord, ca să-şi răzbune nepotul de fiică ucis, Caramurdaş[67]. Dar seria regilor străini, din ce în ce mai „semitizaţi", urmează, cuprinzînd o perioadă de şase sute de ani.

◇

Cosseenii sînt, după Maspero, hyksoşii Haldeii şi ei caută, ca aceia, ascunzişul bălţilor de lîngă mare[68].

◇

Cosseenii, care au dat un lung şir de regi Babiloniei, se închină soarelui, pe care-l numesc Şuriaş, aproape ca şi iranienii[69], şi acest nume intră şi în nomenclatură. Ei trec deci cu dreptate între ari, dacă se dă acestei denominaţii valoarea ce se cuvine. Între ei şi hittiţi este o legătură — în sensul că primesc de o potrivă influenţa arică —, pe care o dovedeşte şi asemănarea zeului lor Turgu cu zeul hittit Tarchi sau Tarku[70]. Ei sînt prezentaţi şi ca aceia care au adus calul în Babilonia[71].

[60] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², pp. 655—666.
[61] *Ibidem*, p. 656.
[62] *Ibidem*, pp. 658—659.
[63] *Ibidem*, p. 659.
[64] *Ibidem*, Un titlu adunînd pe toate celelalte, *ibidem*, p. 660.
[65] Pentru primii urmaşi ai lui Hammurabi pînă la cosseeni, Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, pp. 415—417. Pentru dinastiile cosseene, *ibidem*, p. 418 şi urm.
[66] *Ibidem*, pp. 430, 433 şi urm.
[67] *Ibidem*, pp. 434—435. Acolo şi lista regilor cosseeni care urmează.
[68] Pentru cosseeni, cu diferiţi şefi şi un rege, *ianzi*, pe larg Maspero, *op. cit.*, II, pp. 111—114: mai ales notele de la paginile 112—113.
[69] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², pp. 653—654, după F. Delitzsch, *Sprache der Kossaeer*, 1884, şi A. T. Clay, *Personal names from cuneiform inscriptions of the Cassit period*, 1912.
[70] Ed. Meyer, *loc. cit.*, p. 654. Localitatea Tarkondara, *ibidem*, p. 702.
[71] *Ibidem*.

www.dacoromanica.ro

5. Expansiunea culturii babiloniene. Lupta pentru vadurile de comerț

Cultura babiloniană s-a întins în vest supt două forme, fără a mai vorbi de influența asupra nordului, care se va chema, „civilizație asiriană".

Pe la 2700, în munții Zagros, găsim inscripția, în stil babilonian, a regelui lulubeilor Anubanini, cu numele vădit sumeric [72]. E o imitare a regalității din Mesopotamia.

Importantă e însă cu mult mai mult pătrunderea comercială prin cetăți cu același caracter ca acela din Mesopotamia, precum e cazul cu Gameș, în Asia Mică, lîngă Cesareea Capadociei, „colonie" socotită ca „măcar de pe la 3000" [73].

Astfel s-a putut exercita asupra vieții hittite, cum apare din descoperirile de la Bogazchioi, Carchemiș, Iuiuc, Zingirli, Ghiaur-Calesi, Carabel (lîngă Smirna), Tell-Halaf etc. [74], o multiplă și adîncă influență. E copiat totul, peste pojghița arică, aflătoare numai în primul din aceste locuri : zei, animale protectoare, ca leul, vrăji, alfabet cuneiform, legende ca a lui Ghilgamiș, monarhie, artă, copiată, după putință, în imitații stîngace [75].

Cum o viață politică se întîlnește la Carchemiș pînă la 715, nu e de mirare că întîlnim în formele artei și înrîuriri care vin din Asiria și chiar din Persia începătoare.

◇

Desigur că patima de glorie a putut fi îndemnul pentru marile expediții, în nord, în est, în vest, ale popoarelor din Mesopotamia de nord și din cea de sud. Dar repetarea lor continuă, fără cuceriri durabile, nu se poate explica numai prin aceasta și chiar nici prin nevoia de pradă, căci aceste popoare nu erau doar, ca turanienii de la începutul evului mediu, în luptă continuă cu Iranul, niște nomazi fără alte izvoare de trai. Și n-ajunge nici necesitatea de a găsi aiurea lemnul de cedru, metalele necesare pentru clădirile, podoabele lor și fabricarea armelor.

Legea lui Hammurabi arată marele număr al sclavilor, purtînd uneori la gît tăbliță cu numele stăpînului ; ei nu puteau veni decît din astfel de întreprinderi prin vecini, asemenea cu ale tătarilor de mai tîrziu. Mai era însă și un alt motiv.

Cei din cetățile „babiloniene", negustori de profesie, aveau nevoie să stăpînească drumul caravanelor, dacă se poate pînă la capăt. El trecea prin Nisibis, Thapsac, Hamath, ca și pe vremea romanilor. A fost deci o necontenită luptă pentru vaduri și popasuri pentru linia pe care o întrerupea necontenit o nouă razie a „barbarilor".

Numai nesiguranța rezultatelor atinse a făcut să se admită ca punctul terminal, pe coasta Siriei, să fie lăsat în mîna clienților fenicieni, ale căror cetăți erau, la început, creațiuni haldeiene. Expedițiile spre apus ating și Arvadul, Sidonul, Tirul numai atunci cînd datinile de supunere sînt călcate de acești negustori care, pentru

[72] Otto Weber, în *Orbis pictus*, *Die Kunst der Hettiter*, p. 7.
[73] *Ibidem*, pp. 7—8.
[74] David George Hogarth, în *Encycl. brit.*, XIII, pp. 535—536 ; lista complectă, cu hartă.
[75] Otto Weber, *op. cit.*, *passim* și planșele.

www.dacoromanica.ro

asemenea împrejurări, se gîndiseră a face, pe lîngă splendidele lor porturi, solide cetăți crenelate, în stare să reziste și mașinilor de asediu iscodite de asirieni.

Și luptele îndărătnice în nord, pînă la lacul Van, cu micile grupări supuse cîndva statului cumulativ Urartù și Mitanni, au acest scop economic. Pe acolo e drumul care trece defileurile Caucazului și duce, pentru caravanele ce trec prin locul unde va fi Erzerum al romanilor, în stepa rusească, totdeauna și pentru toate națiile bună de sclavi voinici și ieftini și de produse naturale care au fost totdeauna cercetate.

◇

Un efect și al expansiunii militare, dar cu mult mai mult al creării de cetăți și al colonizării lor cu mesopotamieni, e acea supremație, adeverită prin arhiva de la Tell-el-Amarna, în tot vestul Asiei, a limbii și a scrisului babilonian, care silea pe egipteni să aibă tălmaci și redactori ai răspunsurilor pentru limba „diplomatică" [76]. În acea arhivă au intrat, de altfel, dovedind și mai bine penetrația, și povestirile legendare din valea Tigrului și Eufratului. Dacă scrisoarea lui Akhenaton califică pe șeful babilonian căruia i se adresează numai de „rege la Carduniaș", faraonul însuși se simte dator a lua, pentru circumstanță, un nume babilonic, Nib-Muria [77], așa cum suverani contemporani, numiți colonei în armate amice, poartă uniforma regimentelor lor. E vorba în această scrisoare de peținea de către haldeian a fiicei lui Amenhotep, care, pentru a o refuza, amintește că sora sa, căsătorită cu acela, n-a mai fost văzută de nimeni [78].

6. Istoria „sincronică" asiro-babiloniană

Supt influența, care s-a exercitat îndată, a așa-numitei „Babilonii", ca stat de ocrotire divină *inițială*, avînd a-și forma numai după aceasta „cetățile", „capitalele", apar oamenii zeului Asur, cu șefii lor al căror nume (cf., de altfel, la babilonieni, Marduc-bal-idin), ca Asur-bani-pal, Asur-edil-ilani, arată această ocrotire (ca Gottfried, etc., la germani).

◇

Încă Samsiadad, primul rege asirian „palpabil", se intitulează „domn a toată lumea" [79].

◇

La începutul istoriei sincronice asiro-babiloniene [80] stă această însemnare: „Caraindaș, rege al Carduniașului și Asurbalnișesu, rege al Asurului, au încheiat alianță între ei și de bună voie și-au făcut jurăminte asupra ținutului de graniță".

[78] Dar lămuriri se vădeau pe alături în acea limbă a Canaanului care, ca arameiană, a ajuns a înlocui în vorbirea curentă și învechita ebraică.

[77] C. Bezold, *Weltgeschichte*, I, p. 82.

[78] *Ibidem*, pp. 82—83.

[79] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 668 și urm.

[80] Ca mijloc de control, analele asiriene de pe obeliscul sfărmat, Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, p. 155. O cerere de ajutor din Babilonia către asirieni, *ibidem*, p. 156 și nota 1. Și asupra altor scrisori de acest fel, *ibidem*, p. 156.

www.dacoromanica.ro

◇

Cel dintîi act de stat asirian, „pe la 1500", e tratatul încheiat de Asurbalnişesu cu Caraindaş, unul din regii cosseeni ai Babilonului, care se intitulează „rege de Carduniaş" [81]. Urmează căsătoria lui Burnaburiaş din acelaşi Babilon cu fiica asirianului Asuruballit [82]. De aici intervenţia acestuia în Mesopotamia-de-jos cînd nepotul lui de fiică, Carahardaş, e ucis de cosseeni rebeli, care aşează pe un Nazibugaş ; prin graţia lui Asuruballit se aşează deci regele Curigalzu al II-lea. Cînd acesta se ridică împotriva binefăcătorului, e bătut de Belnirari, fiul lui Asuruballit.

Prima inscripţie pe piatră e a urmaşului acestui rege, Rammannirari, care înşiră multele sale biruinţi asupra vecinilor, mulţumind zeilor protectori, lîngă Asur, Ştar, Şamaş, Anu şi acel Ramman, al cărui nume e cuprins în al său [83].

Astfel se ajunge, pe la 1330, la marele Salmanasar I, de fapt Şalman, „Domnul Şalman", care şi prin aceea că fundează Nineve, creează, se poate spune, însuşi tipul, care va rămînea neschimbat, al monarhului asirian din prima dinastie. Fiul lui, Tiglatnindar, va lua şi titlul acelei Carduniaş, care e Babilonia.

◇

După marile lui isprăvi, totuşi întrucîtva neprecise, cu toată pomenirea în cronica redactată însă abia prin secolul al IX-lea, legătura cu zeul Ramman, pus pînă acuma alături de Asur, o ia asupră-şi Ramman-nadin-achi, regele Babiloniei, căruia i se fixează ca ani de domnie 1216 — 1186. Aceeaşi cronică-l arată biruitor şi prigonitor al regilor asirieni. Belcudurusur şi Nindarpalisir, primul fiind chiar omorît. Numai supt Asurdan (+ 1150) Asiria-şi recapătă puterea. Al doilea urmaş al lui poartă numele de „Asur ridică-ţi fruntea" şi astfel, peste biruinţa lui Nabucudurusur I al Babiloniei, primul Tiglatpileser (1115—1100), deşi într-o scurtă domnie, înlăturînd piedica moschilor şi comagenilor, apoi curzilor de la nord, pre-armenilor din Nairi, dă hotare largi statului său [84]. Şi astfel, scutit de orice grijă în aceste părţi, el putu să-şi scalde caii în apele „mării de nord", ale lacului Van, dacă nu ale Caspicei. Peste puţin, pe la Carchemiş, peste hittiţi, şi alte ape îi vor oglindi, la Arvad, biruinţa : ale Mediteranei. Babilonia lui Marduc-nadin-achi, care-l atacase, îi văzu carele de război în cetăţile străvechi ale căror nume le redă în formă asiriană marele buletin de război [85]. Dar supt urmaşul său, Rammanpaliddin, o regină babiloniană se aşează la Nineve [86]. Însă numai la începutul secolului al IX-lea, Asiria prin Asurnazirpal va reveni în rolul ei.

Războaiele asiriene sînt cunoscute numai din buletinele de victorie ale regilor. Lipseşte orice informaţie din partea cealaltă. Pe de altă parte e vorba de ţări, naţii şi regi cu privire la care nu se ştie nimic nici înainte, nici după vădirea lor în lumina de fulger a unor campanii uneori foarte scurte. State care se înfăţişează ca des-

[81] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 227.
[82] *Ibidem*.
[83] *Ibidem*.
[84] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, pp 230—233.
[85] *Ibidem*, pp. 234—235.
[86] *Ibidem*, p. 235.

www.dacoromanica.ro

ființate se constată ca și mai departe existente, adesea cu secolele. Colonizări asiriene, asemenea cu cele făcute, cu veacuri înainte, de Haldeia, nu se întîmpină. Aceasta explică întreruperea, două veacuri și mai bine, a acțiunii asiriene, care ar părea să fi avut ca scop mai mult prada decît posesiunea durabilă sau păstrarea unui ritm războinic care ajunsese un scop în sine. Mai important decît rezultatul acestor campanii *în care nu se întîlnește o singură adevărată bătălie* e aducerea prin ele înaintea istoriei a unor formațiuni politice care, din partea lor, în genere, n-au dat nici un material istoriei.

Din toate aceste motive am crezut că ajunge o scurtă privire asupra desfășurării acestor războaie care formează, de fapt, unul singur, urmînd însuși firul narațiunii din prezentarea „sincronică" asiro-haldeiană.

◇

O căsătorie se încheiase între regele Babiloniei și fata lui Asuruballit, dar regele fiind ucis, socrul lui asirian intervine și așează în scaun pe un ocrotit al său, Burnaburiaș [87]. Peste mai multe generații, pe la 1300, Salmanasar (Șalmaneser) I impune supremația sa grupului de popoare din Asia-Mică, iar fiul său, Tukulti-inaristi, înlătură regalitatea haldeiană, instalîndu-se însuși în cetatea sfîntă a lui Marduc, continuu adorat de asirieni.

Dar regalitatea cea veche reapare și Asurnazirpal I trebuie să admită această dualitate într-o lume care, în principiu, e una și aceeași. Dar greutățile raporturilor reciproce nu dispar și trebuie o nouă dinastie asiriană, care dă pe cuceritorul Tiglatpileser I, în legături amicale însă cu Egiptul, pentru ca problema Babilonului să fie reluată deocamdată fără succes, căci Elamul e capabil de o nouă întinerire babiloniană (pe la 1100).

Aceasta dă însă răgaz Egiptului să încerce supt Amenhotep al IV-lea rezolvarea problemei religioase, de mult deschise, și încercarea stabilirii unei monarhii de caracter curat uman, doar cu un zeu creat și „ocrotit" de rege, cum era caracterul noii regalități ivite, cu un așa de mare avînt, deasupra Mesopotamiei.

◇

În inscripțiile sale Tiglatpileser I se intitulează „Domnul puternic, cel care nimicește pe cei răi, care distruge oștile dușmane". Nu e mare deosebire între aceste calificative și ale monarhilor egipteni din dinastia contemporană, a XVIII-a. De la sine, fără împrumut, cele două monarhii imperiale au ajuns la același fel de a înțelege lucrurile și de a le exprima. Noul cuceritor se laudă cu cei care au fost decapitați, puindu-li-se capetele pe zidul cetăților pînă atunci apărate de ei, cu luarea miilor de robi care „i-au îmbrățișat genunchii". După ordinul zeului Asur, „ca o furtună" nimicitoare trece el prin văile „mușchilor", vecinii barbari ai regatului său. Se străbat pădurile și se suie pe munți în căutarea altor dușmani, a căror supunere era îngreuiată numai de caracterul, ce părea inaccesibil, al adăposturilor lor, încă necălcate de vreun năvălitor. Zeii sînt duși ei înșii în prinsoare. „Marea de sus" fu astfel atinsă. Arvad al fenicienilor fu ocupat trecător și crocodili, ipopotami fură

[87] V. M. Jastrow, în *Encycl. brit.*, III, p. 104. [Aceleași evenimente înfățișate diferit după alte izvoare, mai sus, pp. 267, 270].

www.dacoromanica.ro

trimeşi [88] ameninţătorului nou vecin de paşnicii stăpînitori ai Egiptului sărăcit, ros de nemulţămiri populare şi astfel incapabil de a reveni la vechile ofensive. Astfel ajunse el a se putea mîndri că este „biruitor al popoarelor de la Marea cea Mare pînă la Nairi".

Dar în toate acestea nu e vorba decît de supuneri trecătoare, pierdute supt urmaşii lui.

◇

Babilonia se ridicase la sfîrşitul stăpînirii, glorioase prin năvăliri şi vărsări de sînge numai, a lui Tiglatpileser I (Tugulti-paleşara). Regele Babiloniei Marduc-nadinachi îşi poate permite chiar o invazie în ţara de la nord, de unde aduce şi zei în prinsoare. Cei doi fii ai „împăratului" asirian, Asurbelcalà şi Samsiramman, repară efectele înfrîngerii, dar al treilea urmaş al cuceritorului, Asurrabamar, e bătut de hittiţi. O adevărată împărţire a Asiriei făcută provizoriu din bucăţi urmează, fără ca Egiptul, în adînca lui decadenţă, şi de pe urma sfîşierilor interioare, să poată profita din aceasta şi fără ca locul să poată fi prins de confederaţia, fără legătură strînsă, a hittiţilor. După un lung şir de simpli *reparatori* ai înfrîngerilor şi cu toată energia nouă a lui Asurdan şi Adadnirari al II-lea (de la 933), numai de la 889 Tiglatninip al II-lea sau Tucultininurta se poate ridica aşa de puternic, şi fiul său, Asurnazirpal I (884 — 859), începe prin a consolida graniţele de nord ale regatului său : expediţiile lui nu fac decît să repete pe acelea ale marilor biruitori de odinioară, cu aceeaşi cruzime şi laudă de sine. Ajutorul dat pe Eufrat de regele Babiloniei Nabupaliddin, cu un nume de influenţă asiriană, nu foloseşte mult. Fără a se atinge de regatul acesta din sud, a cărui expansiune era de multă vreme împiedecată, el lichidează formaţiuni hittite de decadenţă şi primeşte supunerea cetăţilor feniciene (pe la 870). Urmaşul lui, Salmanasar al II-lea (858—824), biruie pe slabul rege al Damascului, în luptă cu evreii lui Omri, creatorul noii capitale a lui Israel, la Samaria. Cu toate că fiul lui Omri, Ahab, ia pe Iesabel (numele după zeul Bel), fiica lui Ithubaal (după Baal), regele Tirului, fără ca preoţii din noua Samarie să fie indignaţi de această legătură cu o dinastie străină de Iahveh şi să susţie opoziţia populară a unor profeţi ca Ilie — şi numele lui Baal si al tovarăşei lui, Astarte, se întîlneşte necontenit în această dinastie, prin regii anteriori : Baleastart, Abdastart, Astart, Astarim, regii, supt influenţa Egiptului, fiind şi mari preoţi ai Astartei — , o unire a acestor mici state, dintre care cel fenician al Tirului, aşa de bogat, nu se poate înjgheba, uşurîndu-se astfel pătrunderea fără luptă a împingerii noilor asirieni. Dimpotrivă, damascenul Benhaddad al II-lea, de fapt un arab, păstrînd amintirile vieţii de trib, atacă, fără succes, regatul evreiesc vecin. O tresărire tîrzie de conştiinţă aduce, în adevăr, coaliţia din 854, pe care Salmanasar o sfarmă, fără a se folosi de biruinţa sa. Regatul lui Israel nu va cădea decît supt alt Salmanasar, la 722. Aliatul Ahab va fi ucis într-o luptă cu acelaşi Benhaddad (851) şi, cu toate înfrîngerile continue în lupta cu asirienii, el se aruncă din nou asupra nenorociţilor

[88] Dar izvorul n-ar fi sigur supt raportul cronologic ; Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, p. 658 şi nota 3. V. Lotz, *Die Inschriften Tiglathpilezers*, I, Lipsca, 1880.

www.dacoromanica.ro

evrei, a căror valoare militară era aproape nulă, ocupați însă și ei cu expediții în Moabul, și mai slab. În 843 Khazael, regele Damascului, care se ridicase ucizînd pe Benhaddad, e zdrobit de o expediție de pedeapsă asiriană.

Ce-l zorește în adevăr de a termina cu acești mici vecini incomozi e rezolvarea problemei babiloniene. Chemat de certele interioare din Babilonia, el ocupă la 852 sfînta cetate a lui Marduc.

Murind numai în 824 sau 825, Salmanasar, care mersese în nord pînă la lacul Van, în Urartù, lasă puterea unui al doilea fiu, după revolta celui dintîi. Lupta cu unele rămășițe babiloniene, cu Damascul, care nu se putea stîrpi, deosebește, la începutul secolului al VIII-lea, acțiunea regalității asiriene, mai ales supt Rammannirari, a cărui soție a fost, prin ipoteză, Semiramida legendei, atribuindu-i-se și o domnie proprie, cea dintîi la această rasă, supt influența Egiptului, care de la Șeșonc încoace nu se amestecă în această veșnic tulburată Sirie, pe care și asirienii, ei înșii în decadență, o părăsesc încă de pe la 770.

O a treia Asirie răsare prin acela care împrumută amintirea marelui Tiglatpileser, devenind al III-lea cu acest nume (745). El realizează imediat, peste grămada de formațiuni locale, incapabile de rezistență, *unirea cu Babilonia* și reia titlul glorios de „rege în Sumer și în Akkad", pecetluind apoi prin nouă lupte o stăpînire prin viceregi (+ 727).

În luptele lui în nord, la acei mezi arieni, a căror istorie pînă acum și al căror viitor trebuie să intre în alt capitol, și, în vestul sirian, cu Rezon din Damasc, care piere în fruntea oștilor sale, micul regat dispărînd astfel pentru totdeauna, Tiglatpileser cel nou întrebuințează *un alt sistem* decît acela al simplului omagiu, pe care i-l fac bucuros, și nu o dată, toți regii din Siria. *El mută populații întregi, ca pentru damasceni, și trimete colonii* [89].

Sinacherib (Sin-achè-irbà) (705 — 681), urmașul învietorului Asiriei, putu face tot ce-i era voia nu numai în această Sirie, unde Salmanasar al V-lea pusese capăt regatului lui Israel, și în Babilonia, unde-și așează fiul cu nume asirian, Asurnadinșum (de la 700), pînă va ajunge să distrugă Babilonul al cărui sfînt trecut era o continuă amenințare (689), creînd acolo, de la 648 înainte, o simplă provincie, dar și în Egipt.

◇

Obeliscul de marmură neagră al lui Salmanasar al II-lea [90] dă o listă a dușmanilor învinși, în care socoteala oamenilor și a carelor e mai moderată decît în multe buletine de victorie ale epocilor mult mai apropiate de noi.

◇

„Marea de Apus", care poate fi Marea Neagră, apare întîi în buletinele de victorie ale lui Samsiramman (IV), urmașul lui Asurdaninpal, pe la 820. E și vremea cînd Asiria ia asupra ei moștenirea haldeiană a luptelor cu Elamul în veci nebiruit.

---

[89] — Pentru războaiele lui Tiglatpileser al III-lea, o expunere amănunțită în care se face un larg loc legăturilor cu evreii, în Rudolf Kittel, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 505 și urm.

[90] În Bezold, Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, I, p. 23. Partea de jos la pagina 30. Acolo, la pagina 24, și frumoasa reproducere a reliefurilor de bronz pe porțile palatului de la Balavat al acestui rege.

www.dacoromanica.ro

◇

Luînd Babilonia pe la 730, al treilea Tiglatpileser nu împrumută trecutului un nume haldeian, ci stăpîni acolo cu „numele său din naştere", Pulu[91].

◇

Unitatea dintre Asiria şi Babilonia o arată şi nume duble de stăpînitori. Astfel Salmansar al IV-lea e la Babilon Ululai[92]. Sargon al II-lea înseamnă un pas mai departe în „babilonizarea" Asiriei, fără ca pentru aceasta să se fi simţit în Asur, în Kalah şi în Nineve acea umilinţă care în zilele noastre urmează oricărei îngustări de suveranitate, oricărui amestec al unui stat străin. Şi desfacerea din trecut al celui care poartă în numele său calificativul de „suveran legitim" se învederează prin actul, de mare însemnătate în acele vremuri, cînd între stat şi capitală, cu altarul zeului ocrotitor, e cea mai strînsă legătură, de a fi creat o nouă reşedinţă. Iar această nouă reşedinţă, de lîngă Khorsabadul de astăzi, *nu se leagă de nici un zeu*, ceea ce înseamnă *o adevărată revoluţie*, ci e, pur şi simplu „cetatea lui Sargon".

Rezistenţa de „zece ani" a Babiloniei nu e altceva decît lupta între două *legitimităţi* şi numele ce-şi ia noul stăpînitor în Babilon, Marducbaliddin[93], reprezintă invocarea pentru independenţă şi eventuala „reanexare" a Asiriei, a zeului protector. Noul rege de Sumer şi Akkad apare pe o piatră, într-un costum asirian, înfeudînd pe un vasal al său.

◇

Cît de babilonieni sînt aceşti regi, aşa de energic asirieni, o arată şi faptul că un Sargon (al II-lea), purtînd un nume din fundul Haldeii semitice, îşi caută strămoşi în Ghilgamiş şi în Adapa, eroii aceleiaşi lumi[94].

◇

Suirea pe tronul asirian a lui Sargon e, după „Analele" [95] de la Khorsabad, datorită unei adevărate revoluţii, în care o eclipsă apare ca provocatoare ; urmînd indicaţiei cereşti, „regii" se întrunesc pentru a numi un nou suprem suveran şi, potrivit atmosferei timpului, el revine, peste „separatismul" asirian, la amintirea gloriosului strămoş, cu atîtea veacuri în urmă, care fusese primul Sargon, sumerianul. E deci o reconstrucţie arheologică.

◇

Faţă de Sargon Egiptul păstrează o atitudine prietenească, extrădînd puternicului vecin pe unul din prinţii sirieni învinşi.

[91] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 334. — Şi Maspero (*op. cit.*, III, pp. 193—194) atribuie lui Tiglatpileser meritul de a fi creat prin aşezarea de guvernatori (titlurile lor, după Winckler, *ibidem*, p. 198, nota 3 : şi rezidenţii, *kipu*, p. 201) asirieni condiţiile durabile ale unui mare imperiu şi el dă şi lista provinciilor astfel create (cu hartă, p. 195). Şi pentru „scindarea sa în două persoane", ca să ţie ca babilonian Babilonia, *ibidem*, p. 197 (după el, Salmanasar, ca Ululai). Şi pentru grupurile masive de colonizare a prizonierilor, *ibidem*, pp. 200—201.

[92] Bezold, în Pflugk-Karttung, *Weltgeschichte*, III, p. 34.

[93] *Ibidem*, p. 36. Apare atunci şi un Muşizibmarduc. Şi un Nergalušizeb printre aceşti stăpînitori babilonieni se leagă de vechii zei. Elamul păstrează însă neschimbate vechile nume de suverani.

[94] Rudolf Kittel, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 516.

[95] Rezumatul lor, cu multe nume proprii de învinşi şi socoteli de pradă, la Justi, *Geschichte des Altertums*, pp. 211—315.

www.dacoromanica.ro

◇

Mai aproape de Babilon, Sinacherib, cu numele absolut nou și „vulgar" revine la cetatea Ninevei pe care o întărește și împodobește, creațiunea lui Sargon rămînînd părăsită ca aceea a lui Akhenaton. Întoarcerea la zeița Ișstar e pentru dînsul paralela întoarcerii la Amon, în Teba, a urmașilor vechiului revoluționar egiptean. Pe cincisprezece porți se intră în cetatea în mijlocul căreia se ridică noul palat.

◇

Poate că în numele lui Belibni, guvernatorul, timp de doi ani, al lui Sinacherib în Babilon, să se poată recunoaște numele lui Bel, patron al cetății.

◇

Dar în vremea lui Sinacherib ceea ce se desăvîrșește e *ieșirea la mare* prin Cilicia complect domolită, distrugîndu-se ultimele rămășițe de stăpînire hittită, și aceasta însemna stăpînirea peste marele drum de caravane[96]. Așezarea de castelani asirieni la Tarsus, deci, firește, și la Adana, Chamistra, Sis, care păstrează și pe vremea celui de-al doilea regat armenesc, două mii de ani mai tîrziu, aceste nume de străveche origine hittită, în defileurile Taurusului, a însemnat desigur una din marile isprăvi, durabile, fie și în altă formă, a acestor domnii asiriene. Dar cînd regele Sidonului, Abdimilküti, fu bătut de urmașul lui Sinacherib, Asarhaddon, tot în aceste defileuri ale Ciliciei își căută el adăpostul.

◇

De la o vreme minele de fier din Asia Mică vor fi un motiv de invazie pentru asirieni.

◇

După Beros, Sinacherib ar fi avut o ciocnire cu grecii[97].

◇

Că întreprinderile lui Sinacherib au fost exagerate, o dovedește și importanța care se acordă într-un cilindru de argilă asirian campaniei contra lui Iezechiel din Ierusalim, deși ea nu aduse distrugerea acestui stat de o secundară importanță.

◇

După campania sa victorioasă în Egipt, Asarhaddon ia titlul de rege de „Musur", „Patrus" (Țara-de-jos, Napata) și de „Cuș".

◇

În inscripția palatului său Asurbanipal se intitulează „rege a toată lumea, rege al Asiriei, stăpînitor al Babilonului, rege de Sumer și Akkad, rege al regilor Etiopiei" — în primul rînd — „și Egiptului, rege al celor patru stihii"[98].

Spre această „babilonizare" îndreaptă și faptul că lui Asurbanipal (668—626)[99] îi stă alături pentru Babilonia fratele, numit după datina babiloniană, în legătură

[96] Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 38.

[97] Costumul ostașului din Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 356, nr. 275, cu coiful și cămașa înfoiată, jos, are o mare asemănare cu ale grecilor.

[98] Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, pp. 88—89.

[99] Reprezentarea lui în relieful din Bezold, Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 41.

www.dacoromanica.ro

cu veneratul zeu Șamaș : Șamaș-șumuchin. Și acesta se așează de la sine în fruntea coaliției contra Asiriei. Cînd regele biruitor izbutește a-și trînti vrăjmașii, el se crede dator să ia pentru Babilon numele deosebit, de rezonanță elamită : Kandalanu[100]. Al doilea urmaș al lui, Sinșarrișkun, în Asiria însăși, se leagă de zeul haldeian Sin.

◇

Supunerea Elamului de Asurbanipal se făcu în împrejurări de o cruzime sălbatecă : căpeteniile învinșilor fură jupuite de vii, tăiate în bucăți ; altora li se smulge limba[101], se scot ochii cu sulița[102]. Se vede în arta degradată care glorifică astfel de scene decapitarea unui rege și a fiului său. De gîtul unuia atîrnă capul tăiat al altuia[103]. Represiunea revoltei din 647 a trebuit să fie întovărășită de scene asemănătoare[104], Susa însăși fiind prădată și profanată, batjocurindu-se și zeii învinși în care se pusese ultima nădejde. Aceleași cruzimi fură săvîrșite la luarea Babilonului[105]. Asiria, care era să sufere îndată una din „crizele de anemie"[106], ținea să isprăvească într-o roșie aureolă de sînge.

◇

Dar acest nou stat babilonian, care e și asirian — deosebirea fiind numai de dinastie, cultura fiind comună și religia aceeași, și de păstrare a teritoriului, în mare parte ocupat acum de dușmani —, se deosebește de Asiria, pe care, de fapt, o continuă, prin aceea că *se părăsește linia cuceririlor impuse, indispensabile*. Cei doi regi[107] „restauratori" vor face lupte, dar în moștenirea ce au lăsat-o supt pămîntul răscolit, acum cîteva decenii, de misiunea germană, s-au găsit numai titlurile lor de mari ctitori de zidiri, și nimic în legătură cu epopeea lor războinică[108].

◇

Iubirea pentru trecutul cel mai îndepărtat al lumii sumero-akkadiene face pe regele Nabunahid (+538) să înoiască templul arhaicului Naramsin la Sippar, prezentînd și o dată de cînd era părăsit : 3200 de ani[109], pe care avem toată libertatea să n-o primim.

◇

„Cucerirea" asiriană trebuie înțeleasă altfel decît una din zilele noastre. Asiria e pretutindeni o forță care învinge și „supune", dar și un mijloc de apropiere între civilizații pînă atunci aproape cu totul diferite, cum o va face și altă formă de trans-

[100] *Ibidem*, pp. 39—40.
[101] O scenă, Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 545.
[102] *Ibidem*, p. 546. O mare scenă de ducere în robie, *ibidem*, p. 547.
[103] Luptele lui Asurbanipal cu Teumman (șefi învinși care se dau ucigașului), *ibidem*, p. 405 și urm. Marea coaliție contra lui, *ibidem*, p. 416 și urm.
[104] *Ibidem*, p. 431 și urm. Dar se recunoaște că, dispărînd coroana, se mai păstrau liberi unii șefi elamiți, *ibidem*, p. 441.
[105] *Ibidem*, p. 442 și urm.
[106] *Ibidem*, p. 442.
[107] [Nabupalasar I și Nabucadnezar al II-lea].
[108] Bezold, *loc. cit.*, p. 40.
[109] Inscripția și la Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 198.

www.dacoromanica.ro

misiune universală : Persia. Precum, la Babilon, fiul însuși (Asurdaninpal) al regelui învingător devine un închinător al lui Marduc, fără care nici n-ar putea guverna, și se pătrunde de tradiția istorică de acolo, ajungînd la revolta contra părintelui său (Salmanasar al II-lea), tot astfel în Egipt guvernatorul (asirian) care ia numele local de Mentuemhat, se înfățișează cu capul de șoim al lui Horus, cu coiful faraonic dublu pe cap, ținînd în mînă o însemnare de ctitor al unui templu[110].

◇

De fapt, prin expedițiile lor fără rezultate durabile, cu toată strînsa organizație militară și fiscală pe care am văzut-o, și aducînd distrugerea pe încetul a unei rase mici la număr, asirienii n-au făcut decît să scormonească rasele din nord, Mitanni, Urartù, și să arunce asupra lumii de o mai înaltă civilizație bandele mede ale unei noi cuceriri.

◇

Distrugerea totală a asirienilor în lupta catastrofală cu mezii și babilonienii a fost afirmată, dar ea nu e necesară ca să înțelegem de ce numele Asiriei dispare din istorie : învinșii, pe acel timp, erau resorbiți în masa învingătorilor. În toată istoria Orientului asiatic, în mare deosebire de ce este în Egipt, nu se află nici o rasă curată și nici o „nație" definită. Un „stat" e hegemonia unui cult, cu un zeu sau un grup de zei, o dinastie sau un aventurier creator de dinastie nouă și, în cazul, cu totul special, asirian, banda de războiu[111], căreia, anual, cum a fost apoi cazul în Imperiul otoman, *trebuie să i se dea o campanie*, cu care se îndestulează și îmbogățește.

◇

Nu se poate zice că Asiria a căzut, cu atît mai puțin că *trebuia* să cadă din cauza viciilor sistemului însuși. Acest sistem s-a putut defini și întări în Asiria, dar el nu e legat de patria unor suverani care au cuprins în ei mai multe tradiții, și această sinteză militară și politică nu poate să dispară o dată cu șefii care au marcat-o mai puternic în acțiunea lor. Ea va trece, prin perși, din rasă în rasă și din țară în țară, de-a-lungul epocei elenice și pînă în vremea romanilor, care au văzut în Mitridate, regele Pontului, și în regii Armeniei o continuare a tipului milenar.

◇

Noțiunea decadenței popoarelor în vechea istorie a Orientului trebuie și ea înlăturată. Ea nu poate să se producă pentru că nu s-a produs mai înainte o manifestare de vitalitate „națională", un entuziasm creator. Avem a face numai cu mase umane care se supun acțiunii unui conducător care le mînă spre scopurile sale. Energia lui singură hotărăște ; calitatea de rasă nu interesează. Dacă la evrei „captivitatea babilonică" e considerată ca o nenorocire, motivul e că în clasa preoțească se produce sentimentul de scîrbă față de necredincioșii, „impurii", a căror voință trebuie îndurată, deși niciodată nu s-a încercat o convertire, căci zeii se împrumută și se

[110] E. Drioton, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, Bruxelles, 1935, p. 133 și urm.

[111] Costume, în Spamer-Kaemmel, *loc. cit.*, p. 356.

www.dacoromanica.ro

amestecă, nu se impun. Supt asirieni e tot vechea Haldeie și supt ei trăiesc în datinile lor ancestrale toate rasele pe care ni le închipuim prigonite și strivite. În tot largul antichității n-a pierit nici o rasă, dar toate s-au trasformat, ducînd mai departe sinteza din care erau să se desfacă apoi civilizațiile noastre complicate. Prin singura răspundere în alt loc a tributelor, orice nație învinsă se salvează de o pieire la care cuceritorul nu are nici un interes.

www.dacoromanica.ro

Societatea haldeiană

1. Legislația

În cele dintîi timpuri judecata se făcea de căpeteniile atotputernice, șefi de trib, de hoardă, sau, în cercul familiei, șeful ei, cel mai bătrîn dintre membri. Nu exista nevoia legii scrise, cum nu există acuma la căpeteniile țiganilor rătăcitori, care duc o viață autonomă. Numai într-o societate deplin și de mult timp așezată, care să se ocupe cu comerțul și să aibă nevoie de a da norme tranzacțiilor și a păzi liniștea și siguranța fără care ele nu se pot lega și dezvolta, s-a putut dezvolta ideea legii. Cea dintîi întrupare a ei este deci în Babilonia, pe la anul 2500, după o mie de ani de conviețuire civilizată în cetățile-altare.

◇

Încă din vremea lui Urukagina (pe la 2525) lauda cea mai mare ce i se face e aceea că prin decretele sale a apărat averea văduvelor și săracilor de preoți și a introdus principiul : „plătește în bani cît îți cer". Sargon e prezentat ca întemeietor al unei biblioteci de tăbliță de lut, în care scrieri de teologie sînt alături cu cele de drept. Și sumerianul Gudea se laudă mai ales cu opera lui de dreptate.

◇

Se vorbește prea ușor de o civilizație „babiloniană și asiriană", dar, de fapt, și ca fond de rasă, deosebirile ,care se vădesc mai ales în apucături și moravuri sînt mari, ba chiar decizive. Față de „banda" asiriană pe care o vom vedea lucrînd, „babilonianul", din orice grup cetățenesc, din orice celulă religioasă ar veni, are tipul onestului negustor, cucernic față de zeii săi, precis în toate îndatoririle sale, om de convenții și de drept, respectuos față de autorități și amabil față de aceia care-i sînt sau pot să-i fie clienți.

Scrisorile pline de formule pe care le-am putea numi : de politeță o arată, mai ales acelea dintr-o epocă mult mai tîrzie, care a putut fi stabilită între 555 și 485 : „Binecuvînteze Nabu-Marduc pe fratele meu" sau „Deie Bal și Nabu pace fratelui meu". Într-o țară de la început deprinsă însă cu vrăjile și blăstămele, influența asiriană a putut aduce chemarea nenorocirii asupra cetăților dușmane, pofta de pradă și obișnuința trimeterii de capete[112].

◇

[112] R. Campbell Thompson, *Late Babylonian letters, transliterations and translations of a series of letters written in Babylonian cuneiform, chiefly during the reign of Nabonidus, Cyrus, Cambyses and*

www.dacoromanica.ro

Salutări pe care traducătorul le pune între 2225 și 1926 au acest cuprins : „Șamaș și Marduc ție-te sănătos îndelung ! Fii bun, fii sănătos ! Dumnezeu, care te păzește, înalță-ți capul spre fericire ! Trimet să-ți afle sănătate : fie-ți starea bună veșnic înaintea lui Șamaș !" Ce domină e figura acestui zeu „marele domn al cerului și al pămîntului, regele zeilor". El a dat lui Hammurabi domnia „peste poporul din Sippar și din Babilonia" și cel astfel miruit se poate intitula : „Hammurabi, puternicul rege, regele Babiloniei, sublimul, închinătorul lui Șamaș, favoritul lui Aya, care face să se bucure inima lui Marduc, domnul său". El se laudă că „aceea ce din cele mai vechi vremi n-a făcut nici unul dintre regi a făcut-o el, măreț, lui Șamaș, domnul său". Și se aude dorința : „numele meu strălucit, care să fie pomenit zilnic ca un zeu în toate vremile, spre a nu fi uitat niciodată, l-am stabilit cu credință în gura oamenilor"[113].

◇

Haldeia e o țară de proprietate precisă și garantată. Legea nu ajunge ; trebuie să se adauge, nu religia, ci vraja, cu blăstămul ei, invocînd nu pe zeii păzitori, ci pe cei răsplătitori și pedepsitori. Blăstămul e înscris pe piatră în cuvinte tari, pe care nu le poate ceti orișicine într-o societate fără școli și fără nevoie de școli. Pentru ca oricine să înțeleagă, se sapă deasupra textului figuri bizare și teribile, în care lîngă scheme de case se văd, ca în natură, pomi, păsări și mai ales monștri capabili să bage spaima în pieptul celor dispuși să încalce și să distrugă[114].

Peste toate civilizațiile aceste blăstămuri s-au întins pînă în practica donațiilor și schimburilor la noi, cei „trei sute optsprezece părinți de la Nicheia" și amenințările — anatema și *mavromafta*, aceasta părînd a veni din Haldeia — cu soarta lui Datan și Abiron și cu „bubele lui Gheesi" înlocuind formulele divine și diabolice de pe malul Eufratului.

Darius (în *Luzac's semitic text and translation series*, XVII), Londra, 1906, pp. XV, XVI, XXII, XXXII, 195, și urm. Se observă că, pe lîngă caravane, fără cămile, negoțul se făcea mai mult pe rîu.

Alte colecții din această vreme sînt acestea : L. Demuth, 50 *Rechts-und Verwaltungsurkunden, aus der Zeit des Königs Kyros*, Lipsca, 1898 : E. Zierner, 50 *Rechts-und Verwaltungsurkunden aus der Zeit des Königs Kamybses*, Lipsca, 1898 : A. Tillay, *Business documents of Murashu-Sons of Nippur, dated in the reign of Artaxerxes*, I, Philadelphia, 1898 : același, *Business documents of M.S. of Nippur, dated in the reign of Darius II*, Philadelphia, 1904 : același, *Legal and commercial transactions dated in the Assyrian, Neo-Babylonian and Persian periods chiefly from Nippur*, Philadelphia, 1908. Apoi, în general, J. Oppert și L. Ménant, *Documents juridiques de'Assyrie et de la Chaldée*, Paris, 1877 (și bibliografie) : Strassmann, *Babylonische Texte*, 12 caiete, Lipsca, 1887—1897 : F. E. Peiser, *Keilinschriftliche Aktenstücke aus babylonischen Städten*, Berlin, 1889 : *Babylonische Verträge des Berliner Museums*, Berlin, 1890 : *Texte juristischen und geschäftlichen Inhalts*, în *Keilinschriftliche Bibliothek*, IV, Berlin, 1896 ; J. Kohler și F. E. Peiser, *Aus dem babylonischen Rechtsleben*, I—V, Lipsca, 1890—1898 : Moses Schorr, *Altbabilonische Rechtsurkunden aus der Zeit der ersten babylonischen Dynastie*, III, în „Sitzungsberichte" ale Academiei din Viena, CLXV, 2 (1916) ; J. Kohler și A. Ungnad, *Assriysche Rechtsurkunden*, I, Lipsca, 1913.

[113] Arthur Ungnad, *Babylonian letters of the Hammurabi period*, University of Pennsylvania, The University Museum, Publications of the Babylonian section, vol. VII, Philadelphia, 1915 (v. și *Babilonische Briefe aus der Zeit des Hammurapi-Dynastie*, Lipsca, 1914), pp. 22, 32—33.

[114] Maspero, *op. cit.*, I, pp. 762—763.

www.dacoromanica.ro

De alminterea, tot de acolo vin și deslegări de blăstăm care au trecut în rugăciunile de la morți ale creștinismului oriental. Descîntecul milenar al Haldeii zice : „rupe farmecul care e asupra bolnavului, boala care-i turbură trupul, fie că vine de la blăstămul tatălui sau de la blăstămul mamei sau de la blăstămul fratelui mai mare sau blăstămul pierzător al unui necunoscut"[115].

◇

Caracterul acestor legi, sprijinite pe preceptul „ochi pentru ochi, dinte pentru dinte, os pentru os", ale lui Hammurabi e pur *secular*, fără amestecul religiei : doar se prevede pedeapsa pentru cel vinovat. Totul e socotit cu precizia afacerilor la un popor cu o activitate comercială. Ele au un scop politic : *menținerea*, prin mutilări, ucideri, arderi, înecări, *a societății care cu atîta greutate s-a înjghebat*.

Prevăzîndu-se și răspunderea colectivă, care trece deci de marginile familiei, se urmărește cu orice preț menținerea acesteia, a familiei oamenilor liberi, cărora li se asigură proprietatea robilor și, chiar în cazul unei căsătorii a femeii libere cu un sclav, păstrarea libertății. Tatăl nu are drepturi prevăzute asupra copiilor, cum se va hotărî apoi în legislația asiriană. Bărbatul e considerat ca soț, care trebuie să creeze o situație legală statornică soției, pe lîngă care poate să aibă concubine și copiii acestora moștenesc și ei, dar fiul legitim face alegerea. Adultera care ar voi să-și ucidă bărbatul e trasă în țeapă. Dacă însă femeia e părăsită, își recapătă zestrea, capătă o pensie alimentară și va avea partea unui copil la moștenire, iar copiii lipsind, numai zestrea-i revine. Femeia bolnavă poate fi înlocuită, dar nu și gonită, fiind, de altfel, liberă să plece de voia ei. Soția celui întors din robie va reveni la el. Văduva cu copii nu se poate remărita decît cu voie de la judecător. Incestul, specificat în toate cazurile, e pedepsit în chipurile cele mai cumplite. Asigurarea familială merge așa de departe încît se prevede tăiarea sînului pentru doică, dacă ea părăsește copilul ce i s-a încredințat și ia pe un altul.

Îngrijirea proprietății e alături de a familiei. Se asigură hotarul și se înlătură încălcarea din partea păstorului. Se specifică în sama cui e păzirea zăgazului, fără care aici nu se poate face agricultură. Într-o lume care, neavînd banul, are însă, cum e și în Egipt, greutatea monetară ca plată, ea împiedecă păgubirea creditorului. Orice furt, pe categorii, își are sancțiunea. Judecata va fi dreaptă. Depozitarul necredincios va restitui încincit.

Această societate are arhitecți cu răspundere, și doctori de vite.

Pentru *puterea publică* rezumată în monarh, se prescrie numai, disprețuind pe dezertor, că nu se pot lua de la ostaș, nici în schimbul valorii, vitele sau pămîntul pe care i le-a dat regele. Dar cine nu lucrează pămîntul trei ani, îl pierde în folosul cui i-a oferit el brațele.

Se are și grija ospătăriilor, ținute de femei, unde călătorii nu trebuie exploatați ; hanurile nu pot fi ținute de femei închinate templelor, „soțiile lui Marduc"[116].

◇

[115] *Ibidem*, p. 781. De acolo, și din Egipt însă ,amuletele preservatoare. Una, *ibidem*, p. 783.

[116] Hugo Winckler, *Die Gesetze Hammurabis, Kaisers von Babylon um 2250 v. Chr., das älteste Gesetzbuch der Welt*, Lipsca, 1902. Cf. de același, *Die babylonische Kultur in ihren Beziehungen zur Unseren*.

www.dacoromanica.ro

Datele în vechile contracte haldeiene sînt după anume evenimente istorice, precum luarea cetății Nisin[117], procedeu pe care-l găsim în cutare document de la noi din vremea lui Mircea I.

2. Familia

Această legislație mai veche se sprijină așa de mult pe sfințenia familiei, încît, dacă fiul pe care părinții nu-l mai recunosc trebuie să plece din casă, în schimb fiul care nu-și recunoaște părinții e tuns spre batjocură, purtat prin cetate, redus în sclavie (aceasta din urmă cînd e jignit tatăl) ; femeia care-și părăsește și repudiază soțul va fi înecată.

◇

Pentru a desface comunitatea de familie se cer anume forme ; fiul trebuie să spuie tatălui și mamei că nu-i mai sînt părinți și aceștia să-l desfacă, la rîndul lor, din situația de fiu, dîndu-i mijloacele de a se ține singur[118].

◇

Familia, cu un deosebit respect față de femeie, se păstrează și în codul lui Hammurabi. Ea corespunde poate „marii familii", ca în Serbia (*zadruga*) și în Albania, unde sînt pînă la douăzeci și patru de membri, supt „moșul" sau tatăl lor (*placu*), o singură cameră fiind pentru toate gospodăriile urmașilor[119].

◇

Și prin formule de descîntec s-a căutat să se arăte rolul însemnat pe care femeia îl are în Haldeia[120].

3. Îmbrăcămintea

Supt influența poate a sumerilor, coborîți din munte, în cetățile Haldeii e. de la început, în deosebire de Egipt, o lume îmbrăcată și coafată cu îngrijire, ba chiar cu oarecare cochetărie.

◇

În Haldeia veșmintele sînt de lînă — nu se pomenește de cultura bumbacului, venit de aiurea. Inul, la care, necolorat, ține așa de mult egipteanul, nu pare a fi fost cultivat aici, și nici cînepa.

◇

[117] Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, pp. 360—361.
[118] *Ibidem*, p. 382. V. și paralela din vremea asiriană. Renunțarea unei fete la moștenirea mamei, *ibidem*, p. 385.
[119] *Universo* din Florența, XXI, 1, p. 40.
[120] Hommel, *op. cit.*, p. 381.

www.dacoromanica.ro

Sarzec-Heuzey observau că, pe cînd egiptenii, afară de coroana faraonilor, se prezintă cu capul gol, portul „turbanului" regilor din Ur, larg răspîndit apoi în Asia tuturor timpurilor, e de la început unul din caracterele îmbrăcăminții haldeiene[121].

4. Lucrul cîmpului

Cu tot cultul lui Apis, care nu pare să fi fost vreodată general în Egipt, boul — nu taurul — nu joacă un rol în viața egipteană. Altfel în Haldeia, unde zeii și divinii șefi ai oamenilor poartă coarne pe frunte și unde, în lipsa calului, cum măgarul nu poate trage greutăți mari (elefantul a dispărut și cămila arabă nu apare în monumente), boii sînt întrebuințați la transport. De aici apoi ei au trecut la sarmați și noi vedem încă înaintea noastră, ca o urmă pitorească, dar nu și economică, de trecut, boii blînzi trăgînd „carăle sarmatice". *Trahunt sarmatica plaustra boves.*

Numai supt Hammurabi se introduce calul [122].

◇

În țărna udată de un sistem complicat de canaluri, pe care, mai tîrziu, arabii n-au avut decît să le imite pentru a le transmite Europei, se apasă asupra plugului de bronz, poate și de piatră, la care sînt prinși de gît boii, înșirați unul cîte unul. Aripele uneltei sînt simple crăci de copaci ale căror ramuri tăiate de aproape se văd în cutare cilindru care ni s-a păstrat[123]. Se văd aceiași boi într-o scenă de execuție perfectă, trecînd printre spicele grele de grîu — una din cele mai interesante icoane ale vieții de acolo[124].

[121] *Tello*, pp. 411 și urm., 305—306.

[122] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 652.

[123] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, p. 765. Pe pagina 764 se vede lucrul la canale.

[124] *Ibidem*, p. 766 Alături o viziune din viața pastorală. Scene de luptă cu leul, întrebuințarea dulăilor de pază, *ibidem*, p. 768.

www.dacoromanica.ro

Societatea asiriană

1. Originile. Caracterul monarhiei

De sigur că Asiria, ţara rîurilor *Tigris* şi a celor două Zab, continuă în atîtea privinţe viaţa, de o civilizaţie mult mai veche, din părţile de jos ale cursului rîurilor comune. Dar e *un accent asirian* deosebit.

El se observă nu numai în energia crudă, lăudăros de crudă, a unor regi care *caută* războiul şi *i se consacră*, ci şi în ţesătura însăşi a statului şi a culturii lui.

Aici *oraşele n-au preexistat unicei monarhii* şi n-au putut deci influenţa la însăşi formaţiunea ei. Ele sînt ,dimpotrivă, poate afară de Nineve, creaţiunea regilor care le fac după voia, după capriciul lor, fără să fie nevoie adesea, din pur orgoliu, cum va fi cazul cu Sargon, Sinacherib, Asurnazirpal.

La început, regele e în adevăr un *patesi* (termenul haldeian) sau *isakku* al zeului, pe urmă însă acesta e copleşit, supus, păstrat numai de formă şi pentru un prestigiu sacru de regele învingător al oricărei alte puteri.

Apoi, aici nu e nici o organizare locală, de veche origine, care să poată sta în faţa suveranului.

S-a afirmat cu tărie caracterul pur semit al asirienilor[125]. Dar semiţii nu caută munţii şi nu se menţin în ei. Nu e mai puţin adevărat că primul şef asirian, Samsi ramman (pe la 1900), şi tatăl, Belkapkapu, poartă nume semite. Tot aşa Sulili, Belbani şi alţii. Întîlnim pe urmă un nume în legătură cu zeul Dagan. Niciodată numirea nu vine de la sumerieni, a căror limbă e păstrată cu cea mai mare îngrijire.

E, în sfîrşit, cum se va vedea în prezentarea artei, o comunitate de inspiraţie şi tradiţii cu popoarele „rasei mijlocii" din Asia Mică.

◇

Adevăratul caracter, mixt, al Asiriei se învederează şi prin numele primilor stăpînitori, Auspia (Uspia) şi Kikia, care arată a aparţinea rasei Asiei Mici[126].

◇

Cetatea originilor, Asur, şi Kalah, alta din cele vechi, nu păstrează nici o însemnătate. Capitala e la Nineve, închinată zeiţei Nina, ca şi omonima fundaţie mai veche din Haldeia. E un vechi centru anterior pătrunderilor semitice. Hammurabi o pome-

[125] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 224.

[126] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 607, care găseşte altă dovadă a amestecului în aspectul fizic însuşi al asirienilor. Pentru elemente religioase sumeriene, de la început, *ibidem*, p. 609.

www.dacoromanica.ro

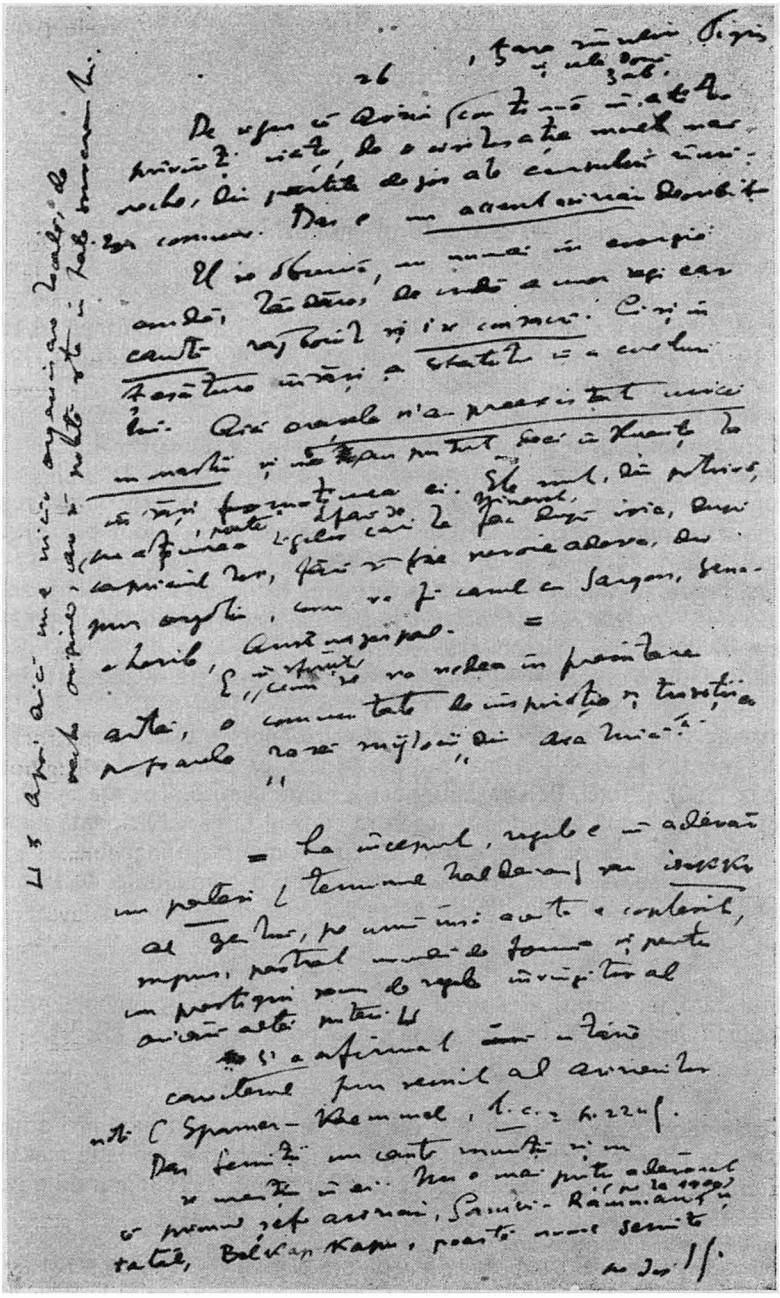

Fig. 10. — Fragment din cap. *Mesopotamia*.

www.dacoromanica.ro

neşte. Rămăşiţele clădirilor desgropate la Cuiungic arată, ca şi acelea ale palatului lui Sargon la Khorsabad, arta asiriană în toată strălucirea ei.

◇

Supt Asurnazirpal se ridică Arbela, Arbanila, „înşeptita cetate".

◇

Numele cetăţilor Asur sau Aşur, a zeului cu acest nume, care ar fi fost întîi al soarelui, şi Nineve, după zeiţa Ninib, sînt pomenite încă în introducerea la codul lui Hammurabi, care nu putea gîci, pe la 2250, ce teribili stăpîni vor răsări dintre aceşti munteni, de altă rasă decît a sumerienilor şi chiar decît a semiţilor biruitori, „barbari" din nord care primeau cu grămada pe zeii din miazăzi, împreună cu o întreagă civilizaţie, mai ales de artă, şi cu idei politice de care, cu o adîncă reverenţă pentru locul de unde ele veniseră, ei au rămas totdeauna legaţi.

Mare preot şi rege, *patesi* simte rosturi legate de această stăpînire, întîi vasală, care pretindea la o vechime de 1900 de ani, de la fabulosul Belkabi, cu numele babilonian, pînă la contemporanul Asuruballit, ale cărui relaţii se întind, de o parte, cu cassiţii, ajunşi stăpîni în Haldeia, iar pe de alta cu Amenophis al IV-lea din Egipt în epoca de fericită bogăţie a informaţiei, prin arhiva de argilă din Tell-el-Amarna.

◇

În epoca de mărire asirienii jură, ca Adadnirari, „pe Asur, Şamaş şi Enlil, pe Asira Iştar, pe Adad, pe Nergal, pe Ninib, înşeptita divinitate, toţi marii zei ai Asiriei". Iar titlul lui Asurbanipal sună astfel : „Eu, Asurbanipal, marele rege, tarele rege, regele lumii, regele Asiriei, regele celor patru stihii, adevăratul păstor, acela care face binele ,regele dreptăţii, cel cu iubire pentru dreptate, care dă belşug poporului său, care-i cu aplecare celor de aproape ce stau înaintea lui şi răsplăteşte îndurător pe cine i se închină şi păzeşte cuvîntul regal"[127].

Tiglatpileser lua titlul de rege „de la Marea cea Mare a ţării Acharrî pînă la Marea cea Mare a ţării Nairi"[128].

Această splendoare se întrupează în arta palatului de la Balavat al lui Salmanasar al II-lea, cu mîndrele inscripţii triumfale[129].

◇

„Coroanele" regale la asirieni, la perşi — „tiarele" —, la egipteni nu sînt decît „bonete frigiene" ale Asiei Mici şi acestea se leagă de osebirea de clasă ; la daci, prin *pileul*, căciula „pileaţilor", faţă de vulgul pletos — *comati* — al ţăranilor şi ostaşilor de rînd. Aşa se înfăţişează şi Decebal pe reliefurile coloanei lui Traian.

◇

---

[127] Kohler şi Ungnad, *Assyrische Rechtsurkunden*, I, Lipsca, 1913, pp. 7, 16.

[128] Heinrich Schrader, *Die Keilinschriften am Eingange der Quellengrotte des Sebeneh-su*, în „Abhandlungen" ale Academiei din Berlin, 1886, p. 8.

[129] Adolf Billerbeck şi Fried. Delizsch, *Die Palasttore Salmanassars II von Balawat*, în *Beiträge zur assyrischer und semitischer Sprachwissenschaft*, de C. Delitzsch şi Paul Haupt, Lipsca, 1905. Inscripţia la paginile 128 şi urm.

www.dacoromanica.ro

Așa uman cum e, cu toate ambițiile și patimile omului, regele asirian trebuie să îndeplinească însă în fiecare zi, cu ajutorul preoților, riturile care sînt imprescriptibile, de la trezirea o dată cu zorile, spălarea mîinilor, îmbrăcarea veșmîntului religios, pînă la datinile, fixate cu cea mai mare precizie, ale jertfei, cu care e dator.

◇

Rostul înalților demnitari în această Asirie din ultima perioadă e așa de mare încît documentele sînt datate după anul cîrmuirii lor, nu după domnia regelui care s-a mulțumit să reție pentru el numai primul an[130].

◇

Viața la Curtea asiriană și la cei bogați avea rafinări la care popoarele europene nu vor ajunge dintr-odată : s-au găsit linguri și furculițe cu două vîrfuri, din bronz[131].

◇

În veacul al IX-lea, marele luptător Asurnazirpal găsește o mare plăcere să adune lei tineri, să-i puie să se prăsească în captivitate, să adauge pantere, tauri sălbateci, cîini din păduri, elefanți, struți, dar și blînde gazele și antilope, creînd astfel cea dintîi dintre acele grădini zoologice, de care se vor mîndri, peste un mileniu și jumătate, stăpînitorii musulmani ai Egiptului.

2. Armata

Toată istoria războaielor asiriene se explică de fapt prin împrumutul de la iranieni a calului, care va trage spre biruință cruntă puternicele care de asalt[132].

◇

Arcul apare și în ultimele lupte ale elamiților regali cu asirienii. Îl vedem în scene unde acei care-l întrebuințează, ostași avînd pe cap glugi, par a fi într-adevăr sciți[133].

◇

Arcași trag și în Asiria lui Asurbanipal [134]. Undeva ei sînt reprezentați cu arcul în spinare, aducînd la numărătoare capetele tăiate[135].

◇

---

[130] C. Bezold, *Weltgeschichte*, III, p. 100.

[131] Reprezentările la Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 359. Icoana unui ospăț, după Rawlinson, *ibidem*, p. 360.

[132] V. Victor Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere*, Berlin, 1894, p. 30 și urm.

[133] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, III, p. 475.

[134] Oskar Jäger, *Weltgeschichte*, I, Bielefeld—Lipsca, 1887, p. 50.

[135] *Ibidem*, p. 51. Ucideri de prizonieri, *ibidem*, p. 58.

www.dacoromanica.ro

În provinciile asiriene se creează supt Tiglatpileser al III-lea miliții, și fiecare din ele datorește Curții anumite venituri[136]. Dar alături mari stăpînitori de pămînturi, chiar fără un titlu de demnitate, funcționează ca ziditori și dătători de privilegii, puind să li se sape chipul, ca al unui rege, pe stela de închinare, unde nu se vede zeul, ci numai anumite simbole religioase[137].

3. Legislația

Legea asiriană, cunoscută prin fragmente și nedatabilă, e bogată în pedepse ca tragerea în țeapă, spargerea urechilor, pe lîngă mutilările cunoscute. Tăierea degetului, a nasului, a urechilor pedepsește și vinovății mai ușoare, dar nu lipsește munca silnică. Proba prin aruncarea în apă, la zeitatea de acolo, ca să se vadă dacă bănuitul poate înota, se găsește și aici[138]. Sînt proporționări curioase : adulterul e pedepsit în măsura și felul pedepsei impuse de soț adulterei, lăsîndu-se, de altfel, acestuia tot dreptul la iertare, și pedepse grele ating pe pîrîtori. Familia e slab alcătuită, soția putînd fi izgonită oricînd. Fratele mortului se poate căsători cu văduva lui[139].

◇

În această privință nimic nu e mai plin de învățătură decît felul cum Asarhaddon înfățișează pe învinsul rege al Tirului și chiar pe faraonul de decadență Taharcu pe stela de biruință din Samal. Măreț, regele-împărat ține în mînă sceptrul în formă de buzdugan și un cuțit, pe cînd jos de tot, în proporții minuscule, cei doi învinși sînt tîrîți cu funii de belciugul care li s-a înfipt în buze[140]. Dar la gura rîului Nar-el-chelb, pe stîncă, mic pare asirianul însuși pe lîngă triumfala poartă cu inscripție a marelui Ramses[141].

◇

Și supt Sargon se păstrează nota de cruzime sălbatecă a Asiriei. Astfel pe una din scenele palatului din Nineve se vede stăpînitorul cetății Hamath, în Siria, jupuit de viu[142].

◇

Sargon își arată biruințele cîștigate „în numele lui Asur", dușmanul rămînînd „ca un cioban căruia i s-au furat oile" ; el e „străpuns ca un porc", „călcat cu copitele", lăsînd pradă de sceptre și alte obiecte de aur[143].

---

[136] Maspero, *op. cit.*, III, p. 203 și urm.
[137] *Ibidem*, pp. 207—209.
[138] V. reproducerea tablei și traducerea la Rudolf Kittel, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 488.
[139] *Ibidem*, p. 461.
[140] *Ibidem*, p. 523.
[141] *Ibidem*, p. 525.
[142] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 235.
[143] V. Hugo Winckler, *Die Keilinschriften Sargons*, I, Lipsca, 1889.

www.dacoromanica.ro

4. Industria

Supt ultimii regi asirieni mătase nelucrată se aduce și din China. Prin aceasta enigmatica lume chineză, care de la sine găsise toate elementele civilizației materiale, gospodărești, dar rămăsese la scrierea ideografică și nu dăduse nici mari palate de piatră, acoperite cu faianță și mozaice, nici statui regale, nici opere de pictură, nici o literatură, fie religioasă, fie profană, ba nici chiar o altă religie decît a disciplinei și a ascultării, intră în istorie fără a fi dat altor popoare, acum de mult legate între ele, altceva decît acest așa de căutat articol de comerț.

◇

Bucăți de metal prețios *însemnate* cu anumite linii se întîlnesc și în ultima fază a civilizației asiriene. De aici pînă la monedă, care nu e decît o anume greutate *pecetluită*, așa cum poate se pecetluia în Asiria cantitatea de aur și argint, în talanți, împărțirea lor, minele sau mărunțișul lor (3000 la un talant), șechelul [144], drumul e foarte scurt.

[144] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 359.

www.dacoromanica.ro

Religia

1. Zeii

Nu se poate vorbi la nici o epocă de o singură religie haldeiană. Cùlturile principale se succedă după originea regilor de cetate care ajung a stăpîni, întemeind dinastii[145]. Nimic însă din ce a fost în trecut nu se poate distruge şi uita. Toţi zeii trăiesc, mai în lumină sau mai în umbră, după împrejurări : sînt de aceia care revin după veacuri. Formele cele mai vechi şi cele mai brutale, pînă la „demonii" şi „geniile" cu capete de vulturi, se păstrează în fund[146]. Doar dacă Marduc, zeul trăsnetului, cu nobila figură umană, va birui în epoca asiriană fiara cu trup de taur înaripat[147]. Primitivele zeităţi animalice, figurile monstruoase ale imaginaţiei lor speriate se refugiază măcar în amulete sau şi în unele peceţi[148].

De altfel, o religie codificată, înaintea operei preoţilor evrei care au potrivit şi creat *Biblia*, nu se poate înţelege nicăiri.

◇

Două rînduri de zei, tatăl fiind răsturnat de fiu, se găsesc întîi la haldeieni, cu biruinţa noului Marduc asupra vechiului Ea, ca să se ajungă la Zeus învingător asupra părintelui Kronos.

◇

Zeii formează încă din Mesopotamia familii, nu atîta într-o concepţie religioasă, ci *pentru a crea o legătură între cetăţile care li sînt consacrate*. Astfel Ea din Eridu devine soţul zeiţei Damkina (în sumeriană : Ninki) sau Damgal-nunn — Şamaş e arătat ca „mlădiţa lui Nannar"—, tatăl lui Marduc din Babilon. Tovarăşa lui Anu, alt membru al treimii haldeiene, pare a fi Ştar, la sumerieni : Nana. Anu e „căsătorit" cu o Antum. Alături de Marduc stă Sarpanit. Cu zeul Nebo merge Taşmit, cu Nergal Allatu, cu Şamaş A, cu Sin Ningal, cu Ramman-Adad, Şala[149]. Această împerechere n-ar aparţinea însă credinţei sumeriene, ci semiţilor[150]. Belit (Ninlil) comandă la Babilon lîngă soţul ei, Bel. Tot aşa perechea Bunene şi Agimakh. Adad asirianul, Ramman în Mesopotamia, zeu al furtunilor, supus al lui Şamaş, are ca soţie pe Şala.

◇

---

[145] O înşirare de zei haldeeni, cu încercarea de a introduce lămuriri şi la Spamer-Kaemmel *op. cit.*, I, p. 206 şi urm. În această publicaţie cu împărţiri nesemnate, partea babiloniană e înfăţişată cu o deosebită competenţă.

[146] Unul, după Layard, *ibidem*, p. 209.

[147] V. pe aceia a unui prinţ de Agade şi *ibidem*, p. 214.

[148] *Ibidem*, p. 217.

[149] Morris Jastrow, în *Encycl. brit.*, III, p. 113.

[150] *Ibidem*.

www.dacoromanica.ro

Fără a se scădea rolul sumerilor, e de luat în samă și observația lui Hommel[151] că o parte din religia cu nume de zei semiți aparține celuilalt element al sintezei. Astfel zeul Sin — al cărui nume se întîlnește în al regelui Naram-Sin, o serie întreagă de regi mai noi, și cîte un rege din Uruk, din Babilon, numele pătrunzînd și în Elam, și al unuia din vechii mari preoți —, zeul Șamaș, zeul Ramman. El atribuie chiar semiților aducerea cultului astrelor, care e pastoral, cu zeii Ișțar[152], Nirgal și Nindar[153], oricare ar fi la început caracterul lor.

Se poate pune chiar întrebarea dacă legea, cu care Babilonia se poate mîndri înaintea tuturor țărilor, nu e în legătură cu spiritul semit, care cîntărește și în ce privește dreptul și vinovățiile oamenilor tot așa ca și în comerț[154]. Aceasta, deși limba întrebuințată e adesea cea sumeră. Prin multe drumuri contractul asirian vine pînă în zilele noastre.

Acest comerț, în sfîrșit, n-a pornit de la sumeri, „oamenii muntelui", ci de la „riveranii Mării", spre care puteau veni ușor imigrările.

◇

Din fundul Mesopotamiei, zeul Sin, al cărui nume îl poartă Sinacherib asirianul, e adorat în Harran, figurînd pe o stelă[155].

◇

De fapt numele regilor babilonieni, ca și asirieni, nu sînt, ca și ale contemporanilor egipteni, decît rugăciuni. Nabucodonosor, adică Nabù-cudur-usur, înseamnă: „Nebo, apără-mi coroana".

◇

De la început în Haldeia zeii apar întrupați; ai agriculturii și păstoritului poartă numai atributele rostului lor[156].

◇

La început, și pînă la cuceririle semite, vechiul spirit sumerian dă zeilor atribute extra- și supraumane, împrumutate de la animalele, odinioară mult mai temute. Zeul de la Lagaș al lui Urnina e un leu înaripat care se sprijină pe spinările a doi lei obișnuiți.

◇

---

[151] *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, pp. 376 și nota 3,377. Și particulari au numele format astfel.

[152] Găsim și un Sini-Ișțar, *ibidem*, pp. 380—381.

[153] *Ibidem*, p. 377.

[154] Cf. E. și V. Revillout, *Les obligations du droit égyptien, comparé aux autres droits de l'antiquité*: Strassmaier, *Verträge aus Warka*.

[155] C. Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, II, p. 86. Încă un portret al lui Sinacherib, *ibidem*, p. 95.

[156] După Dhorme, *La religion assyro-babylonienne* și *Choix de textes religieux assyro-babyloniens*, A. Moret, *Rituel agraire de l'Ancien Orient*, în *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales*, III, p. 325.

www.dacoromanica.ro

Arta haldeiană înfăţişează curioase divinităţi cu trupul terminat în peşte[157], săvîrşind rituri magice a căror interpretare nu se va găsi niciodată.

◇

Budda-Gaya, înfăţişat cu cap de cal şi trup de femeie, şi nu ca o imitaţie lătăreaţă de Apollon[158], reprezintă în India o influenţă haldeiană străveche. De altfel se admite o veche influenţă a astronomiei haldeiene în India şi de acolo în China[159].

◇

Treimea sumeriană : Anu, Bel şi Ea nu poate să nu aibă o legătură cu aceia a Indiei. S-a văzut însă în această treime un mai tîrziu produs de „şcoală"[160], cùlturile locale rămînînd întregi, fiecare avînd, ca oraşele medievale şi moderne ale creştinismului, „sfîntul" său ca principală divinitate. Tot aşa, apoi, a doua trinitate : Şamaş, Ištar şi Sin[161].

◇

De la o vreme un „crepuscul al zeilor" se produce în Haldeia şi ei ajung să fie numai abstracţii, nume rămase dintr-o realitate adorată[162].

Zeii încep a se confunda, venind din oraşe deosebite. Astfel Ištar ajunge a fi aceeaşi, nu numai cu Amunit, dar cu Nina sau Nana, Innanna, care a jucat odinioară un mare rol. Zei mai mici se rotesc în jurul celor mari, şi astfel Şamaş îşi are curteni divini.

◇

În Haldeia se va merge apoi, de la un timp, spre *monoteismul complexiv*, pe care Egiptul îl va încerca mai tîrziu numai. „În acest proces de potrivire a vechilor prerogative la condiţii noi, era inevitabil ca atribute care aparţineau în special unuia sau altuia din aceşti zei să trebuiască a fi transferate. Astfel, un Marduc, de unde fusese la început o divinitate solară, ajunge a fi o putere eclectică, luînd trăsăturile lui Bel, Ea, Şamaş, Nergal, Adad şi chiar Sin, zeul lunii — un fel de reziduu compozit al tuturor zeilor de căpetenie"[163]. Numai Anu şi mai ales Ištar supravieţuiesc.

Această religie a Haldeii, care pleacă de la aşa de umile şi grosolane începuturi, se ridică apoi la adevărurile supreme ale oricărei morale umane, şi astfel vedem că acel care sufere se întreabă dacă e aceasta o pedeapsă pentru că ar fi dcspărţit

---

[157] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, p. 565. Alte chipuri monstruoase, *ibidem*, pp. 569, 577, 582, 583, 585, 591, 601.

[158] Milchhoeffer, *Die Anfänge der Kunst in Griechenland*, Lipsca, 1883, p. 100.

[159] C. P. Tiele, *Babylonisch-assyrische Geschichte*, Gotha, 1886, II, p. 608, nota 2, 3 (după Sewell, Terrien de Lacouperie şi Dieulafoy). V. şi V. Smith, *Early history of India* ; A. Foucher, *L'art bouddhique* ; acelaşi, *L'origine grecque de l'image de Bouddha*, Chalon-sur-Saône, 1913 ; F. Hirth, *Preindische Einflüsse in der chinesichen Kunst*, Lipsca, 1896.

[160] Morris Jastrow, în *Encycl. brit.*, II, p. 156.

[161] *Ibidem*, III, p. 113.

[162] *Ibidem*, II, pp. 156—157.

[163] *Ibidem*, III, p. 113.

www.dacoromanica.ro

și înduşmănit „pe tată şi fiu, pe frate şi frate sau prieten şi prieten", pe cînd el „a liberat pe cel prins, a dezlegat pe cel în lanţuri şi pe cel închis în temniţă", ori pentru că „s-a împotrivit zeului său şi a dispreţuit pe zeiţa sa", pentru că „a răpit avere străină ori a călcat cu gînd rău casa vecinului", pentru că „s-a apropiat de soţia aproapelui său", pentru că „a vărsat sînge de om ori a despoiat pe cineva de veşminte"[164]

◇

Nu lipseşte la babilonieni nici „arborele cunoştinţii binelui şi răului", între un personaj masculin şi cel femenin[165].

2. Facerea lumii

Nevoia unei geneze s-a impus întîi acolo, în Mesopotamia *plastică*. Niciodată începătoarele culturi europene, unele din ele aşa de înaintate supt raportul creaţiunii artistice, nu s-au gîndit că lumea care este şi din care face parte şi omul, e un lucru *făcut* şi că, în „facere", el însuşi, omul, joacă rolul de căpetenie, fiind alcătuit şi însufleţit pentru a fi „domnul a toate", ca „fiu al lui Dumnezeu" creatorul, şi cunună a tuturor făpturilor.

Pentru aceasta a trebuit ideea unităţii de origine şi de sens ultim a tuturor „văzutelor şi nevăzutelor", cum spune crezul creştin. A trebuit atîta cunoaştere a naturii încît să se impuie necesitatea de a-i înţelege ultimul şi cel mai înalt înţeles. A trebuit o *înaltă dezvoltare a conştiinţii omului despre sine*. A trebuit desfacerea din viaţa pastorală în care priveliştea de sus şi dimprejur striveşte, şi chiar din cea agricolă, în care omul se simte aşa de mult robul pămîntului şi cerului care dă sau refuză hrana, a trebuit o îndelungă viaţă în oraşe, unde casa vede altă casă, pentru această îndrăzneaţă şi măreaţă concepţie.

A mai fost nevoie de un lucru ; un mediu natural care să îngăduie o înţelegere a *felului* cum omul a fost „făcut". Acea argilă bogată, din care se făceau turnuri şi temple, case şi palate, atît de supusă degetelor omeneşti, a dat ideea unei îmbrăcări de forme supt degetele sacre ale zeului. Iar însufleţirea prin darea spiritului viu, care va domina toate hirotoniile viitoare, se leagă şi de practice de „inspiraţie" ale umanităţii primitive. De acolo o vom primi prin *Biblia* alcătuită într-o ţară unde acest mîl lipseşte cu totul, ca şi „grădina" răului iniţial.

Creatorul e pentru haldeieni Ea, din „cetatea sfîntă" Eridu. Cum el e zeu al apelor, creaţiunea lui se leagă de credinţa lumii făcute din apele „abisului" (αβυσσος, „fără fund")

Egiptul n-are legenda Genezei, nici în ce priveşte lumea, nici în ce priveşte pe oameni. Nicăiri, afară de Mesopotamia, ea nu poate fi constatată, evreii fiind consideraţi ca reprezentînd o influenţă a haldeienilor. Grecii au moştenit de la preelenici

[164] Fr. Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, p. 264. Vom regăsi aceleaşi principii aproape în aceeaşi formă la examenul de conştiinţă al demnitarilor egipteni.

[165] Cilindru, la Hommel, *op. cit.*, p. 398.

www.dacoromanica.ro

o explicație copilărească și ridiculă, nedemnă de nobila cugetare a acestei rase. Localizarea acestor povestiri se poate face astfel cu o siguranță desăvîrșită.

◇

Eminescu a prefăcut în frumoase versuri românești legenda haldeo-asiriană a Facerii-Lumii :

„La început pe cînd ființă nu era, nici neființă,
Pe cînd totul era lipsă de viață și voință"

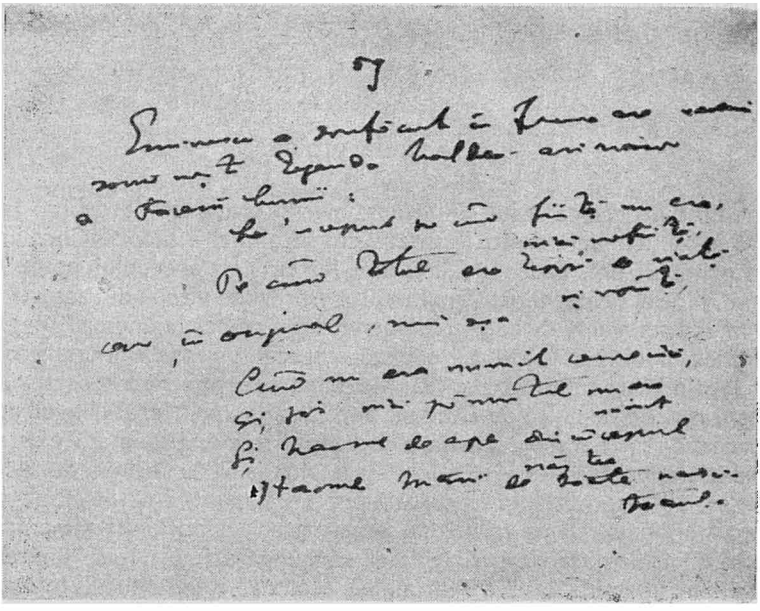

Fig. 11 — Fragment din cap. *Mesopotamia.*

care, în original, sună așa :

„Cînd nu era numit cerul încă
Și jos nici pămîntul nu era numit,
Și haosul de ape din început năștea
Haosul Mării de toate născătorul".

◇

După o altă explicație, culeasă din texte vechi ce s-au găsit pe vremea lui Alexandru cel Mare de Beros, preot al lui Marduc, în „Babilonicele" lui scrise grecește, Bel ar fi creatorul lumii. El face să dispară monștrii primitivi, dar, văzînd lumea pustie fără dînșii, își taie în desperare capul, și din sîngele divin, căzut asupra țărnei și frămîntat cu ea răsare toată semințiа oamenilor. E învins în același timp

www.dacoromanica.ro

și Tiamat, zeul apelor stagnante, și opera civilizației supt razele luminoase poate să înceapă [166].

◇

Povestea potopului s-a găsit într-o versiune — căci sînt mai multe — pe cărămizi din Nippur. Tot ce se cuprinde în alcătuirea, așa de tîrzie, cu elemente care desigur nu vin numai din vechiul scris, a *Bibliei* ebraice, își are paralela acolo, chiar dacă nume nouă, al căror sens trebuie căutat încă de la origine, se substituie celor primitive [167]. Numai în acele regiuni ale Mesopotamiei a putut să apară ideea unui potop nimicitor, venit din ploaia de „patruzeci de zile și patruzeci de nopți", pe cînd în Egipt Nilul e rîul orînduit al creșterilor anuale, de la care vine toată binefacerea.

3. Legende eroice

Prima poveste eroică, a lui Ghilgamiș, merită o atenție deosebită. Ea se întîlnește într-o mare „colecție eroică" asiriană din secolul al VII-lea a. Chr., amestecată cu aceea a primului om, Eadbani („creatura lui Ea"), și a eroului potopului, care e Utnapiștim, Noe al haldeenilor. Omul multor isprăvi de vitejie din această „chanson de geste" mesopotamiană, care, prin împotriviri și farmece, ajunge a fi prezentat de preoți, în această ultimă formă de sinteză, ca acel care se chinuiește călătorind, cercetînd, luptînd și suferind, ca să afle taina tinereței fără moarte. Amintirea cetății Erech, repede depășită de Babilon, după ce a dat, prin legăturile ei, apoi dispărute, cu marea, o așa de mare dezvoltare civilizației acestor țări, arată existența unui substrat haldeian vechi, pe care unii l-ar așeza pînă la 2000 înainte de Hristos. Așa de sus, firește, nu se poate sui o socoteală prudentă, pentru că pe acest timp era numai monarhul, și cavalerul mistic nu se potrivea cu noțiunile timpului, cu atît mai puțin să se ridice așa de sus, încît *el* să ajungă a fi privit ca un zeu. Lumea de zei altfel necunoscuți care se întîmpină acolo (zeițele Aruru, Irnina, Sabitu), lupta cu vrăji ca ale zeiței Ișstar, furioasă că a fost răspinsă, trimete la o vreme cînd prestigiul zeilor era scăzut. Dar monștrii, balaurul, omul-scorpie vin din cele mai vechi legende ale lumii sumeriene [168].

◇

[166] J. Bidez, *Les écoles chaldéennes sous Alexandre et les Séleucides*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, p. 52 și urm., dă alte lămuriri asupra credințelor haldeene, care, după unii scriitori, ar fi fost scoase din „Haldaice" grecești mai vechi decît Beros.

[167] Noe, Noah, e explicat în „Geneză" ca „mîngîiere", ceea ce răspinge filologia ebraică, propunînd în loc sensul de „odihnă" : W. H. Bennet, în *Encycl. brit.*, XIX, p. 722. În el se contopesc două figuri deosebite (*ibidem*).

[168] Ediție de Paul Haupt, *Das babylonische Nimrodepos*, Lipsca, 1884—1891 (trad. germană de Peter Jensen, în Schrader, *Keilinschriftliche Bibliothek*, Berlin, 1901). Cf. de același, *Das Gilgamesh-Epos in der Weltliteratur*, 2 vol. ; trad. engleză parțială, de Morris Jastrow, *Religion of Babylonia and Assyria*, Boston, 1898 ; trad. românească, după cea germană, de Ioan Mihălcescu, *Epopeea lui Ghilgameș*, București, 1920.

www.dacoromanica.ro

S-a observat transmisiunea asupra grecilor a lui Ghilgamiş devenit Hercule, a centaurilor derivaţi din Eabani cu picioarele de taur şi atîtea alte amănunte fantastice ale legendei babiloniene [169].

◇

Ghilgamiş era al babilonienilor mai mult prin partea mistică a fiinţii căutătorului de-a-lungul lumii, şi dincolo de dînsa, a tainei ce nu se poate găsi, dar prin virtutea sa, care singură se va afirma la greci, în tipul, derivat sau ba, al lui Herakles, el e tipul dorit de asirienii veşnic luptători [170].

◇

Povestea potopului şi a arcei mîntuitoare a lui Noe nu e imitată după al unsprezecelea cînt din epopeea lui Ghilgamiş, ci copiată, am zice : plagiată, pînă şi la trimeterea de modelul lui Noe, Utnapiştim, a păsărilor care pe rînd zboară să cerceteze ce înfăţişare poate să mai aibă lumea.

◇

Alt erou e Adapa, fiul zeului Ea, care se luptă cu zeul vîntului, şi, cînd i se cere pedeapsa, refuză nemurirea.

4. Adorarea cerului

Ca măsură a vechimii pentru această civilizaţie mesopotamiană, Justi a întrebuinţat constatarea că procesul, aşa de lung, al trecerii de la reprezentaţia ideografică la aceia silabică se arată ca terminat aproape total şi în cele mai vechi documente ale acesteia, ceea ce e desigur un foarte puternic argument.

La el se poate adăugi o cunoaştere a rostului astrelor, care e foarte înaintată, pe de o parte şi, pe de alta, o fixare aproape definitivă a credinţei religioase şi a riturilor, care vin de la străvechii sumeri, pentru a se păstra măcar trei milenii fără schimbare, toate acestea fiind dovada aceleiaşi pregătiri de mai multe ori seculare.

Şi, în deosebire de Egipt, oamenilor din valea Tigrului şi Eufratului *le era închisă orice posibilitate de împrumut.*

Între cer şi pămînt se simţeau legături firesti. De la un timp s-a ajuns a crede că acolo sus sînt semne nu numai pentru ce este, ci şi pentru ce va fi aici jos [171].

◇

Zeii nu vin totdeauna din cer, ci, după adîncirea studiilor, sînt *suiţi* acolo, fiecare avîndu-şi planeta [172]. Stelele ajung a se coborî din înălţime pentru ca să aibă un loc pe sau lîngă altare.

---

[169] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, p. 216.

[170] V. frumoasele observaţii ale lui J. W. Guyau, în *L'art au point de vue sociologique* : „Le choix des héros populaires est un fait d'une grande importance pour la psychologie des peuples. Les héros, en effet, sont, tout ensemble, des exemplaires typiques de la race et des modèles idéalisés qu'elle se propose" (pp. 386—387).

[171] Morris Jastrow, în *Encycl. brit.*, III, pp. 114—115.

[172] *Ibidem*, p. 114.

www.dacoromanica.ro

Un sens ideologic și moral s-a adaus numai pe urmă, cînd, în fața lui Enlil de la Nippur, socotit ca un zeu aspru, înconjurat de fumul negru al vrăjilor, zeul din Eridu, Ea, reprezintă binefăcătorul prin lumină, lecuitorul, luminătorul [173].

◇

Religia „stelelor" a trecut din Babilonia la evrei [174].

◇

Edenul, grădina primei vieți umane, e de acolo [175].

Și Moise, cu legenda lui de copil lepădat, culeș pe Nil, în coșulețul lui, de fiica faraonului, nu e, în ce privește acest prim episod al vieții, decît copia regelui haldeian Sargon, trecut prin aceiași încercare [176].

Adrien Longpérier adăugia la aceste împrumuturi următoarele ; sculpturile executate de meșteri tirieni în templul din Ierusalim, lei, tauri, heruvimi, viziunile profetului Daniil de animale simbolice și figuri umane, a lui Isaia și a „Cărții regilor", zeul-pasăre Nesroc [177].

◇

Numărul de șapte al zilelor săptămînii, numele lor după planete sînt o moștenire haldeiană [178].

5. Cultul morților

În Haldeia morții se depun în giulgiuri, cum se vede la Ur, cu o cărămidă supt cap, deasupra unor rogojini, pe plăci de argilă peste care se întinde o boltă, și mai multe morminte se cuprind într-un culoar de cărămizi. O cheie e în mînă, un băț trebuie să sprijine în drumul cel mare : podoabele femeilor se coboară cu ele ; nu lipsește hrana și băutura. O întreagă literatură funerară pe alte plăci îi stă alături. E de ajuns ca să se străvadă ideea unei viețuiri și după moarte [179]. Uneori două vase de argilă sprijină cutia în care se închide trupul. Pămîntul e drenat pentru ca argila să nu se nimicească [180].

◇

[173] Același, *ibidem*, p. 102.

[174] Stucken, *Astralmythen der Hebräer*.

[175] Morris Jastrow, în *Encycl. brit.*, III, p. 102.

[176] V. și A. Jeremias, *Das alte Testament im Lichte des alten Orients*, Lipsca, 1906 ; *Babylonien im Neuen Testament*, Lipsca, 1905 ; T. K. Cheyne, *Traditions and beliefs of ancient Israel*, 1907 ; cf. și același, în *Encycl. brit.*, VII, p. 217 ; Gunkel, *Schöpfung und Chaos*, 1895 ; v. și O. C. Whitehouse, în *Encycl. brit.*, XIII, p. 178 (urme babiloniene pe pămînt evreiesc). Pe de altă parte, între arca evreiască și barca totemilor egipteni este o legătură.

[177] Rezumat la Viardot, *Les merveilles de la sculpture*, p. 40.

[178] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 222.

[179] Unele înfățișări de morminte la Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, pp. 219—220, 222.

[180] *Ibidem*.

www.dacoromanica.ro

Supt influențe desigur arice, haldeienii întrebuințau și arderea deplină sau numai în parte, a morților [181], și totuși urna rămîne de aceeași simplicitate.

◇

Mormintele, simple și vulgare, ale haldeienilor nu caută a fi o locuință veșnică, ci numai mijlocul de a se înlătura cadavrul „impur", după concepția semită [182]. Dar un gînd de supraviețuire se manifestă prin aceea că mortului i se dau veșminte, podoabe, arme chiar, femeilor tot ce trebuie pentru găteala pe altă lume.

◇

Cum la semiți îngroparea la temeliile sau în preajma casei domină în Siria, haldeienii așează pe regii morți în chiar palatele lor, care apoi nu se mai deschid niciodată [183].

◇

Pe lîngă mort se află la haldeieni o ființă veșnic vie care-i seamănă — o vom regăsi, cu numele de *kha*, la egipteni —, care e numită ; *ekimmu*, dar, cînd mortul e părăsit, el se preface într-un fel de strigoi, prigonitor al oamenilor vii [184]. Dar cum fantoma aceasta, mișcîndu-se, poate ajunge la Aralu (de unde lacul de Aral) [185] e aici un început de nemurire, dar fără judecata păcatelor, deși este un Nergal, zeu al „ladului" [186], o Allat care distribuie, nu fără cercetare, locuri acolo.

◇

Haldeianul știe că este și o altă țară, „insula fericiților", unde a fost Ghilgamiș în căutarea tainei celei mari; i s-a spus de „copacul nemuririi și al întineririi", de izvorul de unde zeul Ea îngăduie și pe muritori să bea, de „apa vieții", de podul temut pe unde se trece. Dar a aflat și o vede, de altfel, pe monumente și peceți, că acolo sînt zeii ladului, cu zeița Allat sau Erișchigal cu cap de leoaică, lei la piept și șerpi în mînă, alături de soțul Nergal, „domn al mormintelor", și că Șamaș, zeu al învierii, nu trezește pe oricine s-a coborît acolo jos. De aceea pînă la noi răsună plîngerile lui, pe care așa de adînc le simțim și noi; „În locul suferinții voi mînca pămîntul, voi bea lacrimi în loc de vin, voi plînge asupra bărbaților care-și părăsesc femeile, voi plînge asupra femeilor care se desfac de soții lor, voi plînge asupra copilașilor plecați înainte de nașterea lor". Ei toți merg „la casa din care acei ce o ating nu se vor întoarce niciodată, pe cărarea din care nu se mai revine, spre lăcașul pe care cine-l cercetează nu mai vede lumina" [187].

◇

[181] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, pp. 687—688.

[182] V. *ibidem*, p. 685 și urm.

[183] *Ibidem*, pp. 688—689.

[184] *Ibidem*, p. 689 și nota 3.

[185] *Ibidem*, pp. 690—691.

[186] *Ibidem*, p. 690—691 (chipul zeului). Și zeița Allat care cutreieră lumea cealaltă. V. A. Jeremias, *Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode*, Lipsca, 1887.

[187] Alfred Jeremias, *Hölle und Paradies bei den Babyloniern*, Lipsca, 1900 (în colecția *Der alte Orient*), pp. 7—8, 15—17, 22 și urm., 27—28.

www.dacoromanica.ro

Unei epoci mai tîrzii trebuie să i se atribuie frumoasa poveste a coborîrii luminoasei zeițe Ișstar.

„în locul fără întors, țara cea neagră,

. . . . . .

spre casa unde cei de acolo n-au lumină",

pentru a rechema la viață, ca în povestea creștină despre coborîrea lui Isus în limburi — poveste care poate înfățișa și învierea vieții în natură.

6. Sacrificiul

Jertfa animalelor e, în Haldeia, ca și în legenda lui Abraham și Isaac, răscumpărarea jertfei omului, iar aceasta nu e decît atribuirea părții din pradă zeului învingător. Iar prin libație se plătește aceluiași colaborarea lui la producție, ca și cînd grecul și, în genere, creștinul pînă azi, pune premițiile pămîntului pe altarele de cîmp sau în naosul bisericilor.

◇

Toată această dezvoltare de civilizație era în legătură cu o religie. Odată ce aceasta se înlătură în Mesopotamia prin perși, civilizația însăși, atinsă în inima ei, decade. Cum, în Egipt, tradiția religioasă nu e întreruptă, cu dînsa împreună se continuă aceastălaltă civilizație.

◇

Sinteza cea nouă cu aportul pers se produse imediat, supt influența castei sacerdotale din Babilonul cucerit. Figurile palide ale Iranului se sălășluiră în stele ; „Ahura-Mazda fu confundat cu Marduc-Bel, stăpînul Cerului, Anahita cu Ișstar și Mithra luă aureola Soarelui sau a lui Șamaș, zeu de Dreptate și de Echitate" [188].

[188] F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a 4-a. Paris, 1929, p. 136 ; J. Bidez, *Les écoles chaldéennes sous Alexandre et les Séleucides*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, p. 42.

www.dacoromanica.ro

Arta

1. Începuturi. Influențe

Și Haldeia a început cu o fabricare de unelte din piatră încă nelustruită [189], dar acestei prime faze de civilizație nu i s-a dat atenția cuvenită. Maspero socotea de altfel aceste instrumente ca fiind întrebuințate și în epoca istorică în lumea săracă

◇

O dată stabilit acest punct de plecare, perfect databil, al începuturilor civilizației haldeiene, pe la 3000 de ani înainte de Hristos[190], cu perioada preistorică firească premergătoare, de aici prin imigrări, comerț sau simple influențe pleacă apoi celelalte civilizații umane. Merită să fie repetate, pentru sensul de necesară colaborație umană pe care-l cuprind, cuvintele, de adînc înțeles, ale lui Terrien de Lacouperie, vorbind de civilizația chineză ; „Știința istoriei a arătat acum, în toate cazurile cunoscute, că nu s-au ridicat niciodată centre de civilizație nicăiri decît în mijlocul unei atingeri (*conflict*) de rase, cînd scîntei, venind dintr-un loc mai luminat, au adus un spirit îndemnător și de conducere, supt forma unuia sau mai multor oameni sau a unor triburi imigrînde împinse de motive de negoț, de religie sau în căutare de siguranță proprie" [191].

◇

În cartea sa *Tello*, scrisă de Sarzec, pe dreptate considerat ca descoperitorul artei asiriene, în legătură cu arheologul Heuzey, se pune problema — provocată de întrebuințarea în Haldeia a unei diorite care s-a constatat a fi de origine egipteană, ceea ce dă artei haldeene „un oarecare aer" (*un faux air*) de asemănăre cu aceea a Egiptului — dacă nu cumva de aici ar fi venit, de la epoca lui Gudea încă înainte, unele sugestii, pentru a nu zice : unele modele, ceea ce n-ar fi imposibil [192]. Dar se opune la haldeienii bătrînului rege lipsa de proporții, prezentarea pătrată (nu pe trei sferturi, ca în Egipt) a feței, veșmîntul încă pastoral [193] (ca în anume idoli din Iliria,

---

[189] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, p. 755 (cu o reproducere).

[190] Cf. și De Saulcy, *Chronologie des Empires de Ninive, de Babylone et d'Ecbatane*.

[191] *Western origin of the early chinese civilisation from* 2300 *B. C. to* 200 *A. D.*, Londra, 1894. De același, *Early history of the chinese civilisation*, 1880 ; *The languages of China before the Chinese*, 1887 ; traducere franceză, 1888. Și el adaugă : „Națiunile inteligente împrumută totdeauna elemente de civilizație, de cîte ori pot să o facă" (p. IX).

[192] „Il n'est certes pas impossible qu'il y ait eu sur l'art asiatique à cette époque reculée une influence générale et lointaine des usages et des arts de l'Egypte", p. 79.

[193] Ibidem, p. 81.

www.dacoromanica.ro

cum am văzut). Menținînd prioritatea civilizației haldeiene și acceptînd proveniența materialelor acestor sculpturi, trebuie să se admită străvechi legături între cele două țări, ceea ce s-ar potrivi cu existența marilor caravane cunoscute în epocile ulterioare. Într-un secol mult mai tîrziu, din icoana aproape frustă a lui Gudea s-a ajuns la maiestatea sigură a acelora care reprezintă pe faraonii Egiptului.

Dar se admite o influență egipteană care ar fi intrat în marea sinteză a Asiriei [194].

◇

Între felul cum e tratat mai ales corpul lui Gudea în vestita lui statue și anumite procedări ale sculptorilor egipteni de supt Vechiul Imperiu e desigur o asemănare, dacă nu chiar o legătură [195].

◇

Ed. Meyer însuși a recunoscut [196] că la haldeienii regelui Gudea, ca și la egipteni în chip permanent, profilul capului e legat de corpul văzut din față, ceea ce deschide iarăși chestiunea împrumuturilor.

2. Caractere generale

Marile opere de ctitorie ale regilor din Haldeia nu trebuie prea mult prețuite. O civilizație de lut e în continuă refacere, și la capătul tuturor acestor pioase și magnifice restaurări nu e altceva decît movila de pămînt, acel *tell* sau *tello* supt care se păstrează numai cîteva statui rar semănate și mulțimea tăbliților de cărămidă, toată acea ceramică inscripțională de pe care se culeg nume, mai mult vagi, pentru repetarea pînă la nesfîrșit a indispensabilelor acte tipice.

◇

Deși Ed. Meyer a imputat misiunii germane că se ține la explorarea monumentelor din epoca elenistică, arătînd speranța că se va reveni la vechea îndreptare, nu e probabil să se găsească supt movilele acoperind alte cetăți moarte lucruri de o mai mare valoare istorică sau artistică.

◇

Nu e nici o îndoială că de la sumeri vine atîta artă cîtă se poate găsi în Mesopotamia, cîtă o îngăduiau și materialul și mijloacele de lucru, care în Egipt vor fi de altă calitate.

În adevăr semiții n-au aplecarea spre artele plastice. Aceasta se vede la fenicieni, la evrei, la arabii din toate vremurile. E o incapacitate de rasă.

---

[194] C. P. Tiele, *Babylonisch-assyrische Geschichte*, II, p. 585 și urm.

[195] Maspero, *op. cit.*, I, p. 613, unde și un cap în adevăr admirabil.

[196] *Geschichte des Altertums*, I², p. 544.

www.dacoromanica.ro

În Haldeia însă, arta care se înjghebase la Lagaș se închircește și piere îndată ce la Babilon se instalează gutei, cosseeni sau amoriți.

◇

Arta toată este sumeriană ; popoarele semitice, neavînd simțul concretului, n-ar fi putut s-o dea : aceeași incapacitate se observă în regiunile pe care le-au stăpînit fără amestec. Dar ideile religioase, așternute peste o religie precedentă, de păstori, care se închinau, pentru nopțile petrecute în paza turmelor, lui Ișter, zisă și Anahitis, mai puțin lui Șamaș, zeul soarelui sau, mai bine, zeul-soare, căci nu vedeau soarele deosebit de zeu, ci înțelegeau soarele ca o măreață și veșnică ființă vie (și potopul tot de la sumeri este : cf. eroul evreiesc, atotputernicul Simson, Samson), au primit fără îndoială și o influență semită, făcîndu-le a putea cu atît mai ușor să fie adoptate de tribul evreiesc plecat din Ur, al lui Abraham. Elementul de extraordinară imaginație din legende e sumerian, semite icoanele zeilor monștri, ca cei din Siria.

Literatura, apoi, este cu totul semitică. Limba sumeriană, lămurită, întîi, pe deplin, de germanul Philipp Haupt, care a tipărit inscripțiile în această limbă, apărînd singure sau în fața celor semite ori numai alături de dînsele, s-a dovedit a fi, în aglutinanța ei, cu totul inferioară, cu tot caracterul ei dinamic și sonor. Ea e, pe lîngă aceasta, adînc pătrunsă de semitism, și în vocabulariu, deși a păstrat organizația ei. Aceste paralele ar fi ca acelea care s-ar trage între un text anglo-saxon încremenit și în decadență și unul în engleza venită din frămîntarea cu franceza normandă.

◇

Cele mai vechi cilindre pentru peceți ne pun nu numai în fața unor reprezentări stilizate al căror caracter mitologic nu se poate descifra, dar și a unei aplecări sumerice către crearea figurilor monstruoase ; lîngă omul al cărui cap e înlocuit prin soarele cu raze, găsim figuri umane cu lungi bărbi făcute cu drotul și coarne de tauri, uneori cu trupuri de lei, între lei stînd în picioare și vulturi cu aripile desfășurate [197].

◇

Iubirea pentru monștri distinge cea mai veche artă a Babiloniei, dar pe primele ei cilindre se văd și animale de un caracter realist, luptînd între ele — mai ales un vultur și un leu ori un taur — sau cu omul ; alături se vede, ca în cutare grup de animale, o interesantă încercare de a geometriza [198].

◇

E remarcabilă la haldeieni lipsa acelui simț pentru coloare, care va stăpîni așa de puternic pe egipteni. Nici un relief colorat, încă mai puțin o frescă. Numai piatra sură sau roșul palid al cărămizii.

---

[197] Reproduceri în Bezold, *Weltgeschichte*, III, p. 55.

[198] Vechi cilindre babiloniene, la Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, la p. 282, apoi pp. 285, 293, 299, 300, 308 (al lui Naramsin), 332, 334, 336, 341 (din Ur), 350.

www.dacoromanica.ro

Dar, în schimb, veşmîntul haldeian se încîntă de tot ce e pestriţ, pe cînd egipteanul se ţine cu îndărătnicie, chiar supt influenţa asiatică din Siria, la haina simplă de in alb.

3. Ceramica

E curioasă şi lipsa în Mesopotamia, unde argila plastică e pretutindeni şi din care, cu ajutorul asfaltului, se fac nu numai case particulare, dar şi temple şi ce s-ar putea numi palate, a olăriei ornamentale, din care s-a găsit o aşa de mare bogăţie, şi de toate felurile, nu departe de marginile răsăritene ale regiunii, la Susa, unul din marile centre ale ceramicei preistorice în genere. N-avem nici măcar exemplare distinse prin forma lor.

Aceasta îşi află însă explicaţia.

Pentru ca să existe ceramica ornată sau pictată, de forme deosebite, trebuie obiceiul arderii morţilor, pentru care, în stepa rusească, în Carpaţii noştri, în lumea greacă europeană (dar *nu şi în cea asiatică*) se fac urne, putînd, fi, acolo în stepă. dar şi aiurea, spre vest (nu în părţile noastre), „cîmpii de urne", în locul cimitirelor de la popoarele care îngroapă. Cei din Susa, în perioada ariană, nu elamită, a acelor ţinuturi obişnuiesc însă încinerarea.

◇

Ceramica ornamentată geometric de la El-Ubaid, lîngă Ur, are un caracter geometric şi ea nu poate veni decît de la o influenţă a nord-vestului legat de Asia Mică [199]. Spiritul sumerian e, în adevăr, concret şi realist, şi numai el a creat aici orice artă. Şi acelaşi e cazul cu ceramica de la Susa, care n-a pornit *ea* spre Europa tracică.

4. Sculptura

Încă din vremea lui Sarzec şi Heuzey se cunoştea din arta haldeiană ceea ce şi astăzi reprezintă marele interes, dacă nu şi o adevărată glorie a ei; monumentele lui Urnina, lui Urukagina, statuile lui Gudea, aceea care reprezintă o femeie din vremea regilor din Agade, de o fineţă aproape greacă, scena lui Isdubar cu leul, reprezentarea lui Naramsin, cilindrele care dau icoana vieţii pastorale, ca în grupul celor cinci femei supt curmal, splendidele scene de adorare a regelui-preot, artă la care se releva şi raritatea a tot ce putea fi obscen [200]. Noile descoperiri n-au adaus mult, pe lîngă atîta noutate mai ales pentru viaţa materială de toate zilele la acest tezaur de artă.

◇

Această artă haldeiană, cu aşa de comic de grosolane reprezentări, cu aplecarea ei către repetarea aceleiaşi teme, ca în defilările de prizonieri, e capabilă însă de a da

[199] C. L. Wooley, *The Sumerians*, Oxford, 1928, p. 11. Există şi părerea, pe nimic sprijinită, a venirii sumerienilor din est (de unde?).

[200] *Tello*, pp. 87 şi urm., 109 şi urm., 129 şi urm. 257, 282 şi urm., 298—299, 308—309, 319.

www.dacoromanica.ro

prin zvîcniri de suflet scene așa de frumoase ca aceea de pe stela lui Anubanini din Lulume, în care zeița Ișstar cu coif, pierdută în larga ei mantie, întinde unui rege bărbos, înfășurat într-o haină ca o platoșă, binecuvîntarea biruinței lui [201].

5. Arhitectura

Găsirea asfaltului a dat construcțiilor de cărămidă ale Mesopotamiei un element indispensabil.

◇

Piramide haldeiene se întîlnesc și la Eridu, cu două etaje și scară interioară, avînd podoabe de aramă și de aur.

◇

Maspero se declară contra părerii lui Hommel că *ziggurah* a servit de model piramidei [202]. Dar și aici avem a face cu parțialitatea, firească, a egiptologului.

◇

Casa sumeriană, așa cum se vede dintr-un obiect de argilă pentru cult [203], avea mai multe rînduri, larg străbătute de ferești.

◇

S-a găsit la Uruk și frumoasa decorație, prin „conuri de argilă", în romburi și alte legături de linii geometrice, a palatului regal [204].

◇

Tot Haldeia e aceea care a întrebuințat întîi coloana [205], cea din Lidia, care trece apoi și la hittiții care pun la bază reprezentații animalice, apoi la Knossos, în Creta (scurte, fără ornamente), neputînd să vie de aiurea decît o dată cu o întreagă civilizație materială și morală care se întinde din Mesopotamia spre Marea Apusului. Ea va trece de aici în Egipt, și la casele particulare, făcute din lemn și din cărămidă, dar firește mai mult la temple : aici capitelul va căpăta cea mai variată dezvoltare, „doric" ori cu flori de lotus, cu figuri umane, ca la templul lui Hathor din Denderah [206].

---

[201] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, p. 603. Dar e un desen după estampaj și i s-a putut adăugi o notă de fineță care n-ar fi în original.

[202] *Op. cit.*, I, p. 627, nota 2. Acolo și despre *ziggurah* însăși, p. 627 și urm.

[203] La Rudolf Kittel, în *Propyläen-Weltgeschichte*, p. 427.

[204] Maspero, *op. cit.*, I, p. 712.

[205] François Benoît, *Manuels d'histoire de l'art. L'architecture, Antiquité*, Paris, 1911, p. 145.

[206] *Ibidem*, pp. 66, 89 și urm., 92, 98, 99, 107, 157, 187. Pentru coloana miceniană, la „tezaurul lui Atreu", *ibidem*, p. 205 (capitol complicat). Coloane canelate la Persepolis, *ibidem*, p. 402.

www.dacoromanica.ro

6. Toreutica

Eridu a dat o bogată recoltă de ruine, în mijlocul cărora s-au aflat și obiectele de aur care, în comparație cu bogăția giuvaierelor din Egipt, au fost o revelație și, se poate zice, și o indicație. Au urmat descoperirile de la Ur și Larsa, de la Umma și Lagaș. Și, în sfîrșit, Nippur, Babilon, Sippar, mai săracă.

◇

Cea dintîi dovadă a meșteșugului sumerian în lucrul de aur e în pirostia de argint a lui Entemena, tot la Louvre, cu înșirarea leilor care-și sfarmă prada.

7. Aportul asirian

Oricît s-ar prețui unele produse ale artei babiloniene, comparația cu ce a dat Egiptul, *în orice epocă*, e strivitoare. Pentru a se înțelege cum arta asiriană a putut da, în chipurile regilor, în prezentarea animalelor, în scenele de luptă și vînătoare, așa de bine caracterul realist și caracterul dramatic al vieții, trebuie să se recurgă la ipoteza împrumutului de la asiaticii din nord-vest și poate chiar la tehnica egiptenilor, cu care, atunci, relațiile erau așa de strînse.

◇

Cînd Egiptul a terminat aproape cu totul dezvoltarea artei sale, se manifestă în toată strălucirea o artă „asiriană", cu privire la care unele lămuriri se impun pentru a nu se cădea în obișnuita greșeală de a crede că „poporul" însuși din Asiria a produs-o, așa cum, firește, poporului egiptean i se datorește cealaltă artă, care a trecut prin atîtea faze înainte ca în aceste veacuri, al optulea și al șaptelea, ea să se hrănească numai din copierea celui mai depărtat trecut.

În materie de manifestare intelectuală, de la acești aspri asirieni, care se laudă așa de mult cu vărsarea sîngelui, n-avem decît dure buletine de victorie mai mult sau mai puțin exagerată, care se repetă așa de mult încît unul reproduce fără deosebire pe celălalt. Biblioteci întregi, ca a lui Asurbanipal, după însemnările pe „prizma lui Sinacherib" [207], nu aduc decît copia vechii literaturi a Asiriei. Nici o glorificare în stil epic, asemenea cu a lui Pentaur, nici un imn ca acelea, multe, ale Egiptului, nici un îndreptar religios cum e „Cartea morților", nici o „Carte de înțelepciune", cum am găsit-o, supt influența Egiptului, la evrei. Nu există măcar o „literatură politică", fie și în tonul scăzut al plîngerilor egiptene, nu numai pentru ce îndură ostașul, prea puțin răsplătit pentru ostenelile sale, pe vremea marelui Ramses, sau pentru altă vreme, mai veche, strigătul de durere socială pentru ostenelile meșterului de toate felurile, în țara unde singur „birocratul", „scribul" cu condeiul după ureche, e fericit.

Cu atît mai puțin are Asiria ceea ce dă la evrei, încă înainte de marea lor nenorocire, prima literatură profetică, acele învinuri aduse guvernărilor impii, acele preve-

[207] *Encycl. brit.*, III, pl. a 2-a, la p. 105.

www.dacoromanica.ro

deri ale unui viitor plin de primejdii supt „urgia lui Dumnezeu", acele implorări către cel care pedepseşte, dar poate şi ierta — admirabila literatură polemică, a cării valoare e mai mare pentru evrei decît toată succesiunea de crime interne şi de lupte în afară pentru dăinuirea statului mai mare de odinioară şi apoi a celor două frînturi care se luptă între ele pînă în ceasul cotropirii, îndelung zăbovite, de către străini. Supt un regim de nemilostivi ostaşi, care tot ei cîrmuiesc deosebitele provincii, astfel de manifestaţii populare, cu privire la redactarea şi răspîndirea cărora n-avem nici o lămurire, n-ar fi putut să fie îngăduite. Un Amos, un Iezechiel la Nineve, la Kalah, în vechiul Asur nu se pot închipui.

Dar în Orientul acestor vechi veacuri literatură şi artă merg împreună, deşi este şi o deosebire, care ne poate pune pe cale. Arta se poate împrumuta. Şi anume în această dublă însuşire ; ca inspiraţie şi tipuri, de o parte, ca meşteri de alta.

Am găsit la hittiţi o artă, care nu e „naţională", ci reprezintă o manifestare a gustului şi a mijloacelor întregii lumi „mijlocii" din Asia Mică. Comparaţia monumentelor ei, desigur din vremi deosebite şi — lipsind scrisul, la un „popor" care nu are nici măcar această „literatură" — nedatabile, poate să fie de folos.

Templul lipseşte în Asiria din toate timpurile : adorarea zeului se face în forme pe care arta nu ne ajută să le cunoaştem. Dar regele „umanizat" la Nimrud, unde a lucrat şi unul din predecesorii lui Sargon, la Cuiungic-Nineve, pentru Sinacherib, la Khorsabad pentru Sargon, îşi închina sieşi palatul care-i este mîndria lui de om în viaţă, cum vechiului faraon îi era mîndria piramida crescînd cu anii domniei sale. Acest palat trebuie pus în legătură nu cu cel egiptean, care nu are nici o însemnătate la aceşti oameni cu gîndul îndreptat spre veşnicie, ci cu palatul cretan, a cărui datare va rămîne îndoielnică ; şi acesta e pentru un monarh care se gîndeşte la sine, la gloria şi strălucirea sa proprie — nici măcar la înaintaşi —, ceea ce dă fără îndoială o altă perspectivă. De vreme ce clădirea acestor locuinţe regale cu multe încăperi, care sînt tot aşa de puţin destinate unui cult dealtfel necunoscut — cum credea Evans —, ca şi cel din Micena, care-i corespunde, nu poate fi coborîtă mult supt anul 1000, ar urma că palatul în sine, în afară de podoabele sale, mai recente, nu poate fi, la asirieni, numai din epoca lui Tiglatpileser şi a urmaşilor lui, deşi ne-am putea ridica pînă pe la 1400, cînd se pregăteşte „al doilea imperiu" asirian.

Deosebiri de arhitectură, şi importante, se întîlnesc în forma templelor acestor două ţări. Nu ca aspect general, aşa cum, de o parte şi de altă parte, le putem reconstitui, căci acestea seamănă, ci în ce priveşte lipsa coloanelor la asirieni, pe cînd coloana, cu un capitel simplu, deosebit de al egiptenilor, mai ales în ultima fază, e un element esenţial în palatul cretan.

Reconstituirea palatului lui Sargon la Khorsabad, cu intrarea boltită între cele două turnuri[208], nu e decît faţada templelor egiptene de la Teba, pe o vreme cînd cele două civilizaţii se pot amesteca.

Dar comparaţia regelui cu trup de leu şi aripi de vultur din palatul lui Asurnazirpal, deci secolul al IX-lea la început, cu figurile hittite corespunzătoare[209], săpate în piatră, e plină de învăţătură. Aceeaşi înfăţişare fabuloasă[210], atîta

[208] Hermann Luckenbach, *Kunst und Geschichte*, I, fig. 18.
[209] Otto Weber, în *Orbis pictus, Weltkunstbücherei*, figurile 14 şi 15.
[210] Şi leul, singur ; Otto Weber, *op. cit.*, p. 20.

www.dacoromanica.ro

numai că la o fază care pare mai veche, desfacerea simbolului în linii mai simple și mai armonioase nu e desăvîrșită : figura regelui e într-una din ele alături de figura leului însuși, iar în cealaltă nu numai aripile sînt de vultur, pasărea regală a Asiei Mici, simplă sau și ea cu două capete, ci și pieptul e acoperit cu pene : capul monarhului e uneori înfățișat gol, ca în vechea artă babiloniană, alteori cu acea tiară care deosebește întîi pe suveranii acestei regiuni, rămînînd în tradiție ca „frigiană". Dacă într-un relief al lui Asurbanipal, care poate fi cel vechi, se văd două figuri în picioare, ambele cu cap de leu, doi prinți, unul cu tiară, altul cu capul gol, se succedă pe un relief de la același Asurnazirpal [211]. Aceeași adorare a regelui se întîlnește și în Asia Mică, presupunînd, bineînțeles, că nu e vorba de stăpînul ei asirian [212]: aceeași întovărășire a leului înaripat de un ostaș [213].

Și acolo monarhul ține în mînă o cupă mistică [214].

Dar marile vînători regale [215], în care se vede suveranul, întovărășit de ostași cu suliți, întinzînd arcul asupra animalului urmărit, alergarea cailor sălbateci de cîinii regali, vestita scenă a leoaicei pătrunse de săgeți, care agonizează, stau alături cu arta cretană împrumutată de aici. Sînt însă și scene de luptă asemenea cu acelea din ultimele mari manifestații, în spiritul lui Akhenaton, din arta egipteană ; și aici se văd în scenele de asediu femeile care fug, pe care cu boi. Se vede și trecerea rîurilor de monarhul luptător. Toată viața regelui adorat este acolo, trecînd în revistă trupele, primind prinosurile străinilor sau complimentele servile ale solilor trimeși de către învinși, cu daruri ca ale evreilor îndoiți de spate înaintea stăpînului temut [216], sau și o întreagă expediție pe mare, ca aceia care a zădărnicit revolta babiloniană. Scene din viața de toate zilele se adaugă, aceastea fără nici un element simbolic, clar și simplu delineate.

Ce nu se vede acolo, *fără nici un sens mistic* și *fără nici o valoare istorică*, în legătură cu activitatea regelui care se glorifică ! Sînt gazéle, cu țapul care se uită în urmă, pîndind urmăritorul, și cu puii care se țin după mamele lor, cu cei acum crescuți, care-și caută drumul lor, sînt peisaje cu copaci stilizați printre care aleargă blînde animale de pădure, pe cînd vînătorul își întinde mrejele [217]. Se văd luntri mînate de oameni pletoși, cu bărbile mari [218]. În palatul din Kalah scene de lagăr și scene de luptă împodobesc pereții [219]. Se văd trecînd prizonierii și imensa pradă de război. Iar la Nineve reliefurile așa de clare și de variate înlocuiesc istoria, cum, în evul mediu, lecția religioasă e înlocuită prin ce se vede pe fresce și în vitralii. Opera războinică a lui Sinacherib apare, cu uneltele de atacat cetățile, cu fuga locuitorilor, copiii în urmă, în jurul carului cu boii înhămați de grumaz, alături de scene de rîu cu luntri pîntecoase care trec și oameni suiți pe

[211] Toate aceste exemple, din *Encycl. brit.*, III, pl. II, p. 105.
[212] Otto Weber, *op. cit.*, p. 25.
[213] *Ibidem*, nr. 25.
[214] Luckenbach, *op. cit.*, I, fig. 20.
[215] V. marea scenă la Rudolf Kittel, în *Propiläen-Weltgeschichte*, I, la p. 528.
[216] *Ibidem*, I, p. 415.
[217] Rudolf Kittel, *op. cit.*, pp. 412—413.
[218] *Ibidem*, p. 471.
[219] *Ibidem*, pp. 479, 482, 433.

www.dacoromanica.ro

burdufuri [220]. Marile lucrări de artă, cu întreaga lor tehnică, ni sînt astfel cunoscute [221]. O singură dată regina apare lîngă Asurbanipal, participînd cu cupa la buze la ospăţul soţului divin [222]. Dar şi soldaţii biruitori îşi petrec cu femeile [223].

Cînd e vorba de a înfăţişa pe însuşi zeul ocrotitor Asur, supt lumina reunită a soarelui, lunii şi stelelor, el e antropomorfizat ; are haina, tiara cu pene şi arma regelui : supt el e, sprijinindu-l, leul heraldic [224].

Ceea ce e însă mai original, afară de măestria tehnică a basoreliefurilor în colori, pe plăci de alabastru, în locul granitului egiptean, sau întrebuinţarea pentru a acoperi pereţii, din material inferior, a faianţei, a cărei fabricaţie a ajuns la o aşa de mare perfecţie, e ornamentul decorativ, ale cărui rozete şi ove, de o inspiraţie care nu e nici egipteană, nici din Asia Mică, va trece, prin greci, în întrebuinţarea tuturor naţiilor.

Şi firește, rivalizînd cu creaţiunile masive ale epocii Ramesizilor în Egipt, un simţ de imens orgoliu se desface din aceste lucrări; o singură statuie de rege-leu cîntăreşte 35 000 de kilograme, iar la Nineve împodobirea de faianţă are o întindere de trei kilometri.

◇

S-a găsit în Asiria şi o lamă de sabie pe care, în aur, ca la vestitul pumnal proto-elenic, e incrustată o gazelă care se odihneşte [225].

◇

Între cele mai frumoase din aceste scene de vînătoare asiriene e aceea care înfăţişează pe cei doi lei, dintre cari unul rănit, care, răcnind de groaza morţii, fug înaintea armelor regelui urmăritor [226].

◇

Lucrările în fildeş nu lipsesc artei asiriene, ca frumoasa figură, găsită la Nimrud, care seamănă aşa de mult cu capul sfinxului egiptean [227]. Ele se explică prin desele sosiri de fildeş ca tribut ; în reliefurile egiptene nu o dată se văd elefanţi trimeşi în dar faraonului de vecinul din Mesopotamia.

◇

Numai în secolul al VIII-lea apar arabii cu turbane, fugind pe cămile înaintea ostaşilor asirieni cu coifuri şi lănci [228].

---

[220] *Ibidem*, pp. 517—519.
[221] *Ibidem*, p. 521.
[222] *Ibidem*, pp. 530—531.
[223] *Ibidem*, p. 533.
[224] *Ibidem*, p. 440.
[225] Justi, în Herzberg-Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 262.
[226] Bezold, în *Weltgeschichte*, III, p. 44. Acelaşi dă în colori două din cele mai frumoase reprezentări animalice, la p. 48.
[227] Justi, *loc. cit.*, p. 265.
[228] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 189. V. şi *ibidem*, p. 188.

www.dacoromanica.ro

◇

Decorația în colori asiriană n-are bogăția multicoloră de covor, care orbește în ornamentele templelor și hipogeelor egiptene. Colori discrete se întrebuințează și pentru o oarecare varietate, figurile geometrice fiind, în cutare caz, de un albastru vînăt, dar cu puncte de roșu, în rozete, iar fondul e alb sau galben. De un galben mai deschis, subliniat de unul mai roșiatec pentru detalii, dar și cu puncte albastre în mijlocul volutelor, e toată partea de sus, unde se înșiră regii — niciodată și reginele —, cu slujitorii și ostașii lor. Veșmintele, constelate de rozete numai sau tăiate de dungi, sînt de aceeași coloare galbenă-palidă, negrul fiind păstrat pentru păr, barbă, încălțăminte și unele arme. Fața e de un galben șters, căciula ostașului ceva mai roșie, pe cînd regele e acoperit cu o mitră albă, avînd sus un vîrf negru [229].

◇

Fără nici o fereastră, palatele asiriene aveau, ca și templele Egiptului, o atmosferă misterioasă [230].

◇

Pe reliefurile de la Cuiungic se văd și case particulare în Asiria. Pe fondul grădinii, cu copaci stilizați, se ridică o colină deasupra unor clădiri cu simple cupole sau cu mici piramide conice, lîngă obișnuite locuințe cu terasă și turnuri pătrate ca acelea din Siria [231].

◇

O artă nouă apare încă din vremea lui Sinacherib. În sculpturile rupestre de la Basian se vede, deasupra figurilor umane, cu întovărășirea cîinilor de lux, un portal cu bolți larg rotunde, deasupra unor stîlpi cu capitelul dorian [232].

◇

Pe poarta de bronz a palatului din Balavat se văd multele turnuri crenelate, ca în evul mediu, ale cetății Tir [233].

◇

Tradițiile artei „asiriene", de caracter, cum am văzut, compozit, sînt așa de puternice, încît nu numai că s-au întins, prin ce au dinamic, în Creta și în regiunile de civilizație miceniană, dar pînă astăzi curzii lucrează teci de pumnal cu animale stilizate în acest chip [234].

---

[229] La Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, la pagina 362.

[230] *Ibidem*, I, p. 362.

[231] *Ibidem*, p. 364.

[232] Reproducere la Justi, *loc. cit.*, p. 325.

[233] Rudolf Kittel, în *Propiläen-Weltgeschichte*, I, p. 490.

[234] Henry Binder, *Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse*, 1887, p. 121. V. și poarta cu plăci, *ibidem*, p. 128.

www.dacoromanica.ro

Literatura

1. Scrisul

A seca imensa mlaștină, îndreptînd apele spre mare printr-un admirabil sistem de canaluri, ca și întrebuințarea mîlului pentru a face din el materialul pe care se scrie, această tehnică, tot așa de grea ca și ridicarea blocurilor din megalitele europene și din piramidele Egiptului, e încă una din milenarele creațiuni sumeriene.

◇

Sînt urme ale unei mai vechi scrisori sumeriene, din care apoi s-a dezvoltat scrisul cuneiform [235].

◇

Semiții alăturară, rînd pe rînd, în inscripții, versiunea lor la vechiul text sumerian, înconjurat de un așa de mare respect, încît pînă la urmă limba aceasta a strămoșilor rămase în religie ca și în literatură. Canoanele scrisului ca și ale artei rămîn acelea ale vechiului popor.

◇

În inscripțiile asiriene, vechea sumeriană, devenită, de veacuri, o limbă moartă, alternează cu asiriana contemporană, ca în anume manuscripte ale noastre din secolul al XVI-lea străina slavonă, în litere de o coloare, cu romînească pentru care se întrebuințează alta.

◇

S-a spus că perșilor, pentru nevoia de a transcrie nume străine, li s-a impus necesitatea unui alfabet silabic [236] — dar dublele inscripții sumeriene și asiriene porniseră de foarte multă vreme pe aceeași cale.

---

[235] O probă în Rudolf Kittel, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 426. — Hommel (*Geschichte Babyloniens und Assyriens*, pp. 12—13, 53 și urm.) insista asupra marilor asemănări între hieroglifele Egiptului și ale Haldeii, aflătoare în mult mai vechi inscripții. Comparația între „ziggurele" haldeiene și piramide, *ibidem*, p. 16 și urm. (cu cea mai veche reprezentare de *ziggurah*). Argumentul contrar, scos din destinațiile deosebite ale acestor construcții, e încă la Perrot și Chipiez, *op. cit.*, p. 116, nota 1. Se adaugă găsirea în ambele țări a zeităților Nun și Bau, *ibidem*, pp. 19—20. — Asupra alfabetului sumerian, a celui egiptean, care primea semne alfabetice, dar economisea în inscripții, continuînd a întrebuința pe cele ideografice, mai scurte, și asupra trecerii la fenicieni (și, sporadic, la etiopienii din Meroe) cu generalizarea semnului pentru un singur sunet, v. lămuririle precise din Cavaignac, *Le monde méditerranéen*, II, p. 132 și urm.

[236] Justi, în Hertzberg-Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 4.

www.dacoromanica.ro

◇

Siduri, regele de Urartù, întrebuințează în secolul al IX-lea, nu numai, în inscripția sa păstrată, cuneiformele, acum generalizate în vestul Asiei, dar și limba asiriană, care era acuma, supt al doilea imperiu, *o limbă imperială*.

◇

Întrebuințarea actului scris se întinde, în Asiria — ca și la noi —, atît de departe, încît se servesc de el și necărturarii, „proștii", care, neavînd pecete, își înfig unghiile în argila moale și aceasta se înseamnă în josul documentului.

2. Textele

Tot Haldeia e aceea în care s-a ivit prima literatură. Ea are un întreit caracter : religios, prin imnuri și rugăciuni ; „contracte" și alte acte de negoț, sentințe ; acte politice : ordine, scrisori regale și private.

Pentru a se stabili formele stilului într-o țară cu două limbi, una încălcînd necontenit asupra celeilalte, s-au alcătuit manuale de scris și liste de cuvinte.

◇

Cele mai vechi însemnări de cronică din Haldeia sînt două cronologii regale și așa-numitele „cronici", al căror ultim termen (primul e din mileniul al doilea) este din secolul al IX-lea[237].

◇

Biblioteca lui Asurbanipal[238], cu zecile de mii de tablete, n-are numai valoarea scrierilor descoperite, ci și o alta. Cum a făcut Alexandru cel Mare și urmașii săi cu cartea elenică, orînduitorii acestui tezaur, care era mai mult un tezaur sacru, deschis numai preoților, iar nu un mijloc de cultură generală, au scormonit pretutindeni, scoțînd còpii după originale răspîndite în toate părțile vastei împărății[239].

◇

Aceste amănunțite anale asiriene, cărora Babilonia, uneori așa de tăcută asupra isprăvilor ei, nu le poate pune nimic alături — și se dau ordine regale ca ale lui Hammurabi și rapoarte de dregători, socoteli și liste, contracte, cu toate rețetele gîcirilor și prevestirilor[240], a leacurilor, și descîntecelor[241], fără a mai vorbi de opere lexice și gramaticale, de comentare, ba chiar corespondență privată —, sînt „scrise" pe prizme cu mai multe fețe, corespunzătoare paginilor unei cărți.

---

[237] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 196.

[238] Un alt portret al lui (statuie), în Bezold, Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 91.

[239] Pentru pecetea regelui pe fiecare tabletă și cataloagele păstrate, *ibidem*, p. 96.

[240] Pentru care, v. *ibidem*, p. 101 și urm.

[241] Unele din ele au trecut din neam în neam pînă la ale noastre, ca și obiceiul de a înlătura o primejdie venită din spaimă prin arderea unui fir de păr de la cel ce a provocat-o. Cf. *ibidem*, pp. 108—109.

www.dacoromanica.ro

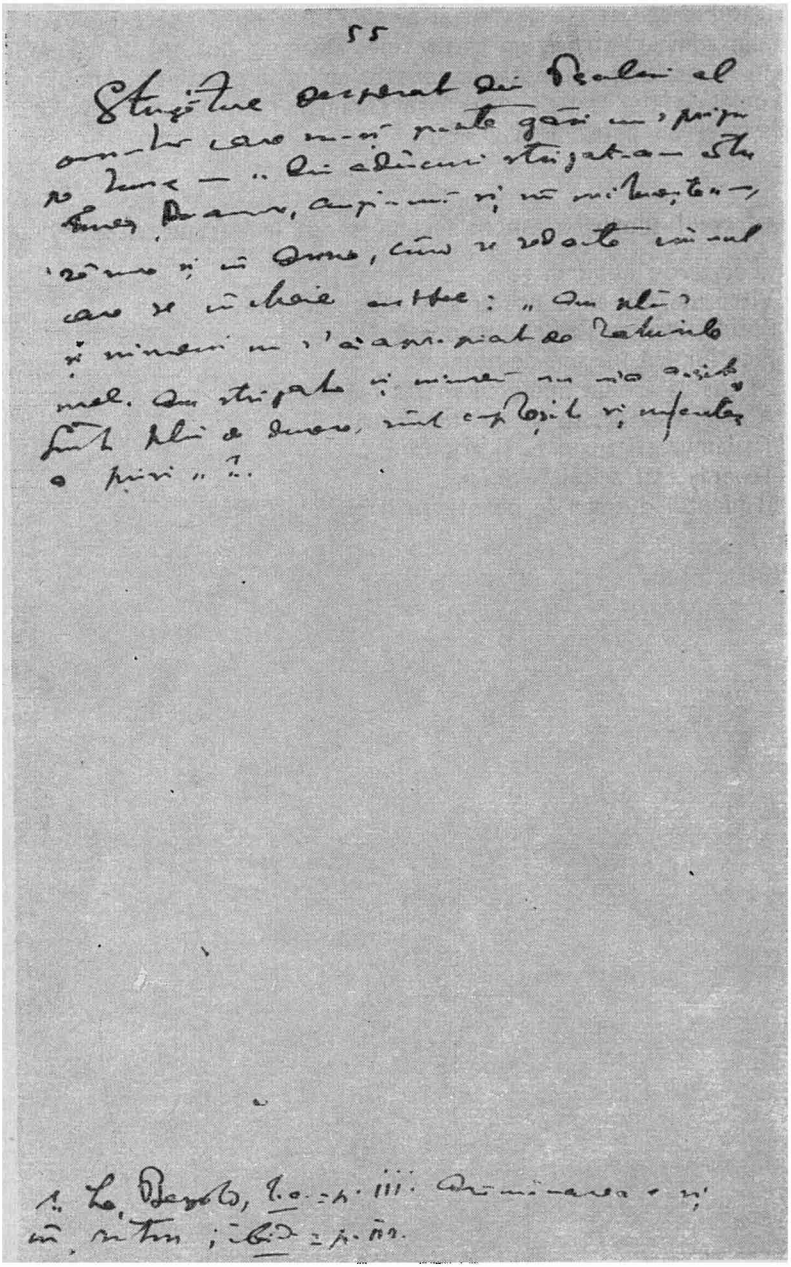

Fig. 12. Fragment din cap. *Mesopotamia*.

www.dacoromanica.ro

Strigătul desperat din Psalmi al omului care nu-şi poate găsi un sprijin pe lume — „din adîncuri strigat-am către Tine, Doamne, auzi-mă şi mă miluieşte" — răsuna şi în Asiria, cînd se redacta imnul care se încheie astfel ; „Am plîns şi nimeni nu s-a apropiat de laturile mele. Am strigat şi nimeni nu m-a auzit. Sînt plin de durere, sînt copleşit şi nu cutez a privi [242]".

◇

Descîntecul sumerian asupra focului e cea mai frumoasă glorificare a lui ;

„Foc, erou nobil în ţară,
Viteazule, fiu al adîncului apei, mărit în ţară,
Focule, clara-ţi flacără luminoasă
Face lumină în casa de-ntunerec.
La tot ce are-un nume tu soarta i-o împarţi,
Aramă, cositor, tu le eşti topitorul,
Tu lămureşti aurul ca şi argintul,
Tovarăş eşti zeiţei Ninkasi,
Şi pieptul duşman în noapte tu îl răspingi" [243].

[242] La Bezold, *loc. cit.*, p. 111. Asemănarea e şi în ritm, *ibidem*, p. 112.
[243] Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, p. 192.

www.dacoromanica.ro

IV • CIVILIZAŢIILE ASIEI ANTERIOARE

www.dacoromanica.ro

Mitanni. Urartù

Fără a vorbi de evrei, al căror „stat" e o formaţiune tîrzie şi măruntă, *ca blocuri* se formează, din populaţii rurale, trăind în văi, de-a dreptul fără a trece prin cetăţi, acele creaţiuni politice masive care sînt Urartù, Mitanni şi ţara hittiţilor.

◇

Mitanni, Subaru, Urartù sînt popoare de aceeaşi origine cu cele vechi din Asia Mică, popoare capabile de a clădi cetăţi şi de a purta războaie, dar, cunoscute pînă acum numai prin analele războaielor asiriene, ele aşteaptă rezultatul unor săpături mai fericite, pentru a destăinui arhitectura şi podoabele templelor sau, mai curînd, după exemplul Asiriei însăşi, palatelor pentru regii care au fost şi de la care nu cunoaştem, afară de ciocnirile întîmplătoare cu monarhii vecini, decît numele.

◇

Numele de Urartù, corespunzînd armenescului Ararat pentru un munte, arată astfel care sînt rădăcinile sale geografice şi transmisiunile etnice care pleacă de la dînsul, cum nu e cazul pentru cealaltă formaţiune nesemită la nordul Asiriei. Amintirea Uanului şi kaniţilor se păstrează şi pînă acuma în numele lacului Van şi în derivatul Erivan, atunci cînd Erzerum nu e decît o derivare din *Arx Romanorum*, cetatea romană de mai tîrziu [1].

◇

Argiştis, biruitor în lupta cu asirienii, a imitat pe asiaticii din apus, scriind istoria isprăvilor sale pe o stîncă de lîngă Van [2].

◇

Prinţii din Mitanni [3] întrebuinţează în corespondenţa lor cu Egiptul, cum se vede din tabletele de la Tell-el-Amarna, numai în introducere limba babiloniană — aşa cum se face cu limba slavonă în actele domnilor români —, urmînd apoi în limba lor proprie. Hittiţii însă, ca regele din Arsava, se supun mai puţin încă întrebuinţării graiului şi stilului străin.

---

[1] Alte nume din regiune, la Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 304.

[2] Pentru Menuas, regele din Urartù, în luptă cu Ramman-nirari, Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 103 şi urm. Urmaşul Argiştis, aşa-numitele inscripţii ale lui Argiştis, *ibidem*, p. 106 şi urm. Bibliografie pentru inscripţie, p. 106, nota 4 (şi după Sayce, *The cuneiform inscriptions of Van*). O altă stelă a aceloraşi regi, *ibidem*, p. 109.

[3] Pentru regatul Mitanni (Chanigalbat) şi Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 671 şi urm.

www.dacoromanica.ro

Churriţii

Se fixează astăzi o înaintare spre vest a unei noi seminţii, churriţii (între 1950 şi 1750 a. Chr.) din Mitanni, care ar fi adus ei hieroglifele socotite ca aparţinînd hittiţilor şi un fel de luptă – individual — în care trase de cai[4]. Ei ar fi fost împinşi din imperiul lor Mitanni de o undă de ari veniţi din India, dînd elemente religioase pînă şi regilor cassiţi, apoi hittiţilor, şi aducînd şi ştiinţa teoretică a creşterii cailor. Regii din Mitanni sînt ari şi poartă nume arice, ca şi localităţile din acest stat, chiar capitala ; Vaşugganni, care înseamnă „cetatea nobililor" (sec. XVI – XIII). Decăderea şi supunerea către asirieni (şi numele statului se schimbă) se face supt un rege cu nume aric. Prin hyksoşi se ajunge la crearea unei regalităţi de imitaţie în Siria şi Palestina ; o sumă de nume arată aceasta ; ei isprăvesc supt dominaţia hittită. Influenţa lor se întinde asupra Asiriei şi a noii formaţii regale Urartù. Dar şi aici *se poate confunda moda numelor şi a culturii cu pătrunderea, dorită pentru anumite concepţii de arianism contemporan, a rasei înseşi.*

[4] H. Schmökel, *Die ersten Arier im Alten Orient*, Lipsca, 1938 ; rezumat de acelaşi în „Forschungen und Fortschritte", XVI, nr. 18, pp. 191—193.

www.dacoromanica.ro

Hittiţii

I. Rasa. Inceputurile

Poporului „mijlociu" al nostru i se zice, de cercetătorul rus N. Marr : iafetiţi, ceea ce n-are sens, de F. Hommel : alarodieni. G. Contenau[5] preferă să le zică după dicţionariul lui Ştefan din Bizanţ : asiani. El ar fi dispus a cuprinde în acest grup şi pe sumerieni, care însă au creat o mare artă, pe cînd de la Urartù, Mitanni şi de la hittiţi n-a ieşit nici o adevărată manifestare a frumosului[6]. Hittiţii cuprind, de altfel, o serie de popoare cu limbi şi state deosebite (luvi, hurri, oamenii din Nesa), fără a pomeni participarea lor la amestecuri năvălitoare ca al hyksoşilor, al „siro-hittiţilor". Dar din toată viaţa lor de stăpîn şi învingător ni s-au păstrat doar cîteva nume de regi (Muvatallu, Hattusilii, înruditi cu faraonii). Din cult se recunosc nume de zei, din instituţii rămăşiţe de matriarcat, care se află, de altfel, pînă tîrziu, în stăpînirea reginelor, străine greco-romanilor (Artemisa, „regina de Saba", Zenobia de Palmira).

◇

Încercarea de a face din hittiţi fraţi de rasă, dar şi învăţători ai asirienilor[7], nu se poate dovedi. Dimpotrivă, tipul hittit, aşa cum el apare în monumente, scund, greoi, plantigrad, neelegant în structură şi mişcări, n-are a face cu nobilele figuri ale regilor asirieni, cum apar în palatele din Nineve. Limba aglutinantă a asirienilor, legată de a înaintaşilor sumerieni, nu prezintă nici o legătură cu aceea, plină de făţişe arianisme, a hittiţilor. Puţinătatea şi, în general, grosolănia[8] silinţelor de artă a „imperialilor" din Asia Mică nu poate sta la origina apropiată a unor creaţiuni ca acelea, nu fără

---

[5] *Revue historique*, iulie-septembrie 1939, p. 7.

[6] V. şi după vechea carte a lui Eduard Meyer, *Reich und Kultur der Chethiter* (Berlin, 1914) a lui J. Garstang, *The Hittite Empire* (Londra, 1930), L. Delaporte, *Les Hittites* (Paris, 1936), E. Cavaignac, *Le problème hittite* (1936), G. Furlani, *La religione degli Hittiti* (Bologna, 1936) şi, firesţe, *La civilisation des Hittites et des Mitanniens* (Paris, 1934), *La civilisation d'Assur et de Babylone* (1937) şi *Manuel d'archéologie orientale* (I—III, Paris, 1927—31), de C. G. Contenau însuşi. Cf. M. Jastrow, *Die Religion Babyloniens und Asyriens* (1907—1912).

[7] Otto Weber, în *Orbis pictus, Weltkunstbücherei*, hggb. von Paul Westheim, IX, *Die Kunst der Hettiter*, Berlin, f. a., p. 10. — Şi Rudolf Kittel (în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 455) admite că „arta hittită a exercitat supt mai multe raporturi influenţă asupra celei asiriene mai tîrzii". Acolo şi un chip de rege hittit cu urechile acoperite de o prelungire a tiarei. Se menţionează şi procesiunea zeilor călări pe animale. Regele cu suliţă şi bumerang e atribuit culturii arameene din nordul Siriei, fixîndu-se ca epocă secolul al IX-lea (*ibidem*, p. 457). Asemănarea regilor hittiţi e mare cu acela, care ar fi de la 1450, al unui zeu cosseian aflat la Uruk (*ibidem*, p. 458).

[8] Pe larg zugrăvită, Otto Weber, *loc. cit.*, pp. 15—16.

www.dacoromanica.ro

strînsă legătură cu ale babilonienilor, dar în multe privinți întrecîndu-le, ale meșterilor din Asiria, în zilele ei mari.

De alminterea se recunoaște că nu există decît în anume margini, grele de definit, o rasă hittită. Ba încă se admite o cucerire ariană din vest, care ar fi impus indigenilor, cu un fel de scris deosebit, dar ca înfățișare asemănător cu al semiților din Fenicia și Palestina și cu un altul împrumutat din Babilonia, alte direcții contra cărora s-ar fi ridicat „naționalismul" hittit, prefăcînd în ruine capitala de la Hatti-Bogazchioi [9].

Faptul că în arta de la hittiți — e mai bine a o numi așa decît „arta hittită" — linia geometrică lipsește cu totul [10], arată în destul că toată această poveste a cuceritorilor arieni veniți dintr-o Europă care nu poate fi decît cea tracică, din care au venit mysi și frigieni, nu poate fi admisă.

◇

Cea mai bună definiție e aceea pe care la 1919 o dădea Frederic Hrozný ; un popor indogerman, nu prea mare, care, pe la sfîrșitul celui de-al treilea mileniu, a cucerit popoarele din țara pe care sumero-acazii o numiau Hatti — deci *niciodată hittiții nu s-au numit ei înșii astfel* —, și prin simbioza cu supușii creează așa-numitul tip hittit, care e de fapt anatolico-armean [11]. Mai tîrziu el va trebui să admită *două* rase. Ba E. Forrer admitea opt limbi [12].

Preoții țării păstrau limba așa-numiților charru, legată de regiunile Caucazului[13].

Țesătura aceasta „hittită" a fost așa de puternică, încît a reapărut apoi supt larga acoperire greacă [14].

◇

Ca dată a apariției hittiților în istorie e aceea dintr-o cronică babiloniană : 1800, și de pe tablete asiriene : 1 100 a. Chr.

---

[9] *Ibidem*, p. 3 și urm.

[10] *Ibidem*, p. 26.

[11] *Hethitische Keilinschrifttexte aus Boghazköi*, în *Boghazköi-Studien*, hggb. von Otto Weber, Lipsca, 1919, p. IX. Cf. L. Messerschmidt, *Die Entzifferung der Keilinschriften*, Lipsca, 1903, H. H. Figulla, *Keilinschrifttexte aus Boghazköi*, Lipsca, 1916—1920 ; L. Messerschmidt, *Die Hettiter*, Lipsca 1902 și *Corpus inscriptionum hettiticarum*, Berlin, 1901—1906 ; G. Hirschfeld, *Die Felsenreliefs in Kleinasien und das Volk der Hettiter*, în „Abhandlungen", ale Academiei din Berlin, 1886 (1887) (polemică cu Sayce, Perrot și Chipiez, Ed. Meyer ; și despre grupul paphlagonian și lician ; coada ce o poartă e atribuită sciților, p. 50).

[12] V. F. Hrozný, *Die Sprache der Hettiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch*, Lipsca, 1917, pp. 47, 54. Cf. A. Ungnad, *Untersuchungen zu den VI-ten Hefte der vorderasiatischen Schriftdenkmäler veröffentlichen Urkunden aus Dilbach*, în *Beiträge zur Assyriologie*, Lipsca, 1909.

[13] F. Hrozný, *Die Sprache der Hettiter*. Cf. F. Delitzsch, *Beiträge zur Entzifferung und Erklärung der Kappadokischer Keilinschrifttafeln*, Lipsca, 1894. Apoi Hrozný, *Über die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes*, Lipsca, 1920 (se păstrează pasaje, în *altă* limbă, p. 31 și urm.). De atunci învățatul ceh a dat și gramatica acestei limbi, perfect înțeleasă acuma.

[14] W. Ramsay, *Cities and bishopries of Phrygia*, 1897.

www.dacoromanica.ro

◇

Un rege hittit Tucialiiaș, predecesor al lui Hattusil, ar fi domnit „pe la 1450 sau 1430" [15].

◇

S-a pus în legătură cu limba „luviană" de la hittiți, care a dat toate numele grecești în *-ssis*, *-ssas*, *-ssos* (Hali-karnassos), numele de Luku, al licienilor și acela de Lykaonia [16].

◇

În acești oameni cu căciuli pe plete, cu pantaloni umflați și opinci cu plisc, al căror tip se continuă de țăranii din Anatolia, s-a văzut niște plugari [17] și vieri [18], niște lucrători de mine la Bulghardagh, la Carchemiș, unde se scotea argintul supt aripile vulturului bicefal, dar și niște vînători, nu mai puțin războinici temuți, cu arcul, măciuca, junghiul, care supt conducerea zeului Sutekh, în fruntea popoarelor agregate la „imperiul" lor, moschi, tibareni, comageni, cilicieni, prearmeni, și-au întins, în zilele lor cele bune, dominația de la Sarde, numită după hittitul rege Sari (cetate regală) [19], și Marea Neagră la Hamath și Alep.

La hittiți cu zeițe femei [20], care apar la fundarea orașelor apoi grece, Efes, Smirna, Kegana, Myrina, Priene, Pitane, amazoanele ar fi fost la locul lor, crede Wright, unul din primii cercetători atenți a tot ce privește această lume din munții cu zăpezi și din regiunea deschisă Kat-patu-ka, de unde Capadocia [21].

Întrebuințau pentru plăți discuri care au precedat moneda, numele însuși al shekelului, adoptat apoi de evrei, fiind de la dînșii. Cei care au împrumutat zei de la haldeieni [22], au opus acestora un alt fel de a fi, plin de spirit arian, și au provocat prin sinteză [23] civilizația asiriană, de o parte, de alta modalitatea scitică [24].

2. Legislația

Resturi de legislație hittită arată o influență babiloniană.

---

[15] Rudolf Kittel, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 452. După același, Muvatallu (Muvatalliș) e fiul lui Mursil de pe la 1350. El ar fi murit „pe la 1280", lăsînd un frate, Hattusil, acela cu care încheie tratatul Ramses al II-lea, *ibidem*, p. 455. — Alte amănunte asupra hittiților, în Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle avant J. C.*, Paris, 1929, II, p. 54 și urm. (acolo numele tuturor regilor citite pînă la 1929 : Subiluliuma, Mursil al II-lea, Muvatallu, Hattusil al III -lea, de la care avem o inscripție comemorativă (*ibidem*, p. 75 și urm.), Dudhalyas al II-lea, supt al doilea Ramses, Arnuvandas.

[16] *Ibidem*, p. 106.

[17] Un zeu poartă spicul de orz ; W. Wright, *The Empire of the Hittites*, Londra, 1886, p. 151.

[18] Struguri sînt purtați simbolic în mînă.

[19] *Ibidem*, p. 80.

[20] Pentru zeii hittiți, zeița soarelui, apoi Teșup (fulgerul) — Tarchon, care va trece la etrusci (cf. și apropierea între Tarkondemos, zeu cilician, și Tarquiniul roman, de proveniență etruscă), Hepa, dar se adoră și divinități arice, ca Indra și Varuna, Mitra ; v. Cavaignac, *op. cit.*, II, p. 95 și urm.

[21] Wright, *op. cit.*, pp. 60 și urm.

[22] *Ibidem*, p. 73.

[23] Ceramica lor e ca a tracilor.

[24] *Ibidem*, pp. 66, 67. El, ca și Mariette, vedea în hyksoși, hittiți.

www.dacoromanica.ro

◇

Legile hittite [25], care n-au o parte comercială, ca acelea din Babilonia, de unde se inspiră, se sprijină și pe familie, în fruntea căreia poate sta și femeia, fetele luînd parte la moștenire ; ca la asirieni și evrei, văduva trebuie să ia pe fratele soțului mort. Pedepsele sînt blînde și se admite „plătirea capului", ca în vechea noastră legislație.

3. Arta

Cultura „hittită" a ajuns și la crearea unui alt sistem de scriere ideografică, în care figurile stîngaci săpate arată, în chipurile oamenilor și animalelor (berbeci, viței, vulturi, oi, cai, unele stilizate) o fază mai înapoiată a artei) [26], dar permite să se găsească și alte tipuri decît acelea pe care le dă sculptura obișnuită.

◇

Un cap de sfinx, prins într-o uriașă stîncă, se găsește la Öiuc și arată evidenta influență a Egiptului [27].

◇

Între palatul hittit de la Bogazchioi și acela din Tirint s-au semnalat asemănări care nu pot însemna o derivație [28].

◇

Cînd se zice că arta hittită e siro-capadociană nu se schimbă întru nimic caracterul ei, dar nu se poate afirma că, posterioară căderii imperiului, ea ar fi datorită filistenilor sau moschilor așezați în Capadocia [29].

◇

Despre cultura hittită în vremea ei de cea mai mare înflorire se poate căpăta o idee prin zestrea adusă în Egipt de Taduchipa, fiica regelui din Mitanni: cai, trăsuri, arme, apoi și aici giuvaiere de tot felul și vase pentru toaletă, pentru masă, ba chiar un fel de jucării cu chipuri de cîini, pe lîngă un mare număr de rochii al căror rost se înseamnă anume [30].

---

[25] E. Cavaignac, *Le monde méditérranéen*, II, p. 90 și urm.

[26] O inscripție hittită de acest fel, în Fr. Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, în *Allgemeine Geschichte*, I, 2, col. Oncken, 1885—1887, p. 56.

[27] Reproducerea la Justi, *Geschichte des Altertums*, în *Allgemeine Weltgeschichte*, I, p. 182. Alte monumente hittite găsite înainte de 1890, *ibidem*, p. 184 și urm. Important regele care aduce o ofrandă de struguri, la pagina 190. Și o pecete, p. 192.

[28] *Ibidem*, p. 185.

[29] Pentru hittiți, vezi Otto Puchstein, *Pseudo-hettitische Kunst, Ein Vortrag*, Berlin, 1890; G. Hirschfeld, *Die Felsenreliefs in Kleinasien und das Volk der Hettiter*, mai ales pp. 7, 12, 14, 16, 18—19, 21—22.

[30] Tablele de la Tell-el-Amarna.

www.dacoromanica.ro

◇

Se poate deslușI din monumentele săpate în stîncă mai mult decît dintr-o literatură politică și practică asemenea cu aceea după care a fost alcătuită — cu amintirea vechilor culturi animale, între care vulturul cu două capete, care a trecut în Bizanț[31], și în stilizare[32], din același vast împrumut, — amestecul între divin și „regal", cu ostașii de caracter asirian, cu tiara în cap, cu sabia dreaptă la coapsă — alte ori e sulița, buzduganul, arcul —, și în mînă cu fulgerul cerurilor, sau cu tridentul mărilor, deși ei n-au așezări pe țărm ; barda dublă pe care o țin cu cealaltă mînă amintește pe aceea, cu sens religios, a cretanilor. În picioare au o încălțăminte cu vîrful ridicat ca la opincile noastre, mai ales în Banat. Unele busturi regale corespund cu portretul, mai aspru tratat, al arhaicului Gudea. Struguri pare că atîrnă de cingătoarea unuia dintre dînșii[33]. Curioase procesiuni sacerdotale, în care preoții poartă căciuli de un caracter felurit, par împrumutate altei religii[34]. Unei epoci mai tîrzii trebuiau să-i aparție de sigur frumoasele còpii, după frizele în faianță ale Asiriei, înfățișînd însă, nu regele cu trup de vultur înaripat și cap omenesc, ci capul de leu alături cu cel de om[35].

De la ei vin, fără a fi nici într-aceasta cu totul originali, leii păzitori de porți, ca la Micena — este și unul adus ca jertfă, pe care o figură îl ține de coadă și alta îl taie[36] — arborele vieții între cele două figuri ale închinării.

Ostași cu pălării conice se înșiră în defilare[37], ca și, cu capetele goale, un grup dintre care unii înfățișează finicul, iar alții poartă pe pumn șoimul de vînătoare[38] a cărei obișnuință e luată din Asiria[39] ; suit pe carul de război regele trage cu arcul în cerbi [40]. Sînt muzicanți, în haine bogate, cu lire și talere de aramă[41], sau femei cu stîlpări și lumînări(?) în mînă trec în procesiune[42].

Unele din aceste basoreliefuri par a fi în legătură cu un cult deosebit și de al Mesopotamiei și de al Siriei. Astfel e acela în care zeul ținînd o cupă în mînă, primește rugăciunea înfățișată prin ramura de finic, obișnuită la evrei, din partea unui rege fără tiară, pe o masă în fața lui fiind, probabil, obiectele ce se jertfesc : de-asupra, stema vulturului bicefal[43]. Enigmatic e grupul femeii purtînd în brațe un copil, care tîrăște după dînsa, poate pentru jertfă, un animal itifalic[44]. Un rege cu tiara, poartă pe umeri, de altfel, o capră care nu poate avea o altă destinație[45].

[31] Otto Weber, *op. cit.*, n-le, 13, 26.
[32] *Ibidem*, nr. 16, și cerbi, *ibidem*, nr. 23.
[33] *Ibidem*, nr. 5.
[34] *Ibidem*, nr. 13.
[35] *Ibidem*, pp. 14, 15 ; nr. 17.
[36] *Ibidem*, nr. 21.
[37] *Ibidem*, p. 32.
[38] *Ibidem*, nr. 35.
[39] *Ibidem*, nr. 40.
[40] *Ibidem*, nr. 41 ; și țapi pe picioarele de dindărăt, *ibidem*, nr. 42.
[41] *Ibidem*, p. 37—40.
[42] *Ibidem*, p. 34.
[43] *Ibidem*, p. 26.
[44] *Ibidem*, p. 27.
[45] *Ibidem*, p. 33. Acolo și tablete înlocuind ruloul babilonian, nr. 48

www.dacoromanica.ro

Grupe ca ale celor doi măreți lei înaripați, cu figuri umane, având, ca element de naturalism, nu numai penele pe piept și coada de pasăre, dar și locul ochilor scobit[46], făceau parte din fațada unui mare palat, ale cărui celelalte elemente au dispărut[47]. Și aici modelul trebuie căutat în Asiria. Dar hittiții vor fi dat perșilor obiceiul și tehnica săpăturilor în stîncă[48].

[46] *Ibidem*, nr. 45. În acest album unii idoli, de un caracter cu totul deosebit, par să aparție unei influențe siriene ori chiar să continue o tradiție preistorică. Ei nu pot fi cuprinși în arta hittită.

[47] V. resturile altuia, cu elementele *in situ*, *ibidem*, nr. 46.

[48] Dar v. și O. Puchstein, *Pseudo-Hettitische Kunst*. Ei atribuie unele obiecte cumucilor-capadocieni. Asupra hittiților în genere, lucrările lui L. Messerschmidt (și *Corpus inscriptionum Hetticarum* ; în *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, de la 1900 ; cf. F. E. Peiser, *Die hettitischen Inschriften*, 1892), Sayce, P. Jensen (*Hettiter und Armenier* ; Strasburg, 1898), W. Wright (*The Empire of the Hettites*), F. Hommel (*Hettiter und Skythen*, 1898), D. G. Hogarth, (*Ionia and the East*, 1909) și Hrozný, care publică o mare lucrare în acest moment.

www.dacoromanica.ro

Licienii. Lidienii

Este o deosebire adîncă între popoarele din Asia Mică în vremea de pe la 1300, cînd ele aparţin în întregime vechii rase de caracter „amestecat", şi între aceleaşi, în vremea cînd apar în Egipt ca piraţi elementele de pradă europene.

În ce priveşte pe oamenii din Lidia, Ludia, ei păstrează doar, cu bogăţia pe care le-o dau minele de aur, atrăgătoare pentru străini, vechii lor zei[49], care evoluează în vremea clasică, devenind Attis, Cibela, „mama cea mare", şi simbolul sacru, pe care-l împart cu cretanii : barda dublă. Mormintele din peşteri, prefăcute în temple, nu s-au schimbat. Aceleaşi sînt cetăţile, care se cheamă acuma : Samorna, Myrina, Kymai, Priene, Pitane. Dar forma culturală se îndreaptă de acum spre alte ideale[50].

Acelaşi lucru cu licienii, pe lîngă care trece caravana de la Gaza.

◇

În acest moment al ofensivei Ramesizilor, licienii apar ca lukki, locuind în vestul Asiei Mici, unde o provincie le păstrează numele, şi ei sînt şi stăpînii coastei, trăind după tradiţia şi din norocul piraţilor, aşa încît le-a fost cu putinţă ca supt regele Merneptah să navălească în Egipt, împreună cu alte naţii avînd acelaşi fel de viaţă. Mormintele lor erau săpate în stîncă, cu o faţadă împodobită, ca în Lidia, şi cu un turn cuprinzînd trupul mortului.

Străini de rasa ariană, ei erau o parte din populaţia „amestecată" a acestei peninsule anatolice. Dar o oarecare originalitate deosebeşte pe închinătorii zeilor Trzzube şi Trkkas[51].

◇

Lukkii, din scrisorile de la Tell-el-Amarna, se întind pînă în Cipru[52]. O corespondenţă curioasă s-a constatat între nume cretane şi unele din Asia Mică, mai ales din Licia[53]. Se ştie celebritatea lui Apollon Licianul[54].

---

[49] — Pe larg despre religiile din Asia Mică, după cunoştinţele de acum un sfert de veac, înainte de descifrarea inscripţiilor hittite, în Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 713 şi urm. (zeii se urmăresc şi în forma în care îi transmit, asimilîndu-i sau schimbîndu-i, grecii). E un studiu special, mergînd pînă la ultimele amănunte, care se încadrează greu într-o expunere unitară, şi care recurge, mai ales în note, la nenumărate excursuri, desigur utile, dar disparate.

[50] V. R. Schubert, *Geschichte der Könige von Lydien*, Breslau, 1884.

[51] O. Treuber, *Geschichte der Lykier*, 1887 ; *Encycl. brit.*, XVII, p. 152. De licieni s-au ocupat, în deosebi, S. Bugge, *Lykische Studien* (1897), A. Torp, *Lykische Beiträge*, (1889) şi V. Thomsen, *Etudes lyciennes*, 1899.

[52] V. şi Chilakku la asirieni. Cf. August Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands*, Göttingen, 1905 ; Paul Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896. Cartea lui C. Fellows, *An account of discoveries in Lycia*, Londra, 1841, priveşte, în forma unei descripţii de călătorie, numai epoca romană, cu menţiunea multor inscripţii.

[53] August Fick, *op. cit.*, p. 36 şi urm.

[54] Monede liciene la Milchhoeffer, *Die Anfänge der Kunst in Griechenland*, Lipsca, 1883, p. 25.

www.dacoromanica.ro

Carii vecini[55], rudă cu lidienii, ar fi dat numele marii insule Imbros[56]. Ei scriu limba lor, neariană, cu caractere grecești schimbate[57].

◇

Cu istoria Lidiei pe vremea Heraclizilor se intră în domeniul, de la început dubios, al fabulelor grecești, fără mijloc de control[58].

◇

Gugu-Gyges, din dinastia Mermnazilor, apoi fiul Ardu-Ardys apar pe la 660 pe scena istoriei, cu ai lor Ludu, lidienii, făcînd strajă înaintea năvălirii enigmaticilor cimerieni, de origine arică — cei care, cu șeful lor Lygdamis, al grecilor, fură în sfîrșit distruși de asirieni. Sadyattes și Alyattes (de la 604) vor domni după înfrîngerile cimerienilor în 630 și ale sciților din Capadocia în 600. Cel de-al doilea, a cărui fiică luă pe fiul medului Ciaxare (Umakistar), va lupta cu milesienii, la Smirna și Clazomene, ajungînd să capete și Frigia.

◇

În această Lidie menită unei soarte tragice, cu bogatul Cres expus pe rug, în jurul acelei capitale Sarde, odată Hyde sau Asia, triburi trace se luptă pînă ajung a se contopi supt dinastia Heraclizilor și a Tylonizilor, pe cînd influențe semite vin din Capadocia[59]. De fapt avem a face cu încercarea de a reface în mic, și cu alte elemente, marea sinteză hittită, ceea ce observase și Messerschmidt[60], adăugînd că din aceleași ruine s-a făcut nu numai puterea luptătoare din „armenescul Urartù (Ararat)-Biaina (Thuruspa), la lacurile Van și Urmia", dar, „pe la 660", la est regatul Chilakku, al regelui Syennesis pe vremea lui Nabucudurusur, regatul lui Mito al moschilor (Musko), care supt Sargon avea și Frigia, sau grupul de Gutu (Kutu), armeni[62].

Dar, prin tot ce adună, ea a putut fi calificată, peste nenorocirile care au distrus-o, ca „un minunat focar de inspirație pentru greci"[63]. Pe această cale, și nu direct, a putut veni de la hittiți Zeus Dolichenus, care e hittitul Teșup-Tarchon, zeu al furtunii, cu ciocanul tunetului și săgețile trăsnetului, ca și „mama cea mare" a greco-

[55] V. Georg Meyer, în Bezzenberg și Prellwitz, *Beiträge zur Kunde der idg. Sprachen.*

[56] August Fick, *Vorgriechische Ortsnamen*, p. 65. Ba chiar s-a crezut a se fi descoperit nume cariene pe la Epidaur, *ibidem*, p. 73. Cu atît mai mult în Ciclade, *ibidem*, p. 115.

[57] H. R. Hall, *The oldest civilisation of Greece*, Londra, 1901, p. 99. Finala *tunes* (v. Tartun) amintește pe *tarku* a etruscilor, de unde Tarquinii, *ibidem*, p. 102.

[58] Pentru Lidia, Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 336 și urm. (și, după Rudolf Schubert, *Geschichte der Könige von Lydien*, și Georges Radet, *La Lydie et le monde grec au temps des Mermnades*, Paris, 1893). Barda dublă pe o monedă, *ibidem*, p. 340.

[59] Radet, *La Lydie et le monde grec au temps des Mermnades*. Mai ales pp. 68—69, 91, 258—259, 299—303, 303. Cf. și Gustav Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengräber* (simplă descriere) în „Abhandlungen" ale Academiei din Berlin, 1886.

[60] „Ein lydisches Reich, das aller Wahrscheinlichkeit nach, wieder ein hettitisches war" : Leopold Messerschmidt, *Die Hettiter*, în *Der alte Orient*, gemeinverständliche Darstellungen, hggb. von der vorderasiatischen Gesellschaft, Lipsca, 1902, p. 10.

[61] Hugo Winckler, *Die Völker Vorderasiens*, Lipsca, 1899, p. 25.

[62] *Ibidem*, p. 27. Nume păstrat la un munte.

[63] Radet, *op. cit.*

www.dacoromanica.ro

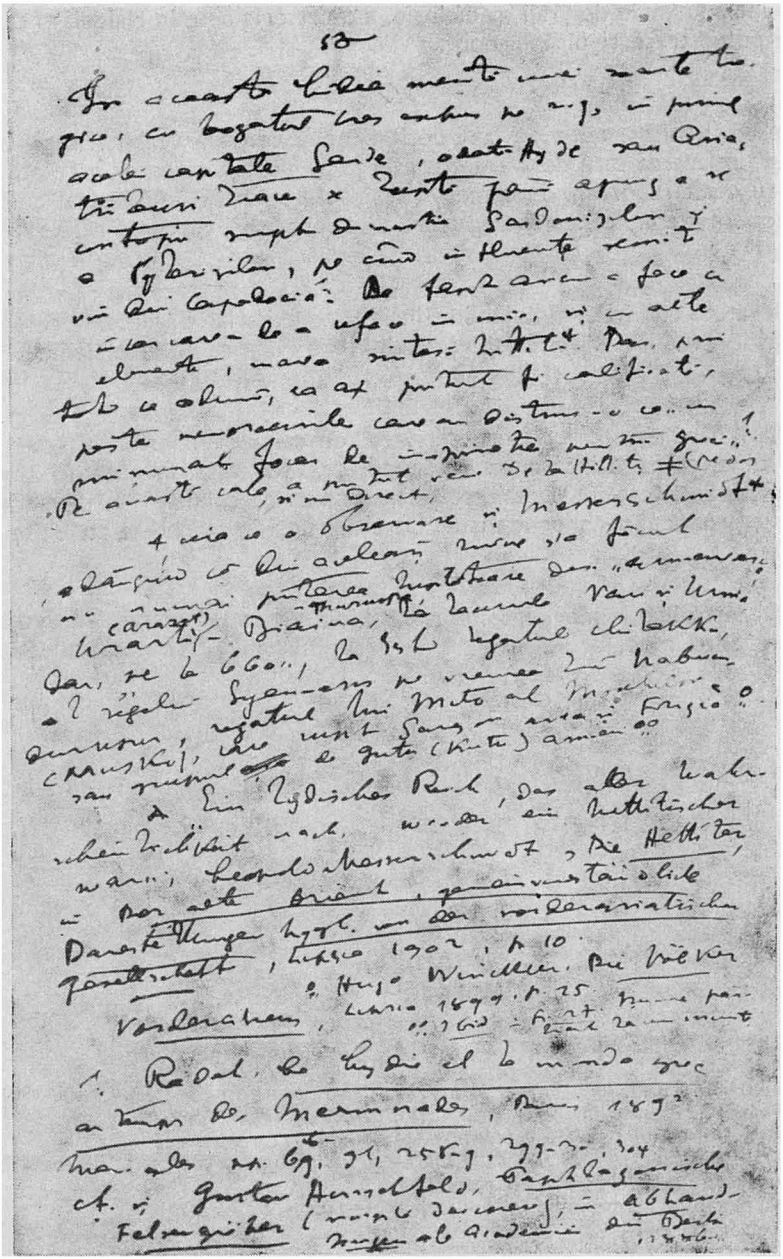

Fig. 13. — Fragment despre Lidia, din cap. *Civilizațiile Asiei anterioare.*

www.dacoromanica.ro

romanilor, Cibele, zeița Ma, zeul Attis[64], cu danțurile lor rituale, orgiastice și bizare[65], poate și unele formule de vrăji medicinale, a căror origine e în Haldeia și care numai astfel au putut trece și pînă la noi[66].

◇

Cresus, Kroisos, nu e de fapt decît o nouă ediție a vechilor regi hittiți, cu adausul și prefacerea care derivă din prezența pe țărm a cetăților grecești, care de altfel, n-au decît raporturi de comerț cu dînsul [67]. Grecii i-au păstrat amintirea ca a unui monarh mare, nespus de bogat, purtînd coroană și veșminte regale[68].

◇

În legătură cu hittiții[69], lidienii se închină zeului arian Bagaros, în care s-a văzut Bog al slavilor, sau Papas, lui Osogo și zeului lunii Mên, cu numele elenic[70].

◇

Arta lidiană este o evidentă derivare, de caracter inferior, a celei hittite[71], Sau, mai bine, ea participă, în condiții modeste, la aceasta. Inventatori ai monedei, lidienii apasă pe bucata de metal grosolane chipuri de animale[72] în care trăiește tot trecutul de groază al vechilor monștri. De altfel ca și în monedele atribuite Frigiei[73].

◇

Stilul intrărilor la morminte, creat în Lidia, trece și în Siria, iar Ciprul își clădește case după modelul lidian[74].

---

[64] Messerschmidt, *Die Hettiter*, pp. 21—23 (și alte nume divine).
[65] *Ibidem*, p. 24.
[66] Felix von Tefell, *Keilschriftmedizin in Parallelen* (în aceiași colecție), Lipsca, 1901.
[67] Pentru Cresus, și Maspero, *op. cit.*, III, p. 609 și urm.
[68] Astfel pe vasul reprodus, *ibidem*, p. 619.
[69] Asupra cărora v. și H. R. Hall, *The oldest civilisation of Greece*, p. 95, nota 2.
[70] Același, după Gardner, *New chapters*.
[71] V. probe în Maspero, *op. cit.*, III, pp. 604—605.
[72] *Ibidem*, pp. 606—608.
[73] *Ibidem*, p. 707.
[74] Francois Benoît, *Manuels d'histoire de l'art. L'Architecture, Antiquité*, p. 166.

www.dacoromanica.ro

Frigienii

Frigienii şi brigii traci sînt un singur neam şi s-a văzut, şi prin nomenclatura personală şi geografică, identitatea de limbă între cele două seminţii.

◇

Frigia regelui Midas şi a urmaşului său Gordios trăieşte mai mult prin anecdotele, mai mult sau mai puţin fabuloase, ale lui Herodot decît prin mărturisiri istorice ale ei sau prin monumente.

◇

E cu neputinţă să nu se vadă o legătură între frontonul cu pilaştri, la mormintele lui Menes şi Menkera şi între acela care precede, atît de tîrziu, mormîntul lui Midas.

◇

Cu grosolanele, aproape neinteligibilele figuri frigiene de zei şi lei, ne întoarcem dincolo de începuturile sumere[75].

[75] Pentru Frigia, Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 330 şi urm. O monedă ulterioară a lui Midas, *ibidem*, p. 336.

www.dacoromanica.ro

V • SIRIA. FENICIA. PALESTINA

www.dacoromanica.ro

Sirienii

Prin amintirea asirienilor, mai sus de care nu se vede nimic, grecii ionieni au dat numele de Siria întregii regiuni de coastă la sud de Asia Mică, o patrie veche pentru dînşii[1].

◇

Chipurile de sirieni în reliefurile colorate ale egiptenilor îi prezintă pe dînşii buhoşi, cu bărbia ascuţită, pe femeile lor tot aşa de ochioase, cu lungi plete lăsate pe umeri, dar ţinute sus cu o panglică ; o stofă cu ornamente geometrice, ca şi pentru bărbaţi, e prinsă cu două chiotori de umeri, acoperindu-le sînul[2]. Toate acestea arată poate numai nomazi, dar seminţii de o înaltă civilizaţie, de la care egiptenii au avut ce să înveţe.

◇

Răgazul pînă pe la anul 1000 fu întrebuinţat de sirieni ca să încerce o nouă organizaţie. În Tir fenicianul, în Ierusalim şi Samaria ale evreilor iahviţi, în Damascul dinastiei lui Rezon se încearcă un regim de state mici care, trăind cu împrumuturi culturale de la hittiţi, nu dovediră, afară de posibilitatea fenicienilor de a se apăra pe mare, putinţa de a se pregăti pentru o luptă contra acelei noi invazii asiriene, care, după lămurirea situaţiei faţă de Babilon, trebuia neapărat să se producă.

◇

Succesele lui Tiglatpileser se înţeleg mai bine cînd, pe urma inscripţiilor sale înseşi, ne dăm seama ce praf de mici state avea înaintea lui : de la Comagenea cumuchilor în jos se numără : Damascul lui Rezon sau Rezin, Samaria israelită a lui Menahem, Tirul unui nou Hiram, Byblos cu un rege deosebit, ca şi Qui, Carchemiş hittita şi mai puternicul Hamath. Apoi Samal, Gurgum, Milit, Caschi, Tabal, îndoielnicele mărunte centre din Tuna, Tuchana, Huşimna, din Iştunda şi statul arab al reginei Zabibi[3].

---

[1] Unde fuseseră licienii, lukki, e pentru dînşii Lukki-Asiria, Leucosiria (Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle avant J. C.*, II, p. 272), în care noţiunea de „alb", λευκός, vine prin confuzie. — După Hugo Winckler, *Die Völker Vorderasiens*, numele de Siria vine de la *suridu*, în momentele haldeiene, aplicat întregii regiuni maritime „din Capadocia pînă în Media".

[2] În proporţii mărite, la Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, II (v. şi II, p. 111).

[3] Şi în Bezold, Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 34.

www.dacoromanica.ro

Arameenii

Arabia și o parte din Siria sînt regiuni ale arameenilor și așa-numiților chafri[4], cu care Salmanasar I are astfel să lupte, și anume la Tigru chiar ; peste două veacuri urmașii lui vor avea să se lupte cu „achlamii arameeni", al căror nume e pomenit de acum înainte și în alte izvoare. Ei se vor întinde și pînă la Damasc, puind astfel temelia unui stat semit, arameean, de Dimașchi, care, cum se va vedea, a avut și momente de siguranță și de prestigiu, precum și două alte formațiuni : Rechob și Maacha, Hamath și Patiu. Abraham al evreilor, deși unul cu acest nume se află pe tăbliţele haldeene, nu e însuși decît un „rătăcitor arameean"[5]. Istoria, risipită și schimbătoare, a acestor „beduini" supărători și indestructibili va continua și pînă în secolul al VIII-lea, limba arameeană, așa cum se vede în cutare inscripție din secolul al V-lea[6], întinzîndu-se peste toată Arabia și chiar Palestina, pînă la regii nabatei și palmireni, ba pînă la Mohammed, cînd devine o veche limbă sacră, așa încît pe buza lui Isus murind au sunat silabe arameene.

[4] În care Hugo Winckler (*Die Völker Vorderasiens*, p. 14), vede evrei.

[5] Albert Saube, *Die Aramäer*, Lipsca, 1902, pp. 8—10 (și lupte cu Saul ; cuceriri ale lui David); alte mici „state" sînt Gurgum, Samal, *ibidem*, p. 12. Alături tribul mesopotamian bitadini, cu capitala Til Barsip, *ibidem*, p. 14.

[6] *Ibidem*, pp. 23. 28.

www.dacoromanica.ro

Regatul Damascului

Monarhia din Dimaşchi reprezintă triumful, în marginea deşertului, desigur cu influenţe pînă departe în pustiul arab, a ramurii semite pe care vecinii duşmani, egiptenii, o numesc Amurru. Regii conservă uneori nume tribale, ca Benhadad (numele regelui Rezon n-a fost explicat)[7].

◇

Pentru puternica Asirie Damascul era, în batjocură, ţara măgarilor, dar apărarea îndelungată a celui mai viguros din micile state semite răspunde biruitoare acestei injurii. Regatul, în drumul cel mare al caravanelor, care l-a şi creat, putea să dea asirienilor, în marea lor pradă de la sfîrşitul secolului al IX-lea, „2 300 de talanţi de argint, 20 de aur, 3 000 de bronz, 5 000 de fier, haine multicolore, mantii, paturi de fildeş, un coif cu cadru de fildeş împodobit cu pietre scumpe"[8].

◇

Acest regat al Damascului, care nu ni-a lăsat, nici în inscripţii, istoria isprăvilor lui de vitejie, se sprijinea desigur nu numai pe partea siriană în jurul capitalei sale, ci şi pe toată lumea arabă care a trebuit să atîrne de un Rezon şi Hazael.

[7] Pentru „expansiunea arameeană", Cavaignac, *Le monde méditerranéen*, II, p. 194 şi urm.
[8] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 330.

www.dacoromanica.ro

Filistenii

La Gaza[9] sînt filistenii, numiți de asirieni : palaști sau piliști. Popor de origine dubioasă, socotit odinioară aric, iar astăzi semit sau „semitizat"[10], precum ar dovedi-o unele nume, ca al lui Goliat, ei trebuie să fi cucerit de la cananeeni acest mare port, care e punctul ultim al unei mari caravane. Începuturile istoriei lor, care n-a fost încă scrisă, ar trimete la 1200[11].

◇

Filistenii sînt niște așezați tîrzii în părțile maritime ale Siriei, unde, încă pe vremea lui Ramses al III-lea, ei rîvneau stăpînirea în porturile feniciene, fără a se putea ocupa de un comerț remunerator. Ei izbutiră să-și creeze un domeniu la Ascalon, la Gaza, în apropierea Egiptului, fără a primi o situație clientelară față de faraoni. Aceștia, care numeau pe acești ne-semiți: pulasati, se deprinseră a numi Palestina nu numai această regiune ocupată definitiv, dar și teritoriul pe care evreii știură să-l apere de acești vecini temuți și priviți cu o continuă ură. Regii lor (*sar*, pluralul *sarnim*), în număr de cinci la un anume moment, nu erau de fapt decît șefii unor remuneratoare expediții de cîștig sau păzitori ai caravanelor răsplătitoare[12]. Lor li se atribuie decăderea Sidonului. Ei ținură o bucată de vreme supt jugul lor pe noii veniți evrei, care încercară a se libera abia prin regalitatea de împrumut a lui Saul[13], care totuși căzu în luptă cu acești războinici de meserie, îmblînziți apoi, în alte împrejurări, prin altfel de mijloace, prin luarea în serviciu a cetelor lor de o regalitate aliată cu Tirul și cei din Hamath, cu Ofirul arab și Saba, cu Egiptul din Tanis — legătură economică pentru caravane — ,și acum îmbogățită.

---

[9] K. Stark, *Gaza und die philistische Küste*, 1852 : M. A. Meyer, *History of the City of Gaza*, New-York, 1907.

[10] Stanley Arthur Cook, în *Encycl. brit.*, XXI, p. 404.

[11] F. Hitzig, *Urgeschichte der Philister*, 1845 : A. Noordtziy, *De Filistijnen*, Kampen, 1905.

[12] V. și Cavaignac, *Le monde méditerranéen*, II, pp. 121—123, 211—212.

[13] Interpretarea primită, *ibidem*, pp. 127—128. Dar nu poate fi vorba de sfințirea noului rege prin „profetul" Samuil ; acest element a fost introdus de tîrzia prelucrare rabinică.

www.dacoromanica.ro

Fenicienii

I. Rasa

De fapt așa-zișii fenicieni nu sînt un popor, ci un grup de negustori care, venind poate din mai multe regiuni, au moștenit colonii haldeene întru toate asemenea cu cele din Asia Mică. O cercetare a numelor de cetăți ar putea să arunce o lumină nouă asupra celor mai depărtate origini ale lor.

◇

Expansiunea haldeeană, care a dat o cetate hittiților și a trimes pe Abraham în Canaan, a semănat pe țărmul mediteranian șirul de cetăți „canaanite" (grecii le zic locuitorilor de acolo Χνᾶ), care s-au numit de greci fenicieni, foarte probabil nu după coloarea roșie, brună, a acestor oameni, de un tip nu neted deosebit de al grecilor înșiși, care nu sînt blonzi [14], ci după egipteanul *Fenk*, nume general pentru „barbari". Cel mai vechi centru va fi fost Sidonul, pentru care întregul grup se numește „sidonieni". Celelalte cetăți, cu preoți ai lui Dagon și ai Astartei, sînt Tirul, Akkon, Achzib, Ahlab, Arka, Arvad, Kanah, Biruta (Beirut), Byblos, Marathus, Sarepta, Simyra, Sin, — toate, fără excepție, numiri semite[15]. Din nenorocire, începuturile fenicienilor nu se cunosc prin propriile lor inscripții, care încep așa de tîrziu ca secolul al VI-lea, ci prin știri risipite, uneori confuze și chiar contrazicătoare, din conglomeratul, de origini deosebite, și atît de tare „modernizat", din *Biblie*.

2. Numele

S-a ajuns a recunoaște în numele fenicienilor nu fenixul-pasăre, nici coloarea roșie, nici palmierul, care n-au putut trece ca nume naționale, ci termenul de *Fenchu*, întrebuințat în Egipt ca apelație pentru ei[16].

◇

Cei din Gebel-Byblos și Tir și-au luat desigur numele după înfățișarea localității, ca Beirut, „cetatea fîntînii", Sidon, „pescărie"[17].

---

[14] G. Pietschmann, *Geschichte der Phönizier*, Berlin, 1889 : E. C. Movers, *Die Phönizier*, Bonn, 1842—1856.

[15] G. A. Cooke, în *Encycl. brit.*, XXI, pp. 449—450.

[16] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 245.

[17] *Ibidem*, p. 246—247 (cu zidurile de la Arvad, după Renan).

www.dacoromanica.ro

3. Lipsa de unitate politică

De fapt Fenicia n-a format niciodată o țară ; niciodată regii de cetăți, după datina Haldeii, nu s-au unit măcar într-o confederație. Nordul vorbea alt dialect decît sudul. Zimrida, regele din Sidon, stă în corespondențele de la Tell-el-Amarna, răzleț, în fața lui Abimelech din Tir. S-a putut spune că situația era aceeași ca între vechile mici state germane[18].

4. Influențe

S-a afirmat că de la fenicieni, care ar fi avut acest obicei și acasă la dînșii pentru regii lor, prezidenți ai unei bogate oligarhii, ar veni portul veșmintelor de purpură pentru monarhi, dar frumusețea însăși a stofelor astfel colorate a putut ajunge și singură pentru aceasta.

◇

Regele Tirului, pe vremea lui Akhenaton, mergea în supunerea sa așa de departe, încît se prezinta ca entuziast adorator al soarelui, zeul unic al faraonului reformator.

◇

S-a emis și ideea că Aton al lui Akhenaton nu e altul decît transcrierea egipteană a zeului sirian Adonis[19]. E, nu trebuie să se uite, vremea căsătoriilor de faraoni cu fete de regi din Mitanni și de la hittiți.

◇

Siria, începînd cu egiptenizata Byblos, legată și de tradițiile religioase ale lui Osiris, ajunge a imita Egiptul și în inovația mormintelor zugrăvite, și chipuri ale Isidei nu sînt rare și mai în adîncul țării[20].

◇

S-au recunoscut ca de origine feniciană nume de obiecte la greci, ca χρυσός aurul, de zei ca Afrodita din Aștoret, nume geografice, ca Ereb-Europa, legende eroice[21], și, întrucît nu se poate trezi o concurență, la oamenii de aceiași rasă din Hamath[22], scrisul alfabetic.

---

[18] Wilhelm, Freiherr von Landau, *Die Phönizier*, Lipsca, 1901 (în colecția *Der alte Orient*), II.
[19] A. Moret, *Rituel agraire de l'ancien Orient à la lumière des nouveaux textes de Ras-Shamra*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, Bruxelles, 1935, p. 331, nota 2.
[20] C. Bezold, Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 86.
[21] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 250.
[22] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, pp. 54—55.

www.dacoromanica.ro

◇

Fenicienii n-au putut să nu fie transmițători ai civilizațiilor interioare, de care erau pătrunși, în toate insulele, de la Cipru și chiar din Creta înainte, și pe toate coastele, pînă la ale Africei și Peninsulei Iberice, unde s-au oprit. Dar e curios, dacă nu simptomatic pentru gradul scăzut de civilizație al acelor regiuni străine, că de acolo ei n-au adus nimic pentru a influența, îmbogățind-o, propria lor sinteză[23].

5. Colonii

Se admite că toate cetățile din vechiul Cipru: Hamath, prefăcut de greci în Amathunta, Kittion, Paphos de mai tîrziu, sînt colonii feniciene[24], Tot așa în insulele. Egeii: Delos, Paros, Oliaros, Thera, Siphnos, Kos, Amorgos, apoi, aiurea, Thasos, Citera, punte din Creta, iar pe continent la Abydos și Lampsac, precum și pe coasta Mării Negre, ca la Sinope. Ei căutau mine de aur și scoica din care scoteau purpura. De acolo-și luară drumul spre coasta africană unde fundară Cartagena (Carthadașt, „Cetatea-Nouă", începutul sec. al IX-lea)[25], Utica, Thapsus, Leptis, Hippona și Hadrumetul, Kambe, ș.a.m.d., spre Sicilia și depărtatul Apus, desigur și Corsica și Sardinia, cu „coloanele lui Melcart" (ale lui Hercule), Gadir și Tarsis, Karteia, Malaca, pe malul iberic.

Știri contemporane pentru o colonizare pe care unii au încercat s-o ridice și pînă la 1400 a.Chr. nu se găsesc, și orice precizare riscă să aibă numai valoarea unei închipuiri.

◇

Fenicieni ar fi fost și în Creta[26]. Din Rodos ar fi fost scoși de dorieni numai la începutul secolului al VIII-lea[27].

◇

O legendă rodiană vorbește de expulzarea fenicienilor din insulă[28].

◇

Domeniului de comerț fenician i se atribuie și insule ca Milo, Thera, Oliaros[29].

◇

Fenicienii au fost și mari negustori de sclavi pentru alții, pe lîngă aceia pe cari ei înșii îi întrebuințau. Amănuntele acestui comerț nu le putem cunoaște, dar e

[23] V. și Fr. Jeremias, *Tyros bis zur Zeit Nabukadnezar's*.
[24] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, pp. 248—249.
[25] *Ibidem*, p. 257.
[26] August Fick, *Vorgriechische Ortsnamen*, p. 34 și urm. Dar ei ar fi fost confundați cu hittiții, *ibidem*, pp. 123—124.
[27] H. R. Hall, *The oldest civilisation of Greece*, p. 441.
[28] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, p. 585, nota 2. „Dorienii" ar fi adus liberarea.
[29] Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 230. Autorul crede că nu se poate fixa cronologia întinderii mai departe în vestul Mediteranei.

www.dacoromanica.ro

destul să ne gîndim la ceea ce au făcut în acest domeniu, fără nici o considerație de creștinătate, negustori italieni din evul mediu, venețienii mai puțin, dar în cea mai largă măsură genovezii.

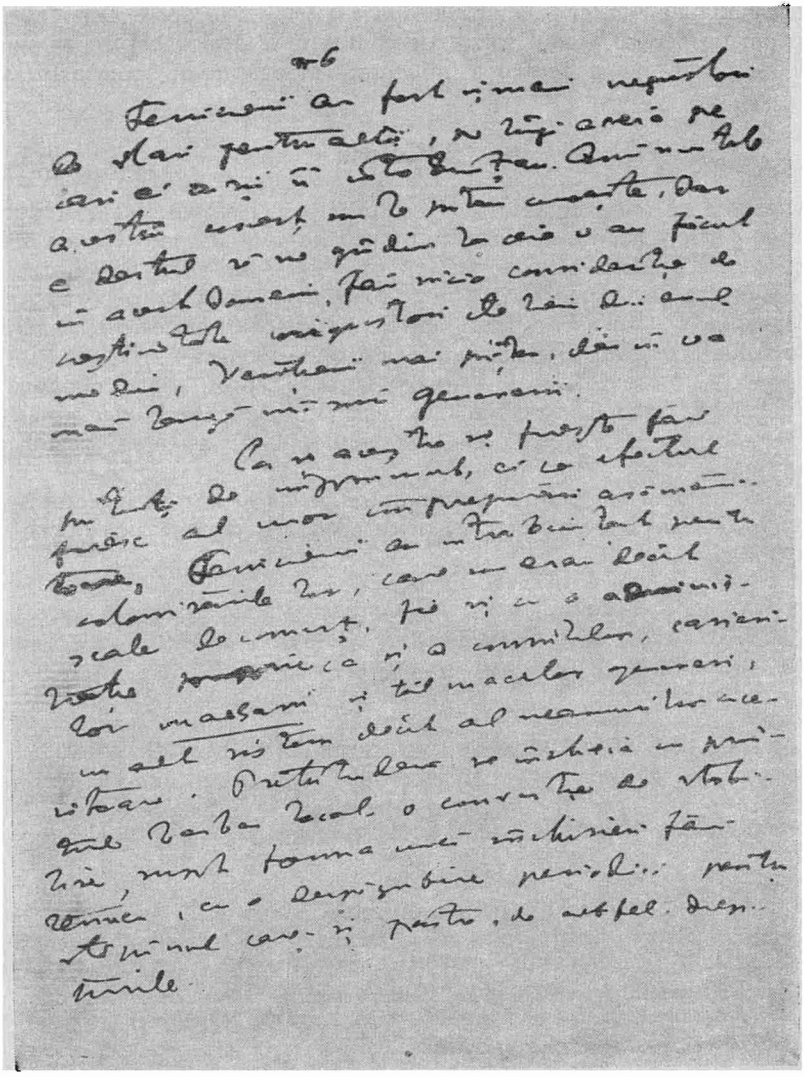

Fig. 14. — Fragment despre fenicieni, din cap. *Siria, Fenicia, Palestina.*

Ca și aceștia, și firește fără putință de împrumut, ci ca efectul firesc al unor împrejurări asemănătoare, fenicienii au întrebuințat pentru colonizările lor, care
272 nu erau decît scale de comerț, fie și cu o administrație proprie ca și a consulilor,

www.dacoromanica.ro

casierilor *massari* și tălmacilor genovezi, un alt sistem decît al neamurilor cuceritoare. Pretutindeni se încheia cu prințul barbar local o convenție de stabilire, supt forma unei închirieri fără termen, cu o despăgubire periodică pentru stăpînul care-și păstra, de altfel, drepturile.

6. Comerțul

Comerțul haldeean, Babilonul nefiind, ca vechea capitală, la mare, a avut totdeauna margini restrînse: barbaria din est, simpla viață din văile de nord nu îngăduiau un mare avînt, iar în răsărit cetățile de la Mediterană își apărau cu îndărătnicie autonomia, care era de fapt o independență. Cu totul altfel a fost cu fenicienii, care aveau nesfîrșirea mării în fața lor și exploatarea negoțului maritim ca singur izvor de cîștig. Scrisul pe tablete de argilă era și atît de greu și însuși materialul de fabricat lipsea. Nu se afla nici papirusul egiptean în aceeași cantitate ca în patria sa, deși la dînsul a trebuit să se afle recurs înainte ca apusenii, cînd s-au trezit la o viață mai înaltă, să iscodească zgîrierea cu un vîrf ascuțit pe tabele cerate. Pentru fenicieni, negustori cu socoteli exacte, o scrisoare curentă, foarte lesnicioasă, a devenit una din marile necesități. Asiria ajunsese, pentru transcrierile din arhaica sumeriană, la o scrisoare silabică și Egiptul vecin recursese la ieratică. Pasul mai departe s-a făcut în Fenicia, probabil la Tir: douăzeci și două de semne singure și sigure pentru oricare sunet.

7. Scrisul

Nu din motive „literare" ci pentru a ușura tranzacțiile, fenicienii au făcut ce făcuseră înainte mesopotamienii, înlocuind scrierea ideografică, așa de grea și prin desemn și prin îmbelșugarea semnelor, prin „cuiele" lor, atunci cînd ei înșii au redus semnele ieratice egiptene și le-au dat o formă de și mai mare simplicitate[30].

◇

De la scrierea hieroglifică s-a ajuns apoi, prin întrebuințarea ca litere a primului semn din cuvîntul a cărui noțiune era prezentată ideografic ori prin specializarea unui semn hieroglific pentru o silabă determinată, la o scriere mai apropiată de aceea care trebuia să învingă[31].

◇

Valoarea unei lungi tradiții orale, în care memoria poate păstra evenimentele așa cum s-au desdeprins a o face popoarele care au ajuns a scrie, a fost cu dreptate recunoscută[32]; dar desigur aceasta nu îndeamnă a primi tot ce tradiția *revăzută și interpretată* a dat la marile popoare de cultură din Orient și apoi, cu atîta bogăție, la greci, ca mituri.

---

[30] Justi, în Hertzberg-Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 4.
[31] *Ibidem*, p. 4.
[32] *Ibidem*, p. 5.

www.dacoromanica.ro

8. Literatura

Fenicienii n-au literatură, cum n-au, cu toată existența unor arhitecți care se puteau împrumuta și aiurea, nici „artă pentru artă". Inscripțiile comemorau biruințele în războaie ofensive, și e inu le-au făcut niciodată. Sau ele erau în legătură cu un cult al nemuririi, care a rămas străin de dînșii.

◇

Totuși fenicienii, în țara cărora săpături s-au făcut relativ puține, nu sînt cu totul lipsiți de producții literare. La Ugarit (azi Ras-Șamra) s-au găsit, pentru o dată foarte veche, cîteva „poeme mitologice", închinate marilor zei ai țării, de un caracter general sirian[33].

9. Arta

Horus și Thot se întîlnesc în reprezentații feniciene[34]. Tipul de mastaba se întîlnește uneori în mormintele de la Arvad și Tir[35]. Motivul vacii, cu cei doi viței între flori de lotus, luat din Egipt, se vede pe o frumoasă cupă feniciană, dar aici poate fi numai un capriciu al modei: executarea, plină de gingășie, trimete însă la scene asemănătoare în Creta[36].

◇

Fenicienii se îngroapă, fără nici un amestec de pietate religioasă, și cu atît mai puțin de artă, în găuri săpate în stînci[37].

◇

Și în Siria trece obiceiul înmormîntării în cutii de argilă[38].

◇

Cea mai însemnată descoperire în țara fenicienilor se înseamnă sicriul lui Eșmunazar, cu unele reprezentații religioase simbolice. Greoaia piatră care înfățișează aspru pe mort are o formă asemănătoare cu a capacelor de sarcofagii în Egipt[39]. Dar avem a face cu o lucrare care nu e mai veche decît anul 386, cînd toate marile schimbări care au precedat epopeea lui Alexandru cel Mare se produseseră în apusul Asiei.

---

[33] Ch. Virolleaud, în revista „*Syria*", X (1929), XII (1931). Cf. A. Moret, *Rituel agraire de l'ancien Orient*, în „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales", III, p. 338 și urm.

[34] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, pp. 572—573.

[35] *Ibidem*, pp. 578—579, 580.

[36] *Ibidem*, p. 581. Chiar faraonul egiptean pe o alta, *ibidem*, p. 583.

[37] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, p. 165. V. și *ibidem*, pp. 166—167.

[38] Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I[2], pp. 681 și 683. Acolo și obiceiul groaznic al îngropării copiilor, mai ales a fetelor, lîngă casă sau la temelii lepădîndu-i, *ibidem*.

[39] O înfățișare la Justi, *Geschichte des Altertums*, p. 169.

www.dacoromanica.ro

10. Religia

Cît despre religie, cu tot ce s-a spus despre Baalul Tirului, despre Athar, despre Il și Ilat etc.[40], despre mitul creațiunii, ca și despre practici răscumpărătoare pentru sacrificiul uman, ca circumcizia și prostituirea, și după așa-zisul preot Sanchuniathon, nu poate forma, față de datinile generale siriene, un capitol special pentru fenicieni. General siriană poate fi și închinarea la Byblos a lui Adonis, totuși așa de asemănător cu a lui Osiris care învie[41]. Teribilul cult al lui Moloch (de la *melec*, rege, stăpîn), cu jertfele de copii, care nu se constată în metropole, a putut veni la Cartagena de la noul mediu înconjurător.

◇

E curioasă strînsa alipire a acestor îndrăzneți și activi navigatori pentru cîștig la zeitățile siriene, pe care, afară de cazuri ca al lui Hiram[42] (969— 936), le pomenesc în numele sufeților și apoi ale regilor: Abi-Baal, Baal-Astart, Abd-Astart, Ithu-Baal, Sicharbaal, Baaletsor, El-Iirsa (femeie). Numele lui Baal, Bel se întîlnește și în al Iesa-Belei, soția regelui evreiesc Ahab, ea însăși princesă tiriană. Dar însuși numele marelui zeu protector, Melcart, nu se întîlnește niciodată.

◇

În toate cetățile feniciene El și Baal erau concepuți ca avînd o coadă de balaur ca în vechi reprezentații haldeiene; îi găsim așa în monedele din vremea elenistică, în care firește capetele sînt prefăcute după tradițiile altei arte[43].

◇

Din Dumnezeu al Haldeii, Siria a făcut pe zeul Tammuz.

◇

De altfel fenicienii au aceeași poveste a facerii lumii ca și evreii.

---

[40] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, pp. 258—259.

[41] Nu s-ar putea stabili aici originea eunucilor care-și sacrifică sexul. Cabirii (cu Eşman) au o întindere mai mare decît această coastă siriană. V. teza lui Teohari Antonescu despre cultul lor în Dacia.

[42] Pretinsul lui mormînt, o stîngace încercare de piramidă în miniatură, la Spamer-Kaemmel, *loc. cit.*, p. 255.

[43] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, II, p. 184.

www.dacoromanica.ro

Evreii

1. Originile. Statul

Săpăturile din Palestina au dat foarte puțin material arheologic care să poată ajuta la povestirea de atîtea ori schimbată a tradiției scrise evreiești. În Ierichon s-au dezgropat numai rămășițele întăriturilor și altor zidiri. În alte părți au ieșit la iveală doar olărie, arme, unele podoabe mai simple și idoli mai mult sau mai puțin informi[44]. La Tell-Thaanek, unde s-a aflat și oarecare literatură „politică", folosul săpăturilor a fost găsirea de coloane pentru jertfă, și chipuri ale Astartei[45].

◇

Cîteva fragmente de vase cu scene mai grosolane decît în cea mai stîngace epocă a artei hittite, cîteva din vasele de uz religios, altarul de la Thaanek, cu cele cîteva capete bizare sămănate pe dînsul[46], de s-ar crede că amintesc străvechile sacrificii umane, e tot ce ni-au dat pînă tîrziu cercetările supt pămîntul Palestinei.

◇

Olăria evreiască n-are caracter ; simțul pentru podoabe-i lipsește cu totul și chiar acela pentru formă[47].

◇

Arhitectura evreiască și podoabele ei, așa cum circulă de obicei, nu sînt decît pioase reconstruiri ipotetice și arbitrare după descrierea din Vechiul Testament.

◇

Se vorbește de rasa „semită" tot așa cum se vorbește de rasa galbenă, neagră, roșie și malesă. De fapt, omul alb care vorbește o limbă arică și acela a cărui limbă are caracterele de organizare și de vocabulariu semite, nu se deosebesc în antropologie absolut prin nimic decît doar prin anumite înfățișări ale feței (nasul coroiat se întîlnește și la greci și la hittiți).

◇

S-a putut afirma cu dreptate că, dacă vechii evrei au moștenit o populație anterioară, așa-numiții, de egipteni, *charrì*, dacă nasul coroiat arată un puternic

[44] Amănunte la Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 80.
[45] *Ibidem*, p. 82.
[46] Vezi-le la Bezold, *loc. cit.*, pp. 123, 125, 127.
[47] V. probe în Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 124.

www.dacoromanica.ro

amestec hittit, evreii după captivitatea babilonică nu înțelegeau *Biblia* și că acei de astăzi sînt un produs artificial la preoților[48].

◇

Cananeenii nu erau fără organizație în momentul cînd evreii (Habiru) vin din adîncul pustiului — cu amintiri legate de Muntele Sinai, unde puseseră proclamarea miraculoasă a legii lui Moise, și de Egipt, care le dădu arca — pentru ca să-l năvălească. Un rege Sisara trăia în amintirile noilor stăpîni, lupta cu el fiind pomenită în cîntecul de biruință al Deborei, acceptat în compilația sacră, atît de tîrzie, a Vechiului Testament.

◇

Numele istoriei evreiești sînt de un mare interes pentru aflarea originilor și legăturilor. Isboreth, în legătură cu zeul semit Ierobabel, Ierub-baal, amintește pe adversarul lui Iahveh, și fiul lui Saul e Išbaal : Abimelech, pe *melecul*-rege de la care a plecat Melcart : în Solomon chiar simțim aceleași sunete ca în Șamaș : în Adonia pare a trăi amintirea lui Adonis. Numele Ierusalimului sau acela din care e derivat pare a se repeta în partea primă a numelui Ieroboam. Numele zeului El răsună și în Israel însuși, Ismael, și în Hazael, în Iezechiel, dacă nu și în Eliiah (Ilie), în Eliseu. Apoi Azarieh, Sakarieh, Iosef, Iosia, Iosafat par nume originale indigene. Ahab, Ahavia formează o grupă asemănătoare, dar nume nu pleacă de la Iahveh însuși, dacă nu în numele de Iehudah, Iuda, care e al regatului cucernic, opus celui rătăcit ca religie, sau în acela al tîrziului rege Iehu (poate și Ioas) și în al preotului Iehoiada sau al regilor Ioada și Ioas.

◇

Adevărata istorie a poporului evreiesc pare a se desena așa ;

Viață pastorală în peninsula Sinai, de unde și datina mielului pascal, Moise, Mose, avînd un nume care ar putea trimete în această regiune; contact cu Egiptul, de unde istoria lui Iosif ; trecerea Mării Roșii ar putea fi pusă în legătură cu izgonirea hyksoșilor, la care se vor fi adaus elemente luptătoare sau parazitare dintre evrei ; ar fi urmat o izgonire a lor care, pe lîngă sau peste filisteni, a aruncat în Canaan triburile reunite apoi de noua patrie, care, oferind posibilități de agricultură[49], nu mai îngăduia acea viață rătăcitoare, trib de trib, a cărei amintire trăiește în capitolele patriarhilor și ale judecătorilor, care, de alminterea, ar fi prezidat instalarea întemeietorilor de moșii. *Fără o mare împingere din afară un popor de beduini nu poate trece la viața agricolă, care cere alte aptitudini și o destul de lungă inițiare.* Un stagiu în munți, cum s-a propus, este încă mai puțin admisibil, căci niciodată Canaanul și părțile vecine n-au fost un teritoriu de transhumanță, ca Turkesanul și Iranul, patrii succesive pentru alți ciobani.

---

[48] Hedler, *Rassenkünde und Rassenwahn*, 1932, p. 35. El arată pe David ajutat de amoriți, 34. V. și Éd. Montet, *Histoire du peuple d'Israël*, Paris, 1926.

[49] Cf. H. Vincent, *Canaan d'après l'exploration récente*, Paris, 1914, ed. 2-a.

www.dacoromanica.ro

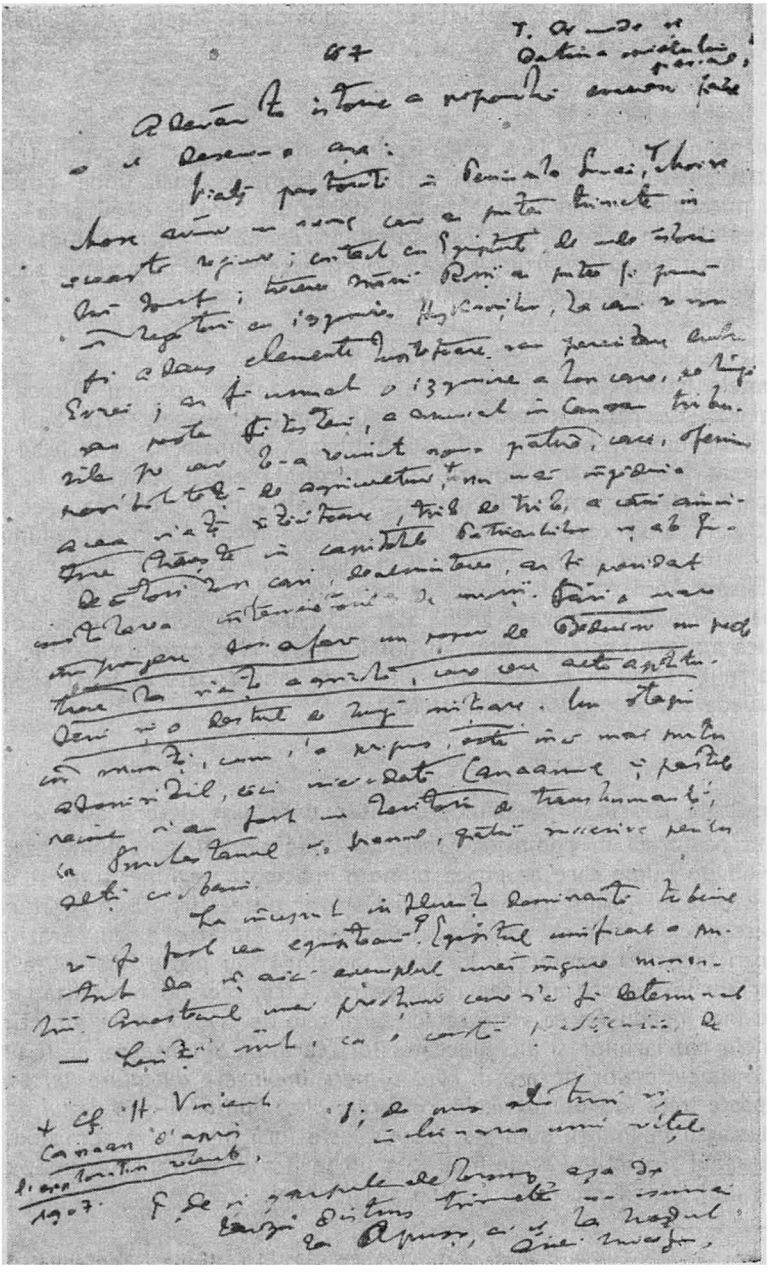

Fig. 15 — Fragment despre evrei, din cap. *Siria, Fenicia, Palestina.*

www.dacoromanica.ro

La început influența dominantă trebuie să fi fost cea egipteană— deși șarpele de bronz, așa de tîrziu distrus, trimete nu numai la apus ci și la nordul Asiei Mici ; de pus alături și închinarea unui viței.

Egiptul unificat a putut da și aici exemplul unei singure monarhii. Amestecul unei preoțimi care s-o fi determinat— leviții sînt, ca o castă preoțească, de o mai nouă origine[50]— e neadmisibil după exemplul Egiptului, unde hegemonia preoțimii din Teba e de origine tîrzie, iar în Mesopotamia preoții n-au avut niciodată rolul de a face regi în afară de dînșii, regalitatea însăși provenind de la sine din serviciul altarului.

Influența hittită a provocat o regalitate din nord, în „Israel", aplecată către cultul idolilor sirieni și poate nu numai al acestora, prin opoziție cu credința lui Iahveh, socotit ca zeul unic și abstract pe care-l confiscase cetatea cananeană jebusită, după ce fusese reședința unui vasal egiptean, de altfel tîrziu cucerită[51], a Ierusalimului (Ieruşalaim, cu nume de plural).

Totuși păstrarea exclusivă a unor nume care nu au a face nici cu cele din Egipt, nici cu cele din Mesopotamia arată o extraordinară rezistență la pătrunderile din afară și tot așa caracterul permanent rebel față de orice infiltrare de artă, arhitectura fiind împrumutată din Fenicia, sculptura abia reprezentată și pictura neexistentă[52].

◇

S-a arătat că numele lui Moise, Mose, e de pus în legătură cu Ahmose, Thutmose, în Egipt, și că obișnuința cu numărul zece, în „Decalog", are aceeași origine (*șapte* e haldeian), dar că în atitudinea față de moarte nu e grija egipteanului, ci indiferența semințiilor semite[53].

◇

Supt Nabucudurusur, în Iuda, urmașul lui Manase poartă numele egiptean de Amon.

◇

Pînă la regele Hizkia nu există inscripție evreiască, și chiar după aceea astfel de izvoare sînt peste măsură de rare.

---

[50] Stanley Arthur Cook, în *Encycl. brit.*, XVI, p. 513 ; „Leviții literaturii de după exil reprezintă numai rezultatul unei lungi și încurcate dezvoltări". „Și numele de levit e de origine nesigură" (*ibidem*, p. 514). Era și o preoție a lui Șiloh și una a lui Dan. De alminterea autorului i se pare că e un dubiu ; „întru cît stemele tribale pot fi întrebuințate pentru mai vechea istorie a lui Israel", *ibidem*, p. 513. Cf., pe lîngă *Prolegomenele* lui Wellhausen, Eduard Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, Halle, 1906.

[51] Cucerirea se atribuie lui David, după 1000.

[52] V. A. Lods, *Israël, des origines au milieu du VIII-e siècle*, Paris, 1930 și *Les prophètes d'Israël*;

[53] Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IX-e siècle avant J.C.*, II, pp. 152—153.

www.dacoromanica.ro

◇

Foarte elegantă însă inscripția ebraică, în caractere cursive, de la Siloe[54].

◇

Istoria evreilor, într-o formă mai mult sau mai puțin primordială și autentică, o cunoaștem prin „Cartea regilor" din *Biblie* pînă și în cele mai mici amănunte. În prezentarea istoriei lumii din acest timp spațiul de acordat nu poate fi în proporție cu această bogăție a detaliului. Supt nici un raport evreii din cele două state n-au exercitat o hegemonie asupra vecinilor de aceeași măsură, cu atît mai puțin asupra celor cu mult mai puternici. Edemul, Moabul, Amonul au rămas ce fuseseră. Filistenii, ostași purtînd coifuri cu pene ca tiarele regilor asirieni, și-au păstrat cu gelosie individualitatea. Damascul s-a socotit mult mai însemnat prin vitejia oamenilor săi. N-a fost aici o artă proprie, iar literatura creată supt înrîurirea suferințelor nu se putea transmite în locuri unde n-au fost asemenea împrejurări. A amesteca necontenit pe evrei în certurile celor mari, în largile acțiuni militare și politice, e a le îngreuia, dacă nu și a le falsifica[55].

◇

De la micile popoare vecine cu evreii lipsesc însemnări „naționale" putînd servi controlului, afară de stela cu inscripția regelui Meșa din Moab, pe vremea lui Omri din Iuda, și inscripția cutărui rege din Hamath, alt mic *Pufferstaat* în aceste regiuni, ajuns la un anume moment pe același nivel cu cele evreiești. S-a observat că inscripțiile găsite în Arabia sabeenilor din Saba și vecinătate (cu privire la regatul Main : sec. IX sau VIII), nu pot fi întrebuințate ca material pentru o istorie precisă[56]. Statuia lui Panammu din Jaudi și Samal, pusă de fiul Birrekab, găsită la Zingirli, în teritoriul hittit, e acum la noul muzeu din Berlin[57].

◇

Inscripția moabită a regelui Meșa[58] prezintă luptele lui cu „casa lui Omri" din Israel, dar și cu evreii din Iuda, și cu aliații lor edomiții, pentru cinstea zeului Chemoș, care-și liberează poporul după o „robie" de patruzeci de ani, de pe urma acelui rege israelit Omri și a fiului, Ahab. E o luptă între zei și inscripția pretinde că Iahveh a fost cu totul bătut, luîndu-i-se o însemnată pradă, după cu-

[54] Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 157. E din secolul al VIII-lea.

— Reproducere și traducere a scrisorii regelui Abdihiba din Ierusalim către Amenhotep al IV-lea în Rudolf Kittel, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 464.

[55] V. puternica exagerare la Rudolf Kittel, *loc. cit.*, p. 520 ; „So ist er (Hizkia) des festen Glaubens, dass Assur an dem Felsen von Zion zerschellen müsse". Aiurea (p. 523) se vorbește de speciala „iubire de natură" a lui Sinacherib.

[56] Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, pp. 30—31.

[57] *Ibidem*, p. 34.

[58] Publicată, în același an, 1870, de Clermont-Ganneau, în „Revue Archéologique", XX (1869), de Schlottmann, de Nöldeke, în Germania, de Ginsburg, la Londra.

www.dacoromanica.ro

cerirea a două, altfel neînsemnate, cetăți, luîndu-se măsuri pentru drumuri și alte îmbunătățiri în teritoriul cucerit.

◇

În vremea lui Asarhaddon, pe lîngă Manase din Iuda, sînt regi în Edom și Moab, în Byblos, în Gaza și Ascalon, în Arvad și Asdod, etc., și, alături, zece alții în Cipru, purtînd și nume hittite, ca al lui Iriisu din Soli.

◇

Încercarea de a forma un stat evreiesc nu e mai veche decît a doua parte a secolului al XI-lea, cînd ultimii Ramesizi stăpîneau Egiptul în decadență. El găsi însă în fața sa peste două-trei sute de ani Imperiul asirian înviat de Tiglatpileser I pe care la apariția lui în Siria faraonul crezu că trebuie să-l întîmpine cu daruri. După Ramses al XII-lea, marele preot din Teba Hrihor va lua pentru dînsul coroana îndoită, pentru ca apoi cu greutate să se stabilească un *modus vivendi* între cele două autorități de o origine așa de deosebită[59].

◇

Dar supt Ramses al III-lea încă se clădesc de egipteni temple în Canaan și prizonieri de acolo se închină zeilor patriei[60].

◇

Statul „clădit pe Deuteronom" a fost înfățișat cu dreptate ca o revenire la trecut și i s-a dat ca paralel „anticizarea" Egiptului nou supt dinastia lui Necho și celor doi Psametik.

Se poate adăugi și un alt paralelism. În nenorocirea lor națională, evreii s-au curățit de zeii sirieni adorați odată public în Israel și se țin de acum strîns de singur Iahveh ; tot așa egiptenii gonesc pe Set, patronul gloriosului rege Seti, al cărui cult venea încă din vremea hyksoșilor și se supun direcției singure a preoților conservativi.

Dar tendința e generală. Ce înseamnă altceva luarea de inițiatorul noului „imperialism" asirian a numelui, de fapt străin, al lui Sargon, fabulos, și imitarea eroismului sacru al lui Ghilgamiș, transmis apoi, ca Hercule, grecilor ?

◇

Prieteni chiar zugrăvesc societatea aceasta ca sprijinită pe autoritatea de familie — dar nu fără acel sacrificiu al primului născut, care e întrupat în legenda lui Isaac, gata să fie jertfit „Domnului" de Abraham —, pe un cult și al strămoșilor și al străvechilor idoli, între care Iahveh e sau taurul asiatic sau șarpele povestirii despre întîiul păcat — cel care seduce, înșeală —, ori și, cum adaugă Maspero, bulzul de foc în mărăcini, nu fără o teamă de Infern, *șeol*, supuindu-se fără regi

[59] Pe larg în Ed. Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, p. 325 și urm.
[60] *Ibidem*, pp. 318—319.

www.dacoromanica.ro

unor *şoppet*, asemenea cu sufeţii Cartaginei, traduşi prin „judecători". Ca stadiu de cultură, inferiori cananeenilor[61].

◇

Se atribuie data de 621 celei dintîi legi civile, „umane", cu tot caracterul ei religios, pe care regele Iosia ar fi făcut-o să fie închisă în templu, cum de sigur s-a făcut cu vechile legi haldeene, ca a lui Hammurabi. Textul autentic nu-l vom cunoaşte însă niciodată. În ce priveşte „izvoarele" : presupusul elohist, în legătură cu un mai nou cult, şi mai vechiul „iahvist", de perfectă „habotnicie", ele au ieşit cu toată amintirea lor din socotelile, ele înseşi discutabile, ale criticei filologice.

◇

Grupa, aproape caricaturală, a evreilor cărînd piatră la clădirile lui Sinacherib, în fresca aflată la Cuiungic, dă, în figurile bărboase şi sprincenate, supt căciula de o formă specială, icoana evreilor aşa cum erau în momentul catastrofei totale a formelor lor politice[62].

2. Religia

Tot felul de divinităţi locale în Canaan arată un împrumut, mai mult sau mai puţin asimilat, de la vechii locuitori : astfel, în afară de teritoriul evreiesc, unde, de-a lungul povestirii biblice, se duce lupta nu cu un singur Baal, precizat definitiv, ci cu mai mulţi Baalim şi cu „soţiile" lor, la moabiţi, la amoniţi, la edomiţi, întru cît ei aparţin seminţiei năvălitoare şi colonizatoare : Chemoş, Milc. Evreii, în sensul mai îngust al cuvîntului, căci se atribuie cuvîntului „habiru" din inscripţiile egiptene un sens cumulator ca acela care se dă acelui de kheti (hittiţii), aveau zei pe triburi, originari din aceste locuri noi pentru dînşii sau aduşi din Haldeia : astfel Gad cu tovarăşa Aşerah, adăugindu-se la un lung şir, din ce în ce mai confuz, de *elohimi* („elohim" e plural), între care demoni, şi în chip de şarpe. S-a observat şi aceea că nume de triburi sînt acelea de animale, ceea ce trimete la totemism (astfel Simion înseamnă hienă sau lup).

◇

De la o vreme divinitatea confuză şi divinitatea împrăştiată asupra tuturor manifestaţiilor naturii se concentrează. Oamenii fiind mai strîns legaţi, prin interes mai mult decît prin aprehensiunea iniţială, şi zeii temuţi fiind înlocuiţi prin zeii ocrotitori, puterea acestora se strînge asupra unui „prezident" sau „părinte" al lor. El nu se împarte cu nimeni — de unde grija evreilor de a nu li se fura prin con-

[61] C. Piepenbring, *Histoire du peuple d'Israël*, Paris—Strasbourg, 1898. Cf. K. Budde, *Die Bücher Richter und Samuel*, Giessen, 1890 ; Hermann Zimmern, *Biblische und babylonische Urgeschichte*, ed. 3-a, 1903 : Hugo Winckler, *Abraham als Babylonier, Joseph als Ägyptier*, Lipsca, 1903 : Alfred Jeremias, *Das alte Testament im Lichte des alten Orients*[3], 1916 ; acelaşi *Moses und Hammurabi*.

[62] După Layard, în Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 290.

www.dacoromanica.ro

vertire Iahveh — de și învinșii au datoria de a i se închina, dar *fără* același *drept asupra lui*.

Deocamdată, această concentrare se face asupra unor grupe mai mici, într-o regiune geografică formînd un *cuib* determinat. Zeului protector i se ridică un altar și cei ce „cuminecă" într-însul, cu preoții în frunte, prefăcuți în „regi-împărați", păstrîndu-și dreptul exclusiv de a săvîrși ritul, se adună în jurul unui altar. Localitatea ia numele zeului de unde, la evrei, Bethel, locul de închinare al lui Eli, vechiul zeu sirian, sau „Atenele" zeiței cu același nume (se numește și Pallas, dar e o întrebare dacă între acest nume și verbul πέλω, πόλις, Poliada, nu e, cu deosebirea de ortografie, o legătură). Tot așa Ur, Nippur, Isin, Lagaș, Sippar sînt, la început, probabil nume „divine", ca și Bab-El [63] în Babilonia.

Pentru Nippur se admite că la început templul a servit pentru arderea morților [64]. De acolo s-a ridicat altarul de cărămidă, *ziggurah*, pentru zeul En-lil.

◇

Meritul elaborării ideii unui singur Dumnezeu nu se poate atribui evreilor singuri și ei înșii, necontenit gata să revie la Baal și la Astarte, de cîte ori cred să capete mai mult de la acești vechi zei ai țării pe care au ocupat-o, n-au fost legați *cu toții, permanent și deplin de dînsa*. Mai tîrziu nota a putut să fie subliniată de redactorii *Bibliei*, după ce ei cunoscuseră și alte credințe, față de care monoteismul lor se desemnase mai clar decît în vremea cînd lupta se ducea contra vechilor divinități, de fapt inofensive și simpatice, legate de arhitectura dintîi a Canaanului.

◇

E o întrebare dacă „pactul" dintre evrei și Iahveh, păstrat cu gelozie numai pentru ei, nu e un împrumut de la popoarele din Mesopotamia, care au ajuns, prin activitatea lor de comerț, să nu conceapă nimic decît pe baza unui contract, și acest contract trebuie scris, pe o tăbliță de argilă sau într-o „biblie", ca să capete autenticitatea.

◇

S-a observat cu dreptate [65] că, dacă evreii se consideră ca „fiii lui Dumnezeu", aceasta vine din concepția, prin filiație, în viața de nomazi, a oricăror legături între oameni.

◇

De sigur că Iahveh, zeu rural și de pustie în același timp, n-a avut în cele dintîi timpuri un caracter războinic. Teribilul pedepsitor, nu numai al propriului său popor pe care-l observă de aproape, pentru a-i plăti orice scăpătare, dar și al marilor monarhi din vecinătate, cînd se ating, ca Sinacherib, de „fiii" săi, e o

[63] John Punnett Peters, în *Encycl. brit.*, XIX, p. 707.
[64] „The whole city of Nippur appears to have been at that time merely an appanage of the temple", *ibidem*, p. 708.
[65] Rudolf Kittel, în *Propyläen-Weltgeschichte*, p. 422.

www.dacoromanica.ro

fabricație tîrzie, supt influența asiriană, fără care el n-ar fi răsărit în locul zeului vechi. La un popor care, în ciuda întîmplătoarelor ciocniri cu vecinii tot așa de slabi, n-a fost făcut pentru războaie și, în situația sa geografică, nu le putea face, un astfel de tonitruant comandant ceresc al luptelor care trebuie neapărat să fie biruitoare — deși aici, lipsind inscripțiile, nu putem găsi și nota cruntă a bucuriei pentru măceluri —, această figură a ocrotitorului divin e de o nepotrivire care trezește zîmbetul.

◇

Nici o lămurire nu s-a putut găsi pentru sensul numelui primei femei făcută „din coasta" lui Adam, Eva, evreiește Havvah[66].

Cît despre drama „păcatului", arborele joacă și aici rolul pe care-l are la fenicieni și alți semiți din aceste regiuni, el figurînd și în reprezentații asiriene[67], iar șarpele din Eden e același ca șarpele de bronz adorat de evreii recăzuți în „păgînătate".

În partea care urmează actului „Facerii", numele lui Abel, care înseamnă în evreiește numai „suflare", pare a veni din haldeo-asirianul *hablu*, care înseamnă numai „fiu", dar el a fost prezentat ca bunul, nevinovatul păstor, și interpreții moderni merg pînă a-l desface din viața familiei lui Adam, „omul", pentru a face din el, la origine, un semi-zeu sau erou din „sudul Iudeii"[68]. Păreri contradictorii s-au exprimat cu privire la „plugarul Cain"[69], așa de puțin potrivite încît nu merită să fie pomenite. Legenda originară nu se poate reconstitui și explica.

◇

Reduși la așa de puținul pe care-l reprezintă ca originalitate, evreii — atîția și atîta cîți și cum sînt — înseamnă așa de mult în urmarea vremilor pentru spiritul umanității ce vine, *prin sinteza* pe care n-au dorit-o de sigur în mîndria lor de proprietari exclusivi ai unui zeu atotputernic, ca pentru lumea întreagă, dar au ajuns în momentul de exil cînd li s-a redactat cartea sfîntă, una și aceeași, să cuprindă în ei tot ce le-a dat norocul și nenorocul vremilor. Nu numai că au luat pe rînd de la toate formele celelalte, mari și mici, ale semitismului căruia-i aparțin, nu numai că, vasali ai Egiptului, n-au plecat cu sufletul gol din țara unde aduceau, umili, încovoiați, prinosurile lor, putînd ajunge la monoteism și prin cultul unic, succesiv, al lui Aton revoluționarul și al tradiționalului, legitimului Amon[70], dar, pe vremea cînd preoții și-au alcătuit monumentul religios și literar, așa de impunător în lipsa lui de autenticitate, un suflu aric trecea asupra lumii întregi. El nu aducea cu dînsul superstiție și misticism, avînturi imense și subite deșperări totale, care imobilizează pe veacuri sau distrug pentru totdeauna, ci o claritate, în genere, care deosebește *Biblia* de exagerările confuze ale modelelor haldeo-babiloniene și un instinct al construcției unitare, de formațiune organică, prin care singur s-a putut face un corp oricum coherent din fragmente așa de deosebite ca ori-

[66] *Encycl. brit.*, X, pp. 4—5.
[67] Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 45.
[68] După H. Winckler, *Geschichte Israels*, II, p. 189, și Eduard Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, p. 395 ; *Encycl. brit.*, I, p. 39.
[69] *Ibidem*, și Stanley Arthur Cook, *ibidem*, IV, p. 949.
[70] Paul Pierret, *Essai sur la mythologie égyptienne*.

www.dacoromanica.ro

gine și spirit. E aici ceva din influența care în Lidia și alte părți din Asia Mică a armonizat oarecum elenic grandioasele confuzii de împrumut din văile Tigrului și Eufratului.

Altfel această carte nici n-ar fi putut fi înțeleasă, primită și venerată de arieni.

◇

Evreii au lăsat și alte elemente de viață și înălțare, și, iarăși, nu prin ce ar fi fost în forma lor originală, ci prin ce au ajuns să fie, absorbind influențele de pretutindeni, reprezentînd astfel sinteza asiatică a secolului al VI-lea.

Tot zbuciumul luptelor din Haldeia și Asiria, cu mulțămita prin clădiri pentru zeii ocrotitori, nu are nici o țintă decît păstrarea unei datini și înlesnirea mijloacelor materiale de trai. Așa cum a fost redactat Vechiul Testament, el reprezintă o dramă cu urmărirea continuă, orice ar costa, a unui scop ideologic și moral înalt : viața după voința lui Iahveh. Și Iahveh e un zeu de dreptate, dacă nu și de milă. E ținătorul cumpenei care nu greșește, pentru toate faptele oamenilor. El apără via lui Naboth și soția lui Urie, el face ca Absalon ridicat împotriva tatălui său să rămîie spînzurat în crăcile copacului, el duce la nebunie pe Saul și face ca sîngele Iesabelei să fie lins de cîinii de pe stradă. Ba, pînă în fundul legendei, acuma sacre, el osîndește fapta celui care și-a ucis fratele și expune osîndei vremurilor spurcarea propriului sînge de către Lot. El ridică în fața femeilor care au îndemnat la idolatrie și de aceea vor fi pedepsite, figurile curate ale fetelor, ca Rachel, din vremea patriarhilor, cînd Agar, țiitoarea, va fi izgonită în pustiu cu copilul ei.

Niciodată popoarele n-ar fi putut trece la religia lui Ghilgamiș, pe cînd pe baza acestor idei care au păstrat rasa se vor putea ridica alte concepții religioase.

3. Literatura istorică și religioasă

De cîte ori e vorba să se culeagă informația, cea mai mare pază trebuie să se observe în ce privește izvoarele evreiești. Cu deplină [dreptate] Whitehouse judecă astfel : „Chiar dacă analizarea literaturii evreiești în elementele care o compun ar fi complectă, tot am poseda o amintire foarte imperfectă, căci documentele înseși au trecut prin atîtea redacții și aceste redacții au purces de la diferite puncte de tradiție religioasă, eliminînd sau modificînd succesiv anume elemente care s-au socotit insuficiente cu canoanele usagiului religios sau proprietății ce stăpîneau în vremea cînd s-a făcut redactarea" [71].

◇

Și un altul, J. H. Arthur Hart, se exprimă astfel despre *Biblie* : „Scris de un popor oriental și îmbrăcat în veșmînt oriental, Vechiul Testament nu cuprinde amintiri obiective, ci istorie subiectivă, scrisă și încorporată pentru scopuri specifice. Ca și multe opere orientale, e o compilație. . . " [72].

[71] Owen Charles Whitehouse, în *Encycl. brit.*, XIII, p. 176.
[72] *Encycl. brit.*, XV, p. 372 (și bibliografie).

www.dacoromanica.ro

◇

Ca ultim termen al prelucrărilor Vechiului Testament, devenit o culegere de „scrieri tendențioase de cuprins religios și legislatoric" [73], se dă anul „333".

◇

Se recunoaște că fabricația preoțească a ceea ce numim noi „vechiul așezămînt" al *Bibliei* cuprinde bucăți de o dată și de o semnificație cu totul deosebite. Rămîne însă și pentru cei care duc mai departe îndoiala impresia că aceste bucăți sînt ele însele oarecum *autentice*.

O gîndire mai adîncită, unită cu o mai bună cunoaștere a unor astfel de „corpuri" de istorie și literatură „națională", duce la alte concluzii.

Evident că preoții alcătuitori au avut aceeași ambiție care a răsărit apoi la romani : să aibă o istorie complectă, și una cît mai veche, legînd înșeși începuturile ființei omenești și ale lumii de poporul evreiesc, și de dînsul singur. De aceea s-au potrivit între ele, pentru a da o povestire fără soluție de continuitate, nu mai multe bucăți existente, ci și tradiții care *atunci* numai căpătau o formă literară. Inventînd o poveste a lui Iosif în Egipt cu Putifar — numele e de sigur egiptean —, care seamănă cu un *fabliau* medieval și tot așa cu unele din povestirile păstrate pe papirusurile acesteilalte lumi, părînd ca o prefață a unei narațiuni regale potrivite cu monarhia dezvoltată pe urmă supt influență egipteană întîi, s-a luat din cunoștința vieții de atunci a triburilor arabe povestea, de inspirație indescifrabilă, a ceea ce se numește în traducerea curentă : „Judecătorii". Firește că în fața lor trebuie să apară „marele preot", de felul acelora din Teba pe vremea dinastiei a XIX-a, și Samuel, cu numele în care se recunoaște acela al divinității vage siriene, e dătătorul de coroană, cum s-a petrecut în Egipt după revolta „de sus" a lui Akhenaton. Unicitatea zeului protector poate să fie în legătură, nu cu vechea icoană a unui Iahveh ales dintre cei mai mulți care au fost, și scos din prima întrupare a unei lumini misterioase, ci cu fenomenul care abia se petrecuse în Egipt. Fixarea unei legi, fie și de caracter revelat, e supt influența legislațiilor orientale, și templul în care se cuprinde o arcă asemenea cu luntrea ceremoniilor egiptene e pe măsura celor din Babilonia cu arhivele lor. Dar legătura legii „date" pe muntele Sinai arată indubitabil că zeul semit de acolo a fost pentru triburile întemeietoare ale poporului cel dintîi adorat.

Amintirea puternică a unui David rege, nu fără păcat, cînd de la prima înfățișare a păstorului cu harpa se ajunge la acela care-și însușește soția altuia, trebuia să fie, peste un Saul, care n-a „umblat pe căile Domnului", un mare capitol de regalitate. Dar lupta cu Goliat și toată acea parte de pastorală poezie aparține altui cuiva, care a fost confundat, pentru motive de redacțiune, cu figura regală. Într-o vreme de cărturărie „bisericească", el *trebuia* să fi scris, și, supt influența imnurilor din Egipt, s-au alcătuit psalmii în care cred că s-ar putea deosebi stări sufletești deosebite.

Real era și Solomon, soț al unei princese egiptene, pe vremea căsătoriilor regale din Egipt cu fete din dinastiile hittite și de la Mitanni, și prieten al lui Hiram, re-

[73] Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 25.

www.dacoromanica.ro

gele din Tir, dar supt înrîurirea „cărților de înțelepciune" din Egipt, iată-l prefăcut într-un sfătuitor al poporului său prin ceea ce grecii au tradus prin παροιμίαι, la noi în vechile versiuni „parimii", iar apusenii de tradiție latină prin „proverbe", ceea ce nu se potrivește cu o serie de considerații pesimiste asupra rostului vieții omenești, care corespunde cu judecățile în această privință din Egiptul dinastiei a XVIII-a.

Adevăr istoric trebuie să fie neapărat în ce se referă la evenimentele de pe la anul 1000 încoace, vremea cînd Șeșonc din Deltă face ce vrea din regii evreiești și cînd intervine marea catastrofă produsă de a doua năvălire asiriană. Acestea sînt povestiri păstrate așa cum au fost scrise. Se vede, în felul cum apare răsturnarea de egipteni a lui Iosia și așezarea de dînșii a unui vasal în persoana lui Ioachim, impresia puternică a faptului contemporan.

Dar în cea mai mare parte din această prelucrare fundamental revăzută, trecutul mai depărtat oglindește atmosfera din Egipt de pe la 1200. Rivalitatea dintre Iuda, a cărui cauză e apărată de redactori, și Israel, cel dispus la alunecări, nu e alta decît opoziția între influența egipteană asupra sudului și cea hittită asupra nordului — ceva analog cu ce a fost în domniile noastre rivalitatea și contrastul între influența ungurească asupra Țării Românești și cea polonă asupra Moldovei.

◇

Asupra alcătuirii „Pentateuhului", Justi scrie astfel : „O măreață operă de falsificare istorică a fost întreprinsă, prin aceea că toată tradiția a fost prelucrată în spiritul teocratic și cu intenția de a afirma existența clasei preoțești și a sacerdoțiului lui Levi încă din vremea dinaintea regilor, ba chiar din aceea a rătăcirii prin pustiu, și pînă și istoria primordială, plină de amintiri mistice (politeiste) a fost prefăcută și întrebuințată în sensul legii celei noi, tot ca să întărească preexistența acelei clase. Falsificația a fost făcută fără vreun respect față de adevărul istoric și fără a se ține samă că se scade amintirea multor oameni, care au fost podoaba nației, dar cu înălțarea unor despoți și capete slabe care au lăsat pe preoți să stăpînească. Nu e destul de rafinată pentru a rămînea ascunsă ascuțișului criticei, dar totuși destul de bine condusă pentru ca, timp de veacuri, lumea să fie înșelată și să socoată ca orînduire divină ceea ce rabini evrei din secolele al șaselea și cele următoare au iscodit pentru întărirea influenței lor . . .[74]". Și opera profeților a fost în mare parte fabricată.

◇

Se atribuie „Deuteronomul" unei epoci puțin înainte de captivitate, dar inspirația rămîne haldeo-asiriană.

◇

O urmărire atentă a deosebit în Vechiul Testament toată partea, masivă, luată în timpul captivității de la babilonieni. Pe cînd și în legenda regală iahvistă, Noe e în legătură cu via, acuma el prezidă potopul, pe care o scenă babiloniană îl prezintă

[74] *Geschichte des Altertums*, p. 352. V., pentru amănunte, *ibidem*, paginile următoare.

www.dacoromanica.ro

pe la 2100. Ca și lupta cu noianul primitiv, cei zece regi de aici devin zece patriarhi la evrei, Enoh cel care trăiește 365 de ani își vădește origina din Mesopotamia [75].

Totul e pus, într-o formă de proză, în locul vechilor poeme pierdute, cu preciziuni savante : „Așa scrie mai curînd învățatul unei epoci de epigoni" [76].

◇

În Wellhausen și Schrader, rezumați de Budde [77], se caută a se arăta că prima povestire evreiască n-avea ceea ce s-a împrumutat apoi în captivitate de la babilonieni : „Potopul", povestea lui Nemrod, și că se trece de la Adam la descendența lui Cain [78].

◇

Toată povestea lui Iosif în Egipt și a fugii „poporului" său de acolo se consideră acuma ca exploatarea unei legende pentru a lega două alte povestiri istorice, dîndu-le forma unei narațiuni neîntrerupte, după exemple străine ale vremii cînd s-a făcut organizarea *Bibliei* [79].

◇

E adevărat că pentru un Bezold [80] ar fi o exagerare, acum părăsită, în ce s-a spus despre atotputernicele influențe exercitate din estul mesopotamian și din vestul egiptean asupra literaturii evreiești. În ce expune însă el însuși nu se vede decît reducerea decizivă a informației ce s-ar putea căpăta din Vechiul Testament și a valorii de originalitate a culturii din care a răsărit printr-o lungă serie de prelucrări.

◇

Elohistul care scrie în numele triburilor din nord pornește numai de la Abraham. În locul lui Iahveh, sînt de la început mai mulți zei, *elohim* și, cînd unul singur îi înlocuiește, el se izolează într-un cer unde e inaccesibil [81].

◇

Filologii au căutat să cerceteze Vechiul Testament din punctul de vedere al formațiunii lui și, pe osebirea între ce e iahvist și ce e elohist, între „legea a doua"

---

[75] Heinrich Zimmern, *Biblische und babylonische Urgeschichte*, Lipsca, 1901, pp. 8, 11, 13, 19 și urm., 23 și urm., 27, 29—30, 32 și urm., 36—37, 39.

[76] *Ibidem*, p. 7.

[77] K. Budde, *Die biblische Urgeschichte*, Giessen, 1883.

[78] Mențiune și la Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 131, nota 7 și, mai ales, pp. 129—131, unde se notează, după Wildeboer, *Die Litteratur des Alten Testaments* și Cornill, *Einleitung in das Alte Testament* ; Reuss, *Geschichte des Alten Testaments* ; Dillmann, *Die Genesis* ; Driver, *An introduction to the literature of the Old Testament*, ca piese primitive : „Cîntecul puțului", „Imnul lui Moise", „Oda triumfală a Deborei", „Binecuvîntarea lui Iacob". Ar fi vorba de piese din secolul al X-lea și al IX-lea.

[79] Stanley Arthur Cook, în *Encycl. brit.*, XV, p. 374, nota 2.

[80] În Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, pp. 118—119.

[81] Rezumatul teoriei, în Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, pp. 131—132.

www.dacoromanica.ro

(„Deuteronomul") descoperită supt regele Iosia și așa zisa „primă" legislație atribuită legendarului Moise, în al cărui nume, cum s-a spus, trăiește o amintire faraonică (în numele particularilor nu intră niciodată acest component), se sprijină toată opera lor, căreia îi stă împotrivă silința teologilor catolici și ortodocși, opuși celor protestanți, silința desperată de a păstra cît mai mult din autenticitatea „Cuvîntului" revelat.

Dar ceea ce s-a îngrămădit, cu destulă dibăcie în a netezi și argumenta, în capitolele acestei „cărți naționale" are și o altă valoare, dar firește numai pentru acea vreme de la sfîrșitul secolului al VI-lea, cînd s-a făcut redactarea, chiar dacă am avea siguranța în ce privește epoca redactării fragmentelor astfel reunite. Astfel în această creațiune ebraică e, și supt multe influențe apusene, pe care și Asiria și le asimilase, sinteza însăși a semitismului care isprăvea.

Într-însa, ceea ce e în multe privinți nou și, în totalitate, mare, e *umanitatea* care pătrunde această operă. O umanitate deosebită de aceea, eleno-latină, pe care am moștenit-o și în al cărei simț trăim.

E o umanitate pasionată, uneori desperată, de atîtea ori adînc duioasă, care explică pentru ce ea a putut pătrunde, influențînd și mai departe în acest sens, în suflete de o făptură totuși, chiar de la începutul contactului, cu totul alta.

Babilonieni, egipteni, asirieni, cînd vorbesc, se roagă zeilor sau își manifestă măreția cu care caută să înspăimînte. Atîta lasă ei să se vadă dintre multele mișcări sentimentale care nu se poate să nu fi fost și în sufletul lor, atunci cînd le-am găsit, pronunțate, și pînă în forme gingașe, la omul din neolitic. Dar acestea nu se spun, nu se pot spune. E o străveche oprire religioasă. Evreul e însă altfel.

Oricum ar fi plecat el ca ființă morală întreagă, așa cum ajunsese a fi atunci, putînd ori ba să se transmită mai departe, el *are întreg registrul de cugetare și simțire*, pe care e păcat că nu l-a putut transmite grecului, care, el, s-a înălțat supt alte influențe, pe o altă cale.

Aici omul suferă și plînge, își frînge mîinile de desperare, visează de mai bine și dă frîu unei închipuiri care prevede și grozăviile și revenirile, răzbunările, în sensul primitiv al acestui cuvînt.

◇

Desigur că în literatura acestui depărtat Orient profeții — acești *nebi*, care pretind a vedea viitorul, dar nu sînt gîcitori propriu-ziși, căci nu dau fapte precise, ci întrebuințează o viziune care e și în sufletele contemporanilor care n-au această pretenție, pentru a servi o cauză politică oarecare : înăuntru cultul pur al lui Iahveh, în afară alianța, combătută de alții, prieteni ai egiptenilor, cu Asiria, acum monarhia „a toată lumea" — desigur că acești demagogi de stradă, fără tribună, care fac apel la sentimente și vrăjesc închipuirile, „avocații" și „politicienii" timpului, au un loc de frunte.

Dar în ce privește originalitatea lor, „geniul" național care se exprimă prin ei, sînt unele rezerve de făcut.

S-a aruncat ideea că însăși predicația profetică a „văzătorilor" ar putea să vie de aiurea, și s-a rostit numele, acceptabil, al vecinilor cu cùlturi „entuziaste", „extatice", din Asia Mică, ba chiar acela al tracilor, la care Herodot înseamnă astfel

www.dacoromanica.ro

de porniri, dar nu se potrivește timpul, și nici împrejurările. Oricum, împrumutul acesta, firesc la un popor așa de mic, ar fi o piedică pentru teoria „genialității".

Dar, dacă în loc de a lua în deosebi scrisul analog al babilonienilor și chiar al asirienilor, acesta ar fi rînduit împreună, impresia ar fi aceeași ca la lectura profeților. Același ton agresiv, aceeași „luare de piept" a adversarului, aceeași continuă prosopopee, aceeași credință, aceeași furie și ură, aceeași orientală exagerare.

În sfîrșit se poate pune întrebarea dacă aceste discursuri au fost rostite — și cine ar putea crede că a existat o clasă de cetitori pentru ele sau că marii profeți ai acestui moment, Isaia și Ieremia, s-ar fi mulțămit, în pasiunea lor, cu acest cerc—, cine și cînd le-ar fi scris și pe ce bază? Întrebarea însăși pune pe gînduri. Și iarăși revenim la prelucrările și adăugirile din secolul al VI-lea, vreo sută de ani mai tîrziu, după captivitatea babilonică. Mai era atunci aceeași atmosferă încălzită, desperată sau hrănită de speranța din zilele cînd „văzătorii" mergeau din loc în loc, întovărășiți de muzica potrivită pentru a trezi patimile? [82].

Și îndemnul spre purificare, spiritualizarea zeului conceput odată material, nu duce la Egiptul reformelor lui Akhenaton? Ei erau doar oameni simpli, veniți de la țară. Dacă Isaia e un cetățean de la Ierusalim și Ieremia un fiu de preot din Anatot, Amos nu e decît un păstor de la Tekoa [83].

◇

O individualitate evreiască se exprimă în opere literare ca pastorala lui David sau „Cîntarea cîntărilor", imn al iubirii fizice libere, în povestiri de luptă care plîng lungul șir de înfrîngeri sau înalță isprăvile lui Ghedeon, ale lui Iosua — Samson fiind un Ghilgamiș strămutat, iar Iosif, cu povestea lui de nevinovăție prigonită, un împrumut din Egipt —, în ceea ce s-a numit „istoria lui Abimelech" [84]. Elementul beduin a rămas și după ce acești rătăcitori în triburi independente, a căror amintire nu s-a șters niciodată — unul din ele, al lui Levi, devenind castă sacerdotală după exemplul egiptean —, cum se vede din numele patriarcale, genealogice, de Abraham, Absalon, Abimelech, Abiathar (Roboam, Ieroboam, Iotham, sînt după tipul tirian al lui Hiram, al lui Ahiram, rege în Byblos-Gebel). Nimic egiptean sau haldeean nu pătrunde în nomenclatura personală, cea locală rămînînd aceea a vechilor cananeeni, cu pluralul din numele Ierusalimului.

◇

S-a observat că pentru poezia lirică a evreilor vremea cea mai prielnică a fost supt regele Iosia, care însuși i-ar fi atins strunele; epoca e însă, cum se vede, foarte tîrzie.

---

[82] Rudolf Kittel, în *Prcpylaen-Weltgeschichte*, I, p. 500.
[83] *Ibidem*, p. 502.
[84] Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle avant J.C.*, II, p. 131.

www.dacoromanica.ro

VI • POPOARELE ARICE

www.dacoromanica.ro

Arii

1. Rasa. Limba

Însemnarea actuală, azi mai mult decît oricînd, din motive politice, a termenului de arian, vine de la un abuz al științei filologice. Bopp a arătat pe larg, într-o carte vestită[1] pe vremea ei, că între limbile persană și indiană pentru Asia, adăugindu-se ca țesătură și limba hittită și anumite caracteristice vechi din limba armeană, înainte de pătrunderea tracă, și, pe de altă parte, limbile europene, greaca, latina, celta, germana, sînt asemănări adînci. S-a crezut deci că a fost la început o limbă ariană care s-a transformat ea însăși, ceea ce, fără îndoială, e cu neputință, în limbile vorbite de mai multe popoare, ele însele mai mult sau mai puțin „curate".

Max Müller a protestat contra celor care admit rasa ariană și a căutat a defini ce poate să însemne „arianul" [2], înlăturînd astfel discuțiile, care continuau pînă dăunăzi și la noi, asupra patriei primitive, presupusă a fie aceea a rasei unice. „Pentru mine" — spune el, declarînd că indianul cel mai întunecat la față reprezintă o fază mai veche a graiului și gîndirii ariene decît cei mai frumoși scandinavi — „un etnologist care vorbește de rasă ariană, de sînge arian, de ochi și păr arieni e tot așa de greșit ca și un lingvist care vorbește de un dicționariu dolihocefal sau de o gramatică brahicefală"[3].

Se poate ca în regiunea perso-indiană, cu Sogdiana și Bactriana împreună, să se fi întrebuințat acest cuvînt, dar cei care vorbeau acolo de arieni nu se puteau gîndi la popoare „înrudite", locuind în regiuni care le erau acelora cu totul necunoscute[4].

Limbile ariene nu pot să fi plecat de aiurea decît din acel colț asiatic, ceea ce presupune, firește, nu o admigrare a oamenilor înșiși, greci, italici, celți, germani fiind astfel niște veniți din Asia, ceea ce nu e de admis, ci numai că limba formată în acea clară regiune asiatică a călătorit, întinzîndu-se asupra unor neamuri de o singură origine sau de caracter mixt care au proferat-o. Așa făcuseră sumerienii cu limba semită acadiană, așa proto-egiptenii cu un grai care nu era al lor, și nu e neapărat necesară pentru aceasta cucerirea. Așa au făcut popoarele stăpînite de Roma cu limba latină, care nu era a celor mai depărtați din strămoșii lor. Așa au făcut evreii cu limba germană, dar nu și cu limba spaniolă, pe care au păstrat-o intactă.

---

[1] [Franz Bopp, *Vergleichende Grammatik des Sanskrit. Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Gotischen, Deutschen und Altslavischen*, III. Aufl., 3 vol., 1864—1871].

[2] *Biographies of words and the home of the Aryas*, 1888.

[3] *Ibidem*, p. 120.

[4] V. și Fr. Spiegel, *Die arische Periode und ihre Zustände*, 1887.

www.dacoromanica.ro

Așa au făcut cazarii mongolici cu limba evreiască. Așa bulgarii din stepa Europei orientale, cu limba lor primitivă.

Schimbările limbii protoarice nu pot veni din influențe de mediu, ci, ca în cazurile citate, numai din așternerea peste un grai anterior.

◇

Nu se mai admite existența unui popor aric. Nu se poate vedea care ar fi deosebirea între acest „popor" și însăși rasa arică : dacă pentru etnograf „poporul" nu mai există, pentru antropologi rasa nu se poate tăgădui [5]

S-a încercat a se reduce totul la o origine comună a limbilor care se numeau pînă ieri : „indo-europene", dar nu se cuprindea limba armeană [6], și nu se gîciau descoperirile lui Hrozný cu privire la caracterul aric al limbii hittiților, care de sigur nu erau „arieni" (i-am atribuit, în încercările mele de sinteză, la ceea ce numesc „rasa mijlocie"). Această asemănare de grai trimețînd la o origine comună [7] nu exclude și unitatea primitivă a rasei, căci e clar că între un indian și un celt din Irlanda, un portughez, sînt elemente fizice hotărîtoare, care este adevărat că se întîlnesc și la semiți, cu privire la care nu s-a căutat „punctul de plecare", și la „hamiți" care și pînă astăzi rămîn slab delimitați față de rasele celelalte.

Cercetările asupra punctului de plecare, de care s-au încîntat atîta vreme istoricii, n-au putut duce la rezultate trainice. Nimeni nu mai vorbește astăzi de „platoul Pamir", de unde s-au revărsat națiile, ducînd cu dînsele ceva din tezaurul moral comun. A fost zadarnică și încercarea de a muta pe ari în regiunile Carpaților, de la romanticul Nicolae Densușianu, la amatorul de ipoteze Teohari Antonescu [8]. În schimb pentru un Brandstein stepa chirghizilor ar avea această favoare [9].

2. Expansiunea

Din partea antropologilor discuții asupra „patriei ariene", mai „largă" sau mai „îngustă", au putut duce la acceptarea, cum se vede acum generalizată, a Rusiei

[5] Cf. și W. Brandstein, *Die erste indogermanische Wanderung*, 1936.

[6] Ca și tracii, pre-armenii au o limbă indo-europeană de un caracter deosebit.

[7] — Încercarea de a fixa elementele de cultură comună ale arilor, și după O. Schrader, la Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², pp. 859 și urm. Ar fi a pietrei nouă. Și el crede într-un *Einheitsvolk*. De aceea se caută condițiile întinderii, *ibidem*, pp. 865—6 („hoarde mari", p. 866). Se procedă și la cercetarea „religiei și caracterului indogermanilor", ca total (*ibidem*, p. 866 și urm.). (Zeus, — Djeus, în toate variantele), și „mitologie comparată". Și se urmărește „patria primitivă" (v. *ibidem*, p. 878 și urm. : cu mențiunea părerii lui Kossinna că e vorba de Germania de nord și Scandinavia). Rușii îi atrag, firește, în stepa lor, și Ed. Meyer fusese de aceeași părere (*ibidem*, p. 889). Nu lipsește teoria dacică a lui Teohari Antonescu (pentru sciți și sarmați, sigini, alani, *ibidem*, p. 891). Pentru mențiunea chineză, considerată ca „Epoche-machend" așa-numiții „wusum" dar de fapt fără valoare, *ibidem*, p. 891 și urm. — Apoi se trece la întinderea ramurii asiatice : *ibidem*, p. 896 și urm. (drumul și felul de viață, asemănări ale *Vedelor* și *Avestei*, pp. 911—2). Se urmărește apoi călătoria fiecării ramuri, toți trebuind să fie călători, fără a se arăta motivul deslocuirilor.

[8] Un cercetător american în Mongolia vrea nordul Asiei, alții sudul acestui continent ; Ed. Le Roy, *Les origines humaines et l'évolution de l'intelligence*, p. 173 și nota 1.

[9] *Die erste indogermanische Wanderung*. Un altul (v. D. Berciu, *Îndrumări în preistorie*, p. 156 și urm.) preferă „stepele de la sudul Uralilor".

www.dacoromanica.ro

de sud ca punct „central", de unde „păstori nomazi", brahicefali bruni", năvălind pe la 1500 — 1000, aduc „arianizarea Asiei", pînă atunci locuită de „dolihocefali blonzi" [10]. Mezii, de fapt destul de puțin însemnați, „arianizați" și ei sau „asociați" cu noii stăpîni.

◇

Și după un cercetător german, punctul de plecare al indo-germanilor ar fi „în regiunile vestice și nordice ale Mării Negre, unde un teren de o fertilitate unică și stepe întinse favorizau în tot felul ivirea și dezvoltarea unei civilizații sprijinite pe agricultură și creșterea vitelor. Dar acesta, continuă Friedrich Behn, „e locul de origine al ceramicii cu spirală (*Bandkeramik*), în care țărănimea acestei faze se arată mai ales curată și fără falsificare. Căile de rătăcire ale creatorilor acestei ceramice sînt deci și căile umblate de indo-germani, dar, oricum, numai ale unei părți din ei, căci și purtătorii culturilor nord — și medio-germană aparțin acestei familii de popoare și sînt membri desfăcuți încă de mai înainte" [11].

◇

Se încearcă a se fixa „între 1800 și 1500 înainte de Hristos" o așezare a „germanilor", identificați astfel, "în Schleswig-Holstein, Hanovra orientală, Mecklemburgul apusean, Insulele Daneze și Suedia de sud" [12].

◇

O mare ofensivă ariană este undeva în fundul istoriei omenești : pătrunderea în India e numai un ultim act al ei. Acestei ofensive i se datorește arianismul, nu numai al mezilor și al perșilor, ci și al națiunilor din regiunea Caucazului. Orice alte preciziuni asupra acestei întinderi nu pot să aibă o bază.

◇

Acum, cum s-a văzut în treacăt, apar arii care nu pot fi confundați cu charrii din inscripțiile egiptene.

Ei au venit în Egipt pe mare, dar pentru prezența lor, ca mysi, ca frigi în Asia Mică, s-a sugerat și o trecere prin Caucaz [13] ale cărui pasuri au servit și altor treceri istorice.

◇

Civilizația arică poate începe, ca prime manifestări de strămutări, acțiuni ofensive și influențe culturale, încă de la data, de altfel în general admisă, de cam 1000 a. Chr.

---

[10] Zaborowski, *Comment est résolue la question d'origine des peuples aryens de l'Asie* (*Congrès d'Angers de l'Association française pour l'avancement des sciences*), p. 883 și urm. Se înlătură, pentru multe nepotriviri și imposibilități, teoria centrului din Asia Centrală (Pamir), de fapt loc de refugiu. E întrebuințată literatura persană (Vendidad, „poate partea cea mai veche a «Avestei»"), p. 884.

[11] În *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 139.

[12] Herbert Jankuhn, în „Velhagen und Klasings Monatshefte", iulie 1934, p. 546.

[13] Rudolf Kittel, *Propyläen-Weltgeschichte*, I, pp. 413—414.

www.dacoromanica.ro

Încă o dată aceasta nu înseamnă acțiunea unei rase, care, ca atare, afară de irano-indieni, nici nu există. Nu e măcar trecerea aproape subită de la o civilizație la alta. Multă vreme încă se va întrebuința pentru desfacerea popoarelor nouă, care nu sînt de aceeași origine, din mai vechea fază culturală.

Astfel sciții vor duce mai departe tradițiile de artă ale Asiriei, pe care le vor impune meșterilor greci tocmiți de dînșii pentru a da tauri cumpliți și monștri alături de oamenii îmbrăcați cu cojoace, purtînd scufia lor caracteristică, poate de aceeași origine, și arcul caracteristic Iranului. Cimerienii se poate să fi fost prea puțin intrați în noua atmosferă, care nici nu le va fi prielnică. Persia însăși copie, cum s-a văzut, în atîtea privinți, care sînt esențiale, vechea Asie ne-„ariană". Etruscii, pe care-i vom arăta mutați, și pe singura cale posibilă, din Lidia, vor duce cu ei în Peninsula Italică superstiții și un întreg fel de a înțelege oameni și zei care arată limpede, în iubirea pentru întunerecul subteran și pentru figurile monstruoase, originea asiatică[14]. Italicii vor trebui liberați de supt această influență tenebroasă. Creta preelenică strălucește prin razele care vin mai mult din Egipt. Grecii înșiși vor trebui să iasă din lumea de morminte de la Micena și din zidurile „ciclopice" pentru a respira liber în lumina pe care o cereau sufletele lor.

Va fi astfel o vreme de pregătire asiatică. Ea ține pînă pe la 700, cînd în Egipt cele două feluri de cultură, așa de deosebite ca inspirație, stau față în față de la Naukratis în Etiopia.

Cînd, în acest continent, pe care și chinezii ajung a-l cunoaște ieșind din ce am numi „rasocentrismul" lor, ce se păstrează ca formațiuni politice din lumea monarhiilor milenare, nu mai poate exercita o influență, păstrînd doar ce se poate din tezaurul lor odată așa de bogat, lupta se dă în Grecia, în Sicilia, în Italia, pentru o degajare care, o dată obținută într-un loc, se transmite repede în celelalte. Numai mult după 300 se poate spune că procesul e îndeplinit pretutindeni, căci în Grecia el s-a isprăvit cu două secole înainte.

Atunci începe acea aproape jumătate de mie de ani în care ce numim „civilizație arică" a învins în toate țările, la toate noile popoare.

[14] — Pentru Maspero, *op. cit.*, II, p. 587, nota 3, etruscii ar fi o rasă amestecată. Nimic din aspectul lor fizic, din spiritul lor, în religie și artă, nu cuprinde o dovadă.

www.dacoromanica.ro

Mezii

1. Rasa. Începuturile

Mezii apar ca deosebiți de vecinii lor semiți. Vechi tovarăși, rămași și ei în urmă, ai oamenilor din Elam și din Urartù, de sigur și în legătură cu vechii regi de la Bicina, pe lacul Van, ei ajung a se iraniza și astfel de la viața de mici triburi în luptă ajung la concepția monarhiei, cîștigîndu-și, pentru scurtă vreme, un loc în istorie [15]. Pentru James Darmesteter, ei sînt, deși „copii ai aceleiași familii" cu perșii, deosebiți, nu numai ca religie, — cu toată primirea mazdeismului, — și cultură, dar și ca limbă.

◇

Într-o părere mai veche, și mezii ar fi niște semiți „indo-germanizați", în fond de aceeași rasă cu Elamul [16], dar *atitudinea lor istorică aparține noului curent aric.*

◇

Dacă în această apariție a celor care vor fi noii „stăpînitori ai lumii", *însușindu-și în același timp și teritorii și tradiție*, bande războinice, cum sînt enigmaticii cimerieni și sciții, trec peste toate granițele, ca unii care nu s-au *așezat* de fapt nicăiri, pentru ca mezii să apară pe scena istorică se cere *spargerea porții* de către dînșii prin distrugerea pre-armenicului stat Urartù și supunerea de Asiria a regiunii lacului Van, și aceasta a fost opera celui de al doilea Sargon. A *doua* poartă care se sparge e a Elamului, prin cucerirea Susei-Șușan de Asurbanipal.

◇

Madaii, mezii, apar abia pe la 830, într-o inscripție a lui Asurbanipal, ca dușmani noi ai Asiriei.

◇

De altfel tot ce se știe despre istoria mezilor e tîrziu, din vremea lui Dariu, mai ales prin Herodot [17]. Despre ce a fost în „Madai" al asirienilor, înainte de apa-

[15] C. P. Tiele, *Babylonisch-assyrische Geschichte*, Gotha, 1886, II, pp. 407, 607.

[16] C. Bezold, în Pflugk-Harttung, *Weltgeschichte*, III, p. 36.

— După F. Hommel (*Geschichte Babyloniens und Assyriens*, p. 7, nota 1), care aduce și mărturia lui Tomaschek, mezii ar reprezenta ca limbă continuarea Elamului.

[17] S-au pierdut lucrările vechi grecești ale lui Charon din Lampsac, lui Dionisiu din Milet, lui Ktesias și a anonimului întrebuințat de Timagene, poate și de Iustinus ; Justin V. Prásek, *Medien und das Haus des Kyaxares*, Berlin, 1890 : același, *Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischer Eroberung* (în *Handbücher der alten Geschichte*), Gotha, 1906 (pp. 50 și urm., 80 și urm., 103 și urm., 124 și urm., 138 și nota 2).

— De la mezi nu s-a găsit nimic documentar : Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 342.

www.dacoromanica.ro

riția regalității lor[18], firește de împrumut, nu se știu decît lucruri conjecturale. Cercetările critice n-au adus altceva decît asigurarea că Astyages al istoricului grec, cu gîndul la *Asty*, cetate, de fapt arianul Aștuvega, e, de fapt, nu un nume de om, ci unul de dinastie. Istoric ar rămînea, ca nume individual, numai al primului rege, Ciaxare, Kyaxares al lui Herodot, tatăl lui Astyages.

◇

Șefii mari din vremea lui Asarhaddon au nume ariene, ca Schitrafrana, Vifrana, Zanasana[19]. Apoi Aspabara, Arbaku etc.[20].

◇

Mezii apar cu căciula cilindrică striată pe care o întîlnim și la alți orientali înaintea lor ; ei au o haină cu o prelungire, ca la egipteni și, ca tracii, obiceiul continuîndu-se pînă la noi, țări strînși pe picior, pe cînd perșii, cu aceiași barbă, aceleași plete, au o căciulă de altă formă, ca o mitră episcopală, și, ca sarmații, pe lîngă o simplă haină albă, încinsă și coborîtă pînă la fluiere, bernevicii largi care se întîmpină azi la ungurii din stepă. Purtînd și unii și alții lănci, singuri perșii, înfățișați lîngă dînșii, au și caracteristicul larg scut rotund, asirian, cu buricul bătut în patru cuie și două deschizături la margine, prin care să treacă mîna[21].

[18] — Discuție asupra existenței sau neexistenței lui Phraortes, Fravartis, „credinciosul în lege", urmașul lui Deiokes, în Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 455, nota 1.

[19] Justi, *Allgemeine Weltgeschichte*, I, p. 326.

[20] *Ibidem*, p. 334.

[21] Scena din Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 466. Același acoperămînt al capului și la pag. 467. Mezii luptă de obicei călări.

www.dacoromanica.ro

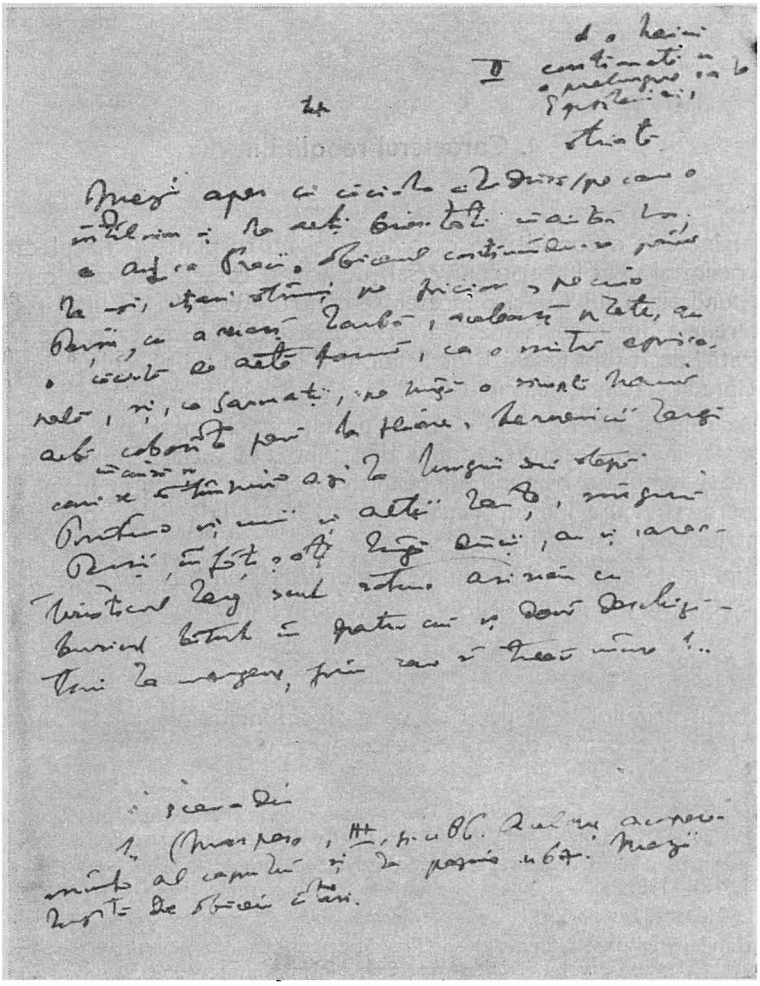

Fig. 16. — Fragment despre mezi, din cap. *Popoarele arice.*

www.dacoromanica.ro

Perşii

1. Caracterul regalităţii

Persia, întrucît o considerăm ca o ţară şi nu ca punctul de plecare şi elementul de razim al unui imperiu universal, de acelaşi caracter cu cele care l-au precedat, e o fundaţie a lui Cir şi o moştenire pentru urmaşii săi. Cultul regal întrece însăşi acea religie, luată de la mezi, a lui Zoroastru, *Avesta*, care, de altfel, n-a fost „publicată" decît supt Sasanizi, de Sapor al II-lea. S-a spus : cultul regelui e „singurul principiu al statului, principiu de viaţă şi principiu de moarte" [22].

Vechea religie, înainte de învăţătura primită de la mezi, era pastorală şi cuprindea, ca la indieni, adorarea animalelor sfinte, ca vacile. De fapt e o singură religie cu acea ramură a comunităţii primitive care s-a aşezat în India. S-a arătat că Ahura pers şi Açura indian, Yima la unii şi Yama la ceilalţi, oricît li s-ar fi schimbat atribuţiile, sînt aceiaşi zei [23].

Supt influenţa mezilor şi ei expuneau morţii într-un turn unde păsările cerului, corbii, le distrugeau, ca la parsişii de astăzi, fiinţa materială [24].

◇

Caracterul primilor regi perşi se vede şi din înfăţişarea lui Cir, în veşmîntul babilonian şi cu o enormă coroană de vechi faraon [25].

---

[22] James Darmesteter, *Coup d'œil sur l'histoire de la Perse*, Paris, 1885, p. 19. V. acelaşi, *The Vendjdad translated*, 1892—1893. Cf. M. Dieulafoy, *L'art antique de la Perse*, Paris, 1884.

[23] Ed. Lehmann, în P. D. Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, I, Tübingen, 1905, pp. 171, 181—182.

[24] V. L. Ménant, *Les Parsis, Histoire des communautés zoroastriennes de l'Inde*, Paris, 1898.

[25] Versiunile privitoare la moartea lui Cir, Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, III, p. 651—2. Chipul lui, *ibidem*, p. 652. Mormîntul, presupus — un adevărat şi nobil templu grec —, *ibidem*, p. 653.

— Chipul lui Dariu, *ibidem*, p. 673. Şi în scenele de la paginile 677, 681. A se adăugi grosolana zgîriere de soldat pe o stelă de pe Istm, *ibidem*, p. 711. V. şi p. 712, nota 1. Dar profilul lui, şi aiurea nobil supt influenţa Apusului, e pur elenic în moneda lui, *ibidem*, p. 691. Frumoasa scenă a gărzii lui, în colori (galben, verde, albastru), arcaşi în haine scumpe, la pagina 692. O influenţă greacă se vede şi în moneda lui Xerxe, *ibidem*, p. 715. Tipul vechi reapare pe a lui Aiaxerxe, *ibidem*, p. 729 (cf. a lui Dariu al III-lea, p. 804). V. şi a lui Dariu al II-lea, *ibidem*, p. 747. Altele, *ibidem*, p. 749. Ba, la Artaxerxe al II-lea reapare lupta sumeriană cu fiara hidoasă, *ibidem*, p. 757. V. şi *ibidem*, p. 759. Amintirea orientală e vie şi în moneda lui Evagoras, dar în alt stil, *ibidem*, p. 764. În schimb sînt pur elenice monedele de satrapi cu inscripţii arameene, *ibidem*, p. 777. Pentru arta sub-elenică liciană, *ibidem*, pp. 778—779.

www.dacoromanica.ro

◇

S-a deschis şi ipoteza că marele Cir, Kyros, Curuş, n-ar fi fost un arian, ci un elamit [26].

◇

Întru nimic decît în afirmarea că sînt „oameni persani" (poate în sensul de nobili) nu se deosebesc regii perşi de trecut. Pentru regiunea Susei, Dariu face o ediţie sumeriană a proclamaţiei victoriilor sale.

◇

Cînd Dariu spune, într-o inscripţie a sa, că e „persan, fiu de persan, arian, fiu de arian", ambele expresii n-au un caracter naţional trufaş, ci un altul, religios, şi poate social, pe care noi nu mai sîntem în stare a-l înţelege.

◇

Lunga înşirare a tuturor înaintaşilor în inscripţia de la Behistun [27] a lui Dariu arată şi ea un alt spirit decît al trecutului asirian.

2. Caracterul imperiului

De fapt nu există un imperiu persan de un caracter propriu. Maspero a observat cu dreptate că orice cucerit al Asiriei devenea, „de la a doua generaţie, un asirian", cum atîţia evrei, pînă au fost rechemaţi prin religie la sentimentul de ei înşii, au fost, ca şi ceilalţi, în cursul unei lungi captivităţi. Aşa asirienii, de baştină sau de transformare, au putut deveni perşi, Ahuramazda, de fapt un zeu vechi, şi poate nu chiar aşa de naţional, avînd acelaşi caracter ca Asur la asirieni : mai mult pentru rege, dinastie şi opera înfăptuită de ei decît pentru „popor", lăsat mai pretutindeni cu zeii locali de arhaică origine. Dacă n-ar fi fost aşa, monarhii care invocă pe stăpînul cerului şi-i aduc sacrificiul continuu n-ar fi îngăduit în manifestaţiile de artă pe cei mai bizari şi cei mai urîţi din reprezentanţii unei religii care n-a dispărut, putîndu-se refugia la nevoie, în domeniile, respectate şi cercetate, ale magiei.

3. Religia

La o anumită epocă definiţia lui Ormuzd e aceasta : „acel care a fost, acel care este, care va fi totdeauna, spiritul spiritelor, a toate ştiutor, atotputernic, binefăcător în toate, milostiv, ocrotitor".

◇

De la această religie a lui Ormuzd singur, zeul cel bun, Ahriman, rivalul său, apărînd mai tîrziu numai, s-a trecut apoi la acel zoroastrism a cărui deplină codifi-

[26] J. V. Prášek, *Geschichte der Meder und Perser, bis zur makedonischer Eroberung*, p. 199 şi urm.

— Pentru o pretinsă origine elamită din Ilamtu, Anşan, a lui Cir, al cărui nume ar însemna, în limba de acolo, „păstor", F. Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, p. 273, nota 1.

[27] Inscripţia de la Behistun şi în Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, p. 791 şi urm.

www.dacoromanica.ro

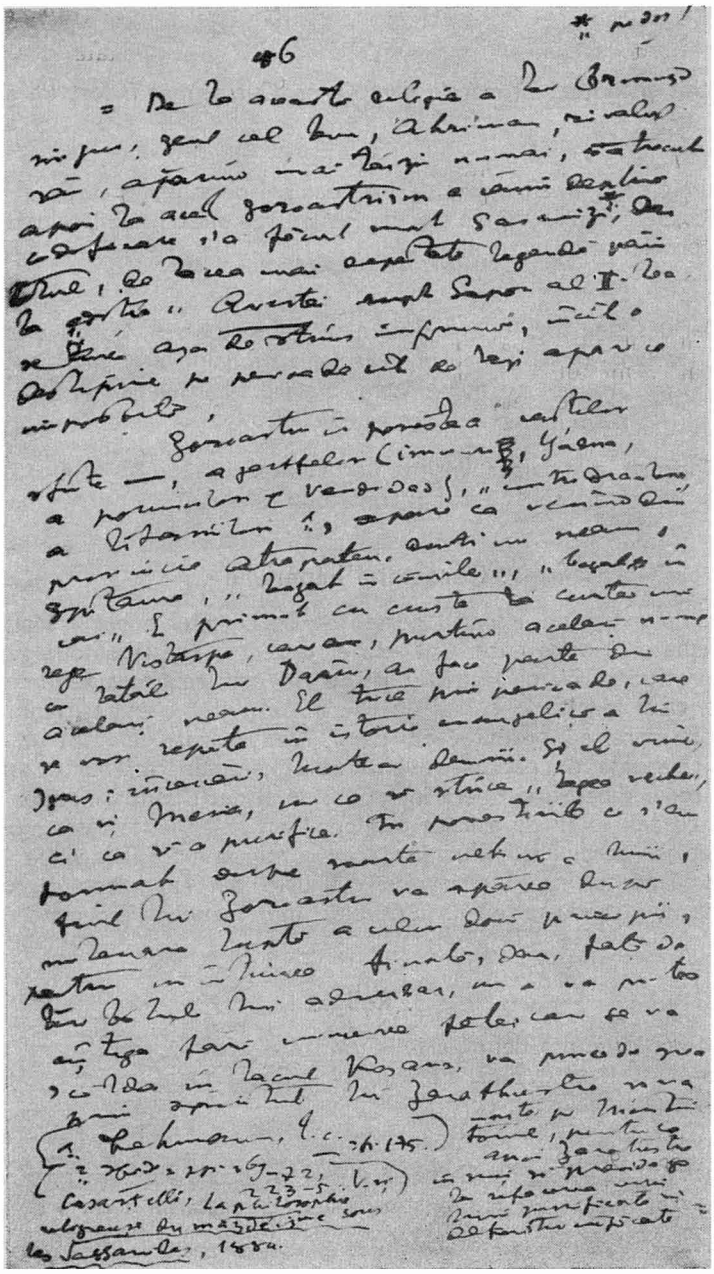

Fig. 17. — Fragment despre perşi, din cap. *Popoarele arice*.

www.dacoromanica.ro

care s-a făcut supt Sasanizi[28], dar totul, de la cea mai depărtată legendă pînă la „ediţia " *Avestei* supt Sapor al II-lea, se ţine aşa de strîns împreună încît o deslipire, pe perioade cît de largi, apare ca imposibilă.

Zoroastru în povestea cărţilor sfinte — a jertfelor (imnuri, Yasna, a poruncilor, Vendidad) „contra dracilor„ a litaniilor[29] apare ca venind din provincia Atropaten, dintr-un neam, Spitama, „bogat în cămile", „bogat în cai". E primit cu cinste la curtea unui rege Vistaspe, care, purtînd acelaşi nume ca tatăl lui Dariu, ar face parte din acelaşi neam. El trece prin perioade care se vor repeta în istoria evangelică a lui Isus : încercări, lupte cu demonii. Şi el vine, ca şi Mesia, nu ca să strice „legea veche", ci ca să o purifice. În povestirile ce s-au format despre soarta ultimă a lumii, fiul lui Zoroastru va apărea, după milenara luptă a acelor două principii, pentru mîntuirea finală, dar, faţă de teribilul lui adversar, nu o va putea cîştiga fără minunea fetei care se va scălda în lacul Kosana, va purcede grea prin spiritul lui Zarathustra şi va naşte pe Mîntuitorul, pentru ca apoi Zarathustra însuşi să prezideze la refacerea unei lumi purificate şi definitiv împăcate[30].

◇

Zeul suprem, Ahuramazda, apare cu totul uman, ca un rege, dar cu largi aripi cuprinzînd zările[31]. Altfel cerescul acesta apare ca un rege călare, cînd are de transmis coroana regelui realităţilor[32]. Încolo se adună toate rămăşiţele cúlturilor animalice ale Mesopotamiei. Nu lipseşte ideea arhaică a luptei cu duhurile rele încorporate în animale grozave[33]

Dar un element aric, arătînd apariţia abstracţiei stăpînitoare, se vede în genii ca „bunul gînd", „evlavia supusă", etc.[34].

◇

Se păstrează din moştenirea asiriană groaza faţă de cadavru, care se aruncă fiarelor ori se pune în pămînt numai într-un înveliş de ceară, pentru a nu-l spurca. Dar sufletul îşi are, ca în Egipt, judecăţile şi este, pe lîngă iad, un rai[35].

---

[28] I. C. Casartelli, în *La philosophie religieuse du mazdéisme sous les Sassanides*, Paris, 1884, se exprimă aşa ; „La religion avestique n'est pas identique à celle des rois achéménides, bien que dans l'une et dans l'autre le dieu suprême s'appelât Aúramazda. Ce ne fut qu'avec Ardashir Pâpekân (226 après J. Chr.) que la religion avestique ou zoroastrienne monta sur le trône de Perse" (Introducere). El citează pe de Harlez, *Introduction à l'histoire de l'Avesta*, Paris, 1881, lîngă E. W. West, *Pahlavi text, The sacred books of the East*, Oxford, 1880 : F. Spiegel, *Vergleichende Grammatik der alten éranischen Sprachen*, Lipsca, 1882. Din mai vechea literatură, C. de Harlez, *Origines du Zoroastrisme*, Paris, 1879 : acelaşi, *Manuel du pehlevi*, Louvain, 1880 : Windischmann, *Zoroastrische Studien*, Berlin, 1863 : F. Spiegel, *Über das Vaterland und das Zeitalter des Avesta*, în „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellshaft", 1881 (ştiri din Herodot şi Eshil).

[29] Lehmann, *loc. cit.*, p. 175.

[30] *Ibidem*, pp. 169—172, 223—5. V. şi Casartelli, *La philosophie religeuse du mazdéisme*.

[31] O reprezentare la Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, III, p. 577. Asupra întregii concepţii, J. Darmesteter, *Le Zend-Avesta* (3 vol., Paris, 1892—93, „Annales du Musée Guimet"). Pentru nume, Maspero, *op. cit.*, III, p. 578, notele 4, 5.

[32] *Ibidem*, p. 579.

[33] *Ibidem*, p. 587.

[34] Spiegel, *Eranische Alterthumskunde* (3 vol., 1876) : Justi, *Handbuch der Zendsprache*. Ei apar în monede tîrzii, Maspero, *op. cit.*, III, pp. 580—582.

[35] *Ibidem*, pp. 589—590.

www.dacoromanica.ro

◇

Lucrul de căpetenie este însă altul, care singur face legătura cu cerul, de și altare se ridicaseră și în străvechea Haldeie[36].

E limpede că s-a dat o luptă între magi reprezentînd tendința mazdeismului de a uzurpa statul și tendințele laicizante ale lui Dariu. Ea a continuat și supt Cambise, care a trebuit să fie apărat de știința modernă contra istoriei create de aceeași castă preoțească împotriva lui[37].

4. Arta

Pînă la capăt rămîne la perși ceva din tradiția monstruoasă a sumerienilor, cu unele elemente de exagerare în plus, ca acele capete bovine, servind de capitele în palatul de la Susa[38] : ele par să anunțe arta indiană.

◇

Noua Persie va păstra sistemul săpării scenelor în stîncă, dar Sapor biruitor asupra lui Valerian e în stil pur roman, cu o coroană pe care, prin regii barbari, o vor moșteni monarhii viitori[39].

◇

Așa numitul „vas al lui Dariu"[40], din secolul al III-lea, dă îndreptîndu-se, de sigur, după scene mai vechi, pe persane înfășurate în haine orientale cu mînecile de un alt desemn, linear, cu pantalonii strînși pe fluier, dar pe spate cu o mantie fluturînd care le înfășură capul, de-asupra căruia e o scufie ascuțită, ca a bărbaților în mozaicul bătăliei de la Issus, părul fiind revărsat pe spate.

◇

„Oamenii calului" sînt așa de strîns legați de „nobilul" animal încît *acva*, numele lui la perși, intră în alcătuirea mai multor nume personale și prețuirea calului, care el însuși are o apelație, un *nom de guerre*, e așa de mare, încît trece și la egipteni.

◇

Se imită de la stăpînii de ieri și marile vînători[41].

---

[36] Cîteva tipuri în Maspero, *op. cit.*, III, pp. 591—593. V. și Hovelacque, *L'Avesta, Zoroastre et le Mazdéisme*, 1880.

[37] V. Prášek, *Geschichte der Meder und Perser*, I, p. 273.

[38] Și la Maspero, *op. cit.*, III, p. 738. Astfel și în lupta de fiare, pur asiriană, de la pagina 741.

[39] O. Jäger, *Weltgeschichte*, I, Bielefeld—Lipsca, 1887, p. 515.

[40] Și la Jäger, *op. cit.*, la pagina 118.

[41] Maspero, *op. cit.*, III, p. 597 (o scenă). Ba chiar cîinele devine un animal sacru. — Legenda vînătorului întemeietor de stat va trece veacurile pînă la aceea a întemeierii Moldovei, cu „cățeaua Molda".

www.dacoromanica.ro

Sciţii

Odată, cum s-a mai spus, se vedea în sciţi numai mongoli, crezînd că se recunoaşte chiar tipul „mongolic" la popoarele sau dinastiile influenţate de dînşii. Că masa era mongolică nu e îndoială : numele, arice pentru şefi, sînt mongolice pentru aceşti auxiliari şi slujitori ai războaielor scitice.

O dată acest lucru fixat, se poate vedea de unde vine această alcătuire, pe mici bande, a unei naţii noi. Nu cred că s-ar greşi văzînd în acei „mongoli" din rangul de jos aceiaşi hiong-nu care, ca „barbari ai Vestului", tulburaseră China înainte ca aceasta să ajungă la formele de tetrarhie, apoi triarhie, care-i pregătesc o unitate mai mult sau mai puţin strictă. Cei care nu mai au ocupaţia remuneratoare a vechilor raiduri se supun micului grup de aventurieri de o rasă mai nobilă, care-i fac să zărească alte lumi de pradă.

S-ar explica astfel la dînşii rituri de înmormîntare care nu sînt semitice, cum, nefiind arderea morţilor, nu s-a primit influenţa caracteristică iraniană. La chinezi, de la care vor fi putut împrumuta şi orientări politice, se coboară în mormîntul de-asupra căruia se clădeşte apoi movila, femei, tovarăşi de luptă, slugi pentru cealaltă lume ; la sciţi se adaugă doar calul, credincios ajutător în luptă.

S-ar mai înţelege prin acest împrumut dintr-o lume de patricieni şi de plebe strict osebiţi, de ce onorurile acestui fel de funeralii sînt rezervate numai clasei de sus.

◇

E sigur că erau şi elemente străine, nu numai în clasa de jos, turaniană, a sciţilor, ci şi între căpetenii, dar numele de regi, redate după norme asiriene de inscripţii, nu pot servi pentru a stabili originea nearianã a unora dintre regi[42].

◇

Primii şefi sciţi, de la sfîrşitul secolului al VII-lea, poartă nume pe care grecii le scriu : Protothyes — Partatua — , Madyes[43].

◇

„Vasul din Nicopole", găsit în Rusia, prezintă pe aceşti sciţi lîngă caii lor de care sînt nedespărţiţi[44].

---

[42] Cf. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, III, p. 353 şi nota 4. Pentru numele lui Partatua în inscripţii, identificat de Winckler cu Protothyes din Herodot, v. *ibidem*, p. 354, nota 4.

[43] — Pentru sciţi, şi Tomaschek, în Pauly-Wissowa, *Real Encycl.*, I², col. 764 şi urm., în „Sitzungsberichte" ale Academiei din Viena, CXVII : Wertberg, în „Klio", V.

[44] — Pentru arta scită, O. Waldhauer, *Skytische Kunst*, în revista „Pantheon" pe 1932, p. 29 ; M. Rostovţev, în „Seminarium Kondakovianum", VI. p. 161 şi urm. Pentru arta găsită lîngă rîul Oxus, O. M. Dalton, *The treasure of the Oxus*, 1926.

www.dacoromanica.ro

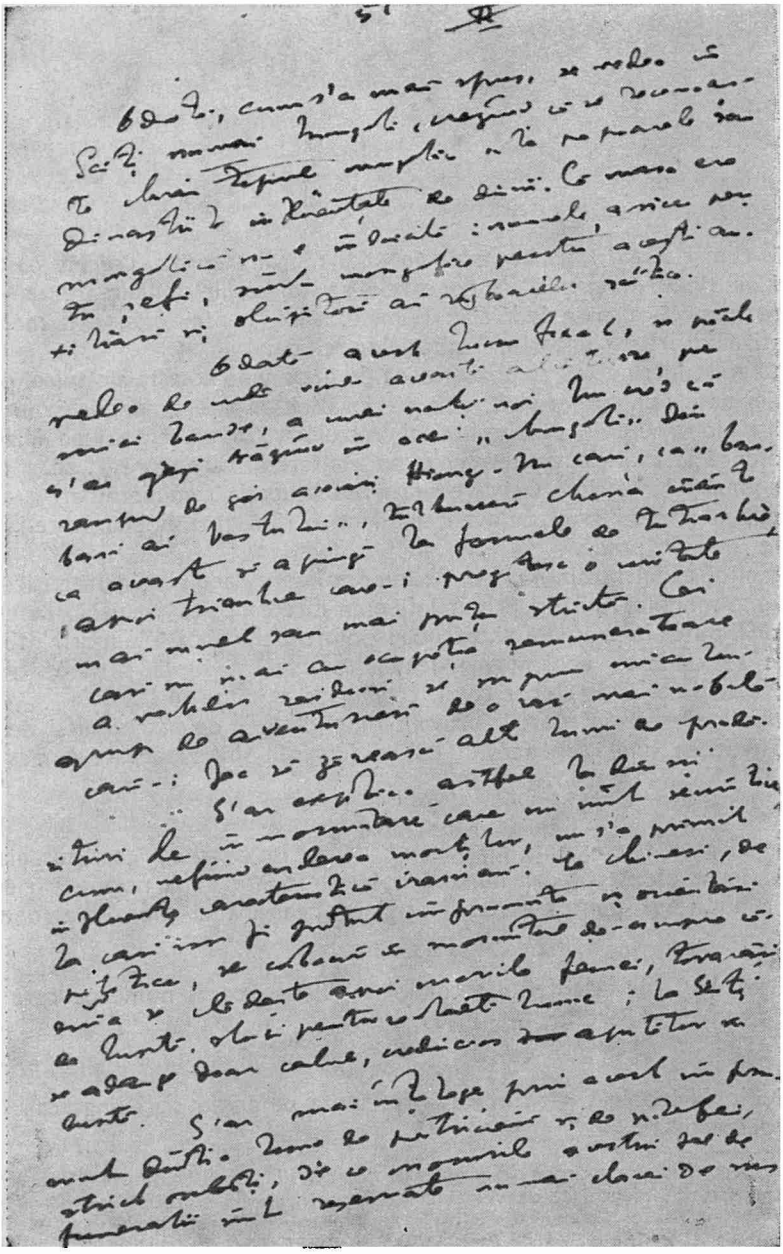

Fig 18. — Fragment despre sciți, din cap. *Popoarele arice.*

www.dacoromanica.ro

India

Peste „pieile negre", rămaşi „fără lege, fără zei", se produce prima pătrundere, prin nord-vest[45], a „arienilor", sau, pentru a fi mai exacţi şi mai precişi, a iranienilor, deocamdată păstori. Cînd ei apar din nou, sînt în stare de a crea „cărţile de ştiinţă", adecă de înţelegere, de interpretare, care sînt *Vedele* (*Wissen*), redactate mult înainte de secolul al IV-lea, cînd se produce atingerea cu cultura greacă, de fapt simţitor înainte de Alexandru cel Mare, în regiunea Indului, la „cele cinci rîuri" ale Pengiabului. Se descopăr şi triburile invaziei : Bharalas, Curus (v. numele lui Cir : Curuş), Pancalas. Agni, Varuna, zeii focului şi altor elemente, adoraţi de mult în străvechiul Iran şi pînă în regiunea Caucazului, lîngă lacul Van, îşi întind puterea, păziţi de preoţii „brahmani", care, inspirîndu-se din Haldeia, cu care erau deci arhaice legături, creiază o treime de imitaţie, din zei indianizaţi, probabil de veche origine indigenă : Brahma, Visnu, Şiva, creatorul fiind, în afară de ei, Prajapati. Indra nu e decît grecul ἀνήρ, „omul". E taurul puternic, e uriaşul balaur, trecînd în car, ca zeul hittiţilor, de aceeaşi origine arică, devenit apoi Jupiter Dolichenus al romanilor, cu măciuca tunetului şi firele luminoase ale trăsnetului. El e tatăl marelui *suriya*, conceput ca un ochi, o pasăre, părintele aurorei, duşmanul negrilor demoni pe care pariaşii supuşi îi vor păstra în obscura lor religie panteistă, „induismul"[46]. O artă măreţ-monstruoasă, la originile căreia ar putea fi, ca proporţii, singurele influenţe egiptene, dar care, nepotrivită cu spiritul „aric" din limbă, pare a fi suferit influenţe din ţara vrăjilor sumeriene, se va forma pentru a celebra acest nou Olimp. De la haldeeni ar putea să vie şi ideea duhurilor rele, a „dracilor" pe care-i poate birui numai ofranda repetată a sacrificiului pe altar, pe cînd puterea atribuită numerelor, ritmelor, silabelor arată măcar un paralelism cu dezvoltarea civilizaţiei chineze[47]. Cîntecul e ritmul însuşi al lumii[48].

Se ajunge la abstracţii ca acelea în jurul „substanţei" şi „unităţii" spre care tindem, Brahma fiind, în trinitate, „adevărul cuvîntului", dar şi „dreptul"[49], şi totodată el, fiu întîi-născut al creatorului care nu e adorat : cel mic şi cel mare, grăuntele şi infinitul, cel de ieri şi totul, cum e, în ciuda grupului tripartit din care

---

[45] — Pentru venirea indienilor ari din vest, R. Heine-Geldern, *Die Wanderung der Arier nach Indien in archäologischer Betrachtung*, „Forschungen und Fortschritte", 1937, nr. 26/27, p. 307 şi urm.

[46] Ed. Lehmann, în Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, p. 21 şi urm. V. şi Monier-Williams, *Modern Hinduism*, 1887, p. 124.

[47] V. explicaţiile mistice la H. Oldenberg, *Le Bouddha, sa vie, sa doctrine, sa communauté*, trad. A. Foucher, prefaţă de Sylvain Lévi, Paris, 1921, p. 20. „Le sacrifice est l'image de l'Année ou, en bref : le sacrifice est l'Année ; les officiants sont les Saisons" (cf. şi cele spuse la Zaborowski, *Comment est résolue la question d'origine des peuples aryens de l'Asie*, p. 884, despre rosturile iernii), „les offrandes, les Mois".

[48] *Ibidem*, pp. 25—26.

[49] *Ibidem*, pp. 25, 26—7.

www.dacoromanica.ro

face parte, unicul[50]. „El e infinita unitate : înaintea lui orice aspirație omenească tace, în el orice coloare se stinge, orice sunet se pierde"[51]. *Upanișadele* învață că „soarta omului e ca grîul, care se coace, cade și crește din nou"[52]. Tot ce e particular e zadarnic față de infinitul, nirvana, cu care trebuie să se caute confundarea. Așa, peste iluzia nemuririi, se restabilește unitatea.

O dată ce suflul de viață, *atman* (v. germanul *atmen*) s-a produs, din el vine toată viața spirituală : „Rig-Veda, Iajur-Veda, Sama-Veda, etc., povestea și legenda, știința și doctrina sfîntă, stanțele, preceptele, glosele și comentariile lor"[53].

De unde însă germenul acestei concepții, care, în sublimitatea ei, a ucis pe milenii energia unei rase, de o mare frumuseță, de o spornicie imensă și de o inteligență capabilă de a înțelege totul și de o nevoie a frumuseții artistice, nu numai în orice monument, dar în orice cuvînt și în orice gest ? Indigenii se ridicau abia la nivelul umanității, rămînînd pînă astăzi tot pe această treaptă quasi-antropoidă, grecii au venit, în cele două rînduri, tîrziu, influențele haldeene sînt puține și mărginite, teologia preoților din Babilon necutezînd a se ridica la aceste înălțimi, iar Iranul, așezat totdeauna în dualismul comod al celor două puteri, bună și rea, albă și neagră, își interzice o speculație dincolo de *Avesta*, evanghelia imutabilă a mazdeismului. Numai legăturile cu China, putînd merge chiar pînă la simbioza care e întrupată astăzi în așa-numita Indochină, ar fi în stare să dea o explicație. În liniile generale într-acolo a fost ambiția și în aceasta mulțămirea marelui popor chinez, care și el își interzice pe veacuri și pe miile de ani tot ce e mișcare în istoria umană, care nu interesează[54].

---

[50] *Ibidem*, p. 27 și urm.
[51] *Ibidem*, p. 50. V. Teohari Antonescu, *Lumi uitate*.
[52] Oldenberg, *op. cit.*, p. 52.
[53] *Ibidem*, p. 33.
[54] V. și P. Reynaud, *Matériaux pour servir à l'histoire de la philosophie de l'Inde*, 2 vol., Paris, 1876—78 ; V. A. E. Gough, *The philosophy of the Upanishads*, Londra, 1882.

www.dacoromanica.ro

VII • BAZINUL EGEEAN

www.dacoromanica.ro

De o *lume* egeeană nu se poate vorbi. „Civilizația"[1] ei a fost creată pe baza unor descoperiri arheologice *întîmplătoare*, în multe din insulele mici nefăcîndu-se nici o săpătură.

De fapt, trebuie să ne gîndim întîi la faptul că în epoca paleolitică aici a fost un continent ale cărui vîrfuri ridicate de-asupra mării sînt insulele. Pe urmă, două influențe și-au disputat aceste rămășițe ale unui uscat dispărut în cea mai mare parte.

Una, cea mai veche, vine de pe continentul trac european, pe care acest uscat îl lega odinioară de cel asiatic din Anatolia. De aici caracterul idolilor și de aici acel nume de Samotracia, care, adăugind la numirea tracilor pe aceea a unei insule, arată caracterul tracic și al acesteia, unde, de altfel, nu s-au făcut cercetări.

Altă influență, care vine numai din timpul cînd marea s-a așternut de-asupra adîncurilor, nu poate fi decît cretană.

A trebuit creșterea Atenei pentru ca peste străvechi sanctuare, ca al bătrînului zeu identificat cu Apolon — și, de fapt, au fost atîția Apoloni! —, Delos să ajungă, de altfel ca și „dorianul" Delphi, un loc de pelerinaj și un depozit de comori sacre.

Cetățile grece din Asia, ca și cele din Europa, care *nu derivă din ele* — nici o legătură de metropolă și colonie nu există, de ex. pentru Atena, între dînsele —, nu fac parte nici ele din produsele puterii de creațiune elenice. Artemis din Efes, zeița cu mai multe rînduri de sînuri, nu e, cum o arată și caracterul acesta monstruos, decît Ișstar babiloniana, căreia i se făceau sacrificii și în vecina Ortygia. Fiecare-și are zeul sau zeița și a fost, la început, în acropolea ei — ea *însăși un altar spre cerul divin* — o ofrandă către acele divinități creatoare și ocrotitoare, a căror statuie, în cella templului *foarte multă vreme unic*, era centrul și rostul fundațiunii „politice". Prin asirieni, al căror caracter făcea mai ușoară influența, s-a întins această concepție de viață-împreună a oamenilor supt zei, care pleacă de la Agade, Ur și Larsa. Nici unul din numele cetăților care se împart după dialectul vorbit, în ionice și dorice, nu poartă un nume care să aparție vocabularului elenic.

◇

Se admit în Asia Mică aceste cetăți ca preelenice, cum de altfel, le arată și numele : Smirna însăși, Efesul, al cărui prim nume e Samorna, Myrina, care e și al uneia din Amazonele, de fapt preotese ale Cibelei, adorată de „rasa amestecată", Kymai, Priene și Pitane[2].

[1] V. G. Glotz, *La civilisation égéenne*, Paris, 1923.
[2] Sayce, în *Encycl. brit.*, XVII, p. 157.

www.dacoromanica.ro

◇

Rămăşiţe egeene, apoi vase din Naukratis egipteana s-au găsit de Th. Wiegand la Milet, al cărei nume nu e nici el elenic ; amintirea divinităţii generatoare a dispărut aici, şi acelaşi e cazul pentru Halicarnasul „dorian". La Smirna, numele tot aşa de străin e împărtăşit cu cîteva alte localităţi ; el înseamnă şi un cartier din Efes [3].

◇

Turşii pot veni din Lemnos, unde, în trecerea lor spre apus, s-au aşezat trecător etruscii, lăsînd şi o inscripţie de cel mai mare interes pentru identificarea acestor predecesori ai grecilor în marea insulă de lîngă coasta Asiei Mici.

◇

S-a făcut asemănarea, plauzibilă, între Turşena, tyrrheni şi *turris*, ba chiar aceea cu *tyrannos*, nume neelenic, de cunoscută origine asiatică [4].

◇

Inscripţiile etrusce decizive, pe două pietre, s-au aflat între Faminos şi localitatea Lesbos, din insula cu acelaşi nume [5]. Ei ar fi înlocuit pe pelasgi, prin Focida şi Beoţia, aşezîndu-se pînă la Eleusis şi avînd o capitală la Daulis, în Foceia [6]. Din regiunile acestea eurasice, de artă geometrică, au adus ei spirala, care se vede pe vasele lor în Italia [7].

◇

S-a încercat a se fixa valuri de întîietate în pătrunderea arilor, peoni, dardani, bithyni [8], frigi, misi, pe la 1000 şi n-a fost greu să se arate de unde au pornit, lăsînd amintirea lor în ţinuturile străbătute [9] unde le-au urmat grecii, care apar ca veniţi mai tîrziu. De aici nume care se întîlnesc în peninsula europeană, ca şi în cea asiatică din faţă, precum Karpathos (dar v. şi Carpaţii), Corint [10]. S-a recunoscut în numele din Misia un amestec de limbă frigo-lidian [11].

◇

Şi în timpuri mai nouă s-a atribuit un mare rol pelasgilor tradiţiei, care au fost puşi în legătură cu numele de Pelagonia (şi, atunci, de ce nu şi cu Pella macedo-

[3] *Encycl. brit.*, XXV, p. 281 ; şi după B. F. Slaars, *Étude sur Smyrne*, 1868.
[4] D. Berciu, *Indoeuropenizarea Greciei*, 1940, pp. 6—7.
[5] V. şi August Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands*, p. 102 şi urm.
[6] *Ibidem*, pp. 122—123.
[7] A. Milchhoeffer, *Die Anfänge der Kunst in Griechenland*, p. 76. El a pus în alăturare scene sepulcrale miceniene cu cele etrusce, *ibidem*, p. 231 şi urm.
[8] August Fick, *op. cit.*, pp. 3—4.
[9] V. şi Pott, *Die Personennamen*, 1853, p. 45, pentru numele, negrece, din Grecia, în *anth* şi *inth* (şi Corintul deci).
[10] August Fick, *op. cit.*, p. 43.
[11] *Ibidem*, p. 118.

www.dacoromanica.ro

neană ?) : ei care înaintaseră pînă la Strymon ar fi fost răspinși, cu ale lor *larise*, asemănate cu sarisele, lăncile macedonenilor, pînă și în insula Lemnos [12].

◇

Enigmaticii cimerieni sînt prezentați încă de la începutul secolului al VII-lea din Crimeea, care le poartă numele, ca izgoniți de sciți, pentru ca prin Tracia să-și afle drumul devastator în Asia [13].

[12] *Ibidem*, pp. 19—22 (și Leba, Lebedos, Lebadeia).
[13] C. P. Tiele, *Babylonisch-assyrische Geschichte*, II, (în *Handbücher der alten Geschichte*), pp. 359—409.

www.dacoromanica.ro

Creta

Regii egipteni, dar numai de la o vreme încoace, au a face cu poporul insular pe care inscripțiile lor îl numesc «Keftiu» și care nu pot fi decît cretanii, dar în ele nu se pomenește nici un război, în această parte, nici o colonizare ; nu apare nici un nume de rege cretan.

Arheologia cretană, datînd de cîteva zeci de ani, din vremea cînd Evans, apoi Frederico Halbherr și-au făcut săpăturile, fixează civilizației, evident influențată de Egipt, pe o bază locală, de artă geometrică [14], de unde s-au dezvoltat admirabilele spirale ale vaselor de Kamares, o vechime întru cîtva exagerată [15] : astfel întîia epocă ar merge de la 2800 la 1900, dar avem a face numai cu o dezvoltare a artei preistorice, fără influențe din afară ; noutatea o formează originalele vase de piatră și marmură găsite la Mochlos : giuvaierele găsite alături reprezintă ceva mai înaintat, apropiindu-se de natura pe care meșterii artei geometrice n-o prețuiau în toată puterea expresivă a vieții ei. O a doua epocă ar merge pînă la 1600 : în cuprinsul ei, pe lîngă mici statui dibaci lucrate, se găsește această comoară de frumuseță lineară a vaselor de care a fost vorba mai sus, în care acum ornamentul, în felurite colori ireale, e liber de preocupațiile vechii linii simple și severe ; apare rozeta, steaua în grupe, frunza stilisată [16], floarea fantastică ; se adaugă și vase de argint, cu aceeași împodobire. Palate se ridică, ale căror urme s-au găsit la Cnossos, la Festos, la Hagia Triada, la Tylissos : ele n-au nimic a face cu felul de clădire din Asia și din Egipt. Avem a face, în toate privințele, cu ce se poate numi o artă nouă, „națională", la acești vechi cretani pe care monumente mai tîrzii îi arată de aceeași rasă cu grecii, și care au putut să progreseze independent.

Perioada a treia, între circa 1600 și circa 1300, ar fi despărțită de precedenta printr-o mare distrugere a primelor palate, care ar fi ars într-un război de distrugere. Dat fiind caracterul epocii în ce privește celelalte civilizații mai mari din vecinătate, care au putut exercita o influență, nu se poate vedea altă posibilitate decît a unei pătrunderi egiptene, în vremea cînd tocmai Ramesizii încep în Egipt o nouă epocă de lupte pentru glorie.

Numai cît, într-o regiune bogată în marmură, palatul, ca acela din Knossos, s-a păstrat întreg, ceea ce nu s-a întîmplat cu nici unul din ale regilor egipteni : din blocuri de piatră îngrijit tăiată se ridică altceva decît vechea construcție

---

[14] Ernst Reisinger, *Kretische Vasenmalerei von Kamares bis zum Palaststil*, Lipsca, 1912 ; Rizzo și Toesca, *Storia dell' arte greca*, I, Torino, 1911, pp. 57—58, 76. Pe lîngă aceasta, ca în neolitica Balcanilor, și idoli grosolani. Cu prudență se evită, măcar aici, o datare pe baze geologice.

[15] A. J. Evans, *Essai de classification des époques de la civilisation minoïenne*, Londra, 1906. Socoteli mai adîncite în timp la Evans, *Encycl. brit.*, VII, p. 421. Pecețile cu un rege tînăr și unul bătrîn ar trimete la asociațiile contemporane din Egipt, *ibidem*, p. 422.

[16] Rizzo și Toesca, *Storia dell'arte greca*, I, pp. 81—82.

www.dacoromanica.ro

primitivă rotundă ; se vede tot „confortul" pe care-l cerea o regalitate evoluată, asemenea cu aceea a imperiilor vecine şi mai ales, firește, din cauza apropierii, a Egiptului : fabulosul rege Minos amintește pe faraonul Menes. Această vasalitate artistică se constată apoi şi în alte domenii. Dar, cum necontenit se găsește aici acel simbol al bardei duble [17], pe care l-am aflat şi la hittiți, trebuie să se admită că şi de acolo a venit o înrîurire pentru frumoasa sinteză de care s-a dovedit capabilă o rasă pe care nu e de nevoie, din cauza noilor orientări, s-o credem înoită prin invazie.

De acolo, şi nu din Egipt, ar putea să vie introducerea şarpelui ca element divin sau atribut al divinităților, poate pentru totdeauna fără nume — căci alfabetul cretan n-a fost lămurit — , pe care le adorau cretanii, fără însă a le ridica temple deosebite [18], ca în Egipt. Şi aici coloana, care e însă mai mult de lemn şi cu un capitel abstract [19], joacă un rol important pentru împodobirea clădirilor [20] şi tot supt influența Egiptului s-a introdus şi împodobirea cu stuc, cu pictură a pereților. Asiei babilono-asiriene şi hittite însă trebuie să i se atribuie tăbliţele de argilă coaptă care cuprind o taină istorică încă nedezlegată.

Prin Asiria va fi venit, cu ove şi elemente decorative pe care le vom regăsi în palatele asiriene, tot ce spiritul inventiv al cretanului a creat din teracotă zugrăvită, din maiolică, şi tot de acolo plăcerea — căci nu pare a fi o necesitate religioasă — de a înfăţişa acele admirabile animale, jaguari care nu se găsesc pe aici, pisici, şi mai ales măreții tauri, la început de sigur de un caracter totemic, care fac salturi uimitoare, cu sau fără întovărăşirea „gimnasticilor" umani. Am crede că de acolo s-au luat, mai ales de la hittiți, procesiunile cu stîlpări, vase, instrumente de muzică şi aşa de caracteristica bardă dublă [21], ca şi leii păzitori şi legenda — plecînd de la Hammurabi, ca şi pentru Moise — a lui Minos, dătătorul de legi, „birocrația" fiind egipteană. Un monument legislativ a şi fost găsit la Gortyna [22], dar pentru epoca greacă tîrzie Aristotele [23] arată ca dregători pe aşa-numiții *kosmoi*.

Dar Egiptul, ajuns în deplina dezvoltare a unei arte multiforme, dă în fresce caracterul desemnului, atît de naturalist, de pe sarcofagii. Coloarei feţei e tipică, uneori albă, uneori brună. Barda dublă e în vîrful unor obelisce. Tableta de argilă cu două capete de taur şi un vas poartă o inscripție în caractere care vădit vin din hieroglifele Egiptului [24].

Dar nota acestei populații, aşa de înzestrate, o dă vioiciunea şi simțul de eleganță, putința de a prinde şi a reda toate nuanțele , care se observă în tot ce a ieşit din mîinile lor. Nu lipsesc aspecte generale ale peisajului. Plante, locale sau străine, formează

---

[17] În numele ei, *labrys*, s-a propus (*ibidem*, p. 88) să se vadă originea „labirintului". De acolo şi numele lui Zeus Labrandeus (Evans, *Encycl. brit.*, VII, p. 422).

[18] Acela de care vorbesc Rizzo şi Toesca, *op. cit.*, p. 94, pare să aparție, şi în prima formă, unei epoci mai nouă.

[19] V. *ibidem*, pp. 99, 105.

[20] Rizzo şi Toesca, *op. cit.*, mai ales p. 97.

[21] Planşă în colori la Rizzo şi Toesca, *op. cit.*, p. 112.

[22] Halbherr şi Fabricius, *Monumenti antichi*, III.

[23] *Politica*, II, 10.

[24] Rizzo şi Toesca, *op. cit.*, p. 136.

www.dacoromanica.ro

cadrul unor scene în care alunecă păsări asemănătoare cu acelea din frescele egiptene Un tînăr aplecat culege florile. Aceasta arată o iubire reală pentru această podoabă a naturii. Pisici stau la pîndă, urmărind din desiș prada păsării care trece : un exemplu egiptean de la Beni-Hasan [25] arată mai multă știință, dar nu și mai mult simț. Scene de vînătoare, cu un iepure care fuge, se adaugă. Pești, unii zburători, se zbat printre scoici, larg semănate [26]. Pe cutare vas, de un stil nou, o sepie își frînge fantastic brațele [27].

În cutare „tauromachie", bărbatul dar și femeia, apar goi, afară de acel *pagne* care le cuprinde o mică parte a trupului de la mijloc în jos [28]. Dar acești cretani sînt mai totdeauna îmbrăcați, iar veșmintele femeilor arată o grijă deosebită a eleganței [29], o modă iubită, cu scurteica strînsă pe trup, cu multele volane ale rochiei, fără a mai vorbi de forma căutată a pieptănăturii, de finețea încălțămintei. Sînt pălării înalte, cu mai multe rînduri, și simple conuri [30].

Uneori figurile se înșiră, ca la hittiți, într-o procesiune rituală, din care lipsește caracterul rigid al convenției. Altar propriu-zis nu există, și nicăiri nu se înfățișează nici zeu sau zeiță, nici regele care să-i ție locul pe pămînt, decît, în ce privește pe acesta, în scena care-l reprezintă, cu pălăria conică pe cap, în carul de război tras de grifoni, cu pasărea sacră zburînd deasupra [31]. Acești oameni au o religie care nu se îmbracă în forme văzute. Cornurile, din care s-au desfăcut cele „de abundență", aduc însă jertfa, alături de taurul, vițelul sau capra, care se înjunghie. Alte ori însă, ca în vestita frescă a secerătorilor pe un vas de steatită, e un spectacol pur uman, în care se poate strecura gluma, ca atunci cînd, din șirul care se desfășoară, unul alunecă, ori acela care, cu gura deschisă, cîntă din liră [32].

Un sentiment gingaș se întinde și asupra animalelor : o vacă, o capră sălbatecă își alăptează odraslele [33], oricît s-ar gîndi cineva, ca subiect, la reprezentări sacre.

S-a căutat în anume vase găsite în Grecia continentală, ca acela de aur din Vaphio și cel de argint de la Micene, un lucru de giuvaergiu cretan. Oricine le va observa cu atenție va fi de altă părere. În adevăr, atît caracterul taurilor din primul, cît și felul „savant" în care se prezintă omul care-i întovărășește trimet la altă epocă și la un alt izvor, asiatic [34]. Iar în vasul de argint trupurile omenești prinse într-o reprezentație de luptă înaintea unei cetăți corespund aidoma cu cutare scenă pe o piatră din Babilonia [35]. Mai curînd arată această origine admirabilele scene : a leului care-și caută prada și a vînătorilor care urmăresc un întreg grup de lei pe lama de

---

[25] *Ibidem*, p. 104.

[26] Și într-o frescă din Milo, *ibidem*, p. 106.

[27] *Ibidem*, p. 119. Ornamentul vegetal cu stilizări, *ibidem*, pp. 120—121.

[28] *Ibidem*, p. 111.

[29] W. Deonna, *Les toilettes modernes de la Crète minoïenne*, Geneva, 1911.

[30] Rizzo și Toesca, *op. cit.*, pp. 122—123.

[31] *Ibidem*, p. 115.

[32] *Ibidem*, p. 129.

[33] *Ibidem*, p. 124.

[34] *Ibidem*, p. 135.

[35] *Ibidem*, p. 136.

www.dacoromanica.ro

pumnal din mormintele miceniene, astăzi în Muzeul atenian[36]. Se recunosc și florile Cretei în scena de alergare, în marginea mării, a pisicilor după păsări, pe alt pumnal[37].

◇

Împărțirea arheologiei cretane de Evans a fost declarată de Ed. Meyer, care s-a lăsat întîi cîștigat de dînsa, ca „nenorocită"[38].

◇

Unele chestiuni se pun în legătură cu această civilizație.

Care a fost începutul politic al Cretei? S-a format ea din reunirea mai multor cetăți, cele „o sută" din *Iliada*, fiecare reprezentînd un altar?[39] Numele chiar ale zeilor sau zeițelor nu se cunosc. Iar unitatea cretană, cu acel Minos, care se pare a fi numele *de rege*, nu al unui rege, și vine probabil de la vechiul faraon, ar fi pusă de acea cucerire la care trebuie să ne gîndim.

Și tot din Egipt se va fi luat, și anume pe vremea Ramesizilor luptători, acea pornire către război care le-a dat imperiul maritim, a cărui existență trăia în conștiința lui Aristotele. Ei deveniră astfel domnii Egeii și de aceea, nu ca o dezvoltare din civilizația preistorică a acestor insule, ci ca un lucru impus prin dominația economică, și acele obiecte de artă vădit cretană, care se întîlnesc în Milo, și nu numai acolo. Vom vedea cum numai prin cretani se poate explica întemeierea unei colonii de exploatare pe coasta apuseană a Peloponesului, apoi la Micena, poate și la Volo, unde s-a aflat mormîntul cu cupolă obișnuit în Creta[40]. S-au stabilit raporturi între minyenii de pe la Volo și acești, „minoeni", și legenda jertfelor de copii trimese de atenieni în Creta e destul de elocventă[41]. Sicilia însăși, cu legende despre moartea în luptă a lui Minos, cuprinde în adîncul ei vase minoene[42]. Marfa de artă cretană mergea și în Siria, nu numai în Cipru, ci și la filisteni.

◇

„Cetate împărătească" este și aceea în care a rezidat Minos cretanul, al cărui scaun de stăpînire, care s-a găsit, înlocuiește altarul zeului, căruia i s-a substituit După acest tip s-a făcut în Grecia continentală Tirintul și Micena, în care pretutindeni

---

[36] *Ibidem*, pp. 138—139.

[37] *Ibidem*, p. 140. Pentru peceți și intaglii, *ibidem*, p. 142 și urm. Pe unul apare grifonul înaripat, *ibidem*, p. 144, nr. 1. V. și p. 145, nr. 2. Este în ele o întreagă lume de forme animale împrumutate Asiei ; lupte de țapi, lei, tauri.

[38] *Geschichte des Altertums*, I², p. IX. — Alte determinări cronologice pentru civilizația cretană și miceniană, cu tot aceeași nemărginită liberate, în Dietr. Fimmen, *Zeit und Dauer der kretisch-mykenischen Kultur*, Lipsca, 1909. Afară de determinări ale fazelor culturii cretane, pentru decorație geometrică se fixează 1200—1090, raportîndu-se la dinastia a XX-a egipteană, stilul din Dipylon fiind de pe vremea Ramesizilor. Și pentru el epoca de fier și stilul geometric își corespund, pp. 21, 31.

[39] Urmele vieții de cetate s-au mai găsit la Vasiliki, la Mochlos, la Gurnia, la Psira, la Palai-Kastro, la Zakro, la Praisos. Pentru cetățile din vremea elenică, *Encycl. brit.*, VII, p. 426. Minotaurul pare a fi „taurul regal".

[40] Pentru toate acestea bogata bibliografie din Rizzo și Toesca, *loc. cit.*, p. 149 și urm.

[41] Evans, în *Encycl. brit.*, VII, p. 423.

[42] *Ibidem.*

www.dacoromanica.ro

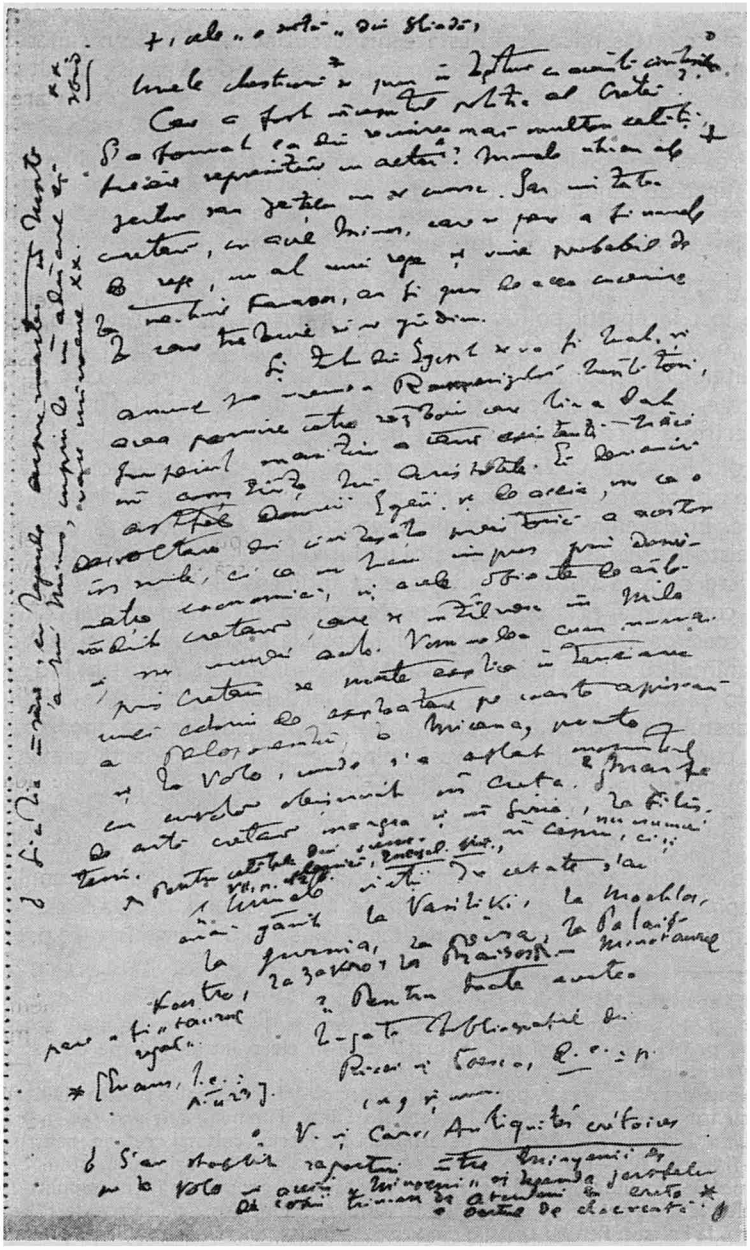

Fig. 19. — Fragment despre Creta, din cap. *Bazinul egeean.*

www.dacoromanica.ro

se vede regele și familia sa, în palate, în „tezaure", în morminte, templul avînd acolo un rol mai mic decît chiar în Creta, care e modelul.

Un cu totul alt tip, cum vom vedea, e Roma, centrul de adunare, de coabitare a unor seminții păstorești și agricole, deci o creațiune nouă în dezvoltarea omenirii.

◇

Nu se vorbește de o flotă de război egipteană : năvălirile în Asia se fac prin peninsula Sinai. Deci nu din Egipt a venit influența asupra keftilor din Creta, la care trebuie să ne oprim îndelung, influență în domeniul arhitecturii, a artei, nu și a religiei, dar a ideii regale — și între Minosul cretan și Meneptah, Menes pentru greci, din Memfis, este de sigur o legătură. Ci trebuie să se admită că prima rasă, energică, expansionistă, din această mare insulă, tăind marea aproape în fața coastei egiptene, e aceea care, venind pentru comerț în Deltă, a cules elementele pe care, prelucrîndu-le și adăugindu-le, le va transmite rasei grecești,

◇

Creta nu e însă numai o țară de influență egipteană. Așezarea ei, care nu e prea departe nici de Asia apuseană, o face să primească alte unde de civilizație care vin tocmai din Elam, prin transmisiuni asiriene pierdute. De aici acea admirabilă ceramică, bogată în tot felul de înfășurări, mlădieri și capricii ale liniei, care deosebește mai ales vasele ce s-au găsit în satul actual Kamares, al cărui nume : „camare" pare să arate în conștiința decăzuților urmași tîrzii amintirea „comorilor" pierdute.

◇

La elementele de influență mesopotamiană în Creta ar fi să se adauge însă și legenda născocitorului de zbor Daidalos și a fiului căzut din slavă, cînd razele soarelui i-au descleiat aripele, Icar ; ambele nume se văd a fi străine. În adevăr, în Licia, o parte din prelungirea muntelui Taurus se cheamă Daidala, și un oraș poartă acolo același nume.

◇

Legătura între civilizația cretană și aceea care se numește miceniană, deși, cum vom vedea, o găsim și la Orchomenos și aiurea, și se atribuie unor ahaieni, „acaiușa", ai egiptenilor, nesiguri în ei înșii și dubioși în calitate de cuceritori în marea insulă, această transmitere nu s-a făcut pe coasta de răsărit a peninsulei moreote, supusă înrîuririlor, interioare, ale „civilizației egeene",de caracter trac, ci prin vestul Mării Ionice. O descălecare de orientali s-a produs acolo pe țărm, aducînd cu dînsa o idee regală foarte dezvoltată, iubirea pentru aur, aplecarea spre artă cu forme vădit de împrumut și o acropole asemănătoare cu aceea a cetăților-altare de pe tellurile asiatice, a căror noțiune pătrunsese deci și în Creta.

◇

Ce au fost ahaienii, al căror nume îl dă Egiptul unor auxiliari militari : „acaiușa" nu se poate stabili. Conceperea lor ca a unui „popor" războinic, cuceritor al Cretei

www.dacoromanica.ro

și creator al unei perioade din istoria greacă, nu se sprijină decît pe ingenioase potriviri între știri răzlețe, venind din izvoare tîrzii. Între ahaieni și numele lui Ahile nu se poate să nu fie o legătură.

◇

Alături de „acaiușa" la egipteni, dar mult înainte de data apariției lor acolo, inscripțiile hittite menționează necontenit pe „așșiiva" și ai lor regi „întinzîndu-se spre Cipru[43].

◇

S-a admis că puterea cretană, care a lăsat nume în Ciclade, s-a întins pînă în Chios[44].

◇

Viața de fapt a acestei populații cretane se vede după înfățișarea în arta locală a ciobanului ținînd mielul după cap[45], ceea ce va ajunge, în creștinism, simbolul idilic al lui Isus ca „bunul păstor".

◇

Așa-numiții „eteocretani" din ultima fază a civilizației în Creta vorbeau o limbă de amestec între cea veche și cea arică, precum s-a vădit din unele inscripții[46].

---

[43] Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle avant J.-C.*, II, p. 108 și urm.

[44] August Fick, *Vorgriechische Ortsnamen*, pp. 57, 60. Samos ar fi un nume lelegic, *ibidem*, p. 65. De Tenedos s-au apropiat nume ca Lebedos, *ibidem*, p. 64.

[45] Milchhoeffer, *Anfänge der Kunst in Griechenland*, p. 169.

[46] — Nu e mai puțin adevărat că s-au găsit pentru o epocă mai tîrzie inscripții cu litere grecești, dar într-o limbă străină ; a „eteocretanilor" (Evans în *Encycl. brit.*, VII, pp. 422, 425). Și înlocuirea îngropării prin ardere nu se poate explica fără schimbarea rasei de bază. Ei ar fi adus fierul, în locul bronzului, dar aceasta ar însemna o epocă foarte tîrzie, așa încît aici aceasta nu interesează. Evans semnalează și ivirea unei mode geometrice, venită evident din Grecia.

www.dacoromanica.ro

Cipru

Aceeași influență asiatică și egipteană a trecut în Cipru. Dar aici nu e nici un adaus de originalitate. Se află alături ceramică purtînd linii geometrice și o alta pe care se înfățișează carul de război al faraonilor. Și același e cazul pentru vasele vechi din Rodos[47].

◇

În vasele din Cipru se pot recunoaște originile cele mai deosebite. La cele prezentate în *Istoria ilustrată* a lui Spamer-Kaemmel[48], se recunoaște în urna cu ochi decorația egipteană și tot așa în vasul cu pasărea, rozetele asiriene în cel de la mijloc, iar pentru rest arta geometrică a tracilor.

◇

Obiectele de aur găsite la Enkomi se pot pune alături de cele din Creta, făcînd parte din aceeași grupă de artă[49].

◇

Ciprul n-a putut dezvolta o civilizație proprie pe baza împrumuturilor, care sînt numeroase, între altele o scrisoare silabică[50]. Regii insulei, la Kition și aiurea, sînt pomeniți pînă la zece în luptele ultimilor regi ai noii Asirii.

◇

Dialectul ahaian trăiește în Cipru, în Pamfilia și în Arcadia[51].

◇

Lucrarea capitală pentru Cipru rămîne și azi a lui Luigi Palma di Cesnola, *Cyprus, its ancient cities, tombs and temples* (Londra, 1877) : ea arată, pe vase[52], într-o artă multiformă și confuză, chipuri de lei, tauri, cai, himere, melci, păsări, ca în Asiria, dar, alături, stilizări de copaci, spirale, ornamente romboidale, pe care le vom regăsi și pe mormîntul lui Midas și chiar la Micena.

---

[47] William Burton, în *Encycl. brit.*, V, pp. 711, 715.

[48] P. 263.

[49] *Encycl. brit.*, XV, p. 366.

[50] — Ciprul luă însă din Creta alfabetul său (Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle avant J.-C.*, II, pp. 144—145).

[51] *Ibidem*, p. 157. Spartanii, argeenii vorbesc dorian, ca și locuitorii din Rodos, *ibidem*. Lesbos e legată de ceilalți eolieni, din Tesalia și Beoția, *ibidem*.

[52] Pentru ceramica din Cipru, J. L. Myres & M. Ohnefalsch-Richter, *Catalogue of the Cyprus Museum*, Londra, 1899, și A. S. Murray, A. H. Smith & Walters, *Excavations in Cyprus*, Londra, 1901. Pentru scrisoarea vechilor ciprioți, H. R. Hall, *The oldest civilisation of Greece*, p. 265. Pentru acest „silabariu" al lor, W. Ridgeway, *The early age of Greece*, I, Cambridge, 1901, p. 277. Pentru curioase cilindre, a căror origine nu e greu de găsit, *ibidem*, p. 62.

www.dacoromanica.ro

VIII • GRECIA

www.dacoromanica.ro

Originile civilizației grecești

În timpurile din urmă, arheologia preistorică mai mult decît filologia, care a examinat nomenclatura geografică a Greciei, descoperind urmele, foarte puternice, ale altui „popor" sau, mai bine, altui fel de a vorbi— căci principiul lui Max Müller cu privire la arieni rămîne ; că asemănarea de limbă nu presupune o rasă comună— a ajuns să vorbească de trei pătrunderi străine asupra celei dintîi „Grecii", după cum s-au găsit vase „cu panglică" (*Bandkeramik*) sau „cu șnur" și, căutînd a găsi naționalitatea năvălitorilor, a ajuns la o teorie de străbatere a ilirilor— popor puțin numeros și legat de anume condiții geografice, maritime— în tot acest sud, cum tot ei ar fi mers pînă la Rin și ar fi „creat" pe celți.[1] Astfel s-ar fi „indo-europenizat" Grecia, aducătorii noii civilizații fiind arieni din fundul Germaniei, nu fără legătură cu ceea ce în timpul din urmă s-a numit „civilizație lusaciană" (Lausitz), de tip german. Adaug că elementul aric din limba hittiților, care putea să vie foarte bine pe altă cale, mai ușor de admis, ar face parte, strămutîndu-se din Europa balcanică în Asia Mică, din această mare mișcare a popoarelor, care nu se pornesc atît de ușor la drum, mai ales într-o vreme cînd nu pot să aibă nici scopuri politice, nici conduceri asigurate, care să le împingă spre cuceriri.

De fapt a existat și în Creta, dar nu fără un puternic amestec, chiar precumpănitor, de unde aplecările artistice ale poporului, al grecilor, ceia ce am numit odinioară „rasa mijlocie", — stăpînă prin hittiți și asociații lor din Mitanni și Urartù pînă în Elamul și prima Medie, țări „turanice", „turcești", — o rasă anterioară grecilor, care locuia și Cicladele și teritoriul elenic din Europa. Tipul, supt raportul antropologic, al acestei rase nu e cunoscut în Europa continentală, pe cînd el transpare prin idolii urîți, nu numai din neîndemînarea tehnicei, din insulele Arhipelagului, și se vădește larg de-a-lungul secolelor prin arta hittită.

Antropologic, grecii, cum apar și în cele mai vechi monumente și cum se păstrează, cu tot frecventul amestec cu alte rase, și pînă acum, nu aparțin acestei

---

[1] Pentru preistoria greacă, Hans Krahe, *Die Vorgeschichte des Griechentums nach dem Zeugnis der Sprache*, în revista „Die Antike", XV (1939), p. 175 și urm. ; S. Fuchs, *Die griechischen Fundgruppen der früheren Bronzezeit und ihre auswärtige Beziehungen*, 1937 ; VI. Georgiev, *Die Träger der kretisch—mykenischen Kultur*, 1936, 1938; pentru cea macedoneană, Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939. Asupra influenței „oamenilor de la Dunăre", aducînd cu ei, peste arta din perioada zisă „Sesklo", spirala și meandrul artei geometrice, apoi ceramica „cu șnur", acum în urmă, D. Berciu, *Indo-europenizarea Greciei*, București, 1940 (din revista „Conferența", IV, 11, de la care și bibliografia de mai sus). După articolul lui Fr. Matz, în *Die kretisch-mykenische Kultur und ihre alteuropäischen Beziehungen*, în „Zeitschrift für Ethnologie", 1934, p. 424 și urm., se admite o pătrundere și pînă în Creta (p. 3). Se caută a se preciza o civilizație „medio-helladică", înainte de cea micenian㠄, pe la 1800 a. Chr. (p. 6). Aheii, al căror nume ar însemna „șeseni" (după Georgiev), ar i venit pe la 2000—1900 (p. 6)'

www.dacoromanica.ro

„rase mijlocii", care, și în Creta, cum se vede din scenele umane de acolo, a fost înlocuită.

Aparțineau ei deci comunității care, ca arică, a ajuns a nu mai fi acceptată, dar care se strecoară acum supt forma „științifică", nu fără un interes politic tot mai pronunțat, în timpul din urmă mai ales, „indo-europeană" de vest sau „indo-germanică" din Europa? Pentru aceasta ar trebui să fi existat această comunitate, pe care nici o probă palpabilă n-o învederează.

Trebuie deci să se păstreze afirmația pe care o exprimam în *Essai de synthèse*, a unei rase țărmurene și insulare elenă, care s-a menținut de-a-lungul timpurilor, cei din Europa nearătînd prin nimic că ar fi fost colonizați din Asia Mică, iar cei din cetățile Asiei Mici, din Efes, Milet, Smirna, Halicarnas, colonizatori ei înșii, nearătînd prin nimic că ar fi început prin a fi colonizați din Europa.

Limba greacă face parte, ca și toate cele cu care se aseamănă, fiind forma cea mai nobilă și cea mai potrivită pentru gîndirea umană, a cărei dezvoltare o ajută, dintr-o familie de graiuri, care s-a putut impune unor neamuri de originile cele mai deosebite chiar, dar între care antropologia poate face distincții. Pentru aceasta ajungea nu numai o cucerire, cum a fost aceea care a făcut să vorbească latinește — dar nu fără influența vechiului fel de a vorbi —, națiunile romanice deosebite la origine, dar pînă și o influență de simplă așezare, ca a evreilor care, în Germania, au deprins a vorbi nemțește și, în Spania, spaniolește. Încă o dată însă, tipul rasei are o putere de hotărîre de la care nu putem scăpa și el înlătură ideea de „indo-europenizare", afară numai dacă am admite o substituire fizică pe care pînă acum nimeni încă n-a pretins-o.

Creațiunile artistice și tehnice se transmiteau odinioară cum se transmit și acuma, fără nici o deslocuire a creatorilor înșiși împreună cu tipurile lor. S-a constatat doar că industria instrumentelor de cremene a dat naștere unui negoț întreg, care era natural din moment ce cremenea nu se găsește oriunde, așa încît și la noi, cum o arată nume de sate, existau „cremenari" și cumpărători de cremene. În ce privește ceramica, s-a uitat că alături de această ramură a științei, încă din preistorie există o olărie, ca fabricație, care cere nu numai anumite aplecări și îndemînări la olari, ci și existența unei argile plastice și rezistente la foc și la întrebuințare. În vechea Moldovă un document domnesc din secolul al XVI-lea stabilește că argila bună de vase se căuta într-o anume localitate de lîngă Baia.

Entuziasmul cercetătorilor într-un domeniu recent de știință, care nu cere totdeauna pregătiri speciale în alte domenii și nici orientări sigure în ele, a putut crea, nu totdeauna cu deplinul simț al lucrurilor trecutului, o întreagă istorie venită din alt domeniu, dar, folosindu-se de tot ce poate da arheologia preistorică, precum și eu am încercat a face aceasta, ca și de rezultatele linguisticei și antropologiei, istoria însăși poate refuza să accepte în ultimele concluzii, de o preciziune geografică, rasială și cronologică în stare a neliniști, încheieri „definitive", care contrazic normele invariabile, de o logică fără greș, prin care se conduc și azi, cum s-au condus totdeauna, societățile omenești în formarea lor specială și în necontenita lor interpenetrație.

www.dacoromanica.ro

◇

În curiozitățile noilor ipoteze, s-a ajuns pînă la ideea că elenii ar fi „nearieni", vorbind „ limba cuceritorilor lor"[2]. Ridgeway face ca ahaienii să vie de la Adriatică și din Europa Centrală[3]. Ba ahaienii, al căror drum vom vedea cum se fixează, din Vestul adînc, ar fi, pentru un cercetător german, poate numai un termen generic, un *Sammelbegriff*[4].

◇

S-a încercat a se preface „dorienii', cu tot ce au adus, în reprezentanți ai rasei nordice, cărora li s-ar datori în Grecia o întreagă civilizație preistorică, împreună cu ceramica, și credința într-o întunecată lume htoniană a sufletelor[5]. Ei ar fi venit anume din părțile apusene ale Germaniei și din Turingia și se caută în ornamentația vaselor găsirea „drumului spre Balcani"[6].

Dorienii, în „trei serii", τριχάϊκες, ar fi apărut numai pe la 800[7].

◇

De altfel se recunoscuse de mult că Vestul grec sau devenit grec e altă lume. Dodona, cu oracolul iliric al pădurii sfinte (v. numele lui Bib Doda, șeful albanez) e prezentată de August Fick ca rivală, de altfel, a Olimpului, cu muzele „tracice"[8]. De acolo ar fi venit, spre est, tesproții, în Tesalia, beoții, care însă nu par oameni de stînci și de păduri, nici maritimi, ci, cum o spune numele lor vechi, bouari, lelegii[10] izgonind în insule pe mai vechii locuitori, pentru ca să fie înlocuiți apoi de străbateri trace. Spre vestul italic lumea de popoare din est pătrunde prin mesapi și iapigi (cf. iapozii).

◇

Cercetările numelor de localitate duc la încheierea că „influența locuitorilor inițiali asupra grecilor a fost de multe feluri în ce privește tehnica, în care le-au fost școlari, și chiar în ce privește concepția religioasă"[11].

---

[2] H. R. Hall, *The oldest civilisation of Greece*, p. 105 : „The Hellenes of history were very possible a race merely non-aryan, speaking the tongue of their aryan conquerors". Se citează și Sergi, *Origine e diffusione della stirpe mediterranea*, Roma, 1895. De alminterea el admitea că „ideea miceniană" însăși vine, trecînd prin diferite popoare, tocmai din Haldeia, *ibidem*, p. 121. Negații în ce privește pe hittiți, *ibidem*, p. 123. Pentru rasa greacă v. W. Ridgeway, *The early age of Greece*, I, p. 80 și urm.

[3] *Ibidem*.

[4] Milchhoeffer, *Anfänge der Kunst in Griechenland*, p. 149.

[5] După Fr. Matz, în „Zeitschrift für Ethnologie", 1934 ; S. Fuchs, *Die griechischen Fundgruppen der früheren Bronzezeit und ihre auswärtige Beziehungen*, 1937, și W. Kraiker, în „Die Antike", XV, 1939, Carl Schuchhardt, *Jenseitsglauben in der europäischen Vorgeschichte*, în „Forschungen und Fortschritte", XVI, 2, pp. 13—15.

[6] Schuchhardt, *loc. cit.*, p. 15. El adaugă bizara teorie a ilirilor de rasă „mediteraniană", care ar fi influențat, în concurență cu nordicii germani, cultura miceniană.

[7] August Fick, *Vorgriechische Ortsnamen*, p. 7.

[8] *Op. cit.*, pp. 122—123.

[9] Cf., pentru aceasta, A. J. B. Wace și M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912.

[10] A. Fick, *op. cit.*, pp. 133 și urm., 134, 142 și urm. V. și „Prähistorische Zeitschrift", II, pp. 334—339, pentru traci.

[11] August Fick, *op. cit.*, p. 4. E vorba de numele în *anth*, *inth*, în *ssos* sau *ttos*.

www.dacoromanica.ro

◇

Urme ale altui grai, în care δ, δι devin ζ, se întîlnesc în inscripțiile de la Olimpia; ζὶ ὀλύμπιοι, αἱ ζὶ, ζίκαιυ, ἴζια, οὐζεκίων[12].

◇

Și numele triburilor așa zise „doriene", un nume care nu zice nimic, Dymanes, Pamfili și Hyllei, reprezintă transformări care nu se pot readuce la tipuri primitive, cu toate silințele lui Krahe[13].

◇

S-a observat că numele clasice ale zeilor greci cuprind o sumă de divinități locale care s-au contopit astfel[14]. E încă o formă a acelei sinteze care e poporul elenic.

◇

S-a observat că la Homer zeii adîncului apar ca învinși[15].

◇

„Heroii" greci, al căror nume general n-a fost redus la un sens primitiv, sînt zeii locali, în sensul mai îngust, a căror situație a scăzut. Ei sînt zeii de la țară, cum o dovedesc atributele lui Herakles, zeii călătoriilor pe mare, cum e, în parte Teseu. Tot așa pentru Perseu, în luptă cu Gorgonele, monștrii cari pot fi în ape, în păduri (leul din Nemeia). Trebuie ținut samă că-i cunoaștem numai la o epocă înaintată a literaturii elenice, cînd ei serveau ca element poetic de simbolizare sau de împodobire. La alte popoare eroii, ca Ghilgamiș haldeianul, îmbrăcat cu o legendă de activitate supraumană, e un ideal, un model de imitat. În unele părți eroul (pînă la Romulus) a supt laptele unui animal sălbatec, moștenind vitejia lui[16]. Unii, de la Moise, aruncat pe Nil, la Hellen, strămoșul hellenilor, la Romul și Remu, lăsați în pădure, sînt copii părăsiți. În ultima formă, ei sînt creați de-a-dreptul pentru ca să explice un nume de oraș sau de alt element geografic, *eponimii*, care merg pînă la fabulele din „Anonimul notar al regelui Bela", care născocește astfel pe Gelu, Salau, Kean, Menumorouth. Același lucru s-a făcut ca să se explice numele unui lac din Tibet, a Senaarului arab,[17] a unor localități america-

[12] *Olympia, Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabungen*, hggb. von Ernst Curtius und Friedrich Adler, Berlin, 1896; *Die Inschriften von Olympia*, bearbeitet von Wilhelm Dittenberger und Karl Purgold, Berlin, 1896.

[13] În „Die Antike", XV (1939).

[14] Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle avant J. C.*, II, p. 160—162. Pentru zeii decăzuți și înlăturați, *ibidem*, pp. 164—165. În special pentru „minoian-micenianul" Prometeu, „fetiș micenian", pp, 165—167.

[15] Milchhoeffer, *Die Anfänge der Kunst in Griechenland*, p. 151 și urm. La Hesiod zeii sînt complect umanizați, *ibidem*, p. 155 și urm.

[16] V. și Ed. B. Tylor, *La civilisation primitive*, p. 323.

[17] *Ibidem*, p. 457.

www.dacoromanica.ro

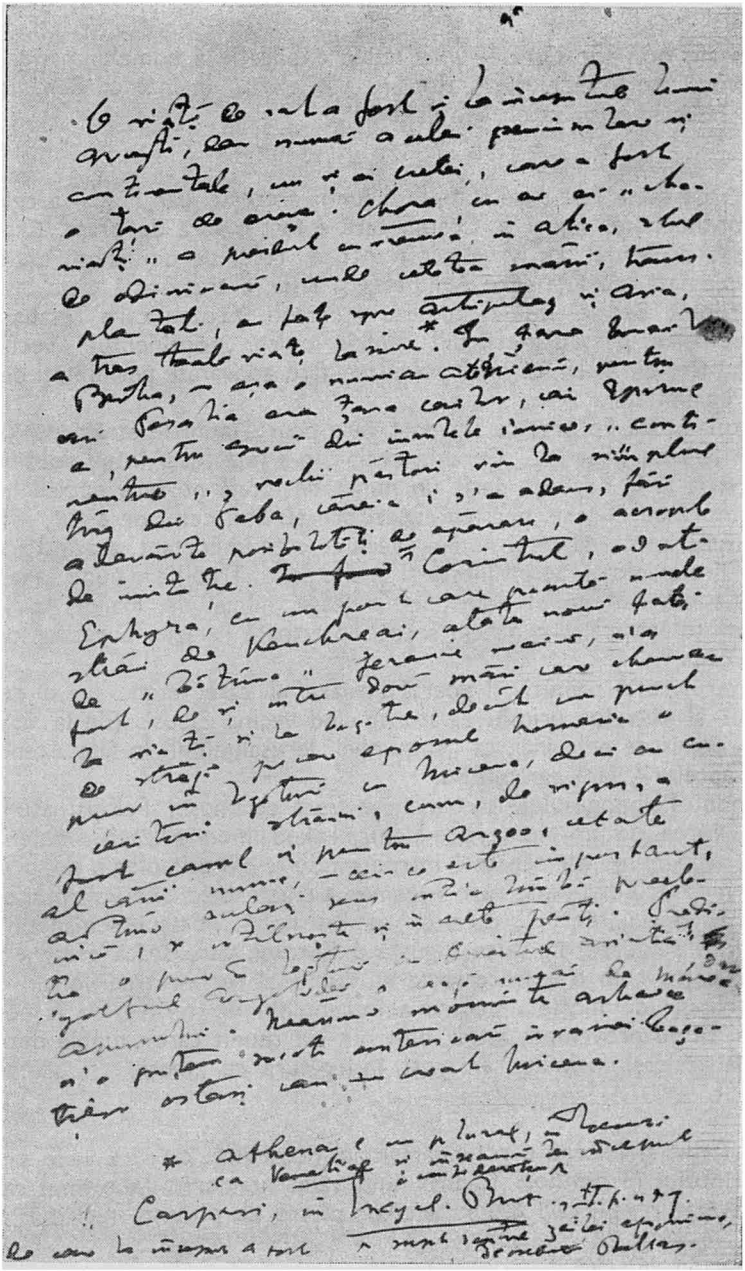

Fig. 20—Fragment din cap. *Originile civilizației grecești.*

www.dacoromanica.ro

ne, și chiar ale orașelor Greciei[18]. La noi o explicație a numelui nației a dat în cronica slavonă pe întemeietorii Roman și Vlahata, înainte ca Renașterea să fi inventat pe Flaccus, colonizatorul „valahilor".

◇

O viață de sat a fost și la începutul lumii grecești, dar numai a celei peninsulare și continentale, nu și a Cretei, care a fost o țară de orașe. *Chora*, cu ai ei „choriați", a pierdut cu vremea, în Attica, rolul de odinioară, unde *cetatea mării*, transplantată, cu fața spre Arhipelag și Asia, a tras toată viața la sine[19]. În „țara bouarjlor", Beoția— așa o numeau atenienii, pentru care Tesalia era țara cailor, iar Epirul e, pentru grecii din insulele ionice, „continentul", vechii păstori vin la simplul tîrg din Teba, căreia i s-a adaus, fără adevărate posibilități de apărare, o acropole de imitație.

Corintul, odată Ephyra, cu un port care poartă numele străin de Kenchreai, cetate nouă față de „bătrîna" Geranie vecină, n-a fost, deși între două mări care chemau la viață și la bogăție, decît un punct de strajă pe care eposul homeric îl pune în legătură cu Micena, deci cu cuceritorii străini, cum, de sigur, a fost cazul și pentru Argos, cetate al cărei nume— ceea ce este important, arătînd același sens într-o lume pre-elenică — se întîlnește și în alte părți. Tradiția o pune în legătură cu Orientul asiatic[20], dar golful Argolidei o leagă numai de marea Apusului. Neavînd morminte arhaice, n-o putem socoti anterioară invaziei bogaților ostași care au creat Micena.

Caracterul rural primitiv îl poartă Megara, al cărei nume nu e decît acela —un plural—al vetrelor primitive, atunci cînd vecina Eleusis (de la ἔρχομαι) ar însemna un popas de pelerinaj, ca „stațiunile" Ierusalimului. În fața Atenei, Aigina e „insula caprelor", fără agricultură.

În fundul Peloponesului, căruia *i s-a creat* strămoșul Pelops, atunci cînd, de fapt, e vorba de un nume pre-elenic, Lakedaimon a lacedemonienilor e o prefacere a altui nume asemănător, introducîndu-se de etimologia populară greacă acest termen pentru divinitate care e *daimon*. Caracteristic e celălalt nume ; Sparta, din verbul σπείρω, „semăn", ceea ce nu înseamnă „orașul semănăturilor", ci „satul risipit", reunirea, în valea îngustă a Eurotei, care seacă vara, a mai multor cătune, care, cum o arată caracterul dublu al regilor tradiționali, s-au unit în două „trupuri de moșie", pentru a întrebuința un termen de la noi, cetatea formată mai tîrziu provenind, astfel, dintr-un sat reunit care „umblă după doi bătrîni", după aceleași formule românești în legătură cu „moșia" și „moșnenii".

◇

Între Tirint și Micena e o fundamentală deosebire, care se vede și în nume, acela al Tirintului (Tirynthos, Turins) fiind vădit ne-elenic. În primul caz, cu sau fără un adevărat rege— căci asupra acestor pietre nu plutește nici o legendă tra-

[18] *Ibidem*, pp. 462—465.

[19] *Athenae* e un plural, întocmai ca *Venetiae*, și înseamnă la început o confederație, supt scutul zeiței eponime, de care la început a fost deosebită Pallas.

[20] M. C. B. Caspari, în *Encycl. brit.*, II, p. 479.

www.dacoromanica.ro

gică—, e o simplă întărire de șes, cu lungi culoare pentru turme, a căror trecere, cu frecarea de pietre, a lăsat de-a-lungul mulților ani o urmă asemenea cu cea pe care picioarele răbdătoarei turme le-au lăsat pe dealurile păstorilor. Podoaba lipsește cu totul. E o îngrămădire brută, de arhitectură solidă, dar frustă. Pe cînd dincolo, năvălitorii au adus cu dînșii ideile politice înaintate, tehnicele mai fine, cu icoane de lei asirieni trecuți prin Asia Mică[21]. Dacă s-ar fi produs o sinteză cu o populație de agricultori fără valoare militară, buni pentru exploatare, dacă debușeuri de o mai înaltă civilizație ar fi fost în față, s-ar fi putut dezvolta aici, spre apus, o mare civilizație comercială. Ea a lipsit, și asiaticii, de origine directă sau indirectă (cretană) au trebuit să rămîie un mediocru stat de pradă, cam ca englezii în Industan sau olandezii în insulele Sondei.

◇

Cu privire la rasa micenienilor și pre-micenienilor n-au lipsit de la Ridgeway și Hall ipotezele, făcînd din ei pelasgi sau troieni, licieni.

◇

O întreagă străveche istorie ateniană s-a putut înjgheba, și prin interpretarea unui pasaj din Herodot. Două popoare în luptă și doi zei, cu un pacificator la mijloc. Întîi oamenii lui Kekrops „indigenul"[22], nume neelenic, apoi ai lui Teseu (Theseus, „așezătorul", „ctitorul"), — străinul, așezat întîi la Mykale —, ionienii[23]. Apollon luptă cu Poseidon. Erechtheus, cu erechtheenii săi, stă la mijloc[24] pentru a încerca echilibrul.

◇

Grecia, întrucît se poate vorbi de o singură țară ca atare, începe prin a imita în artă acea Asirie care e însăși o măreață sinteză[25]. Pe cutare străveche placă se vede, foarte rud, de altfel, și aici leul care aleargă ; aiurea influența asiriană trece prin Persia pentru a da un sfinx cu aripi ori un grifon în alergare[26]. Siria inspiră pentru templul Astartei, viitoarea Afrodita, cu porumbeii[27]. Din Asia e Minerva și calul zburător[28]. Scarabeii egipteni sînt însă rari. Numai prin împrumutul stilizării de la traci se părăsește această direcție spre copiere a unor mari modele. De altfel ornamentul geometric se află în templul-mormînt, prototip pentru

---

[21] — S-a relevat în legătură cu leii porții de la Micena cei doi lei lîngă un om pe un mormînt frigian (H. R. Hall, *The oldest civilisation of Greece*, pp. 120—121).

[22] VIII, 99 ; cf. I, 56, 89.

[23] Numele de Iavan, la indieni Javana, Iona, pe care E. Cavaignac l-a luat pentru prima perioadă a istoriei grecești, ar fi dat de persi : v. *La Grèce et l'Inde d'après les documents indiens*.

[24] R. de Tascher, *Les cultes ioniens en Attique, Les origines de l'histoire athénienne*, în „Revue des études grecques", 1894, pp. 9, 13, 15, 17.

[25] — După trecere de secole, leul de la Knidos are încă un aier asirian (și în O. Jäger, *Weltgeschichte*, I, p. 181).

[26] A. Milchhoeffer, *Die Anfänger der Kunst in Griechenland*, pp. 10—11, 18—19.

[27] *Ibidem*, p. 8.

[28] *Ibidem*, p. 81.

www.dacoromanica.ro

cele elenice, al lui Midas lidianul[29]. Romburile acestea s-au observat şi în clădirile de la Micena[30]. Şi se pare a se deosebi că acest sistem ornamental ar fi venit şi acolo prin acei frigi-brigi balcanici, reprezentanţi ai unei străvechi arte preistorice[31], Aceasta a putut aduce pe Milchhoeffer la ideea că frigii sînt la originea şi a stilului geometric şi a artei miceniene[32]. Oricum li s-ar zice acestor înaintaşi, costumul ce se vede pe geme nu e nici asiatic, nici ionian, ci aparţine *acestor înaintaşi*[33].

[29] *Ibidem*, p. 24. Autorul citat vede în ele imitaţia unei arhitecturi de lemn ! care ar fi trecut în stilul covoarelor.

[30] *Ibidem*, p. 25.

[31] „Was wir von dem uralten Völke der Phryger und seinem Lande wissen stimmt in jeder Hinsicht zu dem Bilde einer eigenartig und vielleicht einseitig entwickelten Kultur", *ibidem*, p. 26. Şi aurul ar putea veni de la ei. Se citează şi pasajul din Tucidide, I, 9, raportat la arta micenianã şi acest aur (p. 27).

[32] *Ibidem.*

[33] *Ibidem*, pp. 93—94. Dar şi Milchhoeffer se gîndeşte la pelasgi, lelegi şi cari, *ibidem*, pp. 107 şi urm., 109 şi urm. „Pelasg" i se pare şi Zeus din Dodona, *ibidem*, p. 113.

www.dacoromanica.ro

Homer

Ca să se înțeleagă rostul *Iliadei*, Ilion-Troia[34], dărîmată de „ahaieni" în a șasea și mai strălucită formă a ei, celelalte fiind mai puțin interesante, trebuie socotită ca o cetate asiatică, străveche, necontenit înoită însă, care aparține altei rase și altui cerc de cultură. El nu poate fi decît acela pe care-l domină puterea regilor de la Bogazchioi și-l acopere numele, mult timp glorios, de hittiți.

Cercetarea numelor din tabăra troiană e plină de învățături. Priam aparține acelor nume care merg de la Hiram tirianul la Roboam din Ierusalim. Dacă acel de Astyanax pare să fie în originea sa grec, însemnînd „stăpînul cetății", cum Agamemnon e „stăpînul oamenilor", al „voinicilor", se poate găsi o derivare din acela pe care-l poartă regele med Astyages, Aștuvaga. Andromaha amintește amazoanele așezate de o legendă, care nu e fără fond de adevăr, mai departe, în aceeași regiune asiatică. Nici numele de Briseis nu e grecesc[35].

Dar faza în care a fost prinsă Troia e una în care nu mai trăiesc zeii Asiei, deci relativ tîrzie. Olimpul grecilor singur e deasupra pămîntului, și de alminterea el însuși nu e la începuturile, adînc respectate, ale lui. Conflictele, oricît zeii ar sta la o parte, sînt *umane*.

◇

Între Elena războiului troian, Helene, și Selene, luna, pare a fi o legătură, și atunci urmărirea Elenei ar fi o derivare din legenda, de întindere generală, a Lunii care e urmărită de fratele ei, Soarele. Dar aceasta nu e decît o îndrăzneață ipoteză, căreia i se pot opune argumente.

◇

Ed. Meyer atribuie poetului *Iliadei* o perfectă cunoștință a locurilor[36].

◇

Quinet observase în *l'Esprit Nouveau* „preciziunea" *Iliadei*.

---

[34] — Pentru Troia și lucrurile troiene, Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I², p. 736 și urm.

[35] Ed. Meyer (*Geschichte des Altertums*, I², p. 766) admite o civilizație anatolică înainte de greci (urme de localități în — *ettos*, — *essos*, — *assos*, — *issos*, și — *issa*, — *nthos*). Și numele de Pergamon, din Homer, ar fi de origine anatolică după Ed. Meyer (*ibidem*, p. 728).

[36] *Geschichte des Altertums*, I², pp. 740—741. Acolo și despre greșelile lui Schliemann în identificarea vechii cetăți și despre opera ulterioară a lui Dörpfeld (W. Dörpfeld, H. Schmidt, A. Götze; *Troja und Ilion, Ergebnisse der Ausgrabungen* 1870—1914, Bd. I, Atena, 1902 : Hubert Schmidt, în „Zeitschrift für Ethnologie", 1904 : legături cu ceramica din sud-estul european).

www.dacoromanica.ro

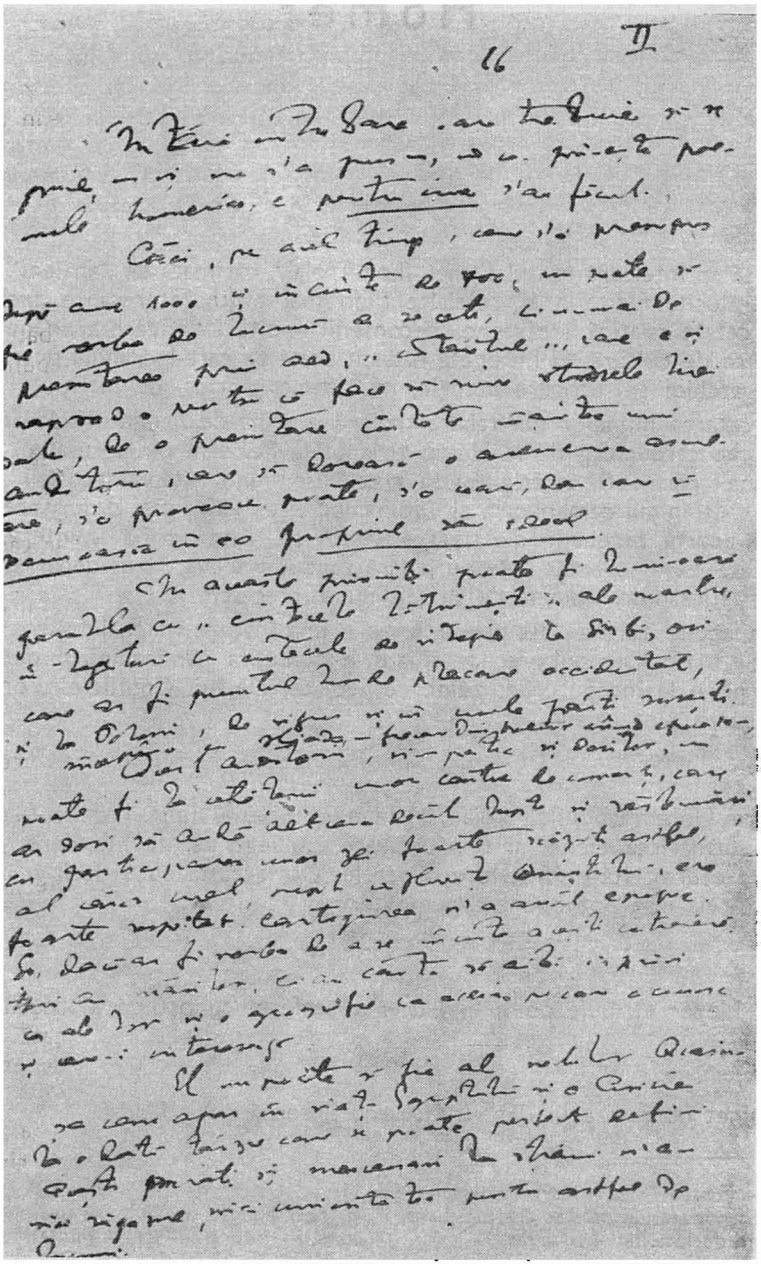

Fig. 21. — Fragment despre poemele homerice, din cap. *Originile civilizației grecești.*

www.dacoromanica.ro

◇

Întîia întrebare care trebuie să se puie — și nu s-a pus — în ce privește poemele homerice, e *pentru cine* s-au făcut.

Căci, pe acel timp, care s-a presupus după anul 1000 și înainte de 700, nu poate să fie vorba de lucruri a se ceti, ci numai de prezentarea prin aed, „cîntărețul", care e și rapsod, pentru că face să sune strunele lirei sale, de o prezentare cîntată înaintea unui auditioriu care să dorească o asemenea ascultare, s-o provoace poate, s-o ceară, dar care *să recunoască în ea propriul său ideal.*

În această privință poate fi luminoasă paralela cu „cîntecele bătrînești" ale noastre, în legătură cu cîntecele de vitejie la sîrbi, oricare ar fi punctul lor de plecare occidental, și la poloni, de sigur și în unele părți rusești.

Începînd cu *Iliada* — fiecare din poeme avînd epoca sa — acest auditoriu simpatic nu poate fi la cetățenii unor centre de comerț, care ar dori să audă altceva decît lupte și răzbunări, cu participarea unor zei foarte scăzuți astfel, al căror cult, supt influența Orientului, era foarte respectat. Cartagina n-a avut epopee. Și, dacă ar fi vorba de a se încînta acești cutreierători ai mărilor, ei ar căuta să aibă isprăvi ca ale lor și o geografie ca aceea pe care o cunosc și care-i interesează.

El nu poate să fie al vechilor acaiușa, care apar în viața Egiptului și a Asiriei la o dată tîrzie, care se poate perfect defini. Acești pirați și mercenari la străini n-au nici răgazul, nici curiozitatea pentru astfel de lucruri.

O monarhie puternică n-o au în acest timp grecii nicăiri. Cea din Troia s-a stins, și poemul cîntă tocmai dispariția ei. Regii elenizați din Asia Mică se puteau gîndi la o altă epopee, în relație cu ceea ce au făcut, ce au suferit, ce sînt. Monarhia aheiană în Creta e prea nouă și prea „barbară".

S-a arătat nu o dată că *Iliada* prezintă isprăvile unei societăți aristocratice, care înconjură pe regi, „stăpînii oamenilor", dar nu urmează direcția lor. Unde se poate găsi însă această aristocrație care ar corespunde aceleia de „viteji", care înconjură în secolul al XIV-lea și al XV-lea pe stăpînitorii sîrbi?

Trebuie să se admită alte teritorii decît cele din Pelopones. Acolo Sparta e țară de regi militari patriarhali. În Micena și Tirint abia se închiagă o viață care nu va avea dăinuire, și ea are o origine străină. Dacă ar fi vorba de cei, tot așa de trecători, din Argos, lumea lui Agamemnon și Menelau nu apare glorificată.

Rămîn acele teritorii de o grecitate, pe vechi fond barbar, din Tesalia[37] și părțile vecine, înainte de coborîrea „dorienilor", unde numele lui Ahile numește și originea lui ahaiană, mărginită apoi la teritoriul sud-vestic, de-asupra golfului de Corint. Pentru alt „public" cine s-ar fi gîndit să puie în primul rînd pe acel „boier" certăreț și neînfrînat care e cavalerul Ahile, din țara clasică a cailor? O întreagă viață care a dispărut apoi se profilează astfel la orizont.

---

[37] — Și Ed. Meyer (*Geschichte des Altertums*, I², p. 807) observă marele rol al Tesaliei, și pentru epopeea homerică ar căuta locul de formare în acea regiune din Asia Mică, Eolida, unde ar fi trecut tesalioți.

www.dacoromanica.ro

Odiseea[38] prezintă călătorii, și anume două: una a lui Odiseu, Odysseus[39], omul din Odyssa, Odussa, care nu va putea fi găsit (nu poate fi o legătură cu drumul însuși, care e *odos*, cu aspirată : *hodos*), și alta a fiului care „luptă departe", un adevărat *chevalier errant*, Telemachos, de unde s-a zis acestei largi părți : *Telemacheia*, deosebită de *Odyseea*. Insula lui Odiseu, Ithaka, a intrat însă tîrziu în cercul de interes al poporului grecesc, devenind ionică, împreună cu tot Arhipelagul ionian, îndreptat spre Italia, nu spre locurile unde se desfășură, pe teritoriul european și asiatic care-și corespund, cu insulele intermediare, viața elenică. Abia o slabă legătură cu lucrurile troiene citate în *Iliada* : *eroul e luat de acolo, dar fără mediul său.*

Avem a face cu o diasporă greacă în căutare de alte orizonturi, dar înainte de acea viață de cetate care *s-a întins mai tîrziu numai în această regiune*. Nimic nu leagă însă de continentul vecin, care nu interesează. Sînt aici regi și prinți, dintre care pețitorii. „Publicul" e acesta, și data, întru cît se poate vorbi, foarte larg și vag de dînsa, trebuie căutată în preistoria acestei părți grecești de sud-vest, căreia i se poate gîci astfel un caracter cu neputință de a fi cunoscut altfel.

Și una și alta din aceste poeme are a face cu oamenii de limbă ionică, dar înainte ca ionian să însemne, nu un ostaș căutînd o plasare între străini, un iavan, cum i-au cunoscut egiptenii și asirienii, ci un negustor *așezat*, consacrîndu-se negoțului singur.

[38] V. și studiile lui Victor Bérard asupra *Odiseei*. A. Grenier, *Idées nouvelles sur Homère*, observă că, pe cînd înainte Homer, împărțit în cînturi, era cunoscut numai prin manuscripte bizantine din secolele XI—XIV, acum el apare în veșmînt arhaic prin papirusuri.

[39] — P. Kretschmer, apoi și M. Budimir în studiul *Vorgriechischer Ursprung der homerischen Hauptheldеn* („Revue internationale des études balcaniques", 3—4, 1936, p. 200), credea că a găsit și originea ilirică a numelui de Odysseus, „călător pe mare" (dar ὁδός e grec). — Și lui A. Grenier, *Idées nouvelles sur Homère*, (pp. 597—599), prinții lui Homer îi apar ca „des immigrés, venus par Mer, vivant de la Mer, au bord du grand large, surveillant du haut de leur petite acropole l'immensité de la Mer occidentale".

www.dacoromanica.ro

Hesiod

Cu totul alta e poezia lui Hesiod, „cel cu cîntarea plăcută", biruitor la țărăneștile concursuri de cînt din Chalkis. Acest beoțian dintr-un ținut țărănesc n-are nici o înțelegere pentru luptătorii care se bucură de ciocnirea armelor. El vede rostul vieții nu în expediții și aventuri, în cheltuiala violentă a vitalității, ci în măsura unei grele munci, sprijinite pe iubirea pămîntului și simțul unei datorii sociale și morale. S-a zis că această operă sigură a lui care e *Munci și zile* (Ἔργα καὶ ἡμέραι) e un „calendar al păstorului", el însuși aparținînd acestei categorii, dar nu de oier, cum se spune, ci de bouar, nu fără o moșioară pentru păstrarea căreia s-a luptat cu un frate uzurpător. E în stare a zugrăvi iarna, care i se pare aspră, a culege povești ca aceea despre Pandora, sau a prezenta fabule despre șoim și privighetoare. Ca vîrstele omului i se par și acelea ale lumii întregi.

◇

Și în tratarea problemei zeilor — căci îndoiala lui Pausanias asupra dreptului său de autor n-a găsit multă crezare — , Hesiod pornește din aceeași atmosferă bine definită și mărginită foarte strict. Poezia din ei nu-l interesează și patimile umanității ce a ajuns a li se atribui nu-l pot pasiona. Între „moșnenii" ținutului său de plugari răzeși, el vede, în *Teogonia* sa, relațiile dintre membrii aceleiași familii, părinți și fii. Lumea se face, după dînsul, așa cum se întemeiază o gospodărie și cum se pregătește o recoltă. Zeus se luptă cu părintele Kronos ca un moștenitor grăbit, zeii din Olimp atacă pe titani ca pe niște stricători de ogoare, care, învinși, sînt puși supt pază ca să nu mai poată face rău.

Tot ce i se mai pune în samă lui Hesiod e de un caracter așa de homeric și post-homeric, cu totul deosebit, încît nu se poate primi.

◇

Intre primii poeți „istorici" greci e și Kallinos din Efes.

www.dacoromanica.ro

Colonizarea

Primele cetăți creatoare de colonii fură, de la jumătatea secolului al VIII-lea înainte, afară de cele din insule, Creta, Samos, Thera, milesienii, care dau la Marea Neagră Olbia și Panticapeia, apoi foceenii, iar în Europa, oamenii din Megara, colonizatori pe malul Mării Negre, la Heracleia, în Pont și la Bizanț ; dar și în Sicilia (Megara Hyblaea).

Se colonizează și de la o insulă la alta; de la Paros spre nord la Thasos, de la Samos la Samotracia. Chiar și Lesbos, Andros caută însă locuri de așezare nouă pe continentul trac, lîngă ce creiază acolo Chalkis, eubeiana, și chiar depărtatul Corint. Epirul, coasta iliriană primiră coloni din Corint, dar și din colonia acestuia, Corcira. Italia va vedea pe graii, grecii din Eubeia, la Cuma și la strîmtoarea de sud italică, în Sicilia, cu coloni din Corint, la Siracusa, dar pînă și din Rodos și Naxos, ba chiar din Asia Mică, din Milet și Kolophon. După creațiunile foceene pe coasta de sud a Galiei, navigatori din Samos ajung la Gibraltar[40]. Dar despre aceste lucruri e a se vorbi în altă legătură.

◇

În ultimele decenii ale secolului al VII-lea, în teritoriu libian, se așează Cirina (Kyrene) unde primul rege, poate de origine cretană, poartă numele neelenic, de Battos, care se continuă în dinastie alături de acela al celor trei, Arkesilas.

[40] Cavaignac, *Le monde méditerranéen jusqu'au IV-e siècle avant J. C.*, II, p. 281.

www.dacoromanica.ro

IX • CHINA

www.dacoromanica.ro

1. Cum trebuie privită istoria Chinei

În depărtatul răsărit nu s-a constatat o influență haldeiană sau asiriană. Dimpotrivă, s-a observat că rasa chineză, unitară, e cu totul deosebită, că sistemul ideografic prezintă ochi oblici, că reprezentările cele mai vechi ale chinezului n-au nici părul făcut cu drotul, nici lungile bărbi ale Asiriei [1].

Istoria acestui imens popor începe, după tradiția națională, cu „împăratul" Fu-hi, pe vremea cînd Hammurabi stăpînea în Babilon, pe la 2852— 2738[2].Ca și acesta, e întemeietorul familiei peste matriarhatul inițial, dar și descoperitorul tuturor meșteșugurilor. Ceilalți, din seria celor trei împărați, „plugarul" și „cel galben", stăpînesc în același mileniu și au a face cu acei „hun-yii" [3], care nu sînt, decît ca nume hunii de mai tîrziu, dar, pentru acel timp, par să se identifice cu turanienii Asiei centrale, din care fac parte elamiții, dar acești „barbari" pentru o civilizație chineză, atunci destul de înaintată, nu puteau fi un element de legătură în acest domeniu. Aici însă nu se găsesc, pentru a călăuzi pe cercetător, nici vechi monumente, nici inscripții de orice fel. „Bătrîna Chină", cu o istorie nesigură încă în a doua jumătate a primului mileniu înainte de era creștină, e de fapt o țară foarte tînără, ale cărei progrese materiale par a fi rezultat numai dintr-o activitate internă, închisă la orice influență.

Sînt vase de bronz, de o formă desigur originală, cu aplecarea liniei abstracte către curbură, care se atribuie unei dinastii încă din a doua mie înainte de Hristos ; nimic nu întărește, după felul nostru real și precis de a judeca, această atribuție cronologică, la o rasă care e în afară de cronologie.

De fapt, în ce privește lumea chineză, cu tot ce se ține de dînsa și din care, în ce privește cultura, se va desface, mult mai tîrziu, civilizația japoneză, cu altă orientare politică, datorită instinctelor războinice ale rasei, din care au rămas, în insula de nord a arhipelagului acestuia, așa-numiții ainos, avem a face cu o istorie fabricată.

Ea se deosebește de mitologia elenică, în care nu intră socoteli de timp, ci numai determinări locale. Aceasta e o creațiune poetică în continuă dezvoltare pentru un popor care a trăit multă vreme în această atmosferă morală, dincolo de realitate. Poporul, creînd legende în raport cu numele de localități, a ajutat continuu opera cîntăreților, care a putut trece astfel în folklorul de unde plecase inspirația. Întru cîtva așa e și cu tot ce, — intrînd în cîntecele epice, dar poate nu

[1] Frederic Hirth, în *Encycl. brit.*, VI, p. 191.

[2] *Ibidem.*

[3] *Ibidem*, p. 192. Tot acolo însă și o tradiție total deosebită : aceia din „Canonul istoriei", *ibidem* (Yao ține locul lui Fu-hi).

www.dacoromanica.ro

fără influenţe elenice, măcar în formă, din vremea cuceririi lui Alexandru cel Mare —, spun indienii despre regii, preoţii, supuşii şi credincioşii celei mai vechi societăţi ariene, căci indigenii supuşi şi deveniţi *parias*, corespunzători hiloţilor spartani, nu intră în socoteală, măcar ca element de contrast faţă de puritatea şi noblețea cuceritorilor.

În China, ca şi, oarecum, la evrei, după întoarcerea din captivitate, care păstrează totuşi textul sacru, chiar amputîndu-l şi actualizîndu-l, creaţiunea pseudoistorică din care lipseşte însă orice element de poezie, ca şi de discriminare individuală, de descripţie concretă, de notă umană în adevăratul înţeles al cuvîntului, e datorită unui interes care se poate uşor recunoaşte. Aceşti regi sînt pentru iscoditorii tîrzii singurul element de care trebuie să se ţie samă şi, ca şi în Egipt, fără putinţă de împrumut, dar în legătură cu aceeaşi stare de fapt şi cu aceeaşi stare de spirit, ei există, diferenţiaţi numai în ce priveşte creaţiunea atribuită lor, numai ca membri ai unei „dinastii" : Ceù, Şang. Aceasta înseamnă că era, în momentul cînd s-a scris „canonul" sau altă formă de înfăţişare, o monarhie de mult stabilită şi de *un caracter perfect unitar în* ce *priveşte marginile stăpînirii*. Dar, într-o aşa de vastă regiune, destul de diferenţiată între nord şi sud, unul mongolic, celălalt influenţat de pătrunderea indiană, căreia în genere nu i se poate pune în samă prea puţin, între vestul muntos şi pustiu de oameni şi marea îngrămădire pe ţărmul primitor al Oceanului, unificare politică, fără „sentiment naţional" şi datorită doar unei mari şi permanente constrîngeri, s-a putut introduce doar foarte tîrziu.

Că în străvechea Chină au fost superstiţii de tot felul, o întreagă învălmăşire de credinţi cu bază magică, e evident. Un fel de şamanism va fi servit în cele mai depărtate timpuri pe influenţabilii credincioşi. Casta preoţească, avînd tradiţia ei scriptică, literară şi teologică, n-a putut să apară deodată, şi procesul trecerii de la dominaţia ei exclusivă la înceata substituire regală, ca în Mesopotamia, a cerut foarte mult timp. Cînd aceasta s-a îndeplinit în sfîrşit, a trebuit, după exemplul tuturor celorlalte civilizaţii, iarăşi mult răstimp pînă ce, în locul singurelor practice materiale de rit, care şi astăzi în aceste regiuni joacă un rol covîrşitor, să se creeze acea morală, nu numai de stat, ca aceea pe care, în epoca oarecum istorică, a pus-o în precepte Confucius, ci şi morala umană, de un caracter mai înalt şi mai nobil. Numai atunci, pe lîngă specializarea în materie de tehnică atribuită fiecărui rege, s-au adaus unele calificative de virtute, luptînd contra răului întrupat în „tirani". Şi aici lupta nu e, ca în cazul lui Ghilgamiş sau al eroilor greci de felul lui Herakles, de singură luptă cu elementul rău din natură, întrupat în acei monştri către înfăţişarea cărora va avea apoi atîta aplecare arta chineză, ci cu *omul rău*, stăpîn pe puterea uzurpată care trebuie să i se răpească.

S-a observat[4] cu dreptate că aceste plăsmuiri rămîn totuşi interesante prin înrîurirea exercitată asupra poporului care le-a primit ca autentice şi a crezut în ele. Desigur că un neam e şi ceea ce-l face felul cum i se prezintă trecutul istoric. Dar interesul există şi în privinţa stării de spirit a celor care, pentru a întări o anumită concepţie socială şi politică şi a sprijini anumite interese, au plăsmuit.

[4] F. Hirth, în *Encycl. brit.*, VI, p. 191.

www.dacoromanica.ro

Poate n-am greși, iarăși, atribuind această „istorificare" a mileniilor chineze și est-asiatice fără tradiție contemporană, sau aproximativ contemporană, acelei influențe grecești din epoca deprinsă acum, de mult, cu prezentarea istorică a trecutului care s-a exercitat așa de adînc asupra Pengiabului indian și de acolo s-a tot întins spre răsărit. Imensa Indie a ajuns la o altă viziune despre lucruri și la o altă interpretare a rostului ei propriu. Și nu numai aici s-a produs această pătrundere : dacă nu documente literare, cel puțin anume monumente sculpturale, vădit copiate, în proporții mai mari, după cele elenice, s-au găsit în regiunile Asiei Centrale, ca Sogdiana și Bactriana. Nimic mai natural, cu acea sinteză „indo-chineză" care se observă în sud-estul asiatic și se întinde pînă în insulele Sondei, decît și pentru China, dacă nu o transformare adîncă, pentru care rasa era prea înțepenită în tradițiile ei, măcar introducerea în anume domenii a simțului că trebuie făcute lucruri, ca acestea de comemorare, de „conștiință națională", a căror necesitate nu se simțise de loc pînă atunci.

Astfel trebuie părăsită, o repet, acea idee a Chinei, model, din nenorocire necunoscut, al neamurilor care n-ar fi atins încă acele culmi cu care chinezii ar fi fost deprinși de o vreme imemorială. Cum rolul de originalitate în transmisiile culturale ale Greciei a fost așa de mult scăzut prin descoperirile privitoare la Orient, mai ales la cel mesopotamian, tot așa pentru aceastălaltă lume domeniul de așa-zisă creațiune și tot așa credința într-o perfectă izolare trebuie mult mai strîns îngrădite.

Tot mai mult se va impune, cred, convingerea că peste mitologiile poetice și peste iscodirile claselor de cărturari religioși, interesate, există raporturi între popoare care, cel puțin de la o anumită epocă, trebuie ținute în samă pentru a se ajunge la o altă înțelegere decît aceea care, pentru a fi admisă, pretinde părăsirea felului nostru de gîndire, singurul logic, pentru a ne pleca la anumite prejudecăți copilăroase și absurde în toate privințele. Aceasta e aplicabil pentru sinologi ca și pentru filologii clasici care, pentru istoria Greciei, neglijînd constatările în domeniul preistoric, încep cu o fabulă care nu se va putea preface, fiindcă în sensul ei nu admite aceasta, în istorie.

Ca să avem o adevărată istorie a Chinei, Japoniei și altor țări din acest cerc, trebuie să aplicăm aceeași metodă care a dat cele mai bune rezultate în cunoașterea exactă a civilizațiilor mesopotamiene, ca și în aceea a evului mediu, bogat în documente contemporane. Adecă să se plece de la mărturii incontestabile, venind din vremea însăși la care se referă, mărturii a căror autenticitate să se fixeze prin aceleași metode pe care le întrebuințăm în cercetarea vremurilor mai noi. Iar fabricația care ține loc de istorie să ia loc ca element de explicație în epoca însăși în care a fost alcătuită, așa cum prezentarea Merovingienilor de Père Daniel n-are locul ei în secolul al VII-lea, ci în mediul politic de monarhie absolută reală, al lui Ludovic al XIV-lea.

O cercetare a credințelor poporului însuși, întru cît nu e influențat de școala care colportează legendele, e încă o metodă prin care se poate ajunge la un relativ adevăr. S-ar vedea, cred, de acolo că a existat, cum în fond există și astăzi, o viață de provincii, de ținuturi, cu foarte adînci rădăcini.

Din nenorocire, cu uniformizarea impusă mai tîrziu de cîrmuire și de școală, nu e cu putință să se cunoască originea cea mai depărtată a orașelor care, ca atare, nu există, de fapt, decît numai în vecinătatea mărilor sau pe acele largi rîuri acope-

www.dacoromanica.ro

rite în parte de locuinți plutitoare. Nu putem ști astfel dacă ele au însemnat și aici, cum e probabil, cetăți-altare, ceea ce ar trimete la zei primitivi ale căror figuri s-au pierdut cu totul în banalul abstract al religiei de școală.

2. Cele mai vechi știri istorice

De fapt, ceea ce se descurcă prin critică din istoria mai veche a Chinei e ce rezuma Henri Maspero în aceste rînduri : „Starea Chinei către sfîrșitul dinastiei Yin (spre secolele XII-XI a.Chr.) începe a ne fi cunoscută mulțămită unei descoperiri arheologice recente care i-a restituit oarecare viață, dar secolele următoare, și care sînt acelea în care tradiția pune dinastia Ceù, sînt pentru noi un spațiu gol ; numai spre sfîrșitul secolului al IX-lea umbra începe a deveni mai puțin deasă ; de la sfîrșitul secolului al VII-lea, timp de două secole și jumătate, de la 722 la 480, istoria ne e destul de bine cunoscută" — dar, adăugim, în spirit chinez, ceea ce e altceva — „mulțămită unei cronici care acoperă această perioadă ; apoi din nou se lasă bruma, mai puțin deasă decît în epoca veche, asupra perioadei care urmează pînă la sfîrșitul secolului al III-lea, și documentele sînt puține și puțin sigure"[5].

◇

Nu e nici o siguranță deplină în ce privește inscripția, care ar fi de la 2356 — — 2254, a împăratului chinez Yao, după o mare inundație pe care ar fi fi zăgăzuit-o[6].

◇

Prin așa numitele „divinații", pe scoarțe de broaște țestoase, de un caracter cu totul străin de noi, începe ,pe la 1100— 1000, așa numita epocă primă istorică[7]. S-au găsit și spade de bronz cam din aceeași epocă[8]. În această vreme stăpînirea era în mîna unor dinești locali, al căror rost geografic măcar nu se poate defini.

◇

Luptele interne pe care le putem cunoaște cu de-amănuntul, mai ales din al VII-ea secol înainte, dau o sumedenie de nume de persoane și locuri și multe amănunte,

---

[5] *La Chine antique* (în colecția Cavaignac, t. IV), Paris, 1927, p. IX (de același, *Les origines de la civilisation chinoise*, în „Annales de géographie", 1926).— Alături, în literatura mai veche, e o singură istorie complectă, a lui Henri Cordier, *Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers depuis les temps les plus anciens jusqu'à la chute de la dynastie mandchoue*, Paris, 1920. Pentru cultură, Arne, *Painted stone age pottery from the province of Ho-nan, China*, Peching, 1925 și J. G. Andersson, *An early chinese culture*, Peching, 1923 ; F. Hirth, *The ancient history of China to the end of the Chou dynasty*, New-York, 1908. Altă bibliografie în H. Iaspero, *La Chine antique*, p. 30, nota 1, p. 32, nota 1, p. 36, nota 1.

[6] Spamer-Kaemmel, *Illustrierte Weltgeschichte*, I, p. 22.

[7] Pentru „epoca Yin", cu „treizeci" de regi, H. Maspero, *La Chine antique*, p. 36 și urm. (de la aceștia se trece, după tradiție, în secolul al IX-lea, la dinastia Ceù, *ibidem*, p. 56 și urm.). V. și mai tîrziu, *ibidem*, p. 349.

[8] V. *ibidem*, p. 47, nota 1. Capitolele culturale, care urmează, nu pot fi, din nenorocire, cronologizate. Bibliografia e dată, *ibidem*, pagina 107, nota 1.

www.dacoromanica.ro

de un interes pitoresc, dar puțin uman. De fapt, dacă în Haldeia, Asiria și regiunile ecine n-ar fi locuri amestecate în *altă* istorie și reprezentări ale artei, și detaliile acesteilalte istorii ar interesa, în afară de necesitatea, pentru eruditi, de a fixa mai ales data, tot așa de puțin.

◇

În deosebire de Haldeia — și, cum vom vedea, și de Egipt —, nici o emigrație n-a schimbat tipul primitiv al „omului chinez" : cei ce s-au încercat a le găsi drumul din nord n-au nici o bază pentru teoria lor[9].

„Povestea potopului"[10] la chinezi a putut veni de la sine la un popor care și-a cîștigat cu greu ogorul prin lăzuire și colonizare. Și tot așa legenda fabulosului arcaș în luptă cu „cei zece sori" și cu furtunile, care a fost pusă alături de a lui Hercule, dar s-ar potrivi mai mult cu a lui Ghilgamiș[11].

◇

Și în ce privește sistemul de luptă, pe care nu-l putem vedea aici în reprezentații grafice ca în Haldeia și mai ales în Egipt, nu lipsesc în China asemănările : lupta se dă, măcar într-o epocă tîrzie, care corespunde cu al doilea imperiu asirian, cu care de luptă[12]. Dar în izolarea deplină în care trăiește această lume nu se întrebuințează mercenari străini și nici nu se caută alianțe peste hotare, care nu sînt niciodată trecute, totul mărginindu-se la lupte locale între baroni sau și cu regele, care, o dată reținut ca un depozit sacru în palatul său, e uneori omorît. Doar dacă uneori cei din munții de la apus joacă aici, cu incursiile lor, rolul pe care l-au jucat față de Haldeia muntenii din Elam sau din țara lui Asur.

◇

Lupte cu barbarii huni din vest, care se supun și sînt înglobați în imperiu, mai ales în secolul al V-lea, nu lipsesc. Dar, creîndu-și întinse regiuni de producție agricolă — grîu, orez, la nord, mei la sud — și nepierzînd pe ai săi în războaiele pe care nu le vrea și care-i sînt interzise prin situația geografică, ajungînd apoi la concentrarea prin secolul al V-lea. la cele patru „state", definitiv stabilite : Tsi, Tsin, Ciu, și Yne, apoi la numai trei, cu dispariția acestui din urmă, această imensă Chină a ajuns să aibă un belșug fantastic de populație, care a crescut din veac în veac pînă în timpurile noastre.

---

[9] — R. Virchow, *Die Urbevölkerung Europa's*, Berlin, 1874, p. 27. — Dar pentru ideea unor legături cu vestul haldeian, J. Darmesteter, *La flèche de Nemrod en Perse et en Chine*, în „Journal asiatique", VIII (1885).

[10] H. Maspero, în „Journal Asiatique", 1924. — Otto von Corvin, autorul unei foarte răspîndite *Istorii a lumii*, observa și el în 1880 că povestea potopului la chinezi poate fi independentă, în legătură cu desele mari revărsări de ape din țara lor (*Illustrierte Weltgeschichte für das Volk*, Leipzig-Berlin, I, p. 27). Și alte asemenea legende culese de la popoarele cele mai felurite, *ibidem*, p. 27 și urm. Lucrarea a apărut apoi supt numele lui Kaemmel la 1902 (citĕm supt acest nume), complect refăcută, dar în general cu aceeași orînduire ca *Spamer's Weltgeschichte*, după numele editorului lui Corvin și Held.

[11] A. Maspero, *La Chine antique*, pp. 29—35. Urmează și isprăvile altor eroi.

[12] Cf. Terrien de Lacouperie, *Western origin of the early chinese civilisction from 2300 B. C. to 200 A. D.*, Londra, 1894.

www.dacoromanica.ro

3. Întocmirea socială

În războaiele interne între Tsin[13], Vu, Yne, Ciu etc., se încheie tratate de pace, stropite cu sîngele unei victime animale, uneia umane cîndva, dar nimic nu s-a păstrat din aceste acte. Aici nu e nici piatra Egiptului, nici argila care poate da „cărămida de scris". Ce se va fi însemnat — și s-a însemnat de sigur —, era pe un material care a dispărut.

Tot așa lipsesc și contractele și alte acte privitoare la avere între particulari, de care e plină Haldeia (nu și Asiria). În legătură cu această lipsă, care ar putea să se explice ca mai sus, e însă și *absența oricărei legislații*. Aici nu era spiritul semit, care singur a dat astfel de norme precise la toată lumea veche.

◇

După două cronici chineze, care nu sînt contemporane, ci întîrzie cu un secol sau chiar cu două, se prezintă de la jumătatea secolului al VII-lea ceea ce se socoate a fi epoca în care puterii regale i se substituie aceea a marilor domenii autonome[14].

◇

Dar se pare că de la început s-a așezat o clasă dominatoare care avea singură, ca la Roma, participarea la religie, cultul strămoșilor[15] și încadrarea în clan, ceea ce totuși ar indica o pătrundere din afară[16]. Ca și acolo, originea divină a marilor familii e afirmată cu mîndrie. Căsătoriile se fac însă în afară de clan[17], ceea ce iarăși ar dovedi că „patricienii" nu sînt de origine țărănească și, deci, indigeni. Datoria de vendetă se întîlnește însă și aici[18]. Un regim de „scribi" ca în Egipt a trebuit să existe de la început.

◇

Colecție de regiuni țărănești de libertate, în care nu sînt — fiindcă n-au de unde să fie — sclavi, China nu cunoaște nici orașul-altar, nici, în afară de cîteva excepții[19], orașul creațiune a suveranului. Formațiunile cetățenești sînt așa de puține și de puțin însemnate, chiar pe țărmul unei mări care nu duce la alt popor, încît în expunerea amănunțită a istoriei celui mai vechi trecut nici nu e vorba de ele, satele însești fiind numai mici aglomerații întîmplătoare, fără legături de familie între locuitori, de unde lipsa cultului strămoșilor la țărani.

---

[13] „Ruina Tsinului" e titlul unui capitol în cartea lui H. Maspero, *La Chine antique*, p. 361 și urm.

[14] H. Maspero, *La Chine antique*, p. 281 și urm. (numeroase amănunte). Un al treilea izvor se arată ca falsificat, *ibidem*, p. 295, nota 1.

[15] Pentru strămoși, *ibidem*, p. 176 și urm.

[16] V., de ex., *ibidem*, p. 117.

[17] *Ibidem*, p. 125.

[18] *Ibidem*, p. 139 și urm.

[19] *Ibidem*, p. 355 (un caz în 623).

www.dacoromanica.ro

◇

Şi în China de astăzi satele se numesc după familiile întemeietoare (şi urmaşii lui Confucius sînt ţinuţi a se găsi încă în jurul mormîntului înţeleptului)[20].

4. Izolarea chineză. Mitologia. Religia

De la început China a privit spre mare, şi această mare nu era un drum. De aici nu numai lipsa unei flote, pe care şi Egiptul a ajuns s-o aibă, dar aceea a oricărei vizite de neamuri străine care să poată înviora şi înnoi.

◇

Viaţa ţărilor e hotărîtă nu de pămîntul pe care stau, ci de marea spre care privesc. Prin aceasta Suedia şi Norvegia reprezintă lumi deosebite, ca şi Catalonia şi Portugalia, ba chiar cele două Grecii, egeică şi ionică.

Dar China, sprijinită pe munţii din vest, a fost îndreptată spre Pacific, pe cînd Mesopotamia, care niciodată n-a avut o îndreptare sigură spre golful Persic, Babilonul însemnînd o retragere mai în adînc spre nord, era atrasă spre Marea cea Mare — pentru ea ca şi pentru sciţi, Marea Neagră, Marea Caspică, părînd nişte lacuri mai mari decît lacurile Urmia şi Van. Pacificul, bine numit astfel şi supt alt raport decît cel avut în vedere, era marea fără vecini şi fără direcţie, *o mare de sfîrşit de lume.* De aceea şi mitologia cosmografică a chinezilor, în care nu are nici un rol marea, cerul, de o complicată alcătuire, sprijinindu-se undeva, în vag, pe patru stîlpi nevăzuţi. De acolo şi ideea lor că sînt singurul popor pe lume — e a se vedea de unde le vine numele, dacă nu de la provincia Tsin, multă vreme stăpînitoare —, căci nici un nume de vecinătate nu se întîlneşte în acele mituri religioase şi „istorice"[21].

◇

Nu se poate fixa epoca în care s-au format cunoştinţile chineze, de o imaginaţie cutezătoare şi copilărească în acelaşi timp, despre caracterul şi natural şi divin al cerului cu stelele şi al pămîntului, dar aici nu se vede ceea ce descopere, păstrează şi crede numai un popor de păstori ca în Haldeia, nu unul de plugari care nu cunosc păşterea turmelor în condiţiile din restul Asiei şi din Europa, cu acele rătăciri periodice de transhumanţă, care duc la descoperiri de locuri şi la atingeri de civilizaţie[22].

---

[20] V. Georges Soulié de Morant, *Histoire de la Chine de l'antiquité jusqu'en 1929* şi *Histoire de l'art chinois de l'antiquité jusqu'à nos jours*; A. Legendre, *La civilisation chinoise moderne*, Paris, 1926; Arthur H. Smith, *La vie des paysans chinois.*

[21] Henri Maspero se opreşte îndelung asupra taoismului cu preocupări practice al lui Siun-Tseu, *La Chine antique*, p. 563 şi urm.

[22] V. pentru religie, H. Maspero, *La Chine antique*, p. 156 şi urm. Pentru cler, *ibidem*, p. 187 şi urm. Sărbătorile (de caracter agr[illegible]ol sau pentru strămoşi), *ibidem*, p. 231 şi urm., şi după M. Granet, *Fêtes et chansons anciennes de la Chine*. „Sentimentul religios", *ibidem*, p. 270 şi urm.

www.dacoromanica.ro

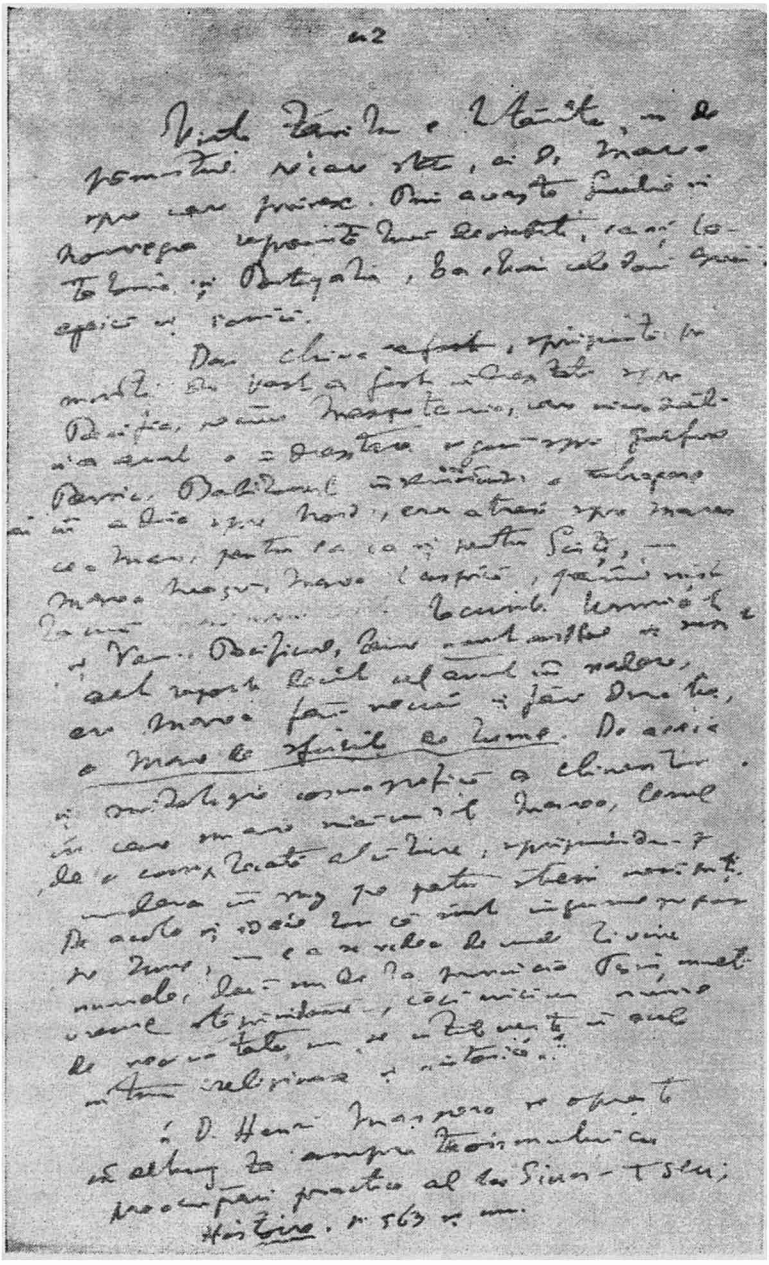

Fig. 22. — Fragment din cap. *China*.

www.dacoromanica.ro

Dar de la început o vrajă, în legătură cu a șamanismului siberian, apasă asupra civilizației agricole a unui popor esențial pașnic [23].

◇

Chinezul are numele de „botez" care i se dă la trei luni de la naștere, cel pe care și-l ia cînd intră în societate, cel de clan, cel care e în legătură cu locul, rangul etc., și cel de după moarte[24].

◇

Riturile îngropării la chinezi sînt crude prin datina de a da mortului alături de dînsul iubirea femeilor lui și credința vasalilor, a slujitorilor, a sclavilor[25].

◇

Aceasta nu e o țară de ctitorii. Nu s-a păstrat nici un palat, nici un vechi lăcaș de închinare. Serviciul se face, ca la vechii perși, în aer, cu ochii la cer[26].

◇

Caracterul acestor credințe era așa de amestecat și așa de puțin „sacru", încît s-a ajuns prin secolul al V-lea la ideea că anume legi fizice ajung, fără zei, la explicarea tuturor rosturilor lumii[27]. Se punea chiar întrebarea dacă există o conștiință a morților[28].

5. Formarea civilizației chineze. Arta

Originea apuseană a civilizației chineze a fost afirmată cu tărie acum o jumătate de veac[29].

◇

Influențe elamite, apoi haldeene, ar fi contribuit la formarea, relativ foarte tîrzie, a civilizației mai înalte, peste cea preistorică, încă neîndestulător cunoscută

---

[23] *Ibidem*, p. 195 și urm. Se pare că aceasta era singura religie a maselor, a indigenilor, *ibidem*, p. 201. — Pentru religia chineză, v. și Otto Messing, în „Zeitschrift für Ethnologie", XLIII (1911) p. 248 și urm. (*Über die chinesiche Staatsreligion und ihre Kultur*). Se admite că viața istorică a plecat din provincia Shangsi, pe mijlocul cursului lui Huangho. Pentru vechiul zeu suprem Shang-ti, p. 250.

[24] Henri Maspero, *op. cit.*, p. X.

[25] *Ibidem*, p. 130 și urm. (exemple datate din secolul al VII-lea).

[26] *Ibidem*, p. 202 și urm. Doar cîteva mici „capele" pentru cultul strămoșilor, *ibidem*, p. 205 și urm.

[27] *Ibidem*, p. 273.

[28] *Ibidem*, p. 274.

[29] Terrien de Lacouperie, *Western origin of the early chinese civilisation, from 2 300 B. C. to 200 A. D.*, Londra 1894.

Pentru China, Friedrich Hirth, *Über fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst*, München-Lipsca, 1890; Maurice Paléologue, *L'art chinois*, Paris, 1887.

www.dacoromanica.ro

și capabilă de a rezerva surprize, a Chinei. Asupra mai micii regiuni T'sen — de unde numele — în jurul lacurilor Yunnan-fu și Tch'angkiang, s-au întins forme tehnice, datini și obiceiuri de gîndire străine, aduse de un comerț care dădea Haldeii poate piatra tare pentru statui, dar și cositor, argint, pietre scumpe, lapis lazzuli, asbest, materii care lipseau solului ei însuși. Pe de altă parte, comerțul cu Marea Roșie punea în legătură cu vechea Indie, ca și cu aceea pe care imigrații arieni au numit-o Sindu[30].

Dacă principala caracteristică a artei chineze, apărînd întîi pe vase rituale pentru o veche religie naivă și crudă, e în „imaginarea monstrului, a unor ființe fantastice și uriașe, mai puternice decît omul și asemănătoare cu cele mai grozave viziuni de vis ale lui"[31], nu poate fi vorba, cum crede autorul de la care împrumutăm această formulă, de „o creațiune originală a geniului chinez" ; aceleași diformări, cu un simț al proporțiilor imense care lipsește chinezilor, se întîlnesc în India[32].

De fapt s-a constatat de mult derivarea calendarului chinez din acela al indienilor [33].

◇

Vasele chineze din epoca preistorică[34] nu cuprind nimic care să le deosebească esențial de cele care s-au găsit în Europa. În ele nu se întîlnește punctul de plecare pentru o artă atît de deosebită. E întrebarea cum *același* popor ar fi putut da apoi forme în care linia e tratată cu un capriciu și o aplecare spre monstruos, neobișnuite.

◇

Din Susiana olăria împodobită a trecut în China, la o dată care se poate accepta ca fiind al treilea mileniu[35]. E prima știre, obținută pe această cale, de pătrundere mai departe a culturii mesopotamiene. E vorba însă numai de o influență asupra părții mai de nord a imensului teritoriu [36].

◇

Se recunoaște o puternică influență a Persiei lui Dariu asupra Indiei și aceasta devine transmițătoarea sintezei orientale formate în apusul Asiei și asupra Chinei, întîi prin negustori[37]. O hartă a lumii răsări, fabuloasă, îndemnînd la cercetări pe mare, în secolul al III-lea. Cerul stelelor le fu destăinuit altfel de acești străini.

---

[30] Terrien de Lacouperie, *op. cit.*, pp. 63, 71, 96—101. Izvoare chineze ar cuprinde aluzii la asemenea legături, *ibidem*, p. 5.

[31] „Cette imagination du monstre, d'êtres phantastiques et gigantesques, plus puissants que l'homme et semblables à ses plus affreuses visions de rêve", Maurice Paléologue, *L'art chinois*, p. 23.

[32] *Ibidem*, p. 67.

[33] Joseph Edkins, *Chinese buddhism*, Londra, 1880, pp. 122—123.

[34] F. E. A. Krause, în *Propyläen-Weltgeschichte*, I, p. 177.

[35] Henri Maspero, *La Chine antique*, p. 2, nota 1.

[36] *Ibidem*, p. 5. Pentru influențe barbare vechi, *ibidem*, p. 5, nota 1. Cf. J. J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, 1921.

[37] H. Maspero, *La Chine antique*, p. 608 și urm.

www.dacoromanica.ro

6. Literatura. Cugetarea

Vechi imnuri nu puteau lipsi nici în China[38]. Se adaugă satire, plîngeri, bucăți de iubire chiar. Cărturarii născoceau bucăți pseudo-istorice[39], ca scrisorile-model latine din evul mediu apusean, ori explicații asupra religiei și politicii, ajungînd la armonia între cele „cinci activități" omenești și cele „cinci elemente" ale naturii și alte cifre corespondente făcîndu-se alături, pe lîngă misterioase jucării ale vrăjii. Nimic concret însă, în legătură cu sufletul omenesc așa cum este[40].

◇

Un simț al totalității și unicității lucrurilor se găsește și în cea mai depărtată fază a cugetării chineze. Pămîntul corespunde cerului în toate rosturile și funcțiunile lui[41], soarele și luna fiind în paralelă cu cele două puteri active *Ying* și *Yang*. E, cum s-a spus, un singur „templu cosmic". Doctrina a trecut apoi, prin legături pe care nu le putem urmări, pînă la magia evului mediu, Paracels[42] putînd scrie : „cele patru organe principale ale omului formează o serie de planete anatomice care răspund planetelor cerești", iar de aici la „cele patru principale metale" și la puterea talismanelor[43].

◇

Cum în religia chineză, pe lîngă acei zei ai cerului și pămîntului, pe lîngă „naturismul", de origine preistorică, al claselor de jos, persistent, căci nu li se putea cere să înțeleagă din doctrina lui Confucius, din taoism și din misticism decît doar supunere și abdicare, există, peste toate schimbările de concepții, antagonismul între cele două principii, Yang, care e căldură, lumină, putere masculină și Ying, răceala, întunericul, pasivitate feminină[44], se poate pune întrebarea dacă nu e și

---

[38] V. W. Grube, *Geschichte der chinesischen Literatur*, Lipsca, 1902 ; L. Wieger, *Histoire des croyances religieuses et des opinions philosophiques en Chine*, Hien-Hien, 1922 ; G. Tucci, *Storia della filosofia cinese antica*, Bologna, 1922 ; H. Maspero, *La Chine antique*, pp. 427 și urm., 454 și urm. ; R. Dvorak, *Chinas Religionen*, I, *Confucius und seine Lehre*, 1895 ; E. Chavannes, *Confucius*, în „Revue de Paris", 1903.

[39] — Pentru romanele istorice chinese, H. Maspero, *La Chine antique*, p. 581 și urm. Aparțin secolului al V-lea și al IV-lea. Alături, anale și biografii. Se caută și aici elementul eroic, care apare în alt Orient mult mai înainte și care a trăit între greci prin aventura glorioasă a lui Alexandru cel Mare.

[40] — Asupra literaturii chineze, Sing-Nien-Hsu, în *Anthologie de la littérature chinoise*, Introducere (pp. 5—6), se exprimă așa : „L'histoire chinoise est à la fois riche et pauvre... Des notes fragmentaires, des mémoires et non des oeuvres d'ensemble".

[41] S-a admis un împrumut din India, care nu s-a putut produce decît mai tîrziu. V. P.Saintyves, *L'astrologie populaire et l'influence de la lune*, Paris, 1937, pp. 128—129, care se referă la P. Masson-Oursel, *L'Inde antique et la civilisation indienne*, Paris, 1933 și la L. Delaporte, *La Mésopotamie. Les civilisations babylonienne et assyrienne*, Paris, 1923.

[42] L. Durey, *Étude sur l'oeuvre de Paracelse*, Paris, 1900 ; citat în Saintyves, *op. cit.*, pp.151—152.

[43] V. Chen Huang-Chang, *The economic principles of Confucius and his school*, New-York,1911, 2 vol.

[44] J. J. M. de Groot, în Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, Tübingen, 1905, pp. 63, 71, 83, 91—92.

www.dacoromanica.ro

aici acea luptă între bine şi rău care s-a afirmat cu atîta stăruinţă în religia, la început unitară şi optimistă, a Avestei, tocmai pentru că făcea parte dintr-un străvechi fond popular, care a putut deci să influenţeze şi gîndirea chineză.

Relaţiile Chinei cu ţările de spre alte mări şi ale Apusului erau aşa de întinse şi din cauza comerţului cu mătasa, încît Isaia cunoaşte pe *Sinim*, oamenii din *Sina*[45]

◇

În momentul cînd religia persană era fără morală, apare cea chineză.

Biografia, în mare parte legendară, a lui Confucius (circa 650), cu ştiri amănunţite despre originea înaltă, serviciile, călătoriile lui de informaţie, legăturile cu prinţii, viaţa de familie, ca fiu iubitor al mamei şi părinte — un oraş întreg, lîngă mormîntul lui venerat, prezentîndu-se ca descendenţi ai lui —, obiceiurile şi mărturisirile lui pînă la melancolica lui moarte, nu interesează, şi scrisele lui, prezentat şi ca păstrător, printr-o istorie, a trecutului, nu există. Apare deci ca, la greci, Socrate, prin ce a scris şcoala lui. El recomandă, ca unul care nu crede în priceperea poporului, gata a se pleca la porunci ca iarba, pe regele fără greş, legat de virtute, „steaua polară" a sa, şi devenit „omul superior", fără patimă, biruitor asupra sa însuşi. Pentru aceasta se cere însă „reciprocitatea" umană, „inima", „iubirea aproapelui". „Ce ţie nu-ţi place altuia nu face" apare încă de aici. Dreptate, atîta e necesar însă pentru cel rău, care trebuie urît. Ştiinţa nu preţuieşte nimic fără această morală.

Faţă de cer şi de zei, el are respectul cui crede că a găsit în el însuşi înţelesul, sfatul şi îndreptarea. Datinile nu le condamnă, dar în scepticismul său întreabă cu privire la cultul strămoşilor dacă, neputîndu-se înţelege viaţa, putem şti ceva din ceea ce e moartea.

E un curios paralelism — fără să poată fi vorba de un contact — între această manifestare spirituală şi morală şi aceea a Greciei socratice, cu care, cum am spus, seamănă şi în ce priveşte felul de alcătuire şi răspîndire a unei doctrine care nu e şi nu poate fi un sistem.

E o curioasă potrivire şi între această personalitate care rămîne enigmatică[46] şi schimbările în gîndirea religioasă a evreilor cu vreo două secole înainte. Dar la aceştia revoluţia „descoperirii legii" nu înseamnă decît o şi mai puternică apăsare asupra guvernării despotice a lui Iahveh şi va aduce deci o şi mai mare înstrăinare de om, pe cînd Confucius, „secularizatorul" superstiţiilor pe care le înlătură cu zîmbetul lui de „înţelept", dă omului ca sprijin propria lui fiinţă morală.

De aici, în secolul al V-lea sau al IV-lea, Mo Ti, Mo Tzeu, trece la discuţie: e mai mult decît Confucius un Socrate prin aceea că „învaţă", că strînge ucenici, că-i învaţă ceea ce va fi, la greci, sofistică, tot ce e bun şi tot ce e rău într-însa[47]. „Iubirea universală" a lui, fără nici o legătură cu vechea religie şi „sfinţenie", în care firește că un chinez nu poate gîndi în afară de concepţia religioasă a cerului

[45] D. Boulger, *A history of China*, Londra, 1898, I, p. 17, nota III.

[46] V., de ex., şi largul articol al lui James Legge din *Encycl. brit.*, vol. VI, p. 907. Pentru codificarea doctrinei, H. Maspero, *La Chine antique*, p. 542 şi urm.

[47] V. şi capitolul despre „sofişti", *ibidem*, p. 529 şi urm. (concepţii de relativitate umană a tot ce este: Huei-Tsen). V. şi A. Forke, *The chinese sophists*, în „Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society", XXXIV, 1901.

www.dacoromanica.ro

care, cu zeii ce emană de la dînsul, creiază icoana sa pe pămînt. Dar e în această concepție exprimată cu elocvență și căldură ceva care precede doctrina creștină[48].

La Mencius[49] (Meng-tse) morala cea nouă, cuprinsă în scrieri îngrijit împărțite, nu e numai pentru o categorie de oameni, ci pentru toți, aceștia, în cercul îngust ce se păstrează, fiind firește, tot numai chinezi. Ea se îmbracă în norme așa de frumoase ca aceasta : „A ucide un om pentru a scăpa lumea nu e a lucra pentru binele lumii; a se ucide însuși pentru a salva lumea, aceasta e a lucra pentru binele lumii" [50]. Dar încă o dată, atunci cînd se condamnă cu cea mai mare asprime războiul „prinților" [51], e vorba de războiul intern în singurele limite ale țării.

Dar condamnarea ajunge, ducînd la doctrine ca aceea de ucidere a voinții la Schopenhauer, și pînă la suprimarea complectă a pasiunilor care împiedecă înțelepciunea și astfel însăși iubirea — supt această formă pasională, nu supt cea rațională, care se recomandă — e cuprinsă în marea interzicere.

În doctrina lui Mencius, de fapt aici mult mai mult decît la Confucius, avem a face nu cu cineva care recomandă această armonie internă, cu o acțiune revoluționară ca a profeților din Israel. Încercările făcute de „înțelept" la deosebiți prinți, care-i dau deziluzii, seamănă cu implorările și blestemele „celor ce văd" în Israel. Dacă prințul e rău, e o datorie a-l ucide și ea apasă mai întîi asupra membrilor casei lui însuși.

La apostolul renunțării proprii e și grija de alții, cînd cere cu tărie ca poporul să fie bine hrănit și îmbrăcat, pentru ca binele înnăscut în om să meargă apoi pe calea cea dreaptă în ciuda instinctelor.

E împotriva formelor, deși recunoaște că osebirile între oameni sînt și ele înnăscute. Înainte de toate, simplicitatea și înlăuntru. „Omul superior e acela care nu-și pierde inima de copil". Suferința e cea mai bună pregătire.

Războiul ucigaș e o crimă. Numai supunerea de bunăvoie e sinceră [52].

Dar încă din secolul al V-lea apare doctrina care singură a fost, nu o școală a moralei, plină de sentiment și de ironie dubitativă, ci o adevărată religie pentru atîtea milioane de oameni, taoismul, *Lao-tse* [53] a lui Lao Tau, figură misterioasă despre care se spune că ar fi proclamat înaintea „înțelepților" de modă veche și a celor de modă nouă că el nu e decît un „prost", un „sălbatec" „dus de valuri", un nihilist pentru persoana sa. Învățătura sa a căpătat o formă numai prin cineva cu înfățișare istorică din secolul al IV-lea, Ciuang-Ciu.

Dincolo de știință, cu tot ce poate da și adăugi prin metodele ei, e absolutul, mistic, revelat, Tao, care, etern și nemișcat, dă numai *iluzia* mișcării și creațiunii,

---

[48] V. și H. Maspero, *La Chine antique*, pp. 474—476.
[49] *Ibidem*, p. 553 și urm.
[50] *Ibidem*, p. 476.
[51] *Ibidem*.
[52] Ediții de Stanislas Julien (Paris, 1824—1829), de J. Legge, *The Chinese classics* (fără text chinez, Londra, 1875). Despre el, E. Faber, *The mind of Mencius*, trad. engleză, 1882. În genere, Suzuki, *A brief history of early chinese philosophy*, Londra, 1914.
[53] Henri Cordier, *Lao-Tseu*, Paris, 1911 ; H. Maspero, *Le saint et la vie mystique chez Lao-Tseu et Tchouang-tseu*, în „Bulletin de l'Association des amis de l'Orient", 1922, nr. 3. Altă bibliografie în același, *La Chine antique*, p. 486, notă.

24 c. — 5:0

www.dacoromanica.ro

viața, cu acea rătăcire a simțurilor și formelor ei, și moartea, fiind și ele doară iluzii. Viața, un cal alb sărind o prăpastie. Dat fiind felul cum cel „purificat" și „desfăcut" ajunge prin „golul" ce și-a creat la „lumină" și la „unitatea" mondială, această doctrină ucigașă, capabilă să distrugă două mii de ani activitatea politică a unei imense națiuni se așează între yoghismul indian și revelațiile mistice ale călugărilor athoniți din secolul al XIV-lea, hesychiaștii[54].

De la taoism se va trece la doctrina lui Yan-Tseu[55], cu supunerea la o viață care e numai nimicnicie, ceea ce nu exclude recomandația de a te folosi de dînsa : măcar astfel are cineva mulțămirile pe care și le-au refuzat virtuoșii și înțelepții.

◇

Ca să nu se dizolve societatea prin misticism sau prin individualismul fatalist, gustînd plăcerile pe care nu le-a căutat, dar care i se oferă, se ajunge în China secolului al IV-lea la o necesitate a legii care pleacă de la altceva decît de la prescripțiile rituale și practice ale semiților, o serie de „legiști" apărînd pentru a menținea în forme statornicite viața în comun[56]. De acum e o singură religie fără rituri și fără filosofie : „legile sacre".

[54] Pentru J. Legge, în *Encycl. brit.*, vol. XVI, p. 191 și urm., *Lao*-tse și *Taoism*, Lao-Tse, a cărui biografie se prezintă cu analiza unei cărți de un caracter în mare parte tradiționalist, în care se caută ce poate să însemne la autor *Tao*, „rațiune" sau altceva, oprindu-se la sensul de „cale", „metodă", ar fi anterior cu cinci veacuri taoismului, doctrină, după acest cercetător, confuză, în care superstiții vechi chineze s-ar uni cu influențe budiste, Cf. H. Maspero, *La Chine antique*, pp. 486—488.

[55] Rezumat și bibliografie în H. Maspero, *op. cit.*, p. 508 și urm.

[56] *Ibidem*, p. 515 și urm.

www.dacoromanica.ro

Legenda figurilor

Fig. 1. Prima pagină din Prefața *Istoriologiei* (p. 2)
Fig. 2. Prima pagină din Introducerea *Istoriologiei* (p. 8)
Fig. 3. Fragment din cap. *Alte deslușiri metodologice* (p. 16)
Fig. 4. Fragment din cap. *Preistoria* (p. 57)
Fig. 5. Fragment din cap. *Preistoria* (p. 72)
Fig. 6. Fragment din cap. *Egiptul* (p. 132)
Fig. 7. Fragment din cap. *Egiptul* (p. 148)
Fig. 8. Fragment din cap. *Egiptul* (p. 181)
Fig. 9. Fragment din cap. *Mesopotamia* (p. 198)
Fig. 10. Fragment din cap. *Mesopotamia* (p. 218)
Fig. 11. Fragment din cap. *Mesopotamia* (p. 227)
Fig. 12. Fragment din cap. *Mesopotamia* (p. 245)
Fig. 13. Fragment despre Lidia, din cap. *Civilizațiile Asiei anterioare* (p. 259)
Fig. 14. Fragment despre fenicieni, din cap. *Siria, Fenicia, Palestina* (p. 272)
Fig. 15. Fragment despre evrei, din cap. *Siria, Fenicia, Palestina* (p. 278)
Fig. 16. Fragment despre mezi, din cap. *Popoarele arice* (p. 299)
Fig. 17. Fragment despre perși, din cap. *Popoarele arice* (p. 302)
Fig. 18. Fragment despre sciți, din cap. *Popoarele arice* (p. 306)
Fig. 19. Fragment despre Creta, din cap. *Bazinul egeean* (p. 318)
Fig. 20. Fragment din cap. *Originile civilizației grecești* (p. 329)
Fig. 21. Fragment despre poemele homerice, din cap. *Originile civilizației grecești* (p. 334)
Fig. 22. Fragment din cap. *China* (p. 348)
Harta Egiptului și Asiei Anterioare în mileniile III—I î.e.n.

www.dacoromanica.ro

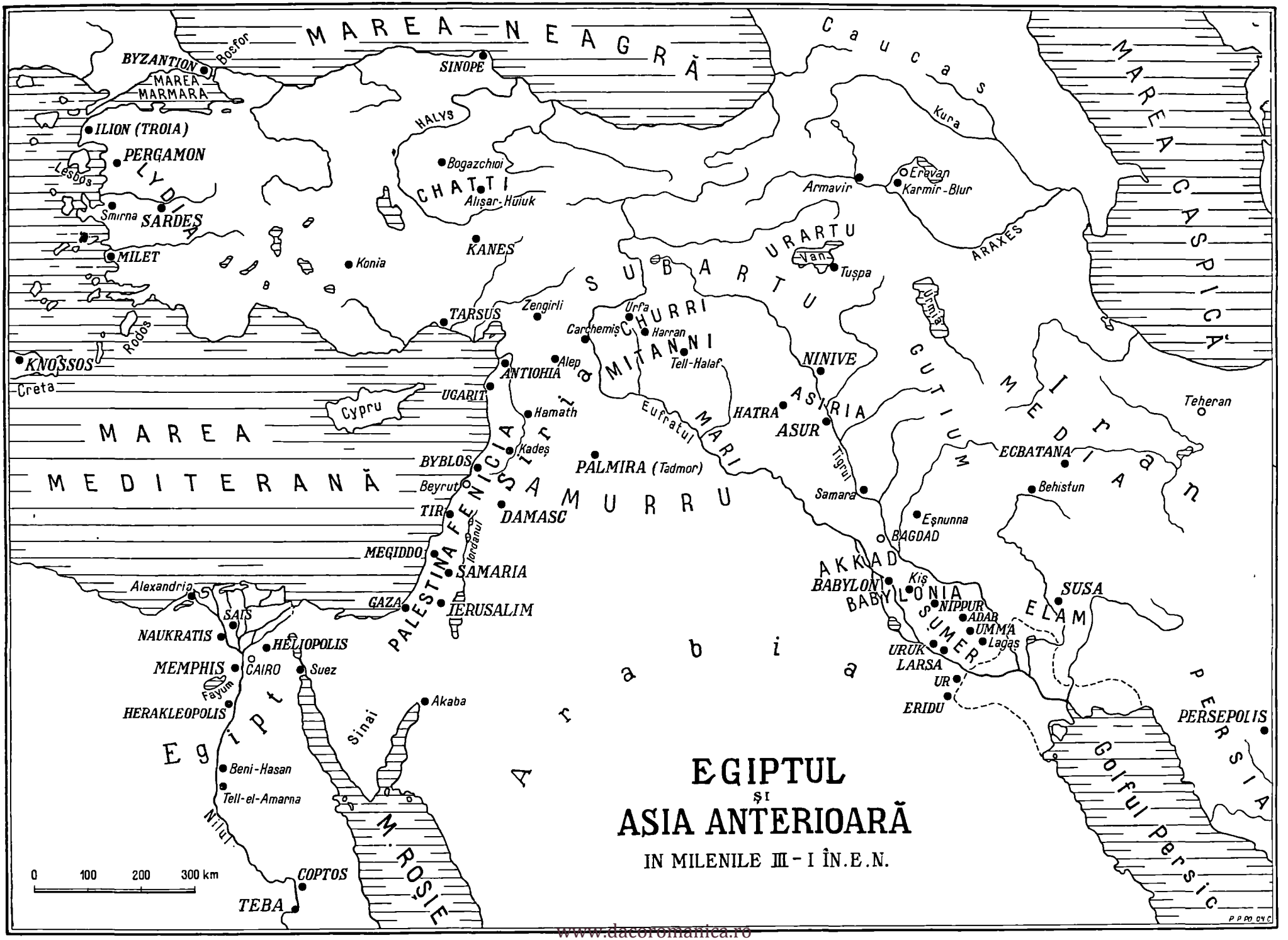

www.dacoromanica.ro

Indice

Nume istorice şi geografice

Aahhotep 173
Aahmes 104
Ab 103
Abd-Hiba 111
Abdashirta 111
Abdastart 205
Abdimilküti 208
Abdu 98. V. Abydos
Abiathar 290
Abi-Baal 275
Abimelech 137, 270, 277, 290
abisinieni 38, 54, 83, 121
Abraham 106, 188, 190, 232, 266, 269, 290
Absalon 285, 290
Abu-Simbel 134, 151
Abusir 164, 166
Abydos 42, 98, 101, 102, 104, 135. 157, 165, 166, 174, 271
acaiuşa 119, 121, 319, 320, 335
Acharri 219
Achzib 269
Adadnirari 205, 219
Adana 208
Adonia 277
Africa 9, 19, 25, 28. 41, 29. 44, 30, 31, 32, 33-35, 38, 46. 141, 58. 60, 78, 84, 86-88, 271
Afganistan 56
Agade 188, 193, 236, 311
Agar 285
Agum 200
Ahab 205, 275, 277, 280
ahaieni 178, 319, 320, 327
Ahavia 277
Ahiram 290
Ahlab 269
Ahmosi I 107-109, 129-130, 160. 1
Ahmosi II 175, 176. 385
Ahmosi (regină) 110
Ai 112
Aigina 330
ainoşi 48, 341
Akkad 100, 127, 188-211
akkadieni 96, 188-211
Akhenaton 112, 113, 118, 125, 141, 142, 144, 145, 157, 158. 275, 174, 202, 208, 240, 270, 290
Akkon 269
alarodieni 251
Alaska 91
Albania 215
Alep 253
Alexandru cel Mare 9, 151, 227, 244, 307, 342, 351. 39
Alman 200
Alsacia 29
Altaku 126
Altamira 86, 91
Alvestra 67
Alyattes 258
Amathunta 271
Amenemapt 177. 389
Amenemhat I 104, 177
Amenemhat III 131, 165, 170
Amenhotep I 110, 202
Amenhotep II 111
Amenhotep III 111, 117—118, 141, 175
Amenhotep IV 111, 117, 118, 144, 159, 204 (v. şi Akhenaton)
Amen-mosu 119
Amenophis IV 112, 219 (v. şi Amenhotep IV)
Amen-uah-su 139
America 23. 11, 21, 25, 26, 28, 30, 33, 35, 38, 45, 47, 50, 59, 81, 83, 160
Amon 279
Amon (oraş) 280
Amorgos 92, 271
amoriţi 111, 192-194, 196, 235, 277. 48
Amos 239, 290
amurru 111, 267
Anatolia 311
Andros 338
Ankhesemamon 141

www.dacoromanica.ro

Anglia 10, 12, 19, 28, 32, 46. 141, 55, 56, 65, 86
Ani 140
Antef 104
Antequera 84
Antile 25, 63
Anubanini 201, 237
Anzan 187
Apachnas 107
Apopi (Apophis) 107
Aprie 130
Arabia 96, 103, 129, 188, 266
arabi 53, 54, 106, 111, 120, 216, 234, 241
Aralu 231
Aram 127
arameeni 194, 266
Ararat 249
Arbaku 298
Arbanila 219
Arbela 190, 219
Arcadia 321
Ardu (Ardys) 258
Arezzo 29
Argiştis 125, 249, 249. 2
Argos 330, 335
Ariège 86
arieni 81, 122, 200, 250, 293—296, 307, 312, 325
Arka 269
Arkesilaos 338
Armenia 70, 210
armeni 258
Arnuvandas 253. 15
Arsava 249
Artaxerxe 300. 25
Artemisia 251
Arvad 201-204, 269, 274, 281
Asarhaddon, 126, 208, 221, 281, 298
Ascalon 122, 268, 281
Asdod 281
Asia (Sardes) 258
Asiria 15, 111, 113, 114, 124, 133, 140, 142, 147, 154, 164, 182, 192, 195, 201, 203, 205, 206, 209, 217—222, 238 urm., 255, 267, 273, 296, 297, 315, 321, 331, 335, 341, 345.
asirieni 145, 192-194, 208, 210, 217-222, 254, 265, 289, 290, 311.
Aspabara 298
Asses 107
Astarim 205
Astart 205
Astyages (Aştuvega) 298, 333
Asur (cetatea) 202, 217
Asurbalnişesu 202,203
Asurbanipal 126, 127, 202, 208, 209, 219, 220, 238, 240, 241, 244, 297
Asurbelcala 205
Asurdan 203, 205
Asurdaninpal 206, 210
Asuredinilani 127,202
Asurnadinşum 126, 206
Asurnazirpal I 203—205, 217, 219, 220, 239, 240
Asurrabamar 205
Asurakkidin II 127
Asuruballit 117, 118, 200, 203, 204
Aşdod 128
Aşnunnak 200
Atena 9, 311
Atlantida 25
Atropatene 303
Attica 330
Avaris 106. 63, 107, 109. 80, 168
Avel-Marduc 129
Aveyron 83
Aur (Nil) 156. 267
Aurignac 19, 23, 33
Australia 22, 35, 73
australieni 21, 22, 29, 29. 46, 50, 52, 54, 65, 74, 77, 78, 81, 91
Azarieh 277

Baal-Astart 275
Baalestor 275
Babalam (Bab-ili) 189. V. Babilon
Babel 200, 283
Babilon 7, 126, 127, 152, 189, 190, 194, 198, 207, 209, 223, 224, 228, 273, 308, 347
Babilonia 15, 154, 203, 254, 316
babilonieni 226, 229, 289, 290
Bactriana 293, 343
Badari (El-) 31, 163
Bagneux 82
Baia 326
Balavat 206. 90, 242
Balcani 56, 327
Baleastart 205
Banat 255
bantuşi 34
Basian 242
bataci 68
Bavaria 67. 267
Behdet-Damanhur 99
Behistun 301
Belazzar 129
Belbani 217
Belcudurusur 203

www.dacoromanica.ro

Belgia 19, 49, 66. 264, 84
Belibni 208
Belkabi 219
Belkapkapu 217
Belnirari 203
Benhaddad 205, 206, 267
Beni Hasan 146, 147, 316
Beoţia 312, 327, 330
Bethel 283
Bharalas 307
Biaina 258
Bib Doda 327
Bibescu (Gheorghe) 130
Bicina 297
Birrekab 280
Biruta 269
Bit-Anati 119
Bitimbi 187
Bit-Yakin 189
Bizanţ 4, 5, 10–12, 15, 122, 255
Bnon 107
Boemia 56
Bogazchioi 201, 252, 254, 333
Bokenrauf 125
Borneo 49
Borreby 29
Borsippa 190
botocuşi 42
Bougie 48
Brazilia 30, 69, 92
Bretania 4, 25, 32, 83
brigi 261
Brno 32
Bubastis 98, 99, 124, 125, 154
Bubilu 187
bulgari 199, 294
Bulghardagh 253
Burnaburiaş 117, 200, 204
Busiris 99
buşmani 29. 46, 41, 53, 60, 80, 91
Buto 99
Byblos 120, 265, 269, 270, 275, 281, 290

Cadeş (Codşù) 115, 175
cafri 30. 66, 37, 38, 42, 57, 61, 62, 74, 91
Caldu 127
caledonizi 25
californieni 79
calvini 10
Cambise 304
Cambridge 12
Campigny 29
Canada 25
Canaan 269, 281
cananeeni 194, 268, 277, 290
Capadocia 66, 253, 254, 258
Carabel 201
Carahardaş 203
Caraindaş 200, 202, 203
Caralis 84
Caramurdaş 200
Carchemiş 128, 130, 203, 253, 265
Carduniaş 136, 200, 202, 203
Caria 128
carieni 258
Carintia 67. 267
Carmel 30, 35. 95
Carol cel Mare 118, 137. 175
carolingieni 118
Carpaţi 236, 294, 312
Cartagina 271, 282, 335
Carthadaşt 271. V. Cartagina
Casehi 265
Casiteride (insule) 55, 56
cassiţi 199
Castadt 29, 30
Castenedolo 27
Caşovia 29
Caştiliaş 200
Catalonia 347
Caucaz 30, 48, 202, 252, 295, 307
cazari 294
celţi 57, 293, 294, 325
Ceu 342, 344
Ceylan 50
Chaleux 19
Chalkis 337, 338
chamanu 186
Chamistra 208
Champ-Dolent 82
Champagne 69
Chancelade 30
Chapelle-aux-Saints 28, 30
charri 276, 295
charru 252
Chasan 105
Chelles 19
Chedor-Laomer 187
Chenensu 104
Cheta 122
Chilakku 258
China 23. 11, 28. 41, 31, 55, 77, 225, 233, 305, 307, 308, 341–354
chinezi 24, 40, 296, 305, 341–354
Chios 320
Chipchip 129
chirghizi 294

www.dacoromanica.ro

Chiş 192, 193, 195
churriţii 250, 251
Ciang-kiang 350
Ciaxare (Kyaxares) 127, 258, 298
Ciclade 325
Cilicia 208
cimerieni 258, 296, 313
Cipru 257, 260, 271, 281, 317, 320, 321
Cirena 130, 338
Cirus (Kyros, Curuşi) 300 urm., 307
Citera 271
Ciu 345, 346
Ciuang-Ciu 353
Clazomene 258
Cnossos 107, 237, 314
Cogul 88
Cohuna 31
Columban, sf. 71
comageni 203
Combarelles 86
Combe-Capelle 32, 35
Confucius 342, 347, 351, 352, 353
Congo 31
Constantinopol 59, 68, 199
Constanz 67
Copenhaga 71
Corcira 338
Corint 151, 312, 330, 335, 338
Corrèze 28
Corsica 271
cosseeni 200
Cremenari 63
Cresus 258, 260
Creta 46. 141, 146, 167, 171, 242, 271, 296, 314—320, 326, 330, 335, 338
cretani (*keftiu*) 42, 314—320
Crimeea 313
Cristina (a Suediei) 10
Cro-Magnon 32, 34, 35, 47
cruciatele 10
Cucuteni 23
Cuiungic 219, 242, 282
Cuma 338
Curigalzu II 186.6, 203
curzi 203
Cuş 119
cuşiţi 105, 109, 121

Daci 219
Dadefrè 170
Dahomey 75, 76
Dahshur 168, 173
daiaci 49
Daidala 319
Damasc 205, 206, 265, 266, 267, 280
Danemarca 51, 68, 84, 295
Dapur 121
Darius 297, 301 urm., 350
Darius II 300. 25
Darius III 300. 25
David 120, 124, 136, 277. 48, 286, 290
Daulis 312
Decebal 219
Deir-el-Bahari 110, 110. 81, 144, 157. 273, 171
Delos 271, 311
Delphi 130, 311
Denderah 164, 237
Devonshire 66
Dhuspas 125
Dimaşchi 266, 267
Dinsar 187
Din-tir 189
Diospolis 107
Dodona 327
Dordogne 86, 91
dorieni 7, 327
Drangiana 56
dravidieni 187
Duafsechrut 177
Dubăsari 64
Dudhalyas II 253. 15
Dunărea 34, 46, 48, 57
Dunghi 195
Düsseldorf 23, 28
Dymanes 328

Eannatum 192, 194
Ecuador 30
Eofu 164
Edom 280, 281
edomiţi 111, 280, 282
Efes 253, 311, 312, 326
Ehringsdorf 29
Egipt 10, 31, 36, 41, 43. 131, 46. 141, 54, 56. 65, 76, 83, 84, 95—182, 185, 186, 204, 210, 216. 225, 228, 229, 238, 241, 254, 257, 268, 273, 279, 295, 314 urm., 335. 338, 342, 345—347
egipteni 9, 42, 55, 83. 95—182, 216, 219, 231, 265 289, 304
Ekhtaton 112

www.dacoromanica.ro

El-Amrah 31, 70
Elam 125, 126, 127, 161, 185–187, 195, 204, 209, 297, 319, 325, 345
elamiţi 106, 126, 185–187, 194, 341
Elamtu 187
El-Burba 101
Elefantina 103, 165
Eleusis 312, 330
Eliiah 205, 277
El-Kab 157, 273
El-Lirsa 275
El-Ubaid 236
Elveţia 33, 46. 146, 50, 89
Enchab 99
englezi 35, 235, 331
Enannatum 192
Enkmad 190
Enkomi 321
Entemena 192, 238
Ephyra 330
Epir 330
Ereb 270
Erech 190, 192, 199, 228
Eridu 186, 188, 190, 195, 196, 223, 230, 238
Eritreia 96
Erivan 125, 249
Erzerum 125, 202, 249
Esbentet 120
eschimoşi 50, 64, 65, 91
Eset 110. 81
Esneh 164
Esmunazar 274
Etiopia 81, 116, 128, 296
etiopieni 153
etrusci 9, 43, 54. 193, 258. 57, 296, 312
Eubeea 338
Eufrat 126, 136, 202, 205
Evagoras 300. 25
Evora 84
evrei 9, 41, 106, 111, 125, 158, 194, 205, 234, 238 urm., 254, 265, 266, 268, 276–290, 293, 301, 326, 342

Fayum 105, 168
Fenicia 114, 122, 123, 252
fenicieni 106, 120, 125, 194, 201, 204, 205, 234, 269-275, 284
Fère-en-Tardenois 89
Ferrassie (La) 30, 86
Festos 314
Fidji (insule) 21, 48, 64
Filip II 10
filisteni 194, 254, 268, 280, 317
foceeni 338
Focida 312
Font-de-Gaume 51, 86
Foxhall 29
franci 122
Franconia 66
Frännarp 70
Franţa 10, 12, 27, 33, 88, 46.141, 47, 51, 56, 65, 66. 264, 67, 82, 88, 89
Frederic II 10, 12
Frigia 258
frigieni 252, 261, 295, 332
Furfooz 32
Fu-hi 341

Gadir 271
Galia 65, 338
Gameş 106, 201
Gaza 125, 257, 268, 281
Gebel 129
Gelu 328
Geneva 67
genovezi 272, 273
Georgsfeld 54
Gerania 330
germani 9, 10, 59, 127, 193, 199, 202
Germania 3, 10, 11, 12, 29, 45, 47, 56, 326, 327
Gezer 122
Ghedeon 290
Ghiaur-Calesi 201
Gibraltar 28, 338
Gilukhipa 111
Gis-ban 192
Gis-ukh 192
Gizeh 162, 166, 168
Glozel 42
Gobal 136
Golful Persic 189
Goliat 268
Gondwana 25
Gordios 261
Gortyna 315
Gottfried 202
greci 7, 9, 50, 153, 165, 193, 208, 229, 260, 265, 296. 308, 312, 314, 325–332, 338, 352

www.dacoromanica.ro

Grecia 9, 12, 167, 171, 176, 320. 46, 325—332, 343, 347
Grimaldi 30, 32, 34, 47
Groenlanda 42, 73
Guadelupa 30
Gudea 168, 190, 192, 194-196, 212, 233, 236, 255
Guineea 73
Gurgum 265
Gurnia 317. 39
gutei 200, 235, 258
Gyges (Gugu) 130, 258

Habiru 111, 277, 282
Hacepsut 110, 110. 81, 110. 83, 112, 136, 170, 172
Hadrumet 271
Hagia Triada 314
Ha-ke-ptah (Egipt) 143
haldeeni 135, 156, 189, 231
Haldeia 46. 146, 56, 74, 84, 96—98, 106, 124, 126, 139, 140, 154, 160, 161, 165, 170, 189, 191, 200, 204, 211, 213—217, 230, 233—246, 258, 304, 307, 345, 346, 347, 350
Halicarnas 151, 312, 326
Halle 69
Hallstatt 23, 34, 46. 141, 56, 69
Halys 69
Hamath 125, 201, 253, 265, 266, 268, 270, 271, 280
hamiţi 95
Hammurabi 101, 106, 113, 137, 142, 186, 192,194, 196, 199, 201, 213—215, 217, 219, 282, 315, 341
Hanovra 295
Haper 143. 205
Haremhab (Harmahib) 112, 114
Harina 57
Harran 190, 224.
Hatti 252
Hattuşil 115, 251, 253, 253. 15
Hatuari 103. 63
Havara 168
Hazael 267, 277
Heidelberg 23, 28, 29, 37, 47
Heliopolis (On) 98, 99, 111, 125
Hellen 328
Hemset 170
Henka 139
Heraclizi 258
Herakleopolis 104
Hérault 83
Hermupolis 105
Hesiod 337
Hetepheres 136, 161, 162
Hi 139
Hierakonpolis 98, 101, 144
hiong-nu 305
Hippona 271
Hiram 265, 275, 286, 290, 333
hittiţi 111, 112, 115, 121, 188, 194, 200, 203, 205, 249, 251—256, 265, 269, 315, 316, 325, 333
Hizkia 279
Horeb 103
Hortutuf 180
hotentoţi 42, 53, 64, 91, 140
Hrihor 119, 123, 281
huni 341, 345 (v. şi *hiong-nu*)
Huşimna 265
hyksoşi 105, 106, 108, 109, 133, 137, 250, 251, 258, 277, 281
Hyllei 328

iacuţi 52, 54. 193
iafetiţi 251
iapigi 327
Iberia 56
Ibisin 194
Ibrahim 134
Iehoiada 277
Iehu 277
Iehudah 277
Ieremia 290
Ieroboam 277, 290
Ierub-baal 277
Ierusalim 111, 128, 136, 137, 208, 230, 265, 330
Iezabel 205, 285
Iezechiel 125, 208, 239, 277
Ilamma (Elam) 186
Ile-Bouchard 84
Ilion (Troia) 115, 333
iliri 325, 327. 6
Ilumailu 192. 31
Iluşuma 192. 31
Imbros 258
Imhotep 180
incaşi 53. 184
India 22, 23. 11, 25, 30, 35, 56, 83, 85, 88, 225, 250, 295, 300, 307—308, 343, 350, 351. 41
indieni 24, 76, 79
Indochina 31

www.dacoromanica.ro

Indonezia 22
Indus 118
Industan 31, 331
Insulele Amicilor 64
Insulele Societăţii 64
Insulele Sondei 35, 56, 343
Ioachim 130
Ioada 277
Ioas 277
Iordan 106
Iosa 290
Iosafat 277
Iosef 277
Iosia 130, 277, 282
Ioter 143. 205
Iotham 290
Ipswich 29
Iran 201, 277, 296, 307
iranieni 200
Irisu 119, 281
Irlanda 67, 69, 83, 294
Isac 232
Isaia 290, 352
Isboreth 277
Isin 192, 194, 195, 196, 283
Islanda 48
Ismael 277
Israel 120, 122, 125, 205, 206, 277, 353
Işbaal 277
Işpuinis 125
Ştunda 265
Italia 9, 10, 11, 48, 114, 338
italici 296
Ithaca 336
Ithon 139, 184
Ithubaal 205, 275
Iuda 120, 125, 279
Iuiuc 201
Ivan cel Groaznic 117. 100

Jannas 107
Japonia 31, 48, 51, 77, 130, 341, 343
Jaudi 280
Java 28, 30. 66, 31
Jura 70

Kadimirra 189
Kadingirra 200
Kalah 125, 207, 217, 240
Kamares 314, 319
Kamde 271
Kamut 95
Kanam 30
Kanath 269
Kandalanu 209
kaniţi 249
Karnac 82, 110, 115, 143, 144, 157, 164
Karpathos 312
Karteia 271
Kastamuni 56
Kat-patu-ka 253
Kean 328
kefti 319 (v. şi cretani)
Kegana 253
Kematre 110. 81
Kenchreai 330
Khaltemas 187
Kha-mois 119
Khana 189
Kharu 115
Khasekem 168
Khazael 206
Khefren (Khaf-Re) 101, 104, 131, 159, 166, 170, 178
kheti 282
Khidalu 187
Khorsabad 217, 219, 239
Khufu 101, 103, 136. 161, 139, 165, 170, 175, 178
Khumbanigaş 125
Khyan 106. 107
Kikia 217
Kittion 271
Knossos v. Cnossos
Knumhotpu 170
Kok 174
Kolophon 338
Kos 271
Krapina 28. 43
Kudur-Lagamar 187, 192. 31
Kudur-Mabuch 192. 31
Kudur-Nacunte 187, 192. 31, 194
Kutha 190
Kymai 257, 311

Lagaş 190, 192, 194, 195, 196, 221, 283
Lakedaimon 330
Lampsac 271
Lao Tau (Lao Tse) 353, 354. 54
laponi 51. 176
Larsa 186, 190, 192, 194, 195, 196, 311
La Tène 34, 46. 141

www.dacoromanica.ro

Laugerie-Basse 86
Laussel 87
Lehliu 67
lelegi 327, 332
Lemnos 313
Leptis 271
Lesbos 312, 338
Levi 287
Liban 30, 115
Libia 165
libieni 95, 96, 119, 122-124
Licia 319
licieni 257-260, 331
Lidia 130, 237, 258, 296
lidieni 257-260
liguri 83
Lindos 175
Lok-Maria-Ker (Locmariaquer) 82
Losa 84
Ludovic XIV 10, 137. 175, 343
ludu 258
lukki 257
Luliaḫ 125
lulubei 201
Lulume 237
Luptipri 125
Lusignan 83
luvieni 251
Luxor 144
Lygdamis 258
Lykaonia 253

Maacha 266
Madagascar 73
madai 297
Madeleine (La) 23, 42, 86
Madyes 305
Mai 280
mameluci 134
Manase 279, 281
Manciuria 77
maori 21, 90
Marea Albă 88
Marea de Apus 206
Marea Caspică 203, 347
Marea Egee 174
Marea cea Mare 205, 219, 347
Marea Mediterană 203
Marea Moartă 161
Marea Neagră 253, 347
Marea Roşie 350
Marduchaliddin 126, 202, 207
Marduc-nadin-achi 203, 205
Maramureş 29
Marathon 7
Marathus 269
Marsoulas 86
Mas d'Asil 23, 42, 43
Macklemburg 29, 66, 67. 267, 84, 295
Medinet-Habu, 121, 136, 144, 145, 164, 168, 175, 325
Megara 330, 338
Megara Hyblaea 338
Megiddo 111
Mehemed Ali 134
Meilen 67
Melanesia 77
melanesieni 22
Mellby 70
Melos 89
Memphis 7, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 119, 126, 138, 143, 144, 156, 182, 319,
Menahem 265
Meng-Tse (Mencius) 353
Menes (Mena) 98—102, 142, 261, 314, 319
Menkera (Menkaure, Menkauhor) 101, 104, 131, 166, 170, 261
Men-Kheper-Re (Thutmosis III) 131
Mennofer 100
mentiu 106. 63
Mentuemhat 210
Mentuhotep 104
Menuas 125, 249. 2
Menumorouth 328
Mer-en-Ra 170
Meresankh 136. 161
Merineh 174
Mermnazi 258
Merneith 177
Merneptah 119, 122, 123, 257
Meroe 129, 168
merovingieni 343
mesapi 327
Meşa 280
Mesilim 192
Mesopotamia 7, 9, 30, 35, 36, 54, 56, 96, 99, 100, 122, 129, 133, 137, 138, 142, 160, 164, 167. 323, 175, 185, 186, 193, 201, 204, 223,226, 228, 232, 236, 255, 283, 303, 342, 343, 347
mesopotamieni 273
mezi 129, 194, 210, 295, 297, 298
Mexic 31, 46, 53. 184
Miamun 118, 119, 125
Micene 165, 176, 255, 316, 317, 321, 330, 332, 335
micenieni 331
Midas 261, 332

www.dacoromanica.ro

Mihai Viteazul 130
Milet 128, 151, 312, 326, 338
milesieni 258, 338
Milit 265
Milo 271, 317
Minos 315, 317, 319
Mircea I 215
Misphragmuthosis 107
Mitanni 111, 117, 194, 202, 210, 249, 250, 254, 325
Mito 258
Mitridate (Eupator) 210
Moab 84, 129, 206, 280, 281, 282
moabiţi 111, 194
mocani 53
Mochlos 314, 317. 39
Mohammed 266
Mohrya 68
Moise 277 urm., 315, 328
Moldova 116, 118, 287, 304. 41, 326
Molino di Ledro 68
Mongolia 30,
mongoli 305
Monte Circeo 30
Morat 67
Moravia 32, 34, 67. 267, 88
moschi 203, 254, 258
Moulin Quignon 29, 30
Moustier (Le) 19, 23
Mo-Ti (Mo-Tseu) 352
Motur 115
Murcia 55
Mursil II 253. 15
Muvatallu 115, 251, 253. 15
Muşizibmarduc 207. 93
Mykale 331
Myrina 253, 257, 311
mysieni 252, 295

Nabonid 129
Nabunahid 209
Nabupalasar 127
Nabupaliddin 205
Nabucudurusur (Nabucodonosor) 128, 129, 130, 203, 224, 258, 279
Naditu 186, 187
Nagada (Ombos) 99
Nagitu 187
Naharaim 118
Nahr-el-Kelb 103, 221
Nairi 203, 205, 219
Nakhtseti 118, 119
Napata 124, 125, 128, 129, 137, 166, 168
Napoleon 10
Naramsin 192, 193, 193. 34, 194, 195, 209, 224, 236
Narmer 101
Naukratis 128, 130, 296, 312
Naulette 29
Nazibugaş 203
Naxos 338
Neagoe Basarab 141. 192
Neanderthal 22, 23, 27, 28, 29, 32, 37, 47
Nebamun 139
Necho 126—130, 281
Nefer-ka-Re (Pepi II) 131
Nefretiti 111, 112
Nefrurè 110. 81
Nekhen 97, 99
Nerazia 92
Nergaluşizeb 207. 93
Neriglisar 129
Nesa 170
nesiţi 251
Neskhonsu 159
Neuchâtel 67
New Jersey 30
niam-niam 76
Nib-Muria 202
Nicheia (Niceea) 213
Niederwyl 67
Niger 83
Nil 36, 54, 73, 79, 134, 143, 149, 154, 156. 267, 161, 172, 178, 179, 228, 230, 328
Nimrud 241
Nindarpalisir 203
Nineve 7, 126, 127, 190, 203, 207, 208, 217. 219, 240, 241
Nippur 190, 192, 195, 228, 230, 283
Nisin 215
Nisibis 201
Nofru-Re 122
Nofret 147
Nora 84
Norvegia 347
Noile Hebride 48. 49
Noua Caledonie 49
Noua Guinee 22, 67, 63
Noua Zeelandă 42, 48. 64, 73, 75, 90
Nubia 100, 104, 134. 151, 150, 163, 165
nubieni 95
Nucahiva 73
Numidia 82
Numma 187 (v. şi Elamtu)

www.dacoromanica.ro

Oceania 64
Oceanul Indian 189
Oceanul Pacific 347
Obercassel 47
Ofir 268
Ofnet 30
Ohrida 67
Olanda 10, 54, 84
olandezi 130
Olbia 338
Oldenburg 84
Oliaros 271
Oltenia 88
Olympia 328
Ombos 99
Omri 205, 280
Onega 88
Oran, sf. 71
Oran 91
Orchomenos 319
Orenoc 66
Ortygia 311
Osias 125
Osorkon 124

Padan 200
Paros 271
Palaikastro 317. 39
palaşti 268
Palestina 30, 84, 109, 122, 161, 250, 252, 266, 268, 276 urm.
palestinieni 35
Pamir 294
Pamfilia 321
pamfilieni 328
Panammu 280
Pancalas 307
Panticapeia (Pantikapaion) 338
Paphos 271
Paracelsus 351
Paramesu 118
Pa-Ramses Aanakhtu 116 (v. şi Ramses II)
Pareder 84
Parma 68
Paros 338
Pasargada 190
Pasiega (La) 43
Patin 266
Pe 97
Pelagonia 312
Pella 312
pelasgi 312, 331, 332. 33
Pelopones 317, 335
Pengiab 343
Peninsula Iberică 271
Pentaur 177, 177. 389, 178, 238
Pepi I 100, 141, 146, 170
Pepi II 131, 175. 380
Périgord 42, 70
Persia 189, 201, 210, 296, 331, 350
perşi 68, 129, 165, 194, 219, 295, 298, 300--304
Perros-Guirec 82
Peru 53. 184
Philae 164
Philippe de Valois 85
Plateia 7
Piankhi 124, 125, 128
pilişti 268 (v. şi filisteni)
Piltdown 28, 30
Pinotem I 120
Pitane 253, 257, 311
Pi-tum 144
Polinesia 63
polinezieni 22, 65, 90
Polonia 70
poloni 335
Pompei 19
Portugalia 42, 51, 56, 83, 347
portughezi 294
Praisos 317. 39
Prasias 68
Predmost 35
Priene 253, 257, 311
Protothyes (Partatua) 305
Prusia 12
Psametik 127, 128, 130, 281
Psametik (din Corint) 151
Psira 317. 39
Ptahhotep 141, 142, 149, 177
P-ubasti (Bubastis) 99
pulasati 268
Pulu 207
Punt 96, 110. 83, 172
pursta 123

Quina (La) 29. 48, 30

Rachel 385
Ra-em-ke 169
Rahotep 147, 169

www.dacoromanica.ro

Ramesizii 107. 67, 119, 121, 134, 139, 174, 175, 241, 257, 314
Ramman-nadin-achi 203
Ramman-nirari 203, 206, 249. 2
Rammanpaliddin 124, 203
Ramses I 113, 114, 115, 118
Ramses II 98, 112, 115, 116, 118, 118. 109, 119, 119. 111, 120, 121, 122, 133, 136, 142, 144, 145, 158 158. 276, 160, 174, 175, 177. 389, 178, 221,
Ramses III 112, 118, 119, 119. 111, 123, 136, 141, 175, 268, 281
Ramses XII 281
Ramsesu 122
Ranofre 139
Ranufer 104
Raphia 124, 125
Ras-Shamra 31, 190, 274
Rechob 266
Remu XIII. 30, 328
Rezon 265, 267
Rhodesia 28
Rhon 65
Rhuys 82
Rimsin 194, 196
Rin 45
Robenhausen 67
Roboam 290. 333
Roc-saint-Cirq 32
Rocky del Creek 92
Rodos 89, 321, 338
Roma 9, 11, 61, 127, 293, 319, 346
romani 193, 194, 199, 210
români 3, 4, 15, 54, 213, 335
Romulus 328
Rusia 12, 45, 88, 91, 294
ruși 335

Saba 280
Sadyattes 258
Sahara 54, 76, 87. 390
Sahura 103, 164
Sais 125, 126, 129
Sakkara 100, 102, 139, 149, 166—168
Salamina 7
Salan 328
Salatis 107
Salmanasar I 113, 114, 117, 125, 203, 204, 205, 206, 266
Salmanasar II 124, 205, 206, 210, 219
Salmanasar IV 206, 207
Salomon (insulele) 48
Sam 114
Samal 221, 265, 280
Samaria 125, 205, 265
Samoa 48, 50, 78, 92
Samorna 257
Samos 151, 338
Samotracia 311, 338
Samsiadad 202
Samsiramman 205, 217
Samsiramman IV 206
Samsuiluna 199
Samuil 268. 13
Sandwich (insulele) 21
Sanekht 103
Santander 43
Santiago del Estero 30
Sapor II 300 urm., 304
Sardanapal 127
Sardes 253, 258
Sardinia 271
Sarepta 269
Sargon I 124, 126, 127, 189, 192, 193, 207, 212, 217, 219, 230, 239, 258, 297
Sargon II 207
sarmații 298
Sasanizi 300 urm.
Satama 118
Saul 268, 277, 285, 286
Saxonia 29
Sălcuța 23
Scandinavia 25, 45, 46. 141, 50
Schio 48
Schitafrana 298
Schleswig-Holstein 295
Schonen 70
Schussenried 29
sciți 44, 258, 296, 305, 313
Scoția 25, 26, 70
Sebachotep 105
secui 54. 193
Seknenré 107
Selim I 134
Semerkhet 102, 103
Semiramida 131, 206
Sempach 67
Senaar 188
Senegal 42, 60
Senmut 110. 81, 110. 83
Senusret I (Kheper-Ka-Re) 104, 131, 170, 170. 348
Senusret III 170. 348
Sepa 170
Serabit-el-Khadim 103, 151
Serbia 92, 215
Sesostris 118
Sesusturi 118

www.dacoromanica.ro

Seti I 114, 115, 119, 134, 139, 144, 160, 174, 281
Siberia 44, 83
Sicharbaal 275
Sicilia 9, 46. 141, 88, 271, 296
Sidon 106, 111, 201, 208, 268, 269
sidonieni 129
Siduri 244
Sigus 82
Siloe 280
Simyra 269
Sin 269
Sina 352
Sinacherib 126, 206, 208, 217, 224, 238, 240, 283
Sinai 102, 103, 106, 109, 114, 190
Sinbad 105
Sindu 350
Sinidinnam 199
Sinim 352
Sinmuballit 192
Sinope 271
Sinuhi 105, 182
Siphnos 271
Sippar 187, 190, 209, 283
Siracuza 338
Siria 30, 31, 70, 99, 105, 108, 109, 120, 124, 134, 160, 161, 191, 201, 206, 231, 236, 250, 255, 265, 266, 268, 274
sirieni 138, 175. 379, 265
Sis 208
Sisara 277
Siun-Tseu 347. 21
siuşi 50
sîrbi 61, 199, 335
Slovacia 29, 63
Smendes 119, 123
Smirna 253, 258, 311, 326
Snofru 102, 103, 136. 161, 139, 162, 166, 170, 177
Socrate 352
Sogdiana 293, 343
Soli 281
Soliman cel Măreţ 10
Solomon 120, 124, 277, 286
Solutré 19, 52
Somalia 31, 96
Spania 25, 34, 55, 56, 69, 75, 83, 86—89, 326
spanioli 10, 107
Sparta 9, 335
Spitama 303
Spy 28. 43, 29
St. Acheul 55
Stambul 123
Steinheim 29, 30
Stonehenge 82, 83
Strymon 313
Su-anna 189
subarieni 61
Subaru 249
Sudan 90
Suedia 64, 84, 295, 347
Sulcis 84
Sulgi 192. 31
Sulili 217
Sumatra 68
Sumer 100, 188—211, 243 urm.
sumerieni 56, 186. 4, 188—211, 215, 224, 234, 304
Sumuabu 192, 192. 31, 196
Susa 186, 194, 209, 236, 297, 301
Susiana 350
Swanscombe 30
Syena 103
Syennesis 253
Şabacq 124, 125
şacaluşa 119
Şalman 203
Şammaşumuchin 127, 209
Şang 342
Şapenap 128
şardana 121, 122, 123, 178
Şarganişari 193. 34
Şariduris 125
Saruchinu 189, 192
Şasu 114
Şat-el-Arab 187
Şedet 105
Şeşonc 120, 123, 124, 206, 287
Şinşarrişkun 209
Sirpurla 190
Ştefan cel Mare 116, 118
Şubbiluliuma 112, 115, 253. 15
Şu-Ku-Tien 28
Şuşan 187, 189, 194
Şuzub 126

Taanek 106
Tabal 265
Tacuşit 147
Taduchipa 254
Tafnakht 125
Taharcu 126, 129
Tahiti 49, 78
Taia 111, 141, 174
Tanis 98, 119, 123, 129, 144, 175
taniţi 124, 125
Tanutamon 128, 129
Tarquinii 258. 57
Tarros 84

www.dacoromanica.ro

Tarsis 271
Tarsus 208
Taru 83
Tasmania 22
tasmanieni 42, 42. 121
Tatigurumaş 200
Taubach 29
Taurus 208, 319
tătari 201
Thapsac 201
Thapsus 271
Thasos 271, 338
Thepu 139
Thera 89, 271, 338
Thinis 101, 144
Thorn 54. 193
Thuruspa 258
Teba 7, 98, 104, 105, 107, 108, 110, 113, 114, 116, 144, 156, 164, 166, 167, 168, 171, 179
Tebriz 56
Tekoa 290
Tell-el-Amarna 114, 115, 117, 118, 202, 219, 249, 257
Tell-el-Hasy 106
Tell Thaanek 276
Tell-el-Yahudieh 106. 64, 145
Tesalia 327, 330, 335
tesproţii 327
Teumman 127, 187, 209. 103
Téviec 30
Thutmosis (Tahutmes, Totmes) I 103, 110, 134
Thutmosis II 110, 116, 117, 126, 150
Thutmosis III (Men-Kheper-Re) 110, 110. 81, 111, 116—117, 131, 143
Thutmosis IV 111
Tiglatnindar 203
Tiglatninip II 205
Tiglatpileser I 114, 124, 203, 204, 205, 219, 265
Tiglatpileser III 206, 206. 89, 207, 207. 91
Tigru 126, 136, 202, 217
Tir 106, 125, 129, 137, 175, 201, 205, 221, 242, 265, 268, 269, 273, 287
Tirhaca 126
tirieni 125
Tirint 254, 317, 330, 335
Tokai 63
Torquay 66
Toscana 56
traci 252, 253. 23, 289, 294. 6, 298, 311, 321, 331
Tracia 236, 313
Troia 42 (v.şi Ilion)
troieni 331
Trois Frères 77
Truchère (La) 27
Tsi 345
Tsin 345, 346, 347, 350
Tuchana 265
Tucialiaş 253
Tucultininurta 205
Tukulti-in-aristi 204
Tuna 265
turanieni 201, 341
Turchestan 188, 277
turci 56, 117
Turingia 327
turşa 121, 312
turşena (tyrrheni) 312
Tuşratta 111, 115
Tutankhamon 112, 113, 135
Tylissos 314
Tylonizi 258
Tzympe 130
Ţara-de-Foc 19, 63, 64, 66
Ţara Galilor 47, 48
Ţara Românească 287
ţigani 61

Uadi-Hammamat 103
Uahibri 128, 129
Uadi-Maghara 103
Uan 249
Uganda 30
Ugarit 190, 274 (v. şi Ras-Shamra)
Ulamburiaş 200
Ululai 207, 207. 91
Umakistar 258
Umma 192
Ummanaldaş 127
Ummanigaş 127, 187
Ummanminanu 126
Una 106, 161, 168
Unamun 182
Ungaria 92, 117
unguri 11, 298
Ur 106, 186, 188, 190, 192, 195, 196, 216, 230, 235, 283, 311
Uraduggina 192
Urartu 111, 125, 194, 202, 206, 210, 244, 249, 250, 258, 297, 325
Urdamani 127, 129
Urengur 195, 196
Urie 285
Uriel 136
Uru-azagga 189
Uruk 193, 195, 196, 224, 237
Urukagina 192, 193, 212, 236
Urmia 258, 347
Urnammu 192. 31
Urnina 192, 224, 236

www.dacoromanica.ro

Ursa 125
Urumuş 193. 34
Userkaf 170
Usirtesen II 105
Uspia 217
Utica 271

valahi 330
Valencia 87
Valerianus 304
Valltorta 86
Van 125, 202, 203, 206, 249, 258, 297, 307, 347
Vaphio 316
Vasiliki 317. 39
Vatican 164
Vaşugganni 250
Veneţia 44, 68
veneţieni 272
Versailles 69
Vestfalia 84
Vifrana 298
Vistaspe 303
Viti (insule) 64
Vlad Ţepeş 117. 100
Volo 317
Vortigern 71
Vu 346

Wangen 67
Watsch-Laibach 92
Weimar 84
Willendorf 29, 87. 392

Xerxes 120, 300. 25
Xois 105, 107

Yanoem 122
Yan-Tseu 354
Yao 344
Yin 344
Yne 345, 346
Yorkshire 66
Yunnan-Fu 350

Zab 217
Zabibi 265
Zagros 195, 201
zakkari 123
Zakro 317. 39
Zanasana 298
Zedekah 128
Zenobia 251
Zer 139
Zezer 170
Zimbir 190
Zimrida 111, 270
Zingirli 201, 280
Zoroastru (Zarathustra) 303
Zürich 67

www.dacoromanica.ro

Tabla de materii

Pag.

Cuvînt înainte (de prof. D. M. Pippidi) V

Prefaţa 1

Introducere 7

Alte deslușiri metodologice 15

I. PREISTORIA

Note asupra dezvoltării studiilor de preistorie 19

Consideraţii asupra metodei în cercetările preistorice 21

Vremurile preistorice: 1. Apariţia omului. „Rasele" primitive, p. 25; 2. Trezirea inteligenţei: graiul, cîntul, numărătoarea, scrisul, p. 36; 3. Epoci şi perioade. Critica împărţirilor tradiţionale, p. 43; 4. Neoliticul: caractere, mediu, îndeletniciri, p. 48; 5. Epoca bronzului; p. 55; 6. Apariţia fierului, p. 56; 7. Constituirea familiei. Tribul, p. 57; 8. Primele unelte: arme, ceramică, meşteşugul ţesutului, p. 62; 9. Podoabe. Îmbrăcăminte, p. 65; 10. Adăposturi: locuinţe, cetăţi. Ideea de proprietate, p. 66; 11. Căi de comunicaţie, schimburi, p. 69; 12. Religie şi magie. Animism, totemism, cult astral, p. 70; 13. Deprinderi funerare: înhumare, incinerare, p. 80; 14. Monumente megalitice: menhiruri, dolmene, cromlechuri, p. 82; 15. Originile artei: artă preistorică şi artă primitivă, naturalism şi stil geometric, p. 85

II. EGIPTUL

Statul: 1. Rasa, p. 95; 2. Împărţiri geografice şi politice. Nome, p. 97; 3. Primele dinastii (I—XIV), p. 101; 4. Hyksoşii, p. 105; 5. Faraonii dinastiei a XVIII-a. Egiptenii în Siria, p. 109; 6. Thutmosis al II-lea, Thutmosis al III-lea, p. 116; 7. Amenhotep al III-lea, Amenhotep al IV-lea, p. 117; 8. Ramses I, Ramses al II-lea, Ramses al III-lea, p. 118; 9. Năvălitorii din nord, libienii, p. 121; 10. Dezagregarea imperiului. Hegemonia Asiei, p. 124

www.dacoromanica.ro

Societatea : 1. Caracterele monarhiei egiptene, p. 131 ; 2. Indigeni şi străini. p. 137 ; 3. Clase sociale, p. 138 ; 4. Familia, p. 140 ; 5. Legislaţia, p. 142; 6. Aşezări urbane. Unităţi administrative, p. 143 ; 7. Locuinţa, p. 145 ; 8. Meşteşugurile, p. 146 ; 9. Îmbrăcămintea, p. 147 ; 10. Satul. Lucrul cîmpului, p. 149 ; 11. Exploatarea minelor. Drumuri, p. 150 ; 12. Lipsa monedei. Schimburile, p. 150 ; 13. Scrisul, p. 151 ; 14. Sisteme metrice şi cronologice, p. 152

Religia : 1. Caracterele generale, p. 153 ; 2. Divinităţile, p. 154 ; 3. Organizarea cultului, p. 156 ; 4. Reforma lui Akhenaton, p. 157 ; 5. Viaţa viitoare, p. 159 ; 6. Cultul morţilor, p. 160

Arta : Arta preistorică, p. 163 ; 2. Arhitectura : templul, p. 164 ; 3. Arhitectura : piramidele, p. 166; 4. Sculptura, p. 168 ; 5. Inspiraţia realistă, p. 171 ; 6. Pictura, p. 172 ; 7. Toreutica, p. 173 ; 8. „Revoluţia" lui Akhenaton, p. 174 ; 9. Epoca Ramesizilor, p. 174 ; 10. Influenţa greacă, p. 175

Literatura : 1. În general, anonimă, p. 177 ; 2. Lipsa de simţ istoric, p. 177 ; 3. Aplecarea spre fabulos, p. 178 ; 4. Lirism religios, profan, p. 178 ; 5. Biblioteci, p. 182

III. MESOPOTAMIA

Elamul. 1. Ţara şi locuitorii 185

Summer şi Akkad. : Statul, p. 188 ; 1. Cetăţi-altare. „Patesi", p. 189 ; 2. Regii. Luptele pentru supremaţie. — Sargon, Naramsin, Gudea, p. 191 ; 3. Dinastia din Babel. Hammurabi, p. 196 ; 4. Dinastia cassită, p. 199 ; 5. Expansiunea culturii babiloniene. Lupta pentru vadurile de comerţ, p. 201 ; 6. Istoria „sincronică" asiro-babiloniană, p. 202

Societatea haldeiană : 1. Legislaţia, p. 212 ; 2. Familia, p. 215 ; 3. Îmbrăcămintea, p. 215 ; 4. Lucrul cîmpului, p. 216

Societatea asiriană : 1. Originile. Caracterul monarhiei, p. 217 ; 2. Armata, p. 220 ; 3. Legislaţia, p. 221 ; 4. Industria, p. 222

Religia : 1. Zeii, p. 223 ; 2. Facerea lumii, p. 226 ; 3. Legende eroice, p. 228 ; 4. Adorarea cerului, p. 229 : 5. Cultul morţilor, p. 230 ; 6. Sacrificiul, p. 232

Arta : 1. Începuturi. Influenţe, p. 233 ; 2. Caractere generale, p. 234 ; 3. Ceramica, p. 236 ; 4. Sculptura, p. 236 ; 5. Arhitectura, p. 237 ; 6. Toreutica, p. 238 ; 7. Aportul asirian, p. 238

Literatura : 1. Scrisul, p. 243 ; 2. Textele, p. 244

www.dacoromanica.ro

IV. CIVILIZAȚIILE ASIEI ANTERIOARE

Mitanni. Urartù 249

Churriții 250

Hittiții : 1. Rasa. Începuturile, p. 251 ; 2. Legislația, p. 253 ; 3. Arta, p. 254

Licienii. Lidienii 257

Frigienii 261

V. SIRIA. FENICIA. PALESTINA

Sirienii 265

Arameenii 266

Regatul Damascului 267

Filistenii 268

Fenicienii : 1. Rasa, p. 269 ; 2. Numele, p. 269 ; 3. Lipsa de unitate politică, p. 270 ; 4. Influențe, p. 270 ; 5. Colonii, p. 271 ; 6. Comerțul, p. 273 ; 7. Scrisul, p. 273 ; 8. Literatura, p. 274 ; 9. Arta, p. 274 ; 10. Religia, p. 275

Evreii : Originile. Statul, p. 276 ; 2. Religia, p. 282 ; 3. Literatura istorică și religioasă, p. 285

VI. POPOARELE ARICE

Arii : 1. Rasa. Limba, p. 293 ; 2. Expansiunea, p. 294

Mezii : 1. Rasa. Începuturile, p. 297

Perșii : 1. Caracterul regalității, p. 300 ; 2. Caracterul imperiului, p. 301 ; 3. Religia, p. 301 ; 4. Arta, p. 304

Sciții 305

India 307

VII. BAZINUL EGEEAN

Creta 314

Cipru 321

www.dacoromanica.ro

VIII. GRECIA

Originile civilizației grecești 325
Homer 333
Hesiod 337
Colonizarea 338

IX. CHINA

1. Cum trebuie privită istoria Chinei, p. 341 ; 2. Cele mai vechi știri istorice, p. 344 ; 3. Întocmirea socială, p. 346 ; 4. Izolarea chineză. Mitologia. Religia, p. 347 ; 5. Formarea civilizației chineze. Arta, p. 349 ; 6. Literatura. Cugetarea, p. 351

Legenda figurilor 355
Indice 357

www.dacoromanica.ro

Redactor responsabil: VASILE ALEXANDRU
Tehnoredactor: ELENA PREDA

Dat la cules 08.11.1967. Bun de tipar 04.03.1968. Apărut 1968. Tiraj 25 580 ex. legate. Hîrtie scris I A de 80 g/m². 16/700 × 1000. Coli editoriale 29,33. Coli de tipar 24.50. Planșe 1 tipo A 17963/967. C. Z. pentru bibliotecile mari și mici 9 (∞) (081)

Întreprinderea Poligrafică „Informația" Str. Brezoianu nr. 23–25
București, Republica Socialistă România, Comanda nr. 20.

www.dacoromanica.ro

Lei 23

www.dacoromanica.ro